

Ж.В.Колоїз

Українська okazіональна деривація

Ж.В.Колоїз

Українська okazіональна деривація

**Київ
Акцент
2007**

УДК 811.161.2' 373.611
ББК 81.2У
К-61

Колоїз Ж.В. Українська okazіональна деривація: Монографія. – Київ: Акцент, 2007. – 310с.

У монографії здійснено всебічний аналіз okazіональних явищ, представлено новітні тенденції в царині неології, з позицій якої okazіональні матеріальні репрезентанти визначено як актуалізовані мовні потенції. Поняття okazіоналізму витлумачено крізь призму таких основних детермінаторів, як категорії потенційності/актуальності, okazіональності/узуальності, рівень адаптації в „мовному просторі” та ступінь відтворюваності в просторі власне комунікативному. Стан okazіональності визнано одним з історичних етапів існування вербального явища (мовна потенція → okazіональне (мовлення) → узуальне (мовна система). Запропоновано наукову систематизацію okazіоналізмів, що враховує вияв категорії okazіональності/узуальності на різних рівнях мовної системи та передбачає диференціацію okazіональних результатів лексичних, семантичних, фраземних, морфологічних і синтаксичних дериваційних процесів. Значну увагу приділено класифікації лексичних okazіоналізмів: усе їх розмаїття систематизовано за номінативними та дериваційними полями, останні сегментовано на дериваційні ряди.

Книжка призначена для науковців-філологів, викладачів вищих навчальних закладів, аспірантів, учителів-словесників, студентів, усіх, хто цікавиться мовознавчими проблемами.

Рецензенти:

доктор філологічних наук, професор **К.Г.Городенська**

(Інститут української мови НАН України)

доктор філологічних наук, професор **Л.А.Лисиченко**

(Харківський державний педагогічний університет ім. Г.С.Сковороди)

доктор філологічних наук, професор **В.Д.Ужченко**

(Луганський національний педагогічний університет ім. Т.Г.Шевченка)

Відповідальний редактор:

доктор філологічних наук, професор **В.С.Калашник**

Рекомендовано до друку на засіданні вченої ради Харківського національного університету ім. В.Н.Каразіна (протокол № 13 від 29 грудня 2006 року)

ISBN

© Ж.В.Колоїз, 2007

Що таке мова насправді?

*Чи вона вся в правильностях і нормативностях
синтаксичних побудов, а чи в суцільних
порушеннях і відступах від норми?..*

*Людей об'єднує, робить людьми мова природна,
пристрасна, сповнена уяви.*

Стандарт збіднює, роз'єднує, відштовхує...

П.Загребельний

*Той, хто продукує okazіоналізм-новацію,
свідомо деформує норму і відчуває при цьому
естетичне задоволення від своїх мовотворчих
здібностей, а той, хто сприймає, дивується
хистові автора і <...> дістає естетичне
задоволення від співучасті в акті творчості, від
розуміння своєї підготовленості до цього акту.*

В.Чабаненко

ПЕРЕДМОВА

Увага до проблем оказіональних утворень протягом останніх десятиліть значно активізувалася, їх вивчення стає більш скрупульозним. Цьому сприяє загальна орієнтація сучасного мовознавства на комплексний аналіз мовних явищ у взаємодії їх структурних і комунікативно-функціональних характеристик, необхідність дослідження мовної еволюції у всіх її виявах, посилення інтересу до вивчення проблем неології, дериватології, прагматики.

Актуальність дослідження індивідуально-авторських інновацій пов'язана також із тим, що мовно-естетичне освоєння екстралінгвістичного світу передбачає врахування динамічної сутності текстової структури, у якій оказіоналізми не тільки відображають певні реалії чи ірреалії навколишнього світу, а й характеризують їх, створюють відповідні образи, передають інформацію про нові речі, вичленовані внаслідок суб'єктивного, індивідуального пізнання. З'ясування природи оказіонального матеріалу має важливе значення як для номінативної, так і для комунікативної деривації, а сучасна лінгвістика потребує цілісного, системного аналізу оказіональних номем у широкому витлумаченні цього слова.

Запропонована монографія є спробою осмислити поняття „оказіоналізм” з огляду на наукові здобутки сучасного мовознавства, з'ясувати місце оказіональних інновацій у структурі неології зокрема та в історії розвитку мовної системи взагалі. Вона не претендує на вичерпність, оскільки охоплює чимало різноаспектних проблем; ґрунтовне і всебічне висвітлення кожної з них може становити окремий предмет кількох наукових досліджень.

Узагальнивши досягнення своїх попередників у царинах неології та дериватології, ми запропонували нетрадиційну класифікаційну схему оказіональних номінативних утворень, зваживши на те, що категорія оказіональності/узуальності може виявлятися не лише на лексичному рівні мовної системи і що оказіоналізм – це не тільки похідне слово, але й похідна семема, фразема, грамема, синтаксема.

Монографія складається зі вступу, трьох розділів, супроводжуваних висновками, та загальних висновків.

Висловлюю щиро подяку проф. **Калашинику Володимирові Семеновичу**, проф. **Явір Валентині Василівні**, які підтримали мою наукову розвідку, проф. **Городенській Катерині Григорівні**, проф. **Лисиченко Лідії Андріївні**, проф. **Ужченку Вікторові Дмитровичу** за слушні зауваження та пропозиції, а також усім тим, хто своїми порадами сприяв написанню цієї праці.

Глибоко вдячна проректорові з наукової роботи Криворізького державного педуніверситету проф. **Кондрашовій Лідії Валентинівні** за сприяння у виданні цієї книжки.

Автор

*Збагачення людської мови – велика сила
і необхідна передумова її життя, її
комунікативно-виразових можливостей.
В.Ващенко*

ВСТУП

У філософському витлумаченні система „є величиною, яку кваліфікують як незмінний, усталений, завершений об’єкт, „представлений одночасно всіма своїми елементами”, або „актуально представлений” [Петров 1972, с.38]. Природно, що абсолютно незмінних об’єктів немає, тому закономірно постає потреба аналізувати об’єкти матеріального світу в процесі їх історичного розвитку. Це твердження є справедливим і щодо мовної системи, репрезентованої суперечливою діалектичною єдністю статички та динаміки.

Статика констатує факти і фіксує певні відношення між ними, має у своєму розпорядженні кодифіковані одиниці, матеріальні форми, які демонструють „одномоментний стан” знакової системи, що так само, як і все суще, перебуває в постійному розвитку [Адливанкин, Мурзин 1984, с.5]. Розвиток мовної системи можливий за умови зміни її „одномоментних станів”, тобто за наявності їх руху, який є основним способом існування мовної, як і будь-якої іншої, матерії. У кожен момент свого буття мова має статичну основу та динамічну форму вираження, де статика є відносною і виступає моментом динаміки, за образним висловом Л.Мурзіна, статика – кадр у кінострічці, а динаміка – кінострічка [Мурзин 1984, с.9]. Проте зв’язки статички і динаміки настільки органічні, взаємопереплетені, складні та багатогранні, що далеко не завжди вдається ці два поняття розмежувати і тим паче протиставити.

Вивчення мови в її динаміці, у русі від загального коду у формі узуальних знаків до їх реалізації в умовах конкретних комунікативно-прагматичних ситуацій, від системи номінативних засобів до функціонування їх у мовленні уможливорює глибше проникнення в її системність, адже пізнати мову поза її функціонуванням нереально. Основна увага сучасних лінгвістів і зорієнтована передусім на дослідження функціонального аспекту мови як засобу вербальної комунікації.

Динамічний характер мови визначають механізми мовленнєвої діяльності, у межах якої відбуваються комунікативні, за своєю природою – дериваційні, процеси, коли на основі кодифікованих знаків за певними правилами (а то й усупереч їм) продукують похідні одиниці, спрямовані на перетворення відповідної рівневої системи і мовної системи загалом. А тому проблеми функціонування мови як динамічної системи нерозривно пов’язані з проблемами деривації та дериватології як „науки про процеси утворення динамічних моделей мови” [Пономарев 1987, с.61], як загального вчення про похідність лінгвістичних одиниць. Дериваційні процеси забезпечують рух від системного до несистемного і навпаки, що врешті-решт модифікує систему, де, як на шаховій дошці, рух однієї фігури (узуального знака) змінює

розташування інших. Однак, модифікуючись, мова завжди залишається системою завдяки своїм внутрішнім ресурсам.

Мовний розвиток стимулює передусім безперервна зміна мовних смаків та оцінок, які не завжди збігаються з традиційними, усталеними, прийнятими та закріпленими узусом, що обов'язково спричиняє появу в системі несподіваних окремих лакун, які логічно мають бути чимось заповнені. У процесі мовленнєвої діяльності, що „детермінує норму, мовне чуття, смак і навіть мовленнєву моду”, іноді доводиться не лише „вибирати” з готового, давно апробованого матеріалу, але й конструювати на його основі щось нове, оптимальніше для конкретної комунікативно-прагматичної ситуації. Цим прагматичним цілям підпорядковані різноманітні результати дериваційних процесів, потенційні кандидати на „вільні” місця, які з'явилися в мовній системі. Від кодифікованих, системних, узусальних знаків останні відрізняються тим, що мають некодифіковану, несистемну, неузусальну матеріальну форму вираження. Іншими словами, вони є випадковими результатами оказіональної деривації: усі системні зміни починаються з випадкового в мовленні, хоч, зрозуміло, не все випадкове фіксується системою. „Певне сито (можливо, це і є найважливіша риса, „облагороджувальна” функція літературної мови, „утвореного стандарту”?) відсіває витвори моди та багато недоліків смаку, які претендують на фіксацію” [Костомаров 1999, с.284]. Проте частина випадково сконструйованих знаків згодом усе ж таки стає нормою й удосконалює систему.

У різних історичних умовах ставлення до нового змінювалося досить різко. Українська лінгвістична традиція пережила сприятливі та несприятливі моменти оказіональної деривації, зокрема оказіонального словотворення, схвальне і несхвальне сприйняття індивідуально-авторських новотворів як провідними науковцями, так і широким загалом. Сьогодні можна впевнено констатувати, що оказіональні дериваційні процеси є закономірними в історичному розвитку будь-якої мови: саме завдяки їх узусально закріпленим результатам мовна система має своє минуле, теперішнє і майбутнє. І „якщо ми хочемо уявити собі майбутнє мови, то повинні так само ґрунтовно дослідити оказіональні явища в мовленні, як дослідити діалекти для глибшого розуміння її минулого” [Чиркова 1974, с.129].

Україномовна система віддзеркалює різні часи та епохи, політичну стабільність і нестабільність, розвиток парламентаризму і зміни в політико-правовій організації суспільства, економічні перетворення та досягнення науки і техніки, уніфікацію інформаційного простору та культурні потреби особистості. Кожне „зовнішнє потрясіння” в історії народу прискорювало еволюцію мови, яка, віднайшовши „стан свободи”, продовжувала свій нормальний плин [Соссюр 1998, с.189].

Попередня епоха – епоха тоталітарного режиму – надмірно гальмувала всі мовні зміни, зокрема й ті, що могли б виявитися цілком прийнятними. Мовець був позбавлений свободи вибору, а система (як режимна, так і мовна) нав'язувала йому свою волю: з можливих варіантів завжди доводилося

вибирати тільки один, „єдино правильний”, той, який не суперечив би кодифікованим нормам. Тим, хто намагався обстоювати своє право на свободу, передусім творчу свободу, як-ось, наприклад, поети-футуристи чи символісти, довелося пройти крізь „вогонь і воду” та довгий шлях до всезагального визнання. Це відповідало укоріненій у нашій свідомості соціалістичній моралі, ідеологізованій культурі, усталеному стандартному світогляду. Специфіка сучасної епохи – свобода від різного роду обмежень, знищення колишніх стереотипів мислення, лібералізація і демократизація суспільства – загалом видозмінює й мовні смаки нашого покоління, що виходять за межі стандарту та активізують продукування оказіональних утворень.

Кінець ХХ століття, за влучним висловом О.Земської, „навіть називають віком оказіоналізмів” [Земская 1996, с.128], адже саме в цей період з’являються каскади неuzuальних знаків, які, демонструючи „розкутість і розкріпачення”, прийшли на зміну „невиразності та стандарту”.

Філологічна наука накопичила велику кількість теоретичного і фактичного матеріалу, що з певних позицій висвітлює питання неuzuальних (оказіональних) одиниць. Проте, незважаючи на поширений характер цього явища, воно поки що не отримало різнобічного, адекватного йому визначення. У словниковій статті енциклопедії „Українська мова” подано досить вузьке визначення оказіоналізму, який кваліфікують як „незвичне, здебільшого експресивно забарвлене *слово*, утворене з порушенням законів *словотворення* чи *норми мовної* й існує лише в певному контексті, у якому воно виникло” [УМ 2000, с.400] (до речі, у „Лингвистическом энциклопедическом словаре” (М., 1990) словниковій статті „Оказіоналізм” немає взагалі). Посилений інтерес вітчизняних і зарубіжних мовознавців до оказіонального матеріалу не означає повний, вичерпний його аналіз. По-перше, багато дослідників спирається на факти окремо взятого стилю (переважно художнього, рідше – публіцистичного); по-друге, категорію оказіональності обмежують передусім виявом на лексичному рівні; по-третє, увагу фокусують насамперед на словотвірному аспекті як механізмі утворення „одноразових” одиниць.

Водночас оказіональні явища не варто ототожнювати з одноразовим використанням, як не слід обмежувати їх дослідження чи то компетенцією лексикології, чи то компетенцією словотворення. Вони демонструють складні взаємозв’язки різних царин мовознавчої науки, оскільки категорія оказіональності/uzuальності може виявлятися на всіх рівнях мовної системи, засвідчуючи актуалізацію лексичних, семантичних, фраземних, морфологічних і синтаксичних потенцій. Такий підхід виводить проблему оказіоналізмів на якісно новий рівень і дає змогу розглядати її крізь призму теорії деривації (у широкому витлумаченні) та теорії дериваційних відношень.

Дериваційний аспект є основним у нашому дослідженні, проте не єдиним. Вихідним моментом наукового аналізу стало осмислення поняття „оказіоналізм”, з’ясування його місця в неологічній системі, визначення

основних принципів систематизації okazіонального матеріалу та вироблення його оптимальної класифікаційної схеми. Суть останньої полягає в диференціації лексичних, семантичних, фразеологічних, морфологічних та синтаксичних результатів okazіональної деривації. Не оминули увагою й такі важливі моменти okazіональної деривації, як прагматична її орієнтація та експресивно-стилістичний ефект її актуалізованих результатів. Адже „цілком очевидно, що порушення норми літературної мови – незалежно від того, чи зважаємо ми тільки на тло актуалізації – є обов'язковим у поетичній творчості (і не лише – Ж.К.). Без цього її не було б узагалі. Дорікати поезії за відхилення від літературної норми, особливо в період, коли <...> реалізується прагнення до посиленої актуалізації мовних компонентів, – означає заперечувати поетичну творчість” [Мукаржовський 1967, с.413]. Це твердження, висловлене ще в другій половині ХХ століття, актуальне й сьогодні.

Okazіональна деривація ілюструє те, що стабільність мовної системи є досить гнучкою і що „в чіткі наукові рамки не вдається поставити жодну живу мову. Можна сперечатися про принципи підходу до розв'язання цього питання, але не можна створити систему контролю над мовою, яка функціонувала б точно і безперебійно, як автоматичний електричний вимикач” [Матезиус 1967, с.392]. Якщо такого „вимикача” немає, то закономірною є поява в системі мови нових елементів, що успішно пройшли стадію „узуалізації”, якій передувала okazіональна деривація.

Системний підхід до аналізу okazіонального матеріалу, зокрема й до аналізу результатів okazіональної деривації, визначає загальнонаукову лінгвістичну методологію нашої наукової розвідки.

Запропонована праця є комплексним дослідженням, що враховує наукові здобутки лексикології, неології, дериватології, семасіології, фразеології, морфології, синтаксису, прагматики та стилістики, які певним чином дотичні до проблем okazіональної деривації.

До наукової інтерпретації залучено об'ємний фактичний матеріал, дібраний із художнього, публіцистичного та розмовного мовлення, – близько 10 тисяч okazіональних одиниць різного характеру, – що дало підстави зробити вагомі наукові узагальнення, які можуть прислужитися як неологічній, так і дериваційній теорії.

РОЗДІЛ 1

ТЕОРЕТИЧНІ ПРОБЛЕМИ ДОСЛІДЖЕННЯ ОКАЗІОНАЛІЗМІВ

1.1. Оказіональність/узуальність як концептуальна лінгвістична категорія

Сучасна лінгвістика розглядає мову як особливу знакову систему, яка відрізняється від інших насамперед принципом своєї структурної організації, подвійним модусом буття: з одного боку, мова є системою елементів, узагальнених знаків, їх моделей і зв'язків; з іншого, – конкретною реалізацією цієї системи. „Мова становить своєрідну систему знаків, реалізованих і відтворюваних в актуальних мовленнєвих одиницях, – досить жорстку, аби забезпечити спілкування та взаєморозуміння між членами мовної спільноти, і досить гнучку, щоб відображати багатогранність думок, намірів, почуттів тих, хто послуговується мовою” [ЯН 1977, с.8]. Іншими словами, вербальні знаки беруть на себе функцію посередника між навколишнім світом і мовним виконанням. Однак мова – це не просто система знаків, „засіб розумно-життєвого спілкування людей”, що „передбачає не тільки звуки, не тільки окремі думки мовця та співрозмовника”; це „**суцільна рухливість і творча плинність** (виділено нами – Ж.К.), у якій, безперечно, наявні деякі усталені елементи, але яка в жодному разі лише до них не зводиться” [Лосев 1989, с.11].

На творчий характер мови вказував ще В. фон Гумбольдт, розглядаючи її „не як мертвий продукт (Erzeugtes), а як творчий процес (Erzeugung)” [Гумбольдт 1984, с.69]. З іменем цього видатного німецького вченого пов'язане обґрунтування діалектичної єдності усталеності й змінності в мові. „За своєю справжньою сутністю мова є дещо постійне і водночас у кожен конкретний момент змінне. Навіть фіксація на письмі є далеко не мумієподібним станом, що передбачає її відтворення в живому мовленні <...>. Мова становить постійно оновлювану роботу духу, спрямовану на те, щоб зробити артикуляційний звук придатним для вираження думки” [Гумбольдт 1984, с.70]. За умови, коли сукупність упорядкованих взаємопов'язаних елементів, які мають свою структурну організацію, не лише відтворюється в процесі мовленнєвої діяльності, але й перетворюється, перебудовується, видозмінюється, відбувається реалізація антиномії усталеності/змінності в мові. „Мови безперервно модифікуються, проте функціонувати вони можуть тільки не змінюючись. У будь-який момент свого буття вони являють собою продукт часової рівноваги. Ця рівновага є рівнодією двох протилежних сил: з одного боку, традиції, що стримує зміни, несумісні з нормальним використанням мови, а з іншого, – активних тенденцій, які рухають цю мову в протилежному напрямку” [Балли 1955, с.29]. Отже, змінність є природною внутрішньою властивістю мови. „Внутрішньо властива для мови змінність – це навіть не умова або передумова мовних змін, а одна з істотних характеристик мови, настільки глибока і фундаментальна, що її правомірно розглядати як елементарну

(первинну), тобто як таку, яка не стільки потребує обґрунтувань, скільки сама може слугувати джерелом цих чи тих наукових пояснень” [Мечковская 1983, с.343].

Мова змінюється постійно, однак повільно; останнє забезпечує стабільність мови в часі й тим самим її надійність як засобу спілкування. Темпи динамічних процесів залежать передусім від соціальних умов: соціолінгвістичного статусу мови в соціумі; характеру мовних контактів з іншими мовами; сили й авторитету писемної традиції, що загалом стримує мовні зміни і т. ін. Але не тільки. Усі причини мовних змін і, відповідно, мовного розвитку зводять, як правило, до двох основних типів: зовнішні (позамовні) та внутрішні (внутрішньомовні), які, перебуваючи в діалектичному взаємозв’язку і взаємозалежності, не є рівнозначними в складному комплексі взаємодії різних явищ і процесів. Як справедливо відзначає О.Стишов, у лінгвістичних дослідженнях останнього десятиліття вплив позамовних чинників на розвиток мови, зокрема її лексики, надто перебільшують, адже суспільні зміни не завжди викликають нові явища в мові. „Мова змінюється не тільки і не стільки під впливом позамовних чинників, скільки завдяки внутрішньомовним потребам, тому що в системі мови, як і в природі й суспільстві, діє один з основних законів діалектики: єдність і боротьба протилежностей” [Стишов 2003, с.20]. Попри сказане, учений визнає за необхідне „детальніше розглядати чинники позамовного характеру”, беручи до уваги „їхню актуальність і важливе значення в динаміці лінгвальних змін” [Стишов 2003, с.21]. Аналіз же внутрішньомовних причин обмежує їх переліком, причому жоден з названих типів не є репрезентантом названого вище основного закону діалектики (наприклад, а) системна організація мови, що ґрунтується на взаємозалежності її елементів; б) тенденція до ускладнення, збагачення мовної структури; в) прагнення до обмеження труднощів лінгвальної інформації тощо [Стишов 2003, с.22]).

Однією з основних причин змінності мовної системи, на нашу думку, є наявність внутрішніх суперечностей, що виникають між її структурними елементами та їх сукупностями. Суперечності, або антиномії, які кваліфікують як рушії розвитку, уже неодноразово ставали предметом зацікавлення в мовознавстві (Е.Бенвеніст, М.Кочерган, А.Мечковська, Ю.Степанов, А.Супрун та ін.), хоч, як відомо, їх дослідження споконвіків було прерогативою філософії [див.: Петров 1972; Самбуров 1987; Туленов 1986].

У процесі аналізу суперечностей, що сприяли мовній еволюції, важливу увагу приділяли антиномії мови і мовлення: розмежування мови як системи та мовлення як реалізації цієї системи простежуємо в наукових доробках В. фон Гумбольдта, Г.Пауля, О.Потебні, Г.Штейнталя та ін. Щоправда, найбільш різкого протиставлення ці поняття набули у Ф. де Соссюра. „Мова – це не діяльність мовця, це готовий продукт, пасивно засвоєний індивідом (пор.: у В. фон Гумбольдта: „Мова є не продукт діяльності (Ergon), а діяльність (Energeia)” [Гумбольдт 1984, с.70] – Ж. К.) <...>. Мовлення, навпаки, являє собою індивідуальний акт волі й розуму, де

слід розрізняти: 1) комбінації, у яких мовець застосовує мовний код, аби висловити власну думку; 2) психофізичний механізм, що дозволяє йому унааявити ці комбінації” [Соссюр 1998, с.26]. Соссюрівська характеристика мови і мовлення отримала чимало прихильників, хоча неодноразово зазнавала й критики [див.: Торопцев 1985, с.7], яка впливала з того, що Ф. де Соссюр іноді був непослідовним у своїх поглядах на деякі мовні (мовленнєві) факти, десь-не-десь висловлював навіть суперечливі думки. Так, аналізуючи мову як „готовий продукт, пасивно засвоєний індивідом”, мовознавець водночас не заперечував, що „у мові немає жодної сили, яка гарантувала б збереження регулярності, властивої певному явищу” [Соссюр 1998, с.118], оскільки „абсолютна нерухомість відсутня; усі сторони мови зазнають змін; кожному періоду відповідає більш або менш помітна еволюція”, яка „може бути різною щодо темпу та інтенсивності, але самому принципу це не шкодить, мова плине в часі безупинно, а як відбувається плін – спокійно чи бурхливо – це питання другорядне” [Соссюр 1998, с.177].

Починаючи від Ф. де Соссюра, мову та мовлення розглядають як дві сторони мовленнєвої діяльності: мова є засіб, за допомогою якого породжують і розуміють мовлення. „Мова являє собою потенційне явище, наявне у свідомості людей у вигляді закріпленого з дитинства вміння говорити, а також розуміти чужі думки та почуття, що їх передають за допомогою мовлення. Мовлення є конкретною реалізацією, здійсненням цієї потенції, перетворенням уміння говорити в саме говоріння або матеріальним утіленням цього вміння” [Плотников 1983, с.142-143].

Розв’язання проблеми співвідношення мови і мовлення забезпечило ґрунт для дослідження таких антиномій, як: антиномія індивідуального/соціального [Бенвенист 1974, с.118], антиномія узусу (норми)/можливостей мовної системи [РЯ 1968, с.25], антиномія інформативної/експресивної функцій мови, антиномія коду/тексту [Мечковская 1983, с.351-353], антиномія плану змісту/плану вираження [Степанов 1975, с.264], антиномія синтагматики/парадигматики [Косериу 1963, с.231], антиномія синхронії/діахронії [Супрун 1988, с.132] тощо.

Деякі з цих антиномій (наприклад, антиномія узусу (норми)/можливостей мовної системи) кваліфікують як зовнішні на тій підставі, що вони відображають відношення між мовою і суспільними потребами, які за своєю природою мова повинна задовольнити. Узус, що в названій антиномії ототожнюють з нормою, зводять до сукупності „наявних засобів певної мови”, а „безмежні потенції мовної системи відображають швидше потреби суспільства в її вдосконаленні, ніж становлять деяку фіксацію реальностей” [Супрун 1988, с.129].

Не викликають принципового заперечення спроби лінгвістів диференціювати антиномії на зовнішні та внутрішні. Однак зауважимо, що зовнішні антиномії не варто ототожнювати з позамовними чинниками мовної еволюції й пов’язувати їх реалізацію з „потребами суспільства”. Зовнішні, або зовнішньомовні, суперечності виникають унаслідок контактування мов, яке може посилити вже відомі мові тенденції або породити нові. Ці антиномії, безперечно, перебувають у тісному зв’язку з внутрішніми

(внутрішньомовними, внутрішньосистемними), що передбачають „внутрішню діалектику функціонування” і засвідчують прагнення мови до самовдосконалення. Саме прагнення мови до самовдосконалення, а не „потреби суспільства” відображають „безмежні потенції мовної системи”, а тому аналізовану вище антиномію доцільно зараховувати до розряду внутрішніх.

Дослідження і внутрішніх, і зовнішніх антиномій є важливим не лише для встановлення причин перетворення мовної системи та її структурних елементів („Система мови містить у собі внутрішні суперечності, що є рушієм, пружиною її історичних змін, – суперечність між синхронною замкненістю, закритістю та діахронною відкритістю, нечіткістю меж системи, суперечність між системністю й еволюцією мови” [Ицкович 1970, с.19]), але й для пізнання динаміки мовних явищ, для осмислення мовних змін крізь призму загальних категорій філософського характеру.

Поняття „категорія” (від гр. *kategoria* – ознака) пов’язують передусім з ім’ям давньогрецького філософа Аристотеля, який розумів його як відображення в нашій свідомості найбільш загальних, основних властивостей буття, предметного світу і закономірностей його розвитку [див.: Аристотель 1978, с.51-91].

Від Канта бере свої початки традиція розуміння категорій як форм мислення, які організують людський досвід, але самі є апріорними, такими, що передують будь-якому досвіду; тобто категорії оформляють людську думку і тим самим уможлиблюють її. „Категоріальні форми людського мислення, що відображають зв’язки навколишнього світу, дійсно бездосвідні в тому витлумаченні, що вони не є продуктом досвіду окремого „робінзона” пізнання. І якщо взяти суспільно сформовану людську особистість, якою вона виступає в процесі пізнання, то категоріальний склад її мислення буде частково випереджати наукове пізнання, уможлиблюючи його” [Шинкарук 1977, с.50].

Умовою реалізації людського мислення є мовна форма: думка сприймається лише тоді, коли вона мовно оформлена. Відповідно, категорії відіграють роль посередника між мовою і мисленням [Бенвенист 1974, с.106], є результатом історичного розвитку пізнання та суспільної практики. „Сутність мови полягає в тому, щоб відливати (*giessen*) у форму думок матерію світу речей і явищ. У своєму функціонуванні мова прагне стати формальною, й оскільки слова замінюють предмети, то і словам, як і матерії, повинна бути надана форма, якій вони підпорядковані” [Гумбольдт 1984, с.315].

Від часів Аристотеля та Канта категорії розглядають переважно як найбільш загальні і фундаментальні поняття, що відображають істотні властивості та відношення дійсності й пізнання (І.Лук’янов, Ж.Туленов, М.Парнюк, А.Кирилюк, С.Логвинов та ін.). Щоправда, питання про те, який ступінь загальності та фундаментальності необхідний для того, щоб поняття було кваліфіковане як категорія, залишається проблемним і не лише для філософів.

Така позиція сприяла появі широкого і вузького витлумачення

категорії в лінгвістиці: з одного боку, лінгвістичну категорію розглядають як „певну кількість мовних елементів, об'єднаних спільною ознакою”; з іншого, – як „певну ознаку (параметр), покладену в основу поділу великої сукупності однорідних мовних одиниць на необмежену кількість недотичних класів, члени яких характеризуються спільним значенням” [ЛЭС 1990, с.215].

У вузькому витлумаченні терміном „категорія” іноді позначають одне зі значень вищеназваної ознаки (параметра): „категорія жіночого роду”, „категорія однини”, „категорія називного відмінка”, „категорія теперішнього часу” тощо. Подібні твердження суперечать визначенню категорії як такої, що є „найбільш загальним і фундаментальним поняттям”, родовим поняттям, яке передбачає наявність видових. Заміну видового на родове, очевидно, пов'язують із тим, що окремі (елементарні) граматичні значення „множаться” на сукупність засобів їх вираження. А це не зовсім правильно. Тому з'ясування сутності поняття „категорія” потребує чіткого розмежування родових і видових ознак.

Під лінгвістичною категорією, на нашу думку, треба розуміти абстраговане родове поняття, що передбачає наявність видових ознак і є формою відображення у свідомості людей найбільш загальних законів навколишнього світу, опорним пунктом пізнання мовних явищ і закономірностей їх розвитку.

Сучасне мовознавство поки що не має у своєму розпорядженні логічно вибудованої класифікації лінгвістичних категорій. Наявна систематизація ґрунтується на різних, часто суперечливих принципах. Традиційно теорію категорій пов'язують із поняттєвими, граматичними, лексико-семантичними, лексико-граматичними, криптотипними, або прихованими, різновидами [ЛЭС 1990, с.457]. Причому останній, як правило, розглядають сам по собі, безвідносно до інших.

Одними з найбільш досліджених лінгвістичних категорій є граматичні, які „узагальнюють співвідносні за змістом і способом вираження граматичні значення й об'єднують їх у єдину систему” [Леонова 1983, с.14], „постають як єдності граматичних значень (ГЗ) і граматичних форм (ГФ) та виступають ядерним компонентом мовної організації, здобуваючи всебічну організацію в мовленні, функціонуванні мови” [Загнітко 1996, с.4].

Типологія граматичних категорій отримала ґрунтовне висвітлення в науковій і навчально-методичній літературі [Безпояско 1991; Бондарко 1976; Вихованець 1993; Горпинич 2004; Кочерган 2000; Мещанинов 1978; Милославский 1981 та ін.].

Становлення теорії граматичних категорій відбувалося водночас із дослідженням так званих поняттєвих, які тлумачилися як „сміслові компоненти загального характеру, властиві не окремим словам та системам їх форм, а широким класам слів і які представлені в природній мові найрізноманітнішими засобами” [ЛЭС 1990, с.385]. У поняттєвих категоріях вбачали той об'єднувальний елемент, що пов'язує мовний матеріал з загальною будовою людського мислення і, відповідно, з категоріями логіки та психології. „Через поняттєві категорії, не оминаючи їх увагою, вдається простежити й оформити мовним матеріалом основні норми свідомості,

зокрема й деякі положення логіки і психології. Безпосереднє підпорядкування останніх усій мовній структурі та спроби лише таким шляхом вирішити проблему форми і змісту спонукає до штучного витлумачення чинних мовних норм; до того ж установлення наявних у самій будові мови поняттєвих категорій, які отримують чи не отримують граматичне оформлення, тобто стають або не стають граматичними поняттями, сприяє не тільки порівняльному аналізу різноманітних мовних систем, але й установленню чинних у кожній мові норм формальних побудов” [Мещанинов 1987, с.61].

Таке витлумачення поняттєвих категорій сприяло тому, що їх почали кваліфікувати як філософські, логічні, психологічні, онтологічні, когнітивні, концептуальні, мисленнєві тощо [див.: ЛЭС 1990, с.385].

Щодо поняттєвих категорій, то в сучасній лінгвістиці чітко окреслилися дві тенденції: з одного боку, поняттєві категорії ототожнюють з семантичними¹ („семантичні категорії є мовною інтерпретацією і реалізацією поняттєвих категорій” [Васильев 1990, с.136]), з іншого, – їх розглядають як різні аспекти одного й того ж самого об’єкта. „Основа всіх ФСП (функціонально-семантичних полів – Ж.К.) (будь-яких структурних типів) – це відображення відношень навколишнього світу (часових, просторових, якісних, кількісних тощо) у свідомості людей як відповідних семантичних категорій (зрозуміло, висловлювання спрямоване не на вираження тієї чи іншої категорії, а на те, щоб передати конкретний мовленнєвий смисл, однак вираження смислу регулюють певні категоріальні константи)” [Бондарко 1984, с.496]. Незрозумілим, на жаль, залишається, які з типів „конкретного мовленнєвого смислу” слід зараховувати до семантичних категорій. Адже загальновідомо, що на сьогодні ґрунтовно досліджені лише окремі семантичні категорії (наприклад, темпоральність, квантитативність, аспектуальність, персональність і т. ін.), тобто ті, які є основою граматично зорієнтованих функціонально-семантичних полів. Система ж семантичних категорій тільки цими типами не вичерпується.

Інтенсифікація досліджень семантичних категорій, установлення їх зв’язків і взаємовідношень з граматичними, не сприяли логічно вибудованій класифікації лінгвістичних категорій загалом. Чимало понять, категоріальність яких є незаперечною (наприклад, старого/нового, okazіональності/узуальності тощо), залишається за межами наявної класифікаційної схеми. До того ж деякі твердження є суперечливими, як-от, наприклад, в одному випадку маємо протиставлення прихованих та поняттєвих (семантичних) категорій („На відміну від прихованих і граматичних категорій, поняттєві категорії розглядаються безвідносно до конкретного способу вираження (прямого чи непрямого, явного чи неявного, лексичного, морфологічного або синтаксичного)” [ЛЭС 1990, с.385]); в іншому – поняттєві (семантичні) категорії пояснюють через приховані („Семантичні категорії – це абстрактні змістові (в основі своїй – поняттєві)

¹ На думку Л.Васильєва, І.Мещанинова, розробляючи теорію поняттєвих категорій, мав на увазі саме семантичні категорії [Васильев 1990, с.137].

категорії мови, виражені засобами явної або прихованої граматики. До важливих засобів явної граматики зараховують частини мови і їх граматичні категорії (морфологічні та синтаксичні), а до найбільш важливих засобів прихованої граматики – селективні компоненти семем (за іншою термінологією – семантичні валентності, синтагматичні семи, синтагмеми), дериваційні моделі (лексико-семантичні й синтаксичні) та контекст (лексичний і синтаксичний)” [Васильев 1990, с.137]) або, навпаки, приховані категорії ілюструють поняттєвими різновидами [див.: ЛЭС 1990, с.458].

Загальну, різнобічну класифікацію лінгвістичних категорій, що не суперечила б єдиним принципам, можна здійснити на основі так званих привативних опозицій, „коли один член опозиції відрізняється від іншого наявністю або відсутністю розпізнавальної ознаки” [СІС 2000, с.761], і звести до таких бінарних типів:

- 1) універсальні²/неуніверсальні, де перші доречно розглядати як такі, що „властиві усім або більшості мов світу” [ЛЭС 1990, с.385];
- 2) формально-семантичні/концептуальні³, де перші передбачають: а) власне граматичні; б) лексико-граматичні; в) семантичні; г) лексико-семантичні;
- 3) експліцитні, або явно виражені/імпліцитні, або приховані. Схематично це можна представити таким чином:

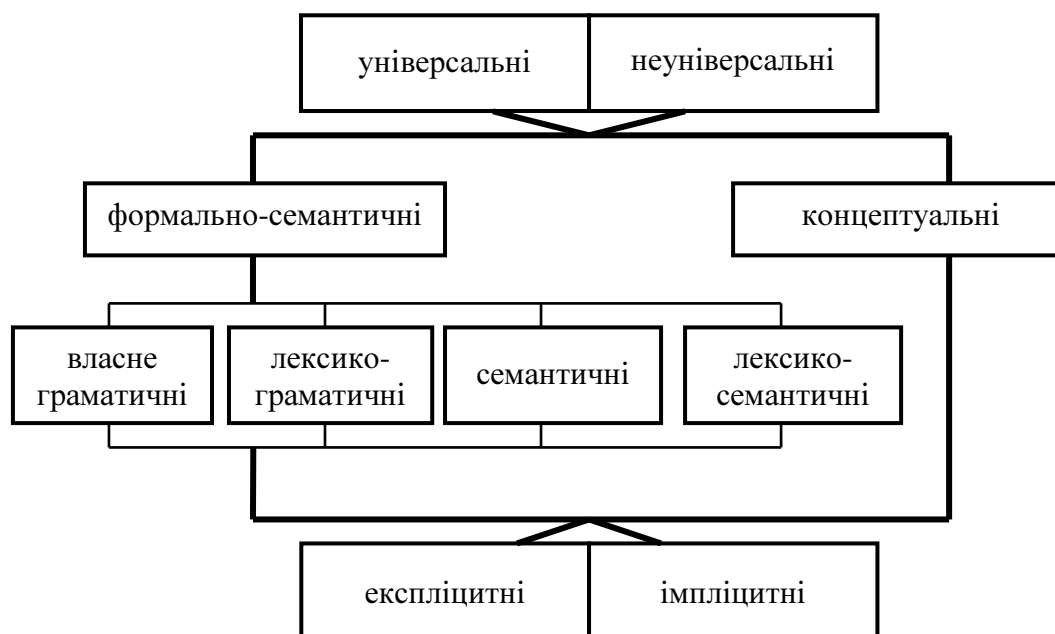

Схема 1.1. Співвідношення між лінгвістичними категоріями

Наприклад: категорія **часу** є універсальною, формально-семантичною, власне

² Е.Бенвеніст зауважував, що лише „мислення прагне встановити універсальні категорії, мовні ж категорії завжди є категоріями окремої мови”. На його думку, категорії, виокремлені Аристотелем, не є універсальними, а „основними і вихідними категоріями мови” [Бенвеніст 1974, с.106-107].

³ У середньовічній філософії представники концептуалізму (від лат. *conceptus* – думка, поняття) заперечували реальне існування загальних понять незалежно від одиничних речей, доводили, що загальні поняття не існують поза розумом суб’єкта пізнання, а є особливими формами пізнання дійсності.

граматичною, експліцитною; **статичність/динамічність** варто кваліфікувати як універсальну, концептуальну, імпліцитну категорію.

Семантичні та концептуальні категорії не є тотожними в нашому витлумаченні: перші є змістовими, найбільш загальними поняттями, що передають відношення знаків до позначуваних ними об'єктів і змісту, який вони виражають; другі – поняттєвими, найбільш загальними поняттями, що не описуються за допомогою специфічних засобів мови, а виявляються в ній самій, наявні у свідомості суб'єкта пізнання.

До одних із різновидів концептуальних категорій належать такі бінарні опозиції, як потенційність/актуальність та okazіональність/узуальність. Названі категорії є універсальними, оскільки наявні в усіх мовах (крім мертвих), та імпліцитними, бо не мають специфічних мовних засобів вираження.

Потенційність, okazіональність, узуальність як категоріальні поняття свого часу вже привертали увагу мовознавців, зокрема потенційність та okazіональність отримали категоріальний статус ще в 60-их роках ХХ століття, їх обґрунтування належить російському мовознавцеві Е.Ханпірі. Диференціювавши інноваційні лексичні явища як неологізми, потенційні слова й okazіоналізми, дослідник кваліфікує останні як такі, що є „конкретним виявом дії категорії okazіональності”, яка „ґрунтується на незаданості мовленнєвого факту системою мови, що створює певний ступінь незвичності такого факту для мовної системи” [Ханпіра 1966, с.156]. Водночас він протиставляє okazіональність потенційності й розглядає їх як бінарну опозицію. „Okazіональність зворотно пропорційна потенційності: чим більшою є можливість цього чи того слова, форми слова і т. ін., тим меншою є okazіональність цього слова, цієї форми і т. ін. І навпаки, чим вищий ступінь okazіональності, тим нижчою є потенційність мовленнєвого факту” [Ханпіра 1966, с.156]. Цілком логічно виникає запитання: Якщо є „вищий ступінь okazіональності”, то має бути і нижчий (як мінімум)? Яким же чином виявляється співвідношення okazіональності нижчого ступеня з потенційністю? Очевидно, це співвідношення має бути діаметрально протилежним до того, що означене, а отже, його слід розуміти таким чином: чим нижчий ступінь okazіональності, тим вищою є потенційність мовленнєвого факту. Подібне твердження, як нам здається, є алогічним, а тому неприйнятним, як і те, що „потенційність мовленнєвого факту” залежить від okazіональності.

З огляду на те, що мовна система є об'єктивною реальністю, а будь-яка реальність немислима без наявних у ній можливостей („Система мови – це система можливостей, сітка з заповненими і порожніми клітинками” [Ицкович 1970, с.16]), уважаємо, що протиставлення okazіональності та потенційності позбавлене логічного смислу, а бінарна опозиція okazіональність/потенційність не є переконливо обґрунтованою.

Традицію виокремлення категорії okazіональності продовжив інший російський науковець О.Ликов, який, як і його попередник, розумів її як найбільш загальне поняття, що об'єднує всі різновиди вияву okazіональності в лексиці, словотворенні, морфології, синтаксисі, семантиці.

„Оказіональність – це мовленнєва реалізація можливостей мовної системи, що суперечить традиції та нормі вживання”, „мовленнєвий вияв усього того, що могло б бути у мові, але чого насправді немає в усезагальному вжитку” [Лыков 1976, с.78]. На відміну від Е.Ханпіри, О.Ликов протиставляє категорію оказіональності узуальності („категорія оказіональності виокремлена на тлі категорії узуальності та протиставляється їй” [Лыков 1976, с.78]), кваліфікуючи останню як „найбільш загальне поняття, яке об’єднує в собі все усталене, звичне, природне у використанні відповідних одиниць певної мови” [Лыков 1976, с.78].

Таке протиставлення є цілком закономірним. Адже оказіональність та узуальність становлять діалектичну єдність, що забезпечує динамічність мовної системи: їх постійна взаємодія і „боротьба” зумовлює те, що в системній організації мови виникають певні зрушення, зміни, які, як правило, так само мають системний характер. „Саме поняття системи передбачає фіксованість позиції одного елемента системи щодо інших її елементів. Але система мови не є чимось застиглим, „у будь-якій мові в будь-який момент її розвитку представлені як елементи, що вже утвердилися, так і, навпаки, елементи, які переживають початковий етап свого становлення <...>. Відповідно, окремі елементи структури весь час перебувають у русі, у ній відбувається повільна, але безперервна перебудова” [Ицкович 1970, с.19-20]. А тому оказіональність та узуальність не є окремими категоріальними константами, а утворюють бінарну опозицію – категорію оказіональності/узуальності, що є родовим поняттям, яке передбачає видові. „Мовна суперечність у широкому витлумаченні цього факту – явище, коли в одній і тій же системі співіснують різні і навіть протилежні тенденції використання мовленнєвої субстанції та мовленнєвих відношень. У результаті боротьби одна з тенденцій поступається іншій і зникає або тенденції виявляються сумісними, унаслідок чого створюється дещо нове, чого раніше не було в системі” [Филин 1982, с.89].

Категорія оказіональності/узуальності засвідчує суперечливі відношення між явищами об’єктивної дійсності та їх мовним (мовленнєвим) оформленням, відображає їх не як застигли, усталені, а як змінні, такі, що переходять з одних в інші: будь-який процес перетворення в мовній системі починається з непомітного, випадкового коливання в мовленні. Розв’язання цієї суперечності (перехід оказіональності в узуальність), власне, й означає розвиток мовної системи. Думку про наявність такої суперечності, звичайно, без означення названої вище термінології, простежуємо ще в науковому доробку Ф. де Соссюра. Він зауважував: „Саме в мовленні перебуває зародок усіх змін: кожна з них започатковує певна кількість людей, перш ніж ці зміни проникають до загального вжитку <...>. Факту еволюції завжди передує факт або скоріше безліч подібних фактів у сфері мовлення <...>, в історії кожної інновації ми завжди виявляємо два окремі моменти: 1) момент її виникнення **в окремих людей** (виділено нами – Ж.К.); 2) момент її перетворення на факт, коли вона, зовні залишаючись незмінною, стає надбанням колективу” [Соссюр 1998, с.125]. Визнаючи мову тільки як суспільне явище, Ф. де Соссюр намагається „загнати в підпілля” все те, що пов’язане з її

носієм, особистістю, а тому свідомо момент зародження інновації співвідносить не з окремим індивідумом (як це роблять, але впадаючи в іншу крайність, представники молодогограматизму та естетичного ідеалізму [див.: Чикобава 1959]), а з „окремими людьми”, притому констатує факт індивідуального начала новоутворення. Говорячи про перехід інновації до „загального вжитку”, учений зауважує: „Однак не всі інновації мають такий успіх, – і поки вони залишаються **індивідуальними** (виділено нами – Ж.К.), їх можна не брати до уваги, оскільки ми вивчаємо мову; вони стають об’єктом нашого зацікавлення лише після прийняття їх колективом” [Соссюр 1998, с.125]. Погодитися з таким твердженням важко. Хоч би тому, що не можна недооцінювати роль індивідуальних (у нашому витлумаченні okazіональних) явищ у мовній еволюції, адже саме вони є тим „джерелом”, яке „наповнює”, збагачує, оновлює мовну систему загалом. Загальновідомо, що люди створили мову, вони її й удосконалюють, але „ніколи не буває, щоб кілька індивідумів створювали в царині мови щось спільними зусиллями, розподіливши між собою обов’язки” [Пауль 1960, с.168].

Породження інновації є прерогативою індивідума, проте її подальшу долю, безумовно, вирішує „справедливий суд” суспільства. За таких обставин „боротьба” між okazіональним та узуальним неминуха: okazіональне, створене в конкретній мовленнєвій ситуації, отримує „путівку в життя”, а узуальне, побудоване на основі того спільного, що закладене людською природою, відштовхує від себе все випадкове, сприймаючи лише ті елементи, які отримують „санкцію індивідумів, що спілкуються один із одним” [Пауль 1960, с.170]. Проте для того, щоб відбулася антиномія okazіональності/узуальності, необхідна спочатку реалізація okazіональності. Причиною ж виникнення okazіональності є суперечність між можливостями мовної системи та їх об’єктиваціями, іншими словами, між потенційністю та актуальністю. Це означає, що категорія okazіональності/узуальності перебуває в тісному зв’язку з категорією потенційності/актуальності, яка має філософське підґрунтя. Свого часу ще Аристотель розрізняв дві сфери (два елементи) суцього: буття в можливості та буття в дійсності, „потенційно суще” й „актуально суще” [Аристотель 1975, с.249].

Розвиток мовних явищ (як і будь-яких явищ узагалі) передбачає їх перетворення з віртуальних, потенційних моделей у реальні, актуальні елементи. „Модель є не просто схема або структура, а саме породжувальна структура. І ця породжувальність важлива для нас, аби ми не забували про динамічно-рухливу сторону мови, тобто не забували про те, що мовна модель завжди є структурний результат доструктурного комунікативно-смислового заряду і тієї смислової потенції, тобто валентності, без якої не обходиться жоден мовний елемент” [Лосев 1989, с.17-18]. Перетворення віртуального (en potentia) в актуальне (реалізоване) ілюструє, згідно з В.Телією, антиномію віртуального/актуального [Телія 1972, с.53].

Лінгвістичне протиставлення потенційного актуальному знайшло відображення в монографії І.Торопцева „Словопроизводственная модель” під час аналізу характеру означення реалій навколишнього світу в мові та мовленні. Потенційні й актуальні одиниці дослідник диференціює як такі, що

мають різне призначення: „перші виникають і надходять у мову як засіб актуального означення, другі постають щоразу як реалізація спілкування, коли співрозмовникові передають думку, означивши реалії навколишнього світу, зафіксовані думкою” [Торопцев 1980, с.9]. Сутність потенційного зводиться до того, що „носій мови знає, як називається ця чи та річ, той чи інший процес, ця чи та ознака”, актуальне ж, з погляду вченого, полягає „у **реальному** (виділено нами – Ж.К.) означенні речі, процесу, властивості в конкретний момент” [Торопцев 1980, с.5]. Якщо пояснення актуальних одиниць не викликає принципового заперечення, то визначення потенційних (як, до речі, і визначення поширеного в мовознавстві терміна „потенційне слово”) потребує перегляду. І насамперед тому, що й І.Торопцев, і ті мовознавці, які обстоюють право на існування терміна „потенційне слово”, під категорію потенційності підводять мовні (мовленнєві) явища, що вже відбулися, стали реальними, актуальними або можуть актуалізуватися. До того ж висловлюють різні, часто зовсім протилежні думки: від зарахування потенційності до сфери мови („Потенційне позначення має місце в мові і властиве лише одній одиниці мови – лексичній” [Торопцев 1980, с.5]) до визнання її фактом мовлення („Слова потенційні й оказіональні є фактами мовлення, а не мови” [Земская 1972, с.20]).

Щодо терміна „потенційне слово”, то він має неоднозначне тлумачення й до сьогодні є предметом дискусій. „За терміном „потенційне слово”, очевидно, слід залишити те значення, яке запропонував Г.Винокур, що увів цей термін у науковий обіг: „це слова, **яких фактично немає** (виділено нами – Ж.К.), але які могли б бути, якби того захотіла історична випадковість” [Намитокова 1986, с.17]; „це слово, що може бути утворене за мовною моделлю високої продуктивності, а також слово, яке вже виникло на основі такої моделі, але ще не увійшло в мову” [Ханпира 1966, с.154]; це слова, „що відрізняються від „звичайних слів мови характером свого значення. Їх семантика позбавлена тієї фразеологічності, яку вважають диференційною особливістю слова як одиниці мови” [Земская 1972, с.25].

Якщо уважніше, точніше повністю, проштудіювати визначення потенційності Г.Винокуром, до якого апелює Р.Намітокова, то стає очевидним, що в ньому йдеться про її мовну, а не мовленнєву природу. „Те, що живе в мові прихованим життям, чого немає в поточному мовленні, але дане як натяк у системі мови, проривається назовні в подібних явищах мовного новаторства, яке перетворює **потенційне в актуальне** (виділено нами – Ж.К.)” [Винокур 1991, с.328]. Зауважимо також: для одних мовознавців те, чого „фактично немає”, але що „могло б бути”, є виявом потенційності, для інших – виявом оказіональності (про це йшлося раніше: див.: Лыков 1976, с.78).

Виходячи з семантики, поєднання компонентів **потенційний** (від фр. *potential* – прихований, можливий) і **слово** („найменша самостійна і вільно відтворювана в мовленні відокремлено оформлена значеннєва одиниця мови, яка співвідноситься з пізнанням і вичленуванням окремо елементом дійсності <...> й основною функцією якої є позначення, знакова репрезентація цього елемента” [УМ 2000, с. 505]) позбавлене логічного

смислу. Те, що мовознавці вкладають у поняття „потенційне слово”, є реальним, матеріально об’єктивованим фактом. На штучності терміна „потенційне слово” наголошує й О.Габінська: „Якщо слово не створене, тільки „може бути створеним”, відповідно, слова немає, є лише можливість його утворення” [Габинская 1981, с.35]. І ця можливість аж ніяк не може бути „потенційною” (термінологічним сполученням „потенційні можливості” досить часто послуговуються науковці і не лише мовознавці), оскільки „потенційність” – це і є „можливість”. Поєднання названих компонентів у межах термінологічної єдності є алогічним так само, як, наприклад, утворення „лінгвістичне мовознавство”.

Сказане вище дає підстави стверджувати, що потенційність не є „фактом мовлення”, не є і результатом мовленнєвої діяльності. Це схеми, моделі, які, щоб стати об’єктивною реальністю, повинні бути реалізованими в матеріальних сутностях. Допоки такий процес не відбувся, вони є абстракцією, нематеріалізованими мовними (!) фактами, матеріалізовані елементи яких уже мають місце в мові. „Придумане мною слово *in-decor-able* „ненагороджений”, кого не можна нагородити” потенційно вже має місце в мові; усі його елементи можна знайти в таких синтагмах, як *decor-er* „нагородити”: *decor-ation* „нагорода”: *pardon-able* „пробачний”, *mani-able* „зручний”: *in-connu* „невідомий”, *in-sense* „безглуздий” тощо, а його реалізація в мовленні є факт незначний порівняно з самою можливістю його утворення” [Соссюр 1998, с.209]. Безперечно, об’єктивація мовних потенцій залежить від мовленнєвої діяльності (акту мовлення)⁴, а мовне узаконення як матеріальних еталонів – від узусу і норми [див.: Баранникова 1986; Ельмслев 1960; Ицкович 1968; Каспранский 1990; Колесов 1986; Косериу 1963; Мыркин 1998; Русинов 1986; Струганець 2002; Шварцкопф 1972 та ін.].

Термін „узус” (від лат. *usus* – користування, уживання, звичай) розуміють по-різному: з одного боку, його ототожнюють з індивідуальним уживанням, з іншого, – із загальноприйнятим, нормативним використанням. Це спонукало деяких мовознавців до твердження: узус „охоплює як традиційні, стійкі, правильні, так і нетрадиційні, okazіональні й помилкові реалізації мовної системи” [Струганець 2002, с.10].

Найбільшого поширення набуло витлумачення узусу як прийнятого носіями певної мови вживання слів, словоформ, синтаксичних конструкцій тощо [Ганич, Олійник 1985, с. 316; СІС 2000, с. 915]. Іноді таке визначення дещо конкретизується: узус – це „загальноприйняте вживання мовної одиниці на відміну від його okazіонального (випадкового, індивідуального) вживання” [Кочерган 2003, с.440; див. також: ЛЭС 1990, с.532]. Автор однойменної словникової статті в „Лингвистическом энциклопедическом словаре” за межі узусу виносить неологізми („неологізми не є узуальними одиницями”), до того ж поняття „узуальне” ототожнює з кодифікацією („узуальне вживання зафіксоване в словниках”), що, вважаємо, є

⁴ Акт мовлення, узус і норма є об’єктом теорії реалізації в концепції Л.Ельмслева, у якій нормою названа „мова як матеріальна форма”, узусом – „мова як сукупність навичок” [Ельмслев 1960, с.59]. Крім того, норма визначена як така, що „детермінує (тобто передбачає) узус та акт мовлення, а не навпаки” [Ельмслев 1960, с.62].

неприйнятним. У своїх наукових працях О.Ликов ототожнює узуальне з канонічним і протиставляє його оказіональному. „Виникає необхідність розмежувати оказіональні та звичайні слова, які окремі дослідники називають узуальними (від лат. *usus* – звичай). Здається, що такі слова точніше і доцільніше називати канонічними (від гр. *kanon* – правило)” [Лыков 1976, с.4].

У нашому витлумаченні узус – це не зумовлене специфічним контекстом або індивідуальним смаком прийняте (необов’язково загальноприйняте) вживання об’єктивної одиниці, яке актуалізує як традиційні реалізації мовної системи, так і апробовані результати мовленнєвої діяльності. Узуальне – це вже не індивідуальне, не оказіональне, але ще й ненормативне, несистемне, хоча може ним стати, апробувавшись у мовленні. „Ніщо не може стати елементом мови без попереднього випробовування в мовленні, і всі еволюційні явища започатковуються у сфері діяльності індивіда. Перш ніж *honor* стало конкурентом, здатним замінити *honos*, його просто зімпровізував хтось із мовців, інші стали це наслідувати й повторювати, аж поки воно не увійшло у звичай” [Соссюр 1998, с.213]. Від узусу залежить подальша доля об’єктивованої мовної потенції, він забезпечує/не забезпечує її перехід до мовної структури „У структурі мови реалізуються можливості, наявні в системі мови. А тому на відміну від системи з її моделями, структура містить, крім того, і списки, які характеризують реальне наповнення моделей, розподіл мовних утворень між різними моделями” [Ицкович 1968, с. 14].

Належність потенційності до системи мови – факт, на якому свого часу зосереджував увагу Е.Косеріу, визнаючи систему мови як систему можливостей, що „охоплює ідеальні форми реалізації певної мови, тобто техніку та еталони для відповідної мовленнєвої діяльності” [Косеріу 1963, с.175], вільної комунікативної діяльності з двосторонньою спрямованістю: пристосуванням до традиції і пристосуванням до співрозмовника. Реалізацію закладених у системі можливостей та історично реалізовані моделі вчений підводить під поняття „норма”, яке в Е.Косеріу повністю виключає потенційність, нетрадиційні реалізації. Норма в нього відповідає не тому, що „можна сказати”, а тому, що вже „сказано” і що за традицією „говорить” суспільство, тобто характеризується статичністю; динамічний характер мови, відповідно до теорії науковця, виявляється лише через систему. Перефразовуючи Ф. де Соссюра, Е.Косеріу стверджує думку, що в системі немає нічого такого, чого до цього не було б у нормі, чим водночас спростовує статичність норм. Адже логічно: якщо в системі з’являється „щось таке”, що спричиняє її зміну, перебудову, то це „щось таке”, згідно з Е.Косеріу, спочатку мала б зафіксувати норма. Отож зрушення характеризують не лише систему, але й норму: „будь-яке зрушення в нормі (реалізованій мові) є історичною конкретизацією певної можливості, уже наявної в системі” [Скворцов 1970, с.43-44]. Це дало підстави Л.Скворцову розглядати потенційність не тільки на рівні системи, але й на рівні норми, говорити про норми втілені, реалізовані і невтілені, потенційні, ті, які можуть бути реалізованими [Скворцов 1970, с.47]. Потенційні норми охоплюють:

1) „...неологізми і новоутворення на різних рівнях мови”; 2) „...оказіоналізми або створені на випадок (? – Ж.К.) у процесі спілкування утворення” [Скворцов 1970, с.48].

Сучасна теорія динамічної норми розуміє останню як соціально-історичний результат мовленнєвої діяльності, що закріплює традиційні реалізації системи та продукує нові мовні факти в умовах їх зв'язку як із можливостями мовної системи, з одного боку, так і з реалізованими зразками, з іншого. „Суть динамічного витлумачення норми визначають тим, що поняття норми не можна зводити до традиційного відтворення мовних одиниць, підведених суспільною практикою до рівня зразка, воно обов'язково передбачає постійне породження в процесі живої комунікації мовних фактів, зорієнтованих одночасно і на систему, і на реалізований зразок” [Миськевич 1977, с.43].

Історично реалізовані „ідеальні форми” можуть приєднатися до загальноприйнятих, узаконених матеріальних системних одиниць, якщо тому не перешкоджатиме не лише узус, але й норма. „Норма виконує роль фільтра не тільки при рухові від системи мови до мовлення, тобто при реалізації системи. Вона фільтрує також накопичені в мовленнєвих актах <...> й узагальнені узусом зміни, перш ніж ті зміни потраплять у систему” [Струганець 2002, с.15], вона „нейтралізує, гасить індивідуальне свавілля в мовленні тією мірою, якою це потрібно, аби утримати мовлення, а разом з ним і мову у відносно стабільній однотайності, що гарантує загальнозрозумілість мовлення та мови” [Лыков 1977, с.72]. Об'єктивацію нових мовних потенцій і їх перехід до розряду матеріальних репрезентантів мовної системи схематично можна подати таким чином:

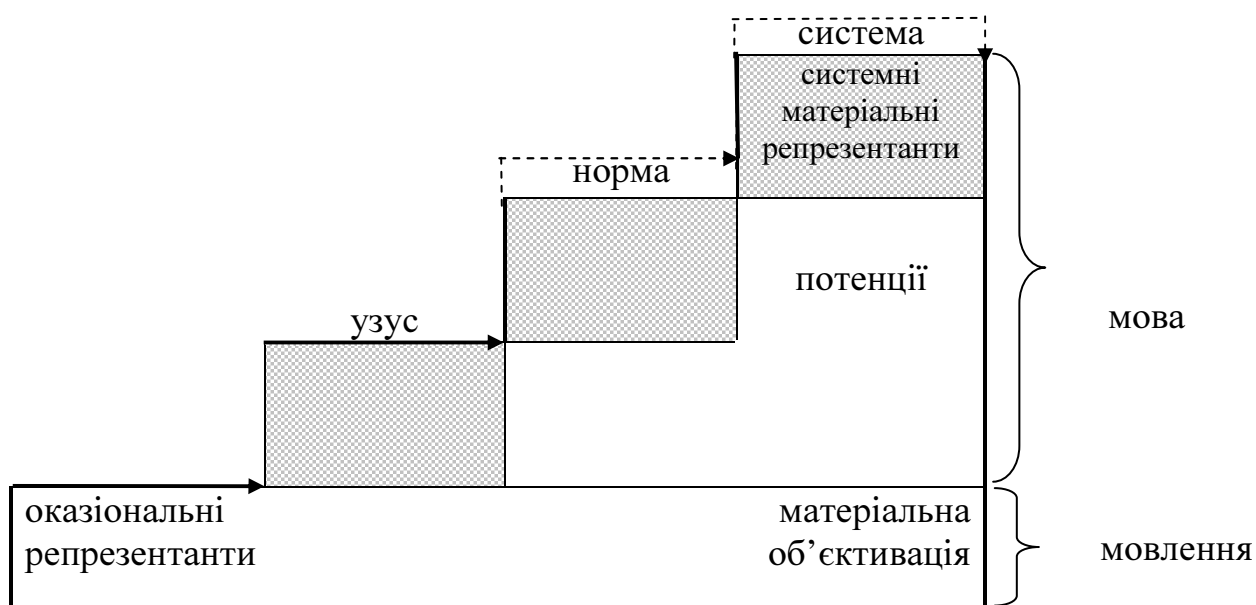

Схема 1.2. Об'єктивація нових мовних потенцій і їх перехід до розряду матеріальних репрезентантів

Мовні потенції об'єктивуються в конкретних актах мовлення.

Результатами таких процесів є індивідуально-авторські утворення, або okazіональні репрезентанти, подальша доля яких залежить від узусу. Прийняті й узагальнені узусом інновації „фільтруються” нормою і можуть певним чином вплинути на неї, спричинити реалізацію потенційних норм. Пройшовши таку „фільтрацію”, інновація потрапляє в систему й отримує статус системного матеріального репрезентанта.

Зрозуміло, що не всі мовні потенції, які отримують матеріальну об’єктивацію (реалізуються в мовленні, актуалізуються), обов’язково стають системними матеріальними репрезентантами. „Поряд із перспективними утвореннями в мовленні можуть з’являтися і нежиттєздатні (або недостатньо життєздатні), що вступають у суперечність із тенденціями зміни мови; можуть з’являтися й okazіональні утворення, які не суперечили системі, але через певні причини не увійшли до загального вжитку” [Ицкович 1970, с.21]. Загалом безапеляційною є лише перша частина цього твердження. Протиставлення „оказіональних утворень” і „перспективних”, „нежиттєздатних” (або недостатньо життєздатних)”, як нам здається, є недоцільним, бо першореалізації закладених у мовній системі потенцій завжди сприймають як випадкові щодо системних матеріальних репрезентантів, як неприпустимі з погляду системи, яка до моменту їх реалізації не мала у своєму розпорядженні таких мовних фактів. Інша річ, що актуалізовані мовні потенції у вигляді okazіональних репрезентантів можуть виявитися чи то „перспективними”, чи то „нежиттєздатними”.

Незаперечним залишається те, що далеко не всі матеріалізовані, об’єктивовані мовні потенції стають системними матеріальними репрезентантами, як і далеко не всі надані системою можливості можуть відбутися, матеріалізуватися. Слушне зауваження у зв’язку з цим висловив Л.Булаховський: „Нам доводиться також зважати на те, що ніколи, ні в яку епоху мовцями не були і не могли бути використані до кінця всі формальні можливості, надані мовою; кожна наступна епоха у своїх новотворах керувалася не загальною тенденцією до системності, а рядом асоціацій, з одного боку, з тим, що уже реально в мові відбулося, і, з іншого боку, з тим, що потребувало вираження” [Булаховский 1952, с.130]. Так, з усього розмаїття морфем, наявних у системі української мови, можна було б утворити набагато більше слів, ніж „узаконолено” її лексичною структурою. Наприклад: для означення особи як виконавця певної дії, названої дієсловом, використовують різні (як продуктивні, так і непродуктивні) форманти, зокрема суфікси [Словотвір 1979, с.57-63]: *-ник*(*-льник*, *-івник*) (*розвідник*, *годувальник*, *будівник*), *-ач* (*орач*), *-ець* (*продавець*), *-тель* (*учитель*), *-щик*(*-чик*) (*оцінющик*, *розпорядчик*), *-ар* (*пекар*), *-ій* (*палій*), *-ок* (*їздок*), *-ун* (*свистун*), *-ак* (*жебрак*) тощо. Як бачимо, у кожному конкретному випадку до дієслівних основ додаються різні суфікси, різні за звучанням, але однакові за значенням, тобто синонімічні. А отже, будучи тотожними за значенням, вони можуть взаємозамінюватися. Принаймні мова надає такі можливості, хоча це й не означає, що останні обов’язково будуть зреалізовані; завжди залишаються нічим не заповнені „порожні клітинки”. Саме прагнення

ліквідувати ці лакуни спонукає до розв'язання антиномії потенційність/актуальність. Об'єктивовані та необ'єктивовані мовні потенції щодо означення особи як виконавця певної дії, названої дієсловом, можна проілюструвати за допомогою конкретних прикладів, представлених схематично (Табл. 1.1.):

Формант Дериваційна база	-ник (-льник)	-ач	-ець	-тель	-щик (-чик)	-ар	-ій	-ун	-ак	-ок
ВОЗИТИ										
КОПАТИ										
ПИТИ										
ПРАВИТИ										
ПРОХОДИТИ										
РІЗАТИ										
СПІВАТИ										
СТОЯТИ										
СТРИБАТИ										
СТРІЛЯТИ										
СТРАЙКУВАТИ										

Табл. 1.1. Об'єктивовані та необ'єктивовані мовні потенції щодо позначення особи як виконавця певної дії, названої дієсловом

Наявні в таблиці „порожні клітинки” теоретично можуть бути заповненими, „якщо того захоче історична випадковість”: цілком допустимими є результати об'єктивації на зразок *різач, різець, різатель, різчик, різар, різій, різак, різок; питар, питій, питун, питок* тощо. Як свідчить ілюстративний матеріал, для означення особи як виконавця дії, названої дієсловом *стояти*, у системі мови немає жодного матеріального

репрезентанта, але система надає можливості щодо такого означення. І ці можливості успішно реалізуються в індивідуальних актах мовлення у вигляді okazіональних репрезентантів. Наприклад: *Я не польовий командир, і навіть не герой помаранчевої революції із терміново відлитою та самопочепленою медаллю, – так собі, пересічний „стоятель” на майдані* (Н.Очкур). Подібні утворення не є суспільно необхідними, а тому вище межі індивідуальних актів мовлення не піднімаються, хоч апробований мовний матеріал (системні кореневі та суфіксальні матеріальні репрезентанти), узятий для їх продукування, робить їх абсолютно доступними для розуміння, що не перешкоджає комунікації. *„Писальщик, читальщик, ковыряльщик* ніколи не входили і не увійдуть до словника, але можуть бути завжди створеними і правильно зрозумілими” [Щерба 1974, с.51]. Щодо „ніколи не увійдуть”, то, мабуть, сказано занадто категорично. Адже йдеться не про окремі слова (*писальщик, читальщик, ковыряльщик*), а про узагальнені okazіональні явища, частина з яких є „перспективною” і за умови прийняття їх узусом має великі шанси увійти до мовної системи у вигляді матеріальних репрезентантів, тобто „потрапити до словника”. Цілком очевидно, що й проілюстровані вище (див.: Табл. 1.1.) кількаваріантні об’єктивовані можливості (*співець, співун, співак; стрибач, стрибун* тощо) не є одномоментними результатами мовленнєвої діяльності, а продуктами, як правило, різних історичних зрізів. Кожен з цих матеріальних репрезентантів виборював собі право на буття, вступаючи в конфлікт із системними настановами та нормативними регламентаціями („розвиток мов узагалі складається передусім зі змін, які спочатку з погляду чинної норми сприймаються як помилки” [Матезиус 1967, с.380]), що спричиняло відповідну реакцію з боку узусу, норми і врешті-решт порушення рівноваги системи. „У мові осідає лише незначна частина новоутворень мовлення, але ті, які мовою все ж таки прийняті, виявляються досить численними, аби з часом усією своєю сукупністю надати словнику та граматиці зовсім іншого вигляду” [Соссюр 1998, с.213].

Антиномія потенційності/актуальності є початковою стадією закономірного процесу розвитку, який забезпечує формування нової сутності і, як наслідок, нової мовної реалії (пор.: категорію можливості/дійсності у філософії; див.: [Возможность 1989]). Мовні потенції – це нематеріальні, необ’єктивовані елементи мовної системи, це те, що ще не відбулося, але може відбутися, коли в тому буде необхідність, стати реальним, актуалізуватися в мовленні. Актуальні явища є матеріальними репрезентантами того, що вже відбулося, об’єктивувалося, отримало свою матеріальну форму вираження і зміст. Результати об’єктивації мовних потенцій завжди сприймаються як випадкові щодо матеріальних репрезентантів мовної системи незалежно від того, за якими моделями („малопродуктивними” чи „високопродуктивними”) вони утворені. Наприклад: *То, виходить, я – кінцевість? Ні, виходить, я – початок: Після крапки починаюсь Я із нового рядка* (Б.Олійник); *Тим більше, що в них назавше йшли упарі Розсудок з серцем, мисль і почуття... А листя днів –*

лише сухий гербарій, **Книговість** календарного життя (Є.Маланюк); Якщо раптом хтось забув, нагадаємо, що мадригал (справжній) – це комплімент, похвала. З **мадригалізацією**, шановні (В.Чемерис); Скільки тонів і рисок як душа обламлена І **обожеволені** коси(М.Семенко); Заручившись підтримкою двох-трьох місцевих хуліганів і майже **криміногенів**, він упродовж кількох подальших днів та ночей **вакханалізував** околиці Ринку та прилеглих жидівських кварталів (Ю.Андрухович); Пощо давати себе шантажувати радянським скоморохам і професійним убивцям та дозволяти їм гуманістичне **туманопускання**, коли ті вбивці давно вже мусили б бути осуджені та покарані (І.Багрянний); Партійці разом з міським відділенням „Блоку Тимошенко” та „Молодою Батьківщиною” мають намір провести акцію під гаслом „Досить „**закришовувати**” наркобізнес” біля управління міліції (Батьківщина); Вузькі проходи між торговельними рядами, купи товару перетворюють кожного покупця на якогось „**натовпотовкушечника**”(Селянська газета); Тим часом прогнози експертів песимістичні - „**нафтоманка**” може затягтися до середини літа, адже з 1 червня Росія планує вдруге за цей час підвищити експортне мито на нафту (Сільські новини) тощо. Індивідуально-авторські утворення (**кінцевість, книговість, мадригалізація, обожеволений, криміноген, вакханалізувати, туманопускання, закришовувати, натовпотовкушечник, нафтоманка**) є реальними мовленнєвими фактами, матеріальними репрезентантами актуалізованих мовних можливостей, тобто є „актуально сущими”. Усі результати актуалізованих потенцій перебувають на стадії okazіональності (вони є випадковими щодо системних матеріальних репрезентантів), незважаючи на те, що деякі з них „вільно утворені на основі високопродуктивних словотвірних моделей” [Миськевич 1977, с.42], у традиційному лінгвістичному витлумаченні могли б отримати статус потенційних слів. Стадію okazіональності, а не потенційності, особливо яскраво підтверджують ті випадки, коли в межах однієї мовленнєвої ситуації опиняються узуальна і сконструйована за її зразком індивідуально-авторська одиниці. Наприклад: *Божже, не **літості** – лютості, Божже, не ласки, а мсти, дай розірвати нам пута ці, ретязі ці рознести* (В.Стус); *В незалежній Україні знов урочисті збори, знов демонстрації і паради, знов „дні”: день механізатора, день **каналізатора**, день організатора, вже не вистачає днів у календарі, незабаром станемо відзначати „ночі”: ніч інститутки, ніч **секретутки**, ніч проститутки* (П.Загребельний); *Заявлена агенція – майбутня ім-потенція, Вечірня **стриптизація** – Нічна інтимізація; Одним більшовизація, а іншим – **центризація**, Старим – **комунізація**, юнцям – приватизація, А **корумповизація** – для лисих **кайфізація*** (Я.Ярош) тощо. Інноваційні матеріальні репрезентанти різняться ступенем okazіональності: частина з них майже впритул підійшла до узусу (**центризація, комунізація**) і рано чи пізно він може прийняти їх, а отримавши його схвалення, вони наблизяться до системи; інша частина до рівня узусу піднятися так і не зможе, назавжди залишившись okazіональними репрезентантами актуалізованих мовних потенцій. Однак спільним для них є те, що всі вони

випадкові витвори окремих індивідуумів (мовців) і „спочатку належать лише до сфери мовлення” [Соссюр 1998, с.208]. Цьому результативному процесу передував вихідний момент: проілюстровані факти мали місце лише як такі, що могли відбутися, стати реальними, тобто існували у вигляді потенційності, яка згодом матеріалізувалася, отримавши план вираження та план змісту.

План вираження і план змісту є так само діалектичною єдністю: немає таких значущих мовних (мовленнєвих) явищ, що мали б форму, але не мали б змісту, і навпаки. Переважно зміст визначає форму, проте форма не пасивно впливає зі змісту, а, маючи відносну самостійність, здійснює зворотний вплив на зміст, уповільнюючи чи прискорюючи його розвиток. Суперечності, які виникають між змістом і формою (наприклад, старий зміст/нова форма; новий зміст/стара форма [див.: Габинская 1981, с.58]) актуалізованої можливості, розв’язуються на користь нового, що є переважно випадковістю, а за деяких умов і випадковою необхідністю⁵ („Необхідність є випадковою, випадковість необхідною” [Необходимость 1988, с.101]).

Актуальний матеріальний репрезентант, про що вже йшлося, завжди виникає з можливості, іншими словами, актуальність є реалізованою потенційністю. Перехід потенційності в актуальність означає виникнення нової сутності. Нова сутність породжує нові можливості, які знову ж таки перетворюються в актуальність. „Тому в мові, як у безупинному горінні людської думки, не може бути жодної хвилини спокою, жодної миті цілковитої зупинки. За своєю природою мова являє собою спрямований уперед розвиток, що приводиться в рух духовною силою кожного мовця. У цьому процесі природним чином виділяють два періоди, які необхідно чітко розмежовувати: один – коли звукотворчий запал мови ще наростає і кипить бурхливим життям, інший – коли після остаточного утворення принаймні зовнішньої мовної форми нібито настає зупинка і починається явне згасання першого почуттєвого творчого запалу. Звичайно, навіть у період такого згасання <...> можуть з’явитися нові життєві начала і відбутися нові й успішні перетворення мови” [Гумбольдт 1984, с.158].

Реалізацію потенційності забезпечує мовленнєва діяльність, яка відмежовує можливе від реального. Через мовленнєву діяльність віртуальне, що має індивідуально-творче начало, утілюється в дійсність, стає актуально новим. „Коли обдумуємо те, що пишемо, коли шукаємо для своєї думки відповідної словесної форми, ми часто відчуваємо себе творцями мови, відчуваємо, що створюємо нові словесні комбінації, нові, як нам здається, влучні слова, повні сили за моменту, коли вони породжуються в нашій свідомості, і ми відчуваємо їх новими і належними саме нам” [Булаховський 1975, с.297]. Випадкові (або випадково необхідні) результати актуалізованих, об’єктивованих мовних потенцій (індивідуально-творче начало) сприяють появі особливих мовленнєвих фактів, нових щодо системних матеріальних

⁵ Ще Гегель висловив припущення про те, що випадковість є формою вияву і доповнення необхідності, зауважуючи, що випадкове є необхідним, необхідність сама визначає себе як випадковість і що ця випадковість є скоріше абсолютною необхідністю [див.: Необходимость 1988; Маковский 1977].

репрезентантів. Ці нові мовленнєві факти можуть назавжди залишитися в індивідуальному мовленні зі статусом okazіональних репрезентантів або у зв'язку з наявною соціальною необхідністю піднятися до рівня узусу, „узуалізуватися”, стати узуальними, а за певних умов і нормативними та системними. „Індивідуально-нове нібито виносять на суд адресатів, звичайно неусвідомлений і мовчазний: приймати чи не приймати? Залишиться це нове тільки індивідуальним, нікому непомітним здобутком? Чи його повторять у своєму мовленні двоє? троє? Чи увійде воно в мовлення багатьох і, отже, стане надіндивідуальною інновацією? Доля нового залежить від потреб колективу мовців. Мовні норми, що регулюють вибір інновацій, обмежують строкатість індивідуального мовлення та зберігають певний мінімум надіндивідуального, загального в мовленні кожного” [Мечковская 1983, с.343].

Сказане ще раз підтверджує висловлену нами думку про те, що результат будь-якої актуалізованої можливості має okazіональний характер, реалізацію потенційності здійснюють окремі індивідууми, актуалізовані okazіональні матеріальні репрезентанти поширюють, приймають або відкидають інші члени суспільства. „Спроба встановити точний генезис того чи іншого загальноновживаного (? – Ж.К.) неологізму завершилася б тим, що ми переконалися б у його індивідуальному походженні” [Курилович 1962, с.422]. Наприклад, на певному етапі розвитку української мови з-під пера таких українських письменників, як І.Нечуй-Левицький і Олена Пчілка, як результат актуалізованих мовних потенцій з'являються тоді ще okazіональні матеріальні репрезентанти, відповідно, *громадянство* і *мистецтво* [Русанівський 2002, с.236], які на момент їх виникнення кваліфікували як „ковані”, а окремі члени суспільства визнавали їх нежиттєздатними. Але узус вирішив їх долю по-своєму: прийнявши й узагальнивши ці слова, він відкрив їм дорогу до мовної системи, де вони посіли місце нормативних матеріальних репрезентантів. Подібну історію мають слова *вітальня, буремний, водограй, водойма, дійовий, дієвість, землепис, існування, лікарня, мереживо, митець, небосхил, обіг, одноманітний, пароплаводство, саморух, світогляд, споруда, сторіччя, сяйво* тощо, „сфабриковані” Ф.Піскуновим і вперше зареєстровані в його „Словниці української (або югової-руської) мови” (1873) [Москаленко 1961, с.70].

Отже, однією з основних причин змінності мовної системи є наявність внутрішніх суперечностей, що виникають між її структурними елементами. До суперечностей, які є рушіями мовної еволюції, належить антиномія okazіональності/узуальності.

Okazіональність/узуальність є концептуальною лінгвістичною категорією, що перебуває в тісному зв'язку і взаємозалежності з потенційністю/актуальністю. Ці бінарні опозиції є джерелом розвитку: їх взаємодія та „боротьба” забезпечують динаміку мовної системи.

Суперечність між можливостями, наявними в мовній системі, і їх здійсненням (матеріалізацією, об'єктивацією) спричиняє реалізацію потенційності. Реалізовану потенційність актуалізує конкретна мовленнєва

ситуація. Те, що відбулося, стало актуальним, постає здебільшого як випадкове (або випадково необхідне) й отримує статус оказіонального матеріального репрезентанта, подальша доля якого залежить від узусу. Оказіональне явище, відштовхнуте, не сприйняте узусом, назавжди осідає в мовленні та залишається індивідуальним фактом. Оказіональність, піднята до рівня узусу, може „узуалізуватися”, „пропуститися” через норму, іноді змінюючи її, і перейти до розряду системних матеріальних репрезентантів.

1.2. Оказіональні утворення в історії неології та в перспективі її розвитку

У динамічній системі, якою є мова, немає жодної сили, що гарантувала б збереження регулярності, властивій тому чи іншому явищу [див.: Соссюр 1998, с.118]; вона є складним механізмом, який, з одного боку, перебуває в безперервному русі, що забезпечує його життєздатність („Мова може функціонувати, тільки постійно змінюючись у часі, інакше вона помирає, як помирають мови малих народів” [Караулов 2001, с.25]), з іншого, – зберігає ознаки іманентної стабільності та цілісності, будучи основним засобом комунікації („Мова постійно розвивається і водночас як засіб зв'язку між різними генераціями лишається незмінною. Кожне наступне покоління має багатшу мову, ніж попереднє, але мова попереднього покоління лишається для наступного цілком зрозумілою, бо вона втрачає менше, ніж набуває” [Русанівський 1989, с.23]). Очевидно, саме тому питання про мовну змінність, сутність і чинники мовної еволюції було, є і буде одним з центральних у лінгвістичній науці [див.: АН 1983; Бакуліна 2002; Березовенко 1998; Бондаренко 2001; Бояджиев 1995; Віняр 1992; Волков, Сенько 1983; Дорофеев 2006; Капуш 2000; Мазурик 2002а; Мешков 1975; Стишов 2003; Туркиян 2003; Honovska 1979; Motsch 1979 та ін.].

Яскравими зразками, що засвідчують динамічний характер мови, є насамперед інноваційні лексико-семантичні процеси, що демонструють абсолютний прогрес, пов'язаний з реалізацією нових можливостей мовної системи, зокрема словотвірних. „У жодному разі не можна розглядати словниковий запас мови як готову, застиглу масу. Не кажучи вже про постійний процес утворення нових слів і словоформ, словниковий запас, допоки мова живе в мовленні народу, є продуктом словотвірної потенції, який розвивається і знову відтворюється” [Гумбольдт 1984, с.112]. Такий аспект визначив розвиток лексико-семантичного рівня мовної системи та став об'єктом зацікавлення не одного покоління мовознавців, наукові здобутки яких заклали міцні підвалини молодій лінгвістичній науки – неології. До середини ХХ століття головним чином були створені всі необхідні умови для її становлення [Намитокова 1986, с.5]. „У результаті бурхливого й безперервного розвитку лексики мови та всебічного вивчення цього процесу в різних мовах виникли нові царини мовознавства **неологія і неографія** (розрядка наша – Ж.К.), предметом дослідження яких стало нове в словниковому складі мови, виявлення шляхів

упізнання нових слів, значень і стійких словосполучень, аналіз факторів, що викликають їх появу, вивчення моделей їх утворення та їх лексикографічна розробка” [Рашкевич 1985, с.126]. Виокремленню цієї особливої царини лінгвістичних знань сприяла висока „неогенність” ХХ століття, „неологічний бум” і, відповідно, активізація уваги з боку мовознавців до проблем нових явищ у мові та мовленні [див.: Левашов 1978а, с.167-183; 1978б, с.27-36;]. Хоча сам термін „неологія” в науковий обіг вводять ще на початку ХІХ століття і використовують для означення сукупності нових слів: у 1801 році в Парижі вийшла друком лексикографічна праця Л.Мерсьє „Neologie, ou vocabulaire de mots nouveaux, a renouveler, ou pris dans des acceptions nouvelles” („Неологія, або словник слів нових, слів, що підлягають оновленню, і слів, узятих у нових значеннях”).

Термін „неологія” в значенні „наука про неологізми” активно впроваджує російський дослідник французької неології В.Гак, який досить широко окреслив завдання цієї лінгвістичної царини [Гак 1978, с.37], що згодом, як свідчать сучасні неологічні дослідження, в основному почали зводити до „з’ясування типології нових слів у мові та мовленні” [Намитокова 1986, с.3].

Протягом останніх десятиліть створено спеціальні центри неології, зокрема англійської, німецької, французької, російської (нещодавно такі центри сформували в Польщі, Словаччині, Чехії), де фіксують і досліджують нові слова та їх значення, аналізують причини їх появи, вивчають моделі їх утворення, здійснюють їх лексикографічну розробку. Щодо української неології можна сказати таке: термін „неологія” в україністиці використовують передусім для означення сукупності неологізмів, які, „зокрема суспільно-політична лексика, вивчаються здебільшого в плані загальних словотвірних, лексико-семантичних та стилістичних тенденцій розвитку” [УМ 2000, с.377]. Щоправда, наприкінці ХХ – початку ХХІ століття українські мовознавці посилили увагу як до теоретичного осмислення, так і до практичного опрацювання неологічного матеріалу української мови: активізовано дослідження процесу появи нових слів, удосконалено методику їх систематизації та нормативної оцінки [Віняр 1992; Гаврилюк 2000; Герман 1999; Клімович 2000; Колоїз 2002; Мазурик 2002а; Пашко 1994; Семененко 2003; Стишов 2003; Сюта 1995; Турчак 2005; Юрченко 2002 та ін.], збагачено практику фіксування нових слів і нових значень [Віняр, Шпачук 2000, 2002; Вокальчук 2004, 2006; Колоїз 2003б; Мазурик 2002б; Нелюба 2004 та ін.].

Тепер можна з упевненістю констатувати: неологія відбулася як наука, як окрема царина лінгвістичних знань, що має свій науковий апарат, свою історію та свої перспективи розвитку.

Становлення української неології – це результат тривалих наукових пошуків великої когорти як вітчизняних, так і зарубіжних мовознавців; це історія фіксування та диференціації нових слів у мові та мовленні, дискусії щодо яких не припиняються й до сьогодні. Останні зумовлені насамперед тим, що донині немає чіткого загальноприйнятого визначення поняття

основної одиниці неології – неологізму, відсутня єдність у поглядах на його диференційні ознаки, остаточно не з'ясовано місце індивідуально-авторських, або okazіональних, утворень у системі неологічного матеріалу.

1.2.1. З історії вивчення індивідуально-авторських новотворів в українському мовознавстві. Історія вивчення індивідуально-авторських новотворів має давні традиції, бере свої початки, як правило, від середини (за іншими даними, від останньої чверті) XIX століття і пов'язується передусім з так званими „кованими словами” та дискусією, що виникла навколо них. „Ще в 1870-их роках спалахнула жвава дискусія про не-народні слова – позичені або створені, які противники іронічно називали „кованими”, – що їх запроваджував тоді М.Старицький (і не тільки – Ж.К.). У дійсності ж у 1850-их роках з-під пера таких загальноновизнаних майстрів і навіть творців новітньої української мови, як Шевченко та Куліш, рясно з'являються слова, не знані в повсякденному сільському житті” [Шевельов 1998, с.31]. Насправді практика „кування слів” має значно глибше коріння. Ще Лаврентій Зизаній у своєму „Лексисі” (1596 р.) для пояснення використовував слова, не лише взяті з книг Святого Письма, але й „деякі творіння (виділено нами – Ж.К.) вітців церкви” [див.: Москаленко 1961, с.15]; передбарокова українська поезія (XVI ст.) містить „окремі абстрактні слова, утворені за церковнослов'янським зразком” (*проклятво, доброть, свѣдѣцтво, багатество* тощо) [Русанівський 2002, с.73]; Мелетій Смотрицький у своїй „Граматичі словенській” (1619 р.) „за відсутності відповідних слов'янських форм створює фіктивні”: „у мові слов'янській, з якою ми маємо справу в граматичі Мелетія Смотрицького, треба відрізнати елементи власне слов'янські від елементів нібито слов'янських, до яких належать, по-перше, форми фіктивні, вигадані Смотрицьким за аналогією до латинських, грецьких або ж інших справжніх слов'янських форм” [Житецький 1987, с.35]; „перед творенням власних слів за зразком існуючих” не зупинявся й І.Вишенський, у мові якого „наявні десятки (якщо не більше) неологізмів на зразок *дарохитрство, иисусоругатель, детиноигральский, златолюбец, сребролюбец, тонкодорогий, хлопати* „обзивати хлопом”, *кожемякати* „обзивати кожум'якою”, *звѣролютство, скверноначальник, каменносѣянный, бѣднотворение, попапезити* „стати католиком” та ін.” [Русанівський 2002, с.82]. А тому твердження Ю.Шевельова, що „ковані слова” стали з'являтися після 1870 року” [Шевельов 1998, с.41], потребує деякого уточнення, зокрема доповнення адвербіативом **масово**. Це й закономірно, оскільки в другій половині XIX століття дуже гостро постало питання про те, чи є українська мова окремою слов'янською мовою, чи наріччям російської або польської. Одним з показників її „окремішності” мала стати розмаїта лексика, відмінна від іншомовної, що й спричинило масову появу індивідуально-авторських новотворів, так званих „кованих слів”, реєстрація яких відбувалася головним чином у словниках.

У тогочасній лексикографічній практиці досить помітно починають упроваджувати інноваційну лексику, створену „на народній основі”.

Відсутність в українській мові відповідників до реєстрових іншомовних слів спонукала авторів здебільшого перекладних словників до продукування інновацій на основі наявних матеріальних репрезентантів і словотвірних потенцій. У такий спосіб намагалися оновити лексичний склад української мови О.Партицький („Німецько-руський словар” 1867 р.), Ф.Піскунов („Словниця української (або югової-руської) мови” 1873 р.), Є.Желехівський, С.Недільський („Малорусько-німецький словар” 1882 р.), Є.Тимченко („Русско-малоросійський словар” 1897-1899 рр.), В.Дубровський („Українсько-російський словник” 1909 р.) та ін. Доцільність запропонованих ними індивідуально-авторських утворень, „яких ніде на Україні не почуєш і не побачиш у книжках” [Верхратський 1875], хоч і побудованих „на народній основі” (наприклад, *обритвити* (поголитися бритвою), *тлустінь* (товща), *маловартниця* (дрібниця) (О.Партицький); *дадій* (рос. датель), *дадійка* (рос. дательница), *керуяцтво* (рос. правительство), *лягівниця* (рос. спальня), *набач* (рос. надзор), *винець* (рос. алкоголь), *віришник* (рос. поэт), *гойник* (рос. хірург), *м á рина* (рос. фантазия), *шатоносець* (рос. броненосец) (Ф.Піскунов); *базич* (базікало), *винашелець* (винахідник) (Є.Желехівський, С.Недільський); *літач* (рос. воздухоплаватель), *недовгочасність* (рос. маловременность), *виявляч* (рос. обличитель), *поглядність* (рос. относительность), *читальність* (рос. разборчивость) (Є.Тимченко); *валець* (рос. вальс), *зламач* (рос. нарушитель), *кишенник* (рос. карманщик), *обітація* (рос. жилище), *оборóтич* (рос. кант), *оглада* (рос. гладкость), *папірниця* (рос. портфель), *честень* (рос. памятник), *писало* (рос. грифель) (В.Дубровський) тощо), цілковито заперечує більшість тогочасних критиків.

Критичні зауваження щодо появи „випадково відкілясь насмиканих слів”, „невідомо звідки взятих”, „незручних і недотепних неологізмів – таких, що їх, мабуть, тільки ті і вживали, які їх поскладали”, неодноразово висловлював Б.Грінченко [Грінченко 1905, с.17-18, с.22]. „А втім, – як зауважує сам науковець, – я більший ворог позичанню, ніж куванню. Знаю ж бо, що без новороблених слів не перебувалася ні одна літературна мова. Але думаю, що робити слова нові можна тільки на такі розуміння, що на них справді нема слова в нашій мові <...>. Гарно зроблене слово – дороге придбання, але ж г а р н о, а ми ніяк не можемо сказати, щоб такі продукти, як *звіт*, *звітуватель*, *гомінниця*, *людство*, були справді „щасливо утворені” [Грінченко 1961, с.141-142]. Грінченкове пророкування „нещасливої долі” для „кованих слів” на зразок *звіт*, *людство* не справдилося: вони, як і ряд інших „випадково насмиканих слів”, пройшли успішну апробацію узусом й активно функціонують у сучасній українській мові. Це стосується й уже згадуваних у попередній главі „сфабрикованих” слів Ф.Піскунова, щодо яких висловлювали неоднозначні думки. „Наведені зауваження рецензента на словник Ф.Піскунова є загалом справедливі. Не можна не погодитися цілком тільки з одним зауваженням. У словнику Ф.Піскунова є дійсно ш т у ч н о с т в о р е н і (розрядка наша – Ж.К.) слова. Але серед 330 слів, які К.Шейковський назвав с ф а б р и к о в а н и м и, є слова і н е с ф а б р и к о в а н і, слова, які вживаються в сучасній українській

літературній мові” [Москаленко 1961, с.70].

Незрозумілим, на жаль, залишається принцип диференціації А.Москаленком індивідуально-авторських утворень на „сфабриковані” і „несфабриковані”, а також те, чому серед усіх випадкових на той момент результатів „роботи самого Піскунова або когось іншого” – „штучно створених слів” – одні виявляються „штучнішими”, ніж інші. Адже в словотвірному плані між ними немає жодної різниці: і ті, які критики вважали „сфабрикованими” (*билинар* (ботанік), *видина* (ідеал), *вседійма* (історія), *корота* (лаконізм) тощо), і ті, що з позицій сьогодення кваліфікують як „несфабриковані” (*митець*, *споруда*, *сторіччя*, *сййво* тощо; доречніше, як нам здається, було б назвати їх вдало „сфабрикованими”), „виведено не тільки від нашого пня, але і в дусі нашої мови складено” [Грінченко 1961, с.141]. До того ж позитивне/негативне сприйняття запропонованого „кованого слова” великою мірою мало суб’єктивний характер. Так, наприклад, щодо слів *віршобудова*, *віршник* (останнє, до речі, зараховують до „сфабрикованих” Ф.Піскуновим) Б.Грінченко (стаття „Кілька слів про нашу літературну мову” (1882 р.) зауважував, що вони „справді ковані, може, негарні, але вони мають у собі те добре, що зараз же зрозумілі” [Грінченко 1961, с.142]. Цілком очевидно: „те добре” мало в собі й слово *людство*, про яке йшлося в цій же статті й у „щасливому утворенні” якого вчений сумнівався (згодом така його позиція змінюється, про що свідчить включення слова *людство* до реєстру „Словаря української мови” [див.: Словарь 1996, Т.2, с.388]). Тим паче, що слово *віршник* не таке уже „зараз зрозуміле”, оскільки могло бути використане як для означення особи за родом діяльності, тобто поета, так і для означення книги, збірки (пор.: *молитовник*, *требник*, *цитатник*, *словник* тощо)⁶.

І насамкінець додамо: спродуковане А.Москаленком словосполучення „штучно створені слова”, як нам здається, не зовсім удале з огляду на те, що всі знаки мовної системи є штучними. А тому будь-яке слово – новоутворене чи загальновживане – є нічим іншим, як штучно створеним знаком, „зробленим рукою людини”, „надуманим, вигаданим” [ВТССУМ 2001, с.1409]. Таке неправомірне протиставлення, з одного боку, того, що „не суперечить природі української мови” і нібито має всі шанси отримати „право громадянства”, і, з іншого, – того, що є неприродним, штучним, позбавленим права на „мовну реєстрацію”, а тому приреченим на несприйняття, дещо спотворювало справжню роль і значення індивідуально-авторських новотворів у розвитку лексичної системи та мови загалом. Ітогочасна критика, і сучасне мовознавство обмежуються здебільшого констатацією такого факту: „Чимало було в цьому мовотворенні штучного, неприродного, суперечного природі української мови” [Русанівський 2002, с.236].

Словосполученням „штучно створені слова” досить успішно

⁶ „Словарь української мови” Б.Грінченка фіксує слово *віршник* зі значенням „поет” із посиланням на Т.Шевченка у паспортизації [Словарь 1996, Т.1, с.240]. З тим же значенням воно зафіксоване в тлумачних словниках сучасної української мови з ремаркою *заст.* [ВТССУМ 2001, с.147].

послугуються й зарубіжні мовознавці. На думку Р.Будагова, до таких варто зараховувати утворення на зразок *газ, нейлон, кодак, фелибр* тощо на тій підставі, що вони є немотивованими, здебільшого створені „на замовлення”. Так, слово *нейлон* для означення особливого виду штучного синтетичного волокна з’явилося після того, коли англійська фірма, яка виробляла його, оголосила конкурс на кращу назву своєї продукції і з-поміж запропонованих 350 номінацій вибрала саме *нейлон*. Для того, щоб переконливіше засвідчити „штучність” утворення *нейлон*, науковець зіставляє його зі словом *лавсан*, кваліфікуючи останнє як таке, що є мотивованим, скороченням від назви „Лабораторія високомолекулярних сполучень Академії наук СРСР” [Будагов 1965, с.89]. Як виявилось, не є немотивованим й англійське означення синтетичного волокна *нейлон* (*nylon*): „воно виникло внаслідок поєднання ініціалів одного з найбільших міст США та першого складу назви британської столиці: *nylon* ← *N*(ew)*Y*(ork) + *L*on(don)” [Журавлев 1982, с.51-52]. Не можемо погодитися з твердженням Р.Будагова, що „нові слова утворюються не штучно, а з ресурсів самої мови” [Будагов 1965, с.89], оскільки, по-перше, як уже зазначалося вище, усі мовні знаки є штучними, по-друге, те, що, на думку вченого, утворюється штучно, також продукується „з ресурсів самої мови”.

Характерною ознакою періоду „кування слів” є не лише активна участь українських письменників у дискусіях щодо „кованої продукції”, але й обстоювання свого права на конструювання індивідуально-авторських новотворів. І багато з них таким правом скористалися, утворюючи десятками, а то й сотнями нові слова, велика частина яких отримала „право громадянства” [див.: Муромцева 1985] попри те, що неодноразово ставала об’єктом критики. „З давніх-давен привикли дорікати д.Старицькому куванням нових українських слів <...>, – писав І.Франко, – Та, редагуючи до друку Кулішів переклад „Гамлета”, я мав нагоду детально порівнювати сей переклад із перекладом Старицького і переконався, як мало там власне неологізмів та кованих слів, і як багато слів, що 1882 р. разили читачів та критиків д.Старицького, сьогодні ввійшли в загальне уживання і не разять нікого. Чи д.Старицький щ а с л и в о у т в о р и в (розрядка наша – Ж.К.) їх, чи вони були щиро народні, а лише незвісні критикам, – досить, що з часом вони здобули собі право громадянства. Отак буде, певно, з найбільшою частиною тих нібито „новоукованих” слів” [Франко 1961б, с.52-53]. Така думка І.Франка є чи не найпершим постулатом, сформульованим в україністиці, який засвідчує реалізацію категорії okazionalnosti/uzualnosti, здатність okazionalnih materialnih reprezentantiv piddavatisia „uzualizatsii”. Пізніше подібне твердження висловив В.Сімович, означуючи шляхи „осуспільнення” індивідуально-авторських новотворів: „Досить, щоб яке слово, утворене в душі народної мови, щоб яка форма <...> прийнялася в письменстві, щоб наше вухо собі їх засвоїло, щоб усі вони через дім, школу, товариські зносини, газету добралися до нового покоління, – й ніхто не думатиме над тим, яке то це та те слово, яка то форма” [Сімович 1924, с.39]. За такого підходу проблема

диференціації „сфабрикованих”/„несфабрикованих” слів відпадає сама по собі, адже будь-яке новоутворення на момент своєї появи є випадковим для носіїв мови, не має „права громадянства”, а тому є „сфабрикованим”. І прийняття/неприйняття їх узусом аж ніяк не залежить від того, чи дотримувався їх автор „нового вимагання” до тих, хто „кує” нові слова: складав їх так, „щоб можна було, стрівши слово вперше, без ніякого пояснення догадатися, що воно визначає” [Грінченко 1961, с.143]. Мова – це живий організм і її „треба штудіювати, як живу рослину, <...> і не слід засушувати та заковувати в мертві правила і формули” [Франко 1961а, с.37], оскільки навіть те, чого не охоплюють правила, також не становить мовної „стихії”, бо й воно виходить із закону та може врегулюватися людською інтуїцією” [Ващенко 1989, с.12].

У період розбудови та нормалізації української мови саме людська інтуїція була одним з показників схвалення/несхвалення, прийняття/неприйняття конкретного індивідуально-авторського утворення кожним окремим індивідумом (адресатом), групою індивідумів, а згодом і суспільством загалом. Окрім інтуїції, важливим чинником „узуалізації” („соціалізації”) новотворів виступали також авторитетність джерела їх походження та суспільна необхідність у них (так званий соціальний попит на індивідуально-авторську продукцію). Причому авторитетність джерела десь-не-десь виявлялася значно дієвішою, ніж суспільна необхідність. Це твердження можна проілюструвати таким прикладом.

У 1883 році львівська газета „Діло” опублікувала рецензію на збірку поезій Я.Щоголева „Ворскло”, у якій автора звинувачували в „робленні” та вживанні невластивих українській мові слів. На що той відповів: „Узагалі-то я всіляким чином уникав необхідності створювати слова. Якщо не знаходив їх, то краще залишав писати вірш <...>, однак відомими малоросійськими словниками (йдеться передусім про „Словар малоросійських ідіомів” М.Закревського – Ж.К.) я послуговувався не соромлячись, оскільки вони отримали **авторитет і право громадянства** (виділено нами – Ж.К.)” [цит. за: Москаленко 1961, с.63].

Якщо одні тогочасні письменники категорично заперечували доцільність утворення нових слів, як-от М.Костомаров [див.: Шевельов 1998, с.31], інші, подібно до Я.Щоголева, прагнули в будь-який спосіб захистити себе від звинувачень у їх „робленні”, то треті успішно „кували” їх, незважаючи ні на яку критику, апробували власні витвори через свої творчі доробки, намагаючись тим самим „поширити рамці народної мови”. Останнє стосується М.Старицького, І.Нечуя-Левицького, М.Драгоманова, Олени Пчілки, П.Куліша та багатьох інших. Характеризуючи мовотворчість П.Куліша, В.Сімович зауважував: „Куліш сильно поширив рамці народної мови, нагинав її до всіх письменств, підшукував для них відповідні слова та вислови. Коли в тодішній народній мові їх не знаходилося, то він чи вишукував їх у старому українському письменстві, чи в пам’ятках середньоукраїнської літератури та давав їм таку форму, якої вимагав уже сучасний стан нашої мови. А коли ніде вже не можна було найти

відповідного слова, то Куліш просто його творив. Та тут він і відрізняється від інших подібних письменників. Відрізняється тим, що творив нові слова згідно з законами сучасної української мови, згідно з її духом та її вимогами” [цит. за: Русанівський 2002, с.238]. П.Кулішеві („П.Куліш був першим, хто обома руками сміливо вносив до неї (нашої літературної мови – Ж.К.) новотвори” [Огієнко 1995, с.222]), як і значній частині інших „ковалів” нових слів, певним чином удалося досягти своєї мети, і результати їхньої творчої діяльності у вигляді неологізмів отримали зелене світло до нормалізованої мовної системи. Індивідуально-авторська продукція, що не змогла подолати бар’єр узусу, назавжди залишилася „знахідкою конкретного випадку” [Паламарчук 1978, с.53].

Окремою сторінкою в історії індивідуально-авторських утворень є радянський період, що означився зокрема й розбудовою української термінології, період активного „збирання й утворення” термінологічної лексики. А тому поява нових термінів, їх продукування, як правило, „на народній основі”, була цілком закономірним процесом. Самі ж принципи продукування української термінології на народній основі сформульовані ще задовго до революції.

У 1861 році в журналі „Основа” з’явилася стаття М.Левченка „Замітки про русинську термінологію”, де автор пропонує створювати наукові терміни в дусі народної мови, аби їх міг сприймати сам народ, водночас виступаючи проти запозичень у термінології. Про це свідчить і доданий до статті словничок, що містить не більше двох десятків слів, головним чином створених самим автором, наприклад, *арифметика* – **німа щотниця**, *автомат* – **саморух**, *азот* – **душець**, *математика* – **численниця**, *електрика* – **громовина**, *астрономія* – **зірниця** тощо [Левченко 1861, с.183-185].

З 1921 року в складі ВУАН почав функціонувати Інститут української наукової мови, завдання якого полягало насамперед в укладанні різногалузевих термінологічних словників, у нормалізації української наукової термінології. До 1932 року в Україні було видано понад тридцять термінологічних лексикографічних праць. У поглядах на засади добору термінологічної лексики протидіяли дві тенденції, які уособлювали мовознавці (крайні та помірковані пуристи), що працювали, відповідно, в Києві і Харкові. „Впливи київської (пуристичної) школи сильно позначалися на багатьох термінологічних словниках, у яких пропонувано замінити *екватор* на **рівник**, *паралельний* на **рівнобіжний**, *конус* на **стіжок**, *сектор* на **витинок**, *штепсель* на **притичку**, *курсив* на **письмівку** тощо <...>. Мовознавці харківської школи не були такими категоричними. Вони не відкидали конструкції, засновані на європейській традиції, хоч і вважали бажаним частіше, ніж досі, вдаватися до форм „своїх” [Шевельов 1998, с.111].

Після сфабрикованих справ і процесів більшість авторів

термінологічних словників (і не тільки!)⁷, виданих Інститутом української наукової мови, були звинувачені в поширенні вигаданих новотворів, а їх доробкам приписували „переобтяженість штучними неологізмами”, як-ось: **двигач**, **рухник** (двигун), **південник** (меридіан), **дробина** (молекула) (О.Курило); **рогачик** (вилка), **валниця** (підшипник) (Г.Ільницький); **вітрогон** (вентилятор), **водограй** (фонтан), **модло** (шаблон), **цідило** (фільтр) (І.Кухаренко); **множач** (множник), **діляч** (дільник) (В.Шарко) тощо [Жовтобрюх 1991, с.46, с.109-110]. „З початком у 1933 цькувальної кампанії проти дотогочасних термінологічних праць, як „буржуазно-націоналістичного шкідництва”, видано у 1934-1936 рр. п'ять термінологічних бюлетенів (мед., матем., ботан., фіз. та виробничий) із зрусифікованою термінологією, яку в подальшому пропонували десять російсько-українських шкільних термінологічних словників <...>. Та сама русифікаційна настанова притаманна й двадцяти двом випущеним у 1959-1975 рр. за дорученням створеної 1957 р. Словникової Комісії АН УРСР під головуванням Й.Штокала російсько-українським термінологічним словникам” [Горбач 1976, с.2898-2899]. Це означало, що спроби розбудувати українську термінологію, яка ґрунтувалася б на народній основі, були загнані в глухий кут, а українська мова, принаймні наукова, почала звільнятися від „шкідливих” індивідуально-авторських новотворів, що стало однією з перешкод на шляху до їх теоретичного осмислення.

Теоретичне осмислення індивідуально-авторських утворень відбувається принагідно, під час аналізу мови тодішнього українського письменства і засобів масової інформації (М.Гладкий „Наша газетна мова” (1928 р.), „Мова сучасного українського письменства” (1930 р.); І.Огієнко „Смілі новотвори сучасних письменників” (1939 р.) та ін.). І М.Гладкий, й І.Огієнко розглядали поповнення мови новотворами як позитивний фактор її розвитку, вважаючи авторські витвори „живим двигуном зросту кожної мови” [Огієнко 1939, с.334]. Розглядаючи мову як „вічне творення й порушення мовної норми”, як одвічну боротьбу соціального й індивідуального, М.Гладкий наголошував, що індивідуальна творчість „буває й вельми корисна, коли, приміром, ми утворюємо нові слова, щоб означити нові поняття, зв'язані з певним культурним поступом і своєї національності, і цілої людскости. Такі новотвори швидко просякають у лексику й стають надбанням широких мас” [Гладкий 1930, с.7, с. 109]. У вченого немає аргументованих висновків щодо причин появи та прийняття/неприйняття новотворів, мають місце лише побіжні зауваження щодо влучності/невлучності нововведення, які з позицій сьогодення дають можливість стверджувати, що оцінка цього чи того утворення як вдалого або невдалого була суб'єктивною. Наприклад, „чудними”, „дивними”

⁷ С.Єфремову, який проходив за сфабрикованою справою СБУ, було висунуто, крім усього іншого, і звинувачення в шкідництві на „мовному фронті”, що стосувалося головним чином перевиданого й доповненого „Словаря української мови” Б.Грінченка. „1926 р. видавництво „Гроно” перевидало цей словник у п'яти томах (С.Єфремов, А.Ніковський) і добавило до нього кілька тисяч нових слів, не опущених Б.Грінченком, але головню новотворів” [Огієнко 1995, с.222].

новотворами були для М.Гладкого такі слова, як *насправді, схвалити*, натомість до влучних, таких, „що, вийшовши з наших редакцій, поширилися в масах”, він зараховував *вагоновод, швач, вантажня, відпочивник* тощо [Гладкий 1928, с.37].

У 1949 році (праця „Історія української літературної мови”, що вийшла друком у Вінніпезі) для означення індивідуально-авторських новотворів І.Огієнко скористався терміном „неологізм”. „Кожна літературна мова вільно поповнюється новими словами, так званими новотворами (неологізмами), які дає нам біжуче життя безперервно, дає головно в творах письменників, менше від самого народу”, – констатує вчений і водночас формулює основну причину, що спонукає митців художнього слова до продукування нового, зауважуючи: „Коли б не поставали в нашій мові новотвори, літературна мова остаточно завмерла б. Культурне людське духовне життя невпинно зростає й потребує нових слів на своє означення, а тому й постають новотвори. Звичайно, кожна людина мислить значно ширше, аніж можна висловити те своїми словами, – їй завжди бракує слів, а тому вона кидається й до новотворів, щоб таки висловити можливо повно свою думку” [Огієнко 1995, с.221].

Значно більше уваги приділено неологізмам у „Курсі сучасної української літературної мови” 1951 року видання за редакцією Л.Булаховського. Автор розділу „Лексика української літературної мови зі стилістичного погляду” П.Горецький розглядає неологізми як нові слова, „що весь час входять у літературну мову найбільше з говірок виробничих колективів, почасти просочуються з діалектів територіальних і соціальних або вносяться в літературну мову окремими особами – ученими певних ділянок знання, письменниками, перекладачами” [КСУЛМ 1951, с.99]. Услід за І.Франком учений намагається провести межу між тими новими словами, які можуть претендувати на статус загальномовних („Коли ці неологізми засвоюються літературною мовою, здобуваючи в ній „права громадянства”, тобто входять у ширший ужиток у загальній мові або в мові спеціальній, вони стають словами цієї літературної мови” [КСУЛМ 1951, с.99]), і тими, що цього статусу ніколи не отримують („Але не завжди неологізми мають таку долю: іноді вони не йдуть далі одного-двох випадків уживання і, залишаючись словами індивідуальної мови або словами лексики діалектної, не вливаються в загальний фонд лексики літературної мови” [КСУЛМ 1951, с.99]). Останні П.Горецький ототожнює з художніми неологізмами, що „з’являються в різних авторів часом, певно, не як запозичення, а як наслідок самостійної словесної творчості” [КСУЛМ 1951, с.103]. Причому науковець обстоює їх „право на з’явлення”, наголошуючи: „Значне число неологізмів у художній мові свідчить, що до з’явлення їх не можна ставитися як до якоїсь примхи, як до небажаної поетичної сваволі. У неологізмах їх творці шукають засобу дати поетично-образне виявлення своєї думки, почуття, настрою новим словом, утворити своєрідний змістовий і звуковий, „етимологічний” або „морфологічний” ефект” [КСУЛМ 1951, с.103]. Подібну позицію підтримував і сам Л.Булаховський. Про такі неологізми він писав: „Хай

вигадані відповідними художниками нові слова залишаються назавжди тільки їх словами, хай вони не поступають до активного фонду загальної мови, – але там, де їх ужито, вони живуть і довго житимуть своїм повним художньо-естетичним життям, на своєму місці вони є збагаченням мови як засобу служити виявом певної дієвої образності та емоційності і, подобаючись хоча б певному колу читачів, тим самим виправдовують своє народження і своє існування” [Булаховський 1947, с.136]. Як необхідний виразовий засіб розуміли новотвори і письменники, до того ж не лише в практичному, але й у теоретичному аспекті. Щоправда, у своїх поглядах на нововведення художньої мовотворчості вони подекуди є непослідовними, як от М.Рильський: з одного боку, активно продукуючи неологізми (Г.Вокальчук знаходить у М.Рильського 310 новотворів [Вокальчук 2006, с.15]), він констатує, що „буває ще категорія неологізмів, так би мовити, індивідуальних, які можуть увійти в широкий ужиток, можуть і не увійти, – а проте на своєму місці виконують свою поетичну функцію” [Рильський 1955, с.82], з іншого, – закликає „розрізняти органічно виниклі, потрібні неологізми від неологізмів-брязкалець, виграшок, цяцьок, якими гралися, скажімо, футуристи і формалісти взагалі, – власне ніби тільки гралися, по суті, роблячи чорну, протинародну справу” [Рильський 1955, с.80]. Однак, як і у випадку „кованих/некованих” слів, питання „органічно виниклих”, „потрібних неологізмів” залишається не розв’язаним. З огляду на твердження М.Рильського логічно напрошується висновок: утворені ним слова на зразок *другування, безлюд, золотінь* і т. ін. є „органічно виниклими”, „потрібними неологізмами”, а нововведення подібного зразка – *обганання, безхвиля, лютобіль* – варто сприймати як „неологізми-брязкальця” і тільки на тій підставі, що останні вийшли з-під пера футуриста М.Семенка.

Не розв’язують цього питання й наукові студії 60-х – 80-х років, у яких головним чином аналізуються словотворчі особливості індивідуально-авторських утворень (художніх неологізмів) в окремо взятого письменника або групи письменників, об’єднаних одним жанром [Ващенко 1989; Калашник 1985а; Касім 1969, 1973; Ковальов 1983; Олійник 1969; Пришва 1977; Чехівський 1969 та ін.].

Скромне місце відведено індивідуально-авторським утворенням і в „Сучасній українській літературній мові” 1973 року видання за редакцією І.Білодіда (автор розділу „Активна і пасивна лексика в сучасній українській мові” Т.Черторизька). Однак саме в цьому виданні зроблено загалом успішну спробу чітко сформулювати основні причини виникнення неологізмів, з-поміж яких автор виокремлює „бажання назвати образно той чи інший предмет, те чи інше явище, поняття, ту чи іншу якість, властивість, дію” [СУЛМ 1973а, с.244]. Неологізми ж, покликані до буття цією причиною, розглядає як такі, що виконують художньо-образну функцію, і кваліфікує як художні, або стилістичні. Атрибут „стилістичний”, як, до речі, і „художній” (поняття „художній неологізм” запропоноване П.Горецьким), міцно закріпився за словом „неологізм” і новоутворені термінологічні єдності досить активно почали використовувати для означення тих нових явищ, які

виконували „художньо-зображальну, поетичну функцію”. А згодом із аналогічною семантикою утверджуються й терміни „поетичний неологізм” [Калашник 1985а, с.52-60] та „оказіональне слово”, або „оказіоналізм”⁸ [Словотвір 1979, с.47-48].

Останнє десятиліття ХХ ст. та початок ХХІ ст. означені посиленою увагою мовознавців-україністів до проблем індивідуально-авторської мовотворчості (Г.Віняр, Г.Вокальчук, Н.Гаврилук, В.Герман, А.Загнітко, Ж.Колоїз, О.Копусь, Д.Мазурик, Л.Пашко, Н.Сологуб, О.Стишов, Г.Сюта, О.Турчак, В.Чабаненко та ін.). Попри різнобій у термінології, основні акценти залишаються традиційними: аналізу піддаються здебільшого словотвірні та функціонально-стилістичні особливості лексичних інновацій, засвідчених у мові окремого письменника, як-от: О.Гончара [Сологуб 1991; Пашко 1994; Копусь 2002], Яра Славутича [Сологуб 1999], П.Загребельного [Юрченко 2002, 2003; Колоїз 2003а], В.Стуса [Загнітко 2001а; Колоїз 2001], Остапа Вишні [Колоїз 2004], письменників окремого періоду, наприклад, шістдесятників та членів Нью-Йоркської групи [Сюта 1995], неокласиків [Гаврилук 2000] або окремого поетичного жанру [Мазурик 2000а; Стефурак 2002], а також у мові ЗМІ [Мазурик 2002а; Стишов 2001; Турчак 2005].

Актуальність дослідження okazіональних утворень засвідчує й ряд дисертаційних робіт, які чи то безпосередньо порушують проблеми індивідуально-авторської неології, як-ось: „Оказіональна номінація осіб в українській поезії 20-30 рр. ХХ ст.” Г.Вокальчук (1991 р.), „Структурно-семантична та стилістична характеристика авторських неологізмів у творах О.Гончара” Л.Пашко (1994 р.), „Мовні інновації в українській поезії шістдесятників та членів Нью-Йоркської групи” Г.Сюти (1995 р.), „Індивідуально-авторські неологізми (оказіоналізми) в сучасній поезії (60-90 роки)” В.Герман (1999 р.), „Оказіоналізми у творчості Павла Загребельного: структурно-семантичний і стилістичний аспекти” Т.Юрченко (2003 р.), „Оказіоналізми в мові української преси 90-х років ХХ століття” О.Турчак (2005 р.) та ін., чи то розв’язують їх принагідно під час аналізу лексичних інновацій загалом („Інноваційні процеси в лексиці сучасної української літературної мови (90-і роки ХХ ст.)” Д.Мазурик (2002 р.), „Динамічні процеси в лексико-семантичній системі та в словотворі української мови кінця ХХ ст. (на матеріалі мови засобів масової інформації)” О.Стишова (2003 р.) тощо.

Завдання, які ставили перед собою дослідники okazіональних явищ, зводилися переважно до опису основних словотвірних типів індивідуально-

⁸ Традиційно вважають, що термін „оказіональне слово” введено в науковий обіг наприкінці 50-х років ХХ ст. Його провідником у лінгвістику була стаття Н.Фельдман „Окказиональные слова и лексикография” [Фельдман 1957], з якою багато хто з мовознавців пов’язує початок вивчення okazіональних явищ у теоретичному плані. Пізніше для кваліфікації індивідуально-авторських утворень починають використовувати не лише термінологічне сполучення „оказіональне слово”, але й однослівний термін „оказіоналізм” (від лат. *occasionalis* – випадковий, очевидно, за аналогією до одиниці фразеологічного рівня – фразеологізму). Слід зауважити також, що сам термін „оказіоналізм” утвердили в науці, зокрема у філософській, значно раніше (XVII ст.) і використовували для означення напрямку європейської філософії, представники якого розглядали як принципово неможливу взаємодію душі і тіла без прямого втручання Бога в кожному конкретному випадку [ФЭ 1967, с.135].

авторських інновацій, визначення ступеня їх продуктивності, частиномовної співвіднесеності, з'ясування причин і текстового призначення okazіональних одиниць, характеристики стилістичного потенціалу новотворів тощо, тобто індивідуально-авторські утворення, як і на початкових етапах їх теоретичного осмислення, штудіювалися в межах лексико-семантичного, словотвірного та функціонально-стилістичного аспектів. Предметом зазначених досліджень ставали, як правило, okazіональні лексеми, рідше семантими й лише Т.Юрченко принагідно розглянула й okazіональні фраземи, означені як „модифіковані фразеологізми” [Юрченко 2003, с.11]. Ототожнення поняття „оказіоналізм”, як і „неологізм”, зі „словом” („новим словом”) певним чином гальмувало виокремлення неології як специфічної царини українського мовознавства, а систематизацію неологічного матеріалу здійснювали головним чином у межах лексичної системи під час диференціації лексики щодо активного/пасивного вживання.

Великим здобутком кінця ХХ – початку ХХІ ст. є лексикографічний аспект опрацювання неологізмів, зокрема й індивідуально-авторських.

Питання про створення спеціальних словників індивідуально-авторських утворень неодноразово порушували русисти. У зв'язку з цим В.Лопатін писав: „А яким цікавим завданням є підготовка та видання спеціального словника okazіональних слів окремих письменників, чиї твори багаті такими словами <...>. Він став би незамінним джерелом для вивчення творчої лабораторії цих письменників, їх поетики, їх мовленнєвого новаторства, їх роботи над художнім образом: адже кожне свідоме індивідуальне новоутворення талановитого письменника – це повноцінний образ із цілою гамою смислових і стилістичних відтінків” [Лопатін 1973, с.147]. Теоретичні розмірковування знайшли практичне підтвердження у вигляді неопублікованого, але вибудованого „Толкового словаря неологизмов В.Маяковского” М.Ільяша [Левашов 1978б, с.35].

В.Лопатін, а згодом і деякі інші дослідники російської неології неодноразово висловлювали думку, що необхідно створювати словники okazіональних слів узагалі, беручи до уваги творчий доробок різних авторів і навіть різних жанрів. „Словники okazіоналізмів <...> демонструють невичерпні можливості мовленнєвої творчості <...>. Такі словники віддзеркалять слова-варіанти, слова-„замальовки”, що увібрали в себе пошуки, вагання та здобутки людської думки минулого та сучасного, проілюструють мовні тенденції, норму і систему, мовний консерватизм та яскраву мінливість і, звичайно, мовну моду. В індивідуальному, okazіональному, відображенні мовні закони, загальноприйнята літературна норма” [Брагіна 1974, с.114]. У цьому відношенні русисти вже мали зразок для наслідування. У 1969 році в Парижі вийшов друком „Dictionnaire des mots sauvages” („Словник диких слів”) М.Реймса, який репрезентував 3500 індивідуально-авторських словоутворень і слововживань французьких письменників ХІХ-ХХ ст. Значення цієї лексикографічної праці в історії індивідуально-авторської неології належним чином оцінив В.Гак, зауважуючи: „Словник має багатий матеріал для вивчення поетики, мови

художнього твору. Він цікавий і для лінгвістів – у двох параметрах (у плані вираження та в плані змісту – Ж.К.). У плані вираження матеріали словника засвідчують розмаїття засобів, якими послуговується мова (в аналізованому випадку французька) у царині експресивної неології (аналогічні засоби маємо в мові реклами, наприклад). До них належать: зміна орфографії слова, фонетична модифікація слова, використання експресивних звукосполучень, позбавлених власного значення, але не позбавлених потенцій до семантизації, відновлення архаїзмів і галузевих слівцець, використання деяких моделей” [Гак 1978, с.48].

Перші спроби системного лексикографічного впорядкування індивідуально-авторських утворень в україністиці припадають на період активізації уваги вітчизняних мовознавців до теоретичних проблем неології і пов’язуються з появою монографічних (дисертаційних) робіт, супроводжуваних додатками – словниками-реєстрами індивідуально-авторських слів [Герман 1999; Турчак 2005; Юрченко 2003 та ін.], що подекуди мали свої особливості, як-от у Г.Вокальчук („Покажчик okazіональних номінацій осіб, розподілених за лексико-семантичними групами, з вказівкою відповідних джерел” [Вокальчук 1991, с.5]).

Своєрідні лексикографічні матеріали до словника індивідуально-авторських утворень мають місце в монографічному дослідженні Н.Сологуб „Мовний портрет Яра Славутича” (1999 р.), де письменницька мовотворчість репрезентована сукупністю okazіональних утворень, поданих в алфавітному порядку, витлумачених, пояснених здебільшого з позицій словотвору, підтверджених ілюстративним матеріалом. Наприклад:

ВЕСНОЯР (231) – *Тут **веснояром** цвіте земля.*

Слова не зафіксовано ні *Словником української мови*, ні *Словником Б.Грінченка*. Утворено від „весна + яр(ий)”. І семантика, і структура прозорі: яра весна.

ВИСОКОГІРНИЙ (118) – ***Високогірних** сповнений звитяг.*

Складний прикметник **високогірний** зафіксований у *Словнику української мови* зі значенням „1. Який міститься, розташований, росте високо в горах; властивий високій гірській місцевості. 2. Пов’язаний з перебуванням у високій гірській місцевості, призначений для перебування в високій гірській місцевості”. Утворилося на базі вислову „високі гори”. Але в Яра Славутича слово виступає не в цьому загальномовному значенні, а в значенні „піднесений, високий” [Сологуб 1999, с.54].

Індивідуально-авторські новотвори увійшли до реєстрів (десь більшою, десь меншою мірою) таких українських лексикографічних праць, як „Словник новотворів української мови (кінець 80-х – початок 90-х років ХХ століття” Г.Віняр, Л.Шпачук (2000 р.), „Словник новотворів української мови кінця ХХ століття” Г.Віняр, Л.Шпачук (2002 р.), „Нове в українській лексиці: Словник-довідник” Д.Мазурик (2002 р.), „Лексико-словотвірні інновації” А.Нелюби (2004 р.) та ін. Причому їх автори не ставили собі за мету розмежовувати okazіональні та інші різновиди інновацій, „оскільки в дериваційному відношенні їх об’єднує неологічність, похідність, здатність

реалізувати словотворчі можливості мови як системи в мовленні” [Віняр, Шпачук 2000, с.3], і свідомі того, що „не всі фіксовані одиниці стануть надбанням узусу, однак у сукупності вони відображають ще й *приховані ресурси, можливості* словотвірної номінації української мови” [Нелюба 2004, с.3].

У словниках за редакцією Г.Віняр, Л.Шпачук okazіональні утворення де-не-де супроводжує ремарка *оказ.* при словотвірному їх аналізі (наприклад: **Васькізм**”, у, ч. „*На жаль, у багатьох відомствах, які мали б врегулювати ситуацію, поширилося явище, назване журналістами „васькізмом”*” (від образу відомої байки про кота Ваську, „який слухає та їсть”) (ЗП, 1990, №4, с.6).

– Васька + ізм; *оказ.* <...>.

Велогордість, і, ж. „*Катався на імпортному візку (велофаетоні) лише один сезон, оскільки на мою велогордість знайшовся злодій*” (НФ, 1991, №4, с.11).

– Вело + гордість; *оказ.* [Віняр, Шпачук 2000, с.21]). На відміну від них, у лексикографічних доробках Д.Мазурик, А.Нелюби така ремарка відсутня, хоча самі okazіоналізми, особливо в „Лексико-словотвірних інноваціях”, складають значну частину словникового реєстру (наприклад: **Джереліти** ← **джерел(о)**).

Бути джерелом чогось, поповнюючи, поновлюючи щось.

Він [підтекст] джерелить нинішні літературні шукання як діяльний засіб збагачення думки, „ущільнення письма” (ЛУ, 48/80) [Нелюба 2004, с.29]).

У 2003 році нами було запропоновано зразок „Тлумачно-словотвірного словника okazіоналізмів”, мета якого полягала в тому, щоб, „з одного боку, подати тлумачення, лексичне значення okazіонального слова; з іншого, беручи до уваги похідність okazіоналізмів, – показати їх дериваційну базу та формант, за допомогою якого утворено okazіональний дериват” [Колоїз 2003б, с.4]. Кожна словникова стаття з реєстровими лексичними, рідше семантичними, okazіоналізмами передбачає дві структурні частини: лексичний та словотвірний аналізи. Наприклад:

Липоцвіт, у, ч. Липовий цвіт. *Поїздив я по світу на край світу. Та ніс мене хіба отак літак, Як я оце лечу по липоцвіту* З коромислом і відрами отак (І.Драч).

лип + **о** + **цвіт** ← **лип/а**, **цвіт/о**.

Словники такого типу, на нашу думку, допоможуть користувачам відчувати, побачити внутрішню форму okazіоналізмів, а тому забезпечать краще і правильне сприйняття їх структури та семантики.

Зважаючи на незадовільний стан лексикографічного опрацювання okazіоналізмів, як і неологізмів загалом, ця наукова площина потребує подальшої розробки. У зв’язку з цим неабияке зацікавлення викликають „Матеріали „Короткого словника авторських неологізмів української поезії ХХ століття” та „Словник лексичних новотворів Михайля Семенка” Г.Вокальчук [Вокальчук 2004; 2006], що поглиблюють лексикографічний

аспект дослідження okazіональних одиниць.

Отже, історія індивідуально-авторських утворень має давні традиції та складає невід'ємну частину історії української неології взагалі.

Поява „кованих” слів і ті дискусії, що виникали навколо мови „ковалів”, заклали міцний фундамент сучасної української неології. Перехід від принагідного фіксування індивідуально-авторських новотворів до їх теоретичного осмислення, а згодом і до лексикографічного опрацювання уможливив науковий підхід до виваженої систематизації інноваційних процесів, щоправда, головним чином у лексиці.

Усебічний аналіз неологічного матеріалу, зокрема й індивідуально-авторського, дасть змогу виробити сучасну концепцію неологізму як основної одиниці неології, у теорії якої okazіональні утворення як прототипи кожного загальномовного неологізму мають посісти належне їм місце.

1.2.2. Основні підходи до визначення лінгвістичного статусу неологізму та його співвідношення з поняттям „оказіоналізм”. У багатьох лінгвістичних дослідженнях, де порушують питання мовного розвитку, як у вітчизняному [Булаховський 1947; Віняр 1992; Коломієць 1973; Мазурик 2000б, 2002а; Муромцева 1985; Паламарчук 1978; Стишов 2003; Струганець 2002 та ін.], так і в зарубіжному мовознавстві [АН 1983; Березовенко 1998; Бояджиев 1995; Земская 1996; Кисельова 2000; Лопатин 1973; Наркевич 2000; Розен 1972, 1991; Филин 1982; Цімашэнка 2000 та ін.] відзначено, що лексика піддається змінам більшою мірою, ніж інші структурні мовні рівні, і ці зміни залежать насамперед від позамовного навколишнього світу. „Мовне оновлення великою мірою стимулюється екстралінгвістичними факторами. Бурхливий розвиток науки, техніки, розширення міжнародних контактів та інформаційного обміну викликають появу величезної кількості нових реалій та понять, що потребують своєї номінації. Зміни в соціально-політичному житті суспільства негайно відбиваються в мовній системі. Передусім це стосується лексичного рівня, який, як відомо, найбільш чутливо реагує на зовнішні впливи” [Березовенко 1998, с.3]. Однак лексичні перетворення зумовлюються також і дією внутрішньомовних чинників, зокрема характером словотвірного потенціалу; системними взаємозв'язками всередині різних тематичних груп слів; переносним уживанням слова зі стилістичною метою тощо [Мазурик 2002а, с.1; Миськевич, Чельцова 1970, с.243].

Внутрішні й зовнішні стимули лексичних змін сприяють появі таких мовних явищ, які отримали кваліфікацію неологізмів, що є основними показниками темпів розвитку лексики. Подібний підхід, цілком закономірно, визначає лексичну природу неологізму і його статус периферійної одиниці лексичної системи [див.: Изюмская 2001, с.181].

З позицій сучасних лінгвістичних досягнень витлумачення неологізму лише як одиниці лексичної системи ускладнює проблему диференціації та систематизації неологічного матеріалу. Саме ж поняття „неологізм”, що здебільшого ототожнюють з новим словом, потребує конкретизації й

уточнення. „Поняття неологізму, згідно з внутрішньою формою та етимологією цього терміна, належить до одиниць лексики, слова. Закономірно, воно охоплює й нове значення (лексико-семантичний варіант слова, семолексему), яке також є лексичним новотвором; іноді його називають **семантичним неологізмом** (виділено нами – Ж.К.). Закономірним є й залучення до складу неологізмів нових нерозкладних сполучень слів (ідіом), адже, по-перше, в ідіомі слова модифіковані у своїх значеннях до нуля, і, по-друге, дво-, трикомпонентна одиниця виступає у функції слова, лексичної одиниці” [Котелова 1978, с.16].

Окремі положення Н.Котелової на сьогодні є дискусійними. Адже на сучасному етапі розвитку лінгвістики і семасіологія, і фразеологія становлять окремі мовознавчі дисципліни, що мають свій науковий апарат та предмет дослідження, а новоутворення засвідчені також і на граматичному рівні. До того ж, як нам здається, непереконливим є пояснення дослідницею підстав зарахування нерозкладних сполучень слів до лексичних неологізмів (такий підхід демонструє традицію розгляду фразеологічних явищ у межах лексикології), оскільки названі нею характеристики властиві не тільки фразеологізмам, а й подекуди синтаксичним сполученням слів, наприклад, семантично неподільним підметам, які „не є фразеологізмами, бо не мають постійного лексичного складу” [Слинько, Гуйванюк, Кобилянська 1994, с.108]. З таким же успіхом новоутворені семантично неподільні словосполучення варто було б зараховувати до лексичних неологізмів.

Традиційне ототожнення неологізму з новим словом явно свідчить про звуження визначення цього терміна і спонукає до слушного запитання: Що все ж таки слід вкладати в поняття „неологізм” і на основі чого здійснювати систематизацію неологічного матеріалу?

У перекладі з грецької *неологізм* у буквальному витлумаченні означає „нове слово” і саме через слово (лише через слово) пояснюється в багатьох теоретичних розвідках. „Неологізми – це слова, які з’явилися в мові як певні значущі одиниці, але ще не увійшли до активного словникового запасу” [Шанский 1964, с.156; див. також: КСУМ 1951, с.99]. До розряду неологізмів зараховують новопредставлені лексеми, що, отримавши нову, нетрадиційну форму вираження, набувають, відповідно, й нового, нетрадиційного змісту. Подібні визначення з’ясовують сутність, так би мовити, лексичних неологізмів, „у яких на тому чи іншому етапі розвитку мови новими є і зміст, і звукова оболонка слова” [СУЛМ 1973а, с.243]. Термінологічне сполучення „лексичний неологізм” [див. також: Фомина 1990, с.290] логічно передбачає, що, крім названого типу, мали б мати місце й інші, бо використання для означення одного і того ж мовного явища подвійної термінології позбавлене будь-якого смислу. А тому згодом лексичним неологізмам починають протиставляти семантичні, „у яких стара звукова оболонка слова наповнюється новим змістом” [СУЛМ 1973а, с.243]. Ґрунт для диференціації лексичних і семантичних неологізмів було закладено ще в першій половині ХХ століття. У „Толковом словаре русского языка” за редакцією Д.Ушакова неологізм, що, ймовірно, отримав перше наукове визначення, пояснено і як

„слово, яке тільки-но з'явилося в мові”, і як „старе слово в новому значенні” [ТСРЯ 1938, с. 526].

Зважаючи на те, що семантичні неологізми, „з'являючись у мові, завжди поповнюють її лексичний склад” [СУЛМ 1973а, с.244], і згідно з традицією їх продовжують розглядати як одиниці лексикології, про що свідчить відповідний розділ у посібниках і підручниках, зокрема і з сучасної української мови.

Починаючи з другої половини ХІХ століття, визначення неологізму розширюється, його структурна характеристика передбачає не тільки слово, але й одиниці-конструкції. Так, у „Словнику лінгвістичних термінів” Є.Кротевича, Н.Родзевич неологізм витлумачено як „слово, словосполучення або вираз, що з'являється у мові в зв'язку з виникненням нових понять, у зв'язку з ростом культури, техніки, з розвитком або зміною суспільних відносин” [Кротевич, Родзевич 1957, с.102]; однойменний словник Д.Ганича, І.Олійника кваліфікує його як „слово або мовний зворот, створені для позначення нового предмета чи вираження нового поняття” [Ганич, Олійник 1985, с.151]. Аналогічна структурна характеристика неологізму (з різними модифікаціями) має місце при його тлумаченні в „Словнику української мови” в 11-и томах („нове слово або вислів, що з'являється в мові” [СУМ 1974, Т.5, с.348]), у „Словнику іншомовних слів” за редакцією Л.Пустовіт („слово чи мовний зворот, що недавно з'явився в мові для позначення нового або вже усталеного поняття, предмета” [СІС 2000, с.670]), в енциклопедії „Української мова” („слово, а також його окреме значення, вислів, які з'явилися в мові на даному етапі її розвитку і новизна яких усвідомлюється мовцями (загальномовні неологізми) або були вжиті тільки в якомусь акті мовлення, тексті чи мові певного автора (стилістичні, або індивідуально-авторські неологізми)” [УМ 2000, с.377]) тощо.

Подібні тлумачення не викликають принципового заперечення. Однак незрозуміло, чому словосполучення, вирази, мовні звороти, які в наведених визначеннях підведено під поняття „неологізм”, насправді ж обділені увагою дослідників. Ілюстративний матеріал, поданий для підтвердження теорії, за межі лексеми, нового слова (рідше нового значення), як правило, не виходить. Без відповіді залишається й запитання: Чому і які нові словосполучення, вирази, мовні звороти зараховують до одиниць лексичного рівня, тобто до лексичних неологізмів? Водночас не можна не констатувати невизначеності, розпливчастості ознак, на яких ґрунтується диференціація неологізмів, на чому неодноразово наголошували деякі дослідники (О.Александрова, Б.Белова, О.Габінська, В.Гак, В.Гімпелевич, І.Дегтяр, В.Заботкіна, А.Карпенко, Н.Котелова, Д.Мазурик, О.Мартинцова, Г.Миськевич, Л.Чельцова та ін.). Критерій „новизни”, що виокремлюють як основну ознаку неологізму, доволі нечіткий, позбавлений конкретики, всеосяжний. А отже, нібито цілком зрозумілими теоретичними положеннями на кшталт „нове слово є неологізмом тільки до того часу, допоки воно має на собі відбиток свіжості, допоки мовець усвідомлює його предметно-логічну новизну або стилістичну своєрідність <...>, допоки його повністю не засвоїть

мова й воно не увійде до активного запасу лексики, допоки його сприймають як слово, яке має відтінок свіжості та незвичності” [Шанский 1964, с.156-157] досить важко скористатися на практиці і передусім тому, що „відчуття новизни – це суто індивідуальна властивість кожної людини”, воно визначається ступенем освіченості адресата, його смаками, мовним чуттям тощо [Миськевич, Чельцова 1970, с.245]. Проблему ускладнює також і те, що мовознавці не одностайні у своїх поглядах не тільки щодо неологізму, але й щодо нового слова зокрема. „Виникає запитання про те, що ж таке „нові” слова в мові: ті, що ще не з’явилися? – тоді чи „слова” це; ті, що вже „з’явилися”, але не увійшли до активного вжитку? – тоді це ще не слова мови; ті, що вже увійшли в мову? – тоді чим ці „нові” слова в словотвірному плані відрізняються від „старих?” [Сахарный 1972, с.17], адже „у самому неологізмі неначебто є і нове, і старе <...>. Новими є і поняття, і слово, старими – усі наявні ресурси мови, на основі яких утворено це нове слово” [Будагов 1965, с.88].

Спроба дати відповідь на ці та ряд інших запитань сприяла появі низки термінів, що мали на меті диференціювати нові явища. Поряд із традиційними термінами „нове слово”, „неологізм” починають функціонувати – „потенційне слово”, „оказіональне слово”, „оказіоналізм”, „індивідуально-авторський неологізм”, „авторський неологізм”, „стилістичний неологізм”, „індивідуально-стилістичний неологізм”, „неологізм контексту”, „одноразовий неологізм”, „літературний неологізм”, „неологізм поета”, „поетичний неологізм”, „слово-експромт”, „слово-метеор” тощо [Лопатин 1973, с.64; Намитокова 1986, с.18].

Деякі з цих термінів, як і самі слова-„метеори”, не витримали випробовування часом і залишилися тільки в працях, де обґрунтовувалася саме їх доцільність.

Найбільша продуктивність щодо вживання характерна для терміна „неологізм”, мабуть, тому, що „дефініція „неологізмами є нові слова” передбачає всі типи нових слів” [Розен 1968, с.124], зокрема й ті, які не стали загальномовним надбанням. Атрибути на кшталт „індивідуально-авторський” [Герман 1999; Клещова 2003], „авторський” [Киселева 1973; Намитокова 1986; Пашко 1994], „поетичний” [Александрова 1973, 1974, 1983; Калашник 1985а; Мазурик 2000а; Чумакова 1980; Якобсон 1989], „стилістичний” [Стишов 1999], „художній” [Ковальов 1983] і т. ін., що супроводжували неологізм, виокремлювали конкретний різновид з-поміж сукупності неологічного матеріалу. З усієї розмаїтості неологічних термінів на означення „мовленнєвих неологізмів” [Габинская 1975б] найприйнятнішим виявилось утворення з компонентом „індивідуально-авторський”, паралельно з яким у науковий обіг вводять й „оказіоналізм”, або „оказіональне слово” [Бакина 1973, 1975а, 1975б, 1977; Белова 1974, 1977, 1980; Беляева 1987; Борисенко 1974; Габинская 1975а; Гимпелевич 1975; Гончаренко 1978; Земская 1981, 1989, 1992, 1996; Калниязов 1975а; Каневская 2003; Клімович 2000; Кудрявцева, Дорофеева 2003; Никитина 1972; Плотникова 1970; Прохорова 1988; Семенова 1975; Серебряков 1973, 1975; Соскина 1980;

Сузанович 1975; Турчак 2004; Чабатар 2000; Чернявская, Павленко 1975; Чиркова 1974; Шеляховская, Богданов 1983; Юдина 1989, 1999; Янко-Триницкая 1975 та ін.].

Поняття „індивідуально-авторські неологізми”, „оказіоналізми”, „оказіональні слова”, як правило, використовують для означення тотожних мовленнєвих фактів, подекуди аналізують у дихотомії „оказіональне-потенційне” [Гимпелевич 1975; Земская 1972; Калниязов 1975б, Новоселова 1986]. Однак щодо їх співвідношення, то зауважимо, що мовознавці висловлюють різні, часто суперечливі погляди. У першій главі нами зроблено спробу крізь призму категорії потенційності/актуальності обґрунтувати недоцільність терміна „потенційне слово”, бо його компоненти, на наш погляд, взаємовиключають один одного, є поєднанням непоєднуваного. Навіть якщо прийняти позицію тих лінгвістів, які обстоюють його право на буття, то, очевидно, з таким же самим успіхом треба було б визнати необхідність уведення в науковий обіг і понять „потенційний фразеологізм” та „потенційне словосполучення”, адже новоутворені фраземи і номінативні синтаксеми з одиниць мовлення можуть перетворитися на одиниці мовної системи. Наприклад, тепер уже узуальні фраземи *намилили голову* [ФСУМ 1993, Т.2, с.529], *обламали руки* [ФСУМ 1993, Т.2, с.569], *обдавати очима* [ФСУМ 1993, Т.2, с.564], *опустити носа* [ФСУМ 1993, Т.2, с.588], *обдерти до нитки* [ФСУМ 1993, Т.2, с.565] тощо є результатом фраземної контамінації [Колоїз 2000, с.330], постали свого часу як новоутворення, що виникли на основі окремих компонентів двох вихідних фразем (*намилили голову* ← *намилили шию* [ФСУМ 1993, Т.2, с.529] + *гризти голову* [ФСУМ 1993, Т.1, с.197]; *обламати руки* ← *обламати роги* [ФСУМ 1993, Т.2, с.569] + *зв'язати руки* [ФСУМ 1993, Т.1, с.328]; *обдавати очима* ← *обдавати жаром* [ФСУМ 1993, Т.2, с.564] + *пасти очима* [ФСУМ 1993, Т.2, с.609]; *опустити носа* ← *опустити руки* [ФСУМ 1993, Т.2, с.589] + *вішати носа* [ФСУМ 1993, Т.1, с.134]; *обдерти до нитки* ← *обдерти як липку* [ФСУМ 1993, Т.2, с.566] + *звестися до нитки* [ФСУМ 1993, Т.2, с.550]). До прийняття їх системою вони функціонували в мовленні у вигляді okazіональних матеріальних репрезентантів і, ймовірно, мали свого автора, установити якого з різних причин сьогодні неможливо; новоутворені фразеологічні одиниці успішно пройшли апробацію узусом.

До того ж теорія „потенційних слів” доволі строката: в одних випадках назване мовленнєве явище виводять із сукупності okazіоналізмів, потенційні слова розглядають як певну частину okazіональних („Оказіоналізми – явище масове. Іноді вони не зовсім помітні, не дуже впадають в очі. Це буває переважно тоді, коли слова належать до високопродуктивного словотвірного типу, представленого в мові великою кількістю похідних. П о д і б н і с л о в а мовознавці часто називають п о т е н ц і й н и м и (розрядка наша – Ж.К.)” [Лопатин 1973, с.69-70]), в інших – їх протиставляють залежно чи то від наявності/відсутності „відбитка оригінальності”, „стилістичного ефекту” [Берков, Павлов 1983, с.66], чи то від віддаленості/наближеності до узусу (okazіоналізми кваліфікують як мовленнєві новоутворення, „найбільш

віддалені від узусу”, потенційні слова – як „найбільш близькі до узусу”; останні підпорядковують таким вимогам, як актуальність та активність використання їх форми [Новоселова 1986, с.9-10; Пашко 1994, с.7-8)]⁹.

Диференціація потенційних та okazіональних різновидів індивідуально-авторських утворень не позбавлена штучності, а деінде й алогічності. Так, в одному з посібників з російського словотвору конкретне слово *утреть* зараховують до розряду потенційних, бо, як стверджують автори, воно утворене за аналогією до *вечереть* [Балалыкина, Николаев 1985, с.13], натомість лексеми *привенериться*, *примарситься*, *приюпитериться* необґрунтовано (аналогія з узуальним *приземлиться* цілком очевидна) означають як okazіональні [Балалыкина, Николаев 1985, с.28]. Більше того, аналогічно утворене слово *прилуниться* виходить за межі представленого ряду, йому надано статус потенційного. Аналізуючи українську лексику, структурним компонентом якої виступає компонент *-ман* (кінець XIX – початок XX ст.), О.Муромцева серед аналогічно утворених слів *хлопоман*, *україноман*, *ляхоман*, *козакоман* виокремлює як okazіоналізм тільки *галіціоман* [Муромцева 1985, с.58].

Беручи до уваги твердження на кшталт „оказіональні слова – антиподи слів потенційних, оскільки останні спродуковані за законами словотворення (виділено нами – Ж.К.)” [Земская 1989, с.353], серед наведених прикладів узагалі не повинно би бути okazіоналізмів: і *привенериться*, і *примарситься*, і *приюпитериться* відповідають законам та правилам дієслівного словотворення. А тому висловлена думка спонукає до дискусії, адже будь-який неологізм, що з’являється в лексиці, не може бути новотвором, сконструйованим поза правилами та законами словотворення, семантичної системи і граматичної будови. „Слово, створене без дотримання названих вище особливостей, буде мертвонародженням, непотрібним і безглуздим набором звуків” [Шанский 1964, с.161]. Розглядаючи потенційні та okazіональні слова як антиподи, О.Земська свідомо того, що „нерідко буває важко встановити, являє собою це чи те новоутворення слово потенційне, яке реалізує словотвірні можливості типу, чи слово okazіональне”, наприклад, *вьетнамизация*, *фельдшеризация*, *космизация*, *роботизация* тощо [Земская 1972, с.27]. І такі випадки, на жаль, не є поодинокими. Попри сказане, дослідниця наполегливо відшукує ту точку, де „антиподи (слова потенційні і слова okazіональні) сходяться”, ту пограничну межу, де okazіональне переходить у потенційне (перехід реального, актуального, того, що вже відбулося, у потенційне суперечить законам діалектики – Ж.К.). „Потенційні й okazіональні слова репрезентують два полюси словотворення <...>. Однак і ті, й інші демонструють

⁹ Крім okazіональних і потенційних слів, А.Новосьолова, Л.Пашко з-поміж авторських неологізмів виокремлюють і „перехідні лексичні одиниці” („проміжні слова”), яким властиві риси як okazіональних, так і потенційних одиниць, так звані „оказіонально-потенційні слова”. Щоправда, важко собі уявити слово, що є „найбільш віддаленим” від узусу і водночас „найбільш близьким” до нього. Ми не вбачаємо принципової різниці між „складносполученими авторськими неологізмами” на зразок *людина-авоська*, *квіти-мальовки*, *акація-підросток*, які кваліфіковано як, відповідно, okazіональний, потенційний, okazіонально-потенційний [Пашко 1994, с.12].

можливості, закладені в системі мови, тільки в першому випадку – це можливості, які вже проторували собі шлях, а в другому – це можливості глибинні, що зрідка, дуже важко прокладають собі шлях на поверхню. Цілком імовірно, що якась частина останніх за їх особливої активності, сприятливих внутрішньомовних умов і допомоги суспільних факторів отримає путівку в буття” [Земская 1972, с.27]. Якщо можливість уже „проторувала собі шлях”, вона відбулася, а тому не може бути „потенційним словом” у прямому його витлумаченні: потенційне слово – це лише місце в системі мови. Матеріально оформлене, реально представлене в мовленні слово не є потенційним, бо очевидно, що реалізоване водночас не може бути потенційним.

О.Земська, як і решта прихильників теорії „потенційного слова”, визначаючи його як можливість реалізації в мовленні того, що закладено в системі мови, насправді ж розуміє як можливу належність уже актуалізованого, реального слова (матеріального репрезентанта) до словникового складу, системи мови. Йдеться не про потенційні слова як такі, а про слова з високим ступенем потенції щодо мовної системи, інакше кажучи, про „потенційні слова мовної системи”, слова, які мають усі можливості, щоб потрапити до системи мови: „<...> при вивченні нових слів треба виходити з визнання в них потенційних елементів лексичної системи мови” [Миськевич, Чельцова 1970, с.251]. За такого розуміння потенційні слова не можуть протиставлятися оказіональним (хіба що їх можна протиставляти як потенційно закладені в системі / реально вираженим), адже знаходяться в іншій площині, а з-поміж „потенційних слів мовної системи” виокремлюють, скажімо, „потенційні слова літературної мови”. Крім того, в основі протиставлення потенційних та оказіональних слів як мовленнєвих фактів, з одного боку (у традиційному витлумаченні), й узуальних слів як фактів мови – з іншого, лежить функціональний фактор. Відповідно до внутрішньої форми слова **потенційний** термін „потенційне слово” вказує на явище, що знаходиться на нульовому рівні функціональності, тобто якого фактично реально немає.

У сучасній неології спостерігаємо також намагання протиставити оказіоналізм індивідуально-авторському неологізму (попри те, що і перші, і другі розглядають як одиниці мовлення) на тій підставі, що оказіональні, так би мовити, не-авторські „новоутворення продукуються в розмовному мовленні і їх творцем є народ”, а індивідуально-авторські, або авторські, – створюються з певною стилістичною метою [Намиотокова 1986, с.12]. Наполягаючи на розрізненні оказіоналізмів і поетичних неологізмів, О.Александрова вмотивовує його необхідність таким чином: „Оказіоналізми в мовленнєвому акті є засобом виконання металінгвістичної функції, засобом переведення смислу, інформації з однієї функціональної підсистеми мови в іншу. Новоутворення в цьому випадку не містять інформації про щось нове, виокремлене внаслідок об’єктивного (тобто колективного) пізнання навколишнього світу, воно передає інформацію про відоме, але іншим

способом. У результаті такого перейменування відбувається прирощення інформації, адже „переведення однієї групи знаків в іншу неминує супроводжується зміною інтерпретації <...>. Поетичний неологізм є засобом реалізації поетичної функції. Новоутворення в цьому випадку містить інформацію про нове, виокремлене внаслідок суб'єктивного (індивідуального) пізнання навколишнього світу” [Александрова 1973, с.16].

Щодо першого обґрунтування, то зауважимо: ми, як і О.Земська, не бачимо, принципової різниці між okazіоналізмами авторськими (письменницькими) й okazіоналізмами, які не претендують на авторство (установити його неможливо) – дитячими та розмовними, оскільки, по-перше, „саме в цих трьох сферах і створюються okazіоналізми” [Земская 1989, с.353]; по-друге, кожен витвір має свого творця, а тому кожне новоутворення належить окремому індивідууму. „Будь-яка інновація вимагає ініціативи, що не може виникнути в усіх членів суспільства одночасно і бути повністю однаковою за своїм змістом, спрямованістю тощо” [ЯН 1977, с.153]. Крім того, як справедливо зауважує П.Серебрянников, „усе нове в мові спочатку створює індивідуум, і це нововведення в подальшому поширюють, приймають або відкидають інші члени суспільства” [ЯН 1977, с.153]. Навіть ті мовознавці, які у своїй теорії інноваційних процесів зіставляють узуальні, потенційні й okazіональні явища, свідомі того, що „стадію okazіональності проходять усі новоутворення, незалежно від того, яким шляхом вони були спродуковані” [Балалыкина, Николаев 1985, с.13].

Наскрізь суперечливим є намагання диференціювати поетичні неологізми/okazіоналізми за параметрами поетична/металінгвістична функції, нова/ненава інформація як результат суб'єктивного/об'єктивного пізнання навколишнього світу. Безумовно, індивідуально-авторські новотвори різняться щодо причин, які сприяли їх появі, однак останні завжди відображають і суб'єктивний фактор: і **грифенята**, і **вербенята**, які дослідниця кваліфікує, відповідно, як okazіоналізм та поетичний неологізм, є результатами суб'єктивного (індивідуального) пізнання навколишнього світу; і в першому, і в другому випадку має місце творче перетворення дійсності, образність і метафоричність. Їх диференціація відбувається з тієї простої причини, що okazіоналізм **грифенята** можна „роздягнути”, „звільнити від метафори”, замінити необразним описовим зворотом (вихованці „Грифа”) без будь-якої шкоди для змісту, а поетичний неологізм **вербенята** піддати такій операції неможливо [Александрова 1973, с.17-20].

Отже, критерії, за якими науковці намагаються відмежувати okazіоналізми від індивідуально-авторських неологізмів (поетичних неологізмів тощо) є досить нечіткими, а тому при спробі скористатися пропонованими теоретичними настановами виникає чимало труднощів, що спричиняє неоднакове витлумачення одного й того ж самого матеріалу.

Подібні наукові пошуки внесли новий поворот і в співвідношення понять „okazіоналізм” та „неологізм”.

Як відомо, „okazіоналізм” з'являється в науковому обігу тоді, коли стає

зрозуміло, що одного терміна „неологізм” „недостатньо для опису розмаїття фактів, пов’язаних із появою нових слів (розрядка наша – Ж.К.)” [Ханпира 1966, с.153]. Однак згодом індивідуально-авторські утворення зі статусом okazіonalіzmів деякі науковці намагаються вивести за межі нових слів, позбавити їх кваліфікації „неологізм”, вважаючи, що „новим може бути лише те, що з плином часу здатне „старіти” – втрачати новизну” [Лыков 1972б, с.41].

Даючи негативну відповідь на запитання „Чи можна okazіonalіzne слово назвати неологізмом?”, О.Лыков керувався тим, що нові слова мають лінійний характер на часовій осі, вони з’являються в певний період і згодом перестають бути новими, потрапивши до активної або застарілої лексики; okazіonalіzne слова не мають здатності „старіти” (у зв’язку з синхронно-діахронною дифузністю), а тому позбавлені можливості бути „новими”, тим самим не можуть називатися неологізмами [Лыков 1972б, с.41-43]. Така позиція отримала чимало як прихильників, так і опонентів: перші виступали проти зарахування різних зразків okazіonalіzних утворень до неологізмів („Стилістичні характеристики okazіonalіzmів, продемонстровані притаманними їм ознаками свіжості та новизни, зближують їх із неологізмами. Проте новизна неологізмів, по-перше, обмежена часом, по-друге, засвідчена, як правило, експресивними відтінками значень, тобто вона має оцінний характер, об’єктивно властивий смисловій структурі слова. Новизна okazіonalіzmів має емоційне забарвлення, тобто відтінки їх значень – це оцінні моменти суб’єктивного плану. До того ж існування okazіonalіzних слів у мові (? – Ж.К.) не регламентоване певними часовими рамками” [Карпенко 1990, с.87-88]), другі – з цим категорично не погоджуються. Так, О.Габінська висловлює цілком протилежну думку, зауважуючи, що okazіonalізм можна назвати неологізмом, бо новий – не тільки „уперше створений або зроблений, той, що недавно виник, з’явився” (антонім – старий), але й „незнайомий, маловідомий” (антонім – відомий, знайомий). „Оказіоналізми – це нові слова (неологізми), тобто слова, невідомі загальнолітературній мові, точніше – більшості її носіїв, кожне таке слово сприймають як нове, незнайоме, незвичне, незалежно від того, з якою метою воно створене: власне номінативною або експресивно-стилістичною, за якою моделлю: високо- чи малопродуктивною, непродуктивною чи один раз утіленою в слові” [Габинская 1981, с.29]. Логічно, зважаючи на те, що полісемічне слово „новий” має ще й семантику „який не був у вжитку” [ВТССУМ 2001, с.624], що досить яскраво підтверджує природу okazіonalіzmu. Адже ніхто і ніколи не опротестовував термінологічного сполучення „сучасна українська мова”, яке в буквальному витлумаченні мало б означати мову, що „існує, функціонує, живе і т. ін. тепер, нині (розрядка наша – Ж.К.)” [ВТССУМ 2001, с.1220]. Тоді чому поняття нового в неологізмі так тісно прив’язують лише до категорії часу? Оцінка цього чи того факту як нового зумовлюється не тільки певною часовою протяжністю (пор.: вивчити *нові* слова; отримати *нове* завдання, опанувати *нову* тему,

виокремити „дане” (тему) і „нове” (рему) тощо). Нове в такій інтерпретації позбавлене часового інтервалу; це те, що наступає за чимось іншим щодо нього в часі. Новизна в подібних випадках є не абсолютною, а відносною. Відносна ж новизна індиферентна до часу. Крім того, теорія абсолютної новизни, з позицій якої дехто намагається розглядати лексичні неологізми („а б с о л ю т н о (розрядка наша – Ж.К.) нові слова як за значенням, так і за звучанням” [Кочерган 2000, с.228]), досить уразлива, оскільки, по суті, „безвідносної, безумовної, не порівнюваної ні з чим” новизни немає.

Фактор часу, проте, визначали і визначають як одну з релевантних характеристик неологізму. Так, Н.Котелова конкретизацію за параметром „час” виокремлює з-поміж трьох інших (конкретизація за параметром „мовний простір” (сфери і жанри вживання); конкретизація одиниць, що оцінюються з погляду їх новизни (відповідь на запитання: „що нове?”); конкретизація структурних ознак новизни) як „перший та основний показник” нового слова. „Неологізми – нові слова певного періоду щодо попереднього, тобто слова, яких не було в попередній період <...>. Конкретні точки відліку встановлюються прагматично або зумовлюються ступенем оновлення словникового складу конкретного періоду, тобто неологічною релевантністю” [Котелова 1978, с.14-15]. Таке хронологічне витлумачення неологізму має умовний характер: тривалість часового відрізка, у межах якого нові явища розглядаються як неологізми, „дослідник встановлює на власний розсуд, залежно від аспекту вивчення, і може в одному дослідженні не перевищувати року, а в іншому розтягтися на півстоліття” [Коломієць 1973, с.9].

І в зарубіжному, і у вітчизняному мовознавстві наявні спроби зняття часової відносності, натомість має місце вказівка на період виникнення: неологізми кваліфікують як „нові слова, що виникли за пам’яті людей, які їх використовують” [Кочерган 2000, с.227]. Проте й таке витлумачення зумовлює значну частку суб’єктивізму в процесі зарахування цього чи того слова до розряду неологізмів певного періоду, адже об’єктивувати, датувати виникнення кожного нововведення практично неможливо. Нове явище постає як миттєвий ефект, що звичайно залишається непомітним для більшості носіїв мови і так само непомітно входить (якщо входить!) у „пам’ять людей”, які починають ним послуговуватися. Через різну „лексичну компетенцію” людей одного покоління кваліфікувати ту чи іншу одиницю як неологізм виявляється так само важко. „В окремих випадках розв’язання залежить від соціального статусу особи: її заняття, способу життя і т. ін. Оскільки різні особи по-різному оцінюють „неологічність” слова, його правильність і т. ін., доречно брати до уваги мовне чуття різних осіб, і тут важливою є думка передусім лінгвіста-спеціаліста з розвинутою лексичною компетенцією” [Гак 1978, с.41].

Незважаючи на всі суперечки, які виникають у зв’язку з визначенням сутності неологізму та встановленням „набору” його диференційних ознак, більшість мовознавців переконливо доводить, що „неологізм – це, уважай,

одна з небагатьох категорій, для яких фактор часу є надзвичайно релевантним” [Карпенко 1990, с.87], його новизна об’єктивна, встановлюється щодо будь-якого часу, вибраного довільно [Чиркова 1975, с.92], керуючись зокрема й тим, що „коли слово побутує вже більше двадцяти років, то навряд чи його варто вважати неологізмом” [Карпенко 1990, с.87], бо воно вже не „дуже нове”, „новісіньке”, його „новизна і свіжість” з плином часу не відчуються. Виникає слушне запитання: Де та часова межа, за якою відчуття новизни втрачається та скільки потрібно часу, щоб те, що кваліфікувалося як неологізм, перестало ним бути? На жаль, відповіді на нього ніхто не дає і, очевидно, ніколи дати не зможе.

Нове відображає не раптовий, короткочасний зріз об’єктивної мовної дійсності, а протяжність у „мовному просторі” (Н.Котелова), яка закономірно, може бути різною для різних зразків нововведень. Як відомо, ще Ф. де Соссюр зауважував: „Слухове за своєю природою позначення розгортається лише в часі, запозичивши від нього характерні особливості: а) воно наділене тривалістю; б) його тривалість має один вимір – це лінія. Цей принцип очевидний, але, здається, про нього ніколи не згадують, бо, мабуть, вважають занадто простим, а, однак, цей принцип також фундаментальний і результати його теж значущі <...>. Від нього залежить весь механізм мови” [Соссюр 1998, с.92]. Щоправда, вчений обмежував вплив реального часу на мову сферою звукової форми, уважаючи, що зміст не підвладний тому чи іншому впливові; це знайшло відображення в його концепції немотивованості, або довільності, мовного знака, згідно з якою зовнішню форму (план вираження) слід сприймати як щось випадкове щодо змісту і загалом не пов’язане з ним.

Проте, безперечно, ініціатором усіх мовних змін є зміст, що безпосередньо відображає разом з мисленням і свідомістю зміни об’єктивного навколишнього світу, а форма певним чином модифікується під „тиском” змісту: еволюція мовного змісту в напрямку його ускладнення спричиняє еволюцію форми вираження цього змісту і модифікацію „мовного простору” взагалі.

„Мовний простір” являє собою динамічну сукупність та органічну єдність гетерогенних компонентів й елементів, взаємодія яких репрезентує специфічні для нього закони функціонування і розвитку, усталеності та змінності.

Кожен матеріальний репрезентант, закріплений у „мовному просторі”, усталений у ньому, має свій початок, свою точку відліку, свій „день народження”, тобто з’являється „у певний час і в певному місці”, незважаючи на те, що встановити їх майже нереально. Це і є поява нового в буквальному витлумаченні цього слова. Унаслідок свідомої людської діяльності апробований мовний матеріал (фонема, морфема, слова) поєднується в нові структури, утворюючи при цьому нову якість. Те, чого раніше не було, отримує право на буття. Виникнення нового – це поява того, що ще не „відклалося”, не усталилося в „мовному просторі”. За такого витлумачення

новими є вербальні факти, які постали в даний момент, „нині”, „зараз”, тобто нове зумовлюється теперішнім часом. Такий процес виникнення нового споглядати досить важко, він відбувається, так би мовити, приховано від людського ока, оскільки його результат не відразу закріплюється в „мовному просторі”, бо „еволюція мови плине в часі та поширюється у **власне комунікативному просторі** (виділено нами – Ж.К.), здійснюється з різною швидкістю, на що впливають тенденції, викликані історичними, психологічними, ситуативними і соціальними змінами” [Балута 2002, с.148]. Реальні свідки появи нововведення у власне комунікативному просторі відсутні, дослідження подібних явищ відбувається на основі остаточних результатів [Балалыкина, Николаев 1985, с.4], здебільшого влаштованих у „мовному просторі”.

Зважаючи на те, що новий матеріальний репрезентант – це якісний стан, а якісний стан має певну часову протяжність, можна говорити й про протяжність нового, тривалість новизни, наявність її і в минулому („вже-не-тепер”), і в майбутньому („ще-не-тепер,,). Наприклад, появу нового „ще-не-тепер” ілюструють деякі матеріали російськомовного словника В.Даля, що не обмежувався „інвентаризацією скарбів рідного слова”, а прагнув спрогнозувати закони деривації, створити „кодекс законів національного словотворення” [Виноградов 1982, с.464], тобто передбачити те нове, що в майбутньому могло б з’явитися спочатку у власне комунікативному просторі, а згодом і в мовному.

Зміна якісних станів спричиняється і зміною можливостей: органічні взаємозв’язки елементів „мовного простору”, модифікуючись, водночас забезпечують його протяжність і врешті-решт уможливають його існування як матеріальної системи.

Новизну як якісний стан не можна визначити безвідносно до чогось іншого, її встановлюють у порівнянні, у зіставленні навіть за традиційного витлумачення поняття „неологізм”. „Якщо визначати неологізми як слова останнього часу, найновішого періоду і т. ін., то не можна буде говорити про нові слова XIII століття, нові слова епохи французької революції і т. ін. Такі слова 60-х років, як *заводчане, биосинтез, раскованно, транзистор, американизированный, автокомбинат, биогенный, антисоветчик, аллергия* тощо, є новими стосовно безпосередньо попереднього періоду, що охоплює 30-40 роки, але не новими щодо більш тривалого періоду або щодо періоду кінця XIX (*заводчане*) – початку XX століття (*обустройство, датчик, внеатмосферный, кинокамера, внеземной, универсализация, самоорганизация, американизированный, аллергия*) чи то навіть XVIII століття (*алгоритм, вероятностный*)” [Котелова 1978, с. 14]. У випадку, коли неологізми кваліфікують як нові слова означеного періоду щодо іншого, доречне запитання: Як установити точку відліку цього чи того періоду і що з чим необхідно співвідносити – роки з роками, десятиліття з десятиліттями, століття зі століттями?

Незаперечним залишається те, що новизну варто розуміти як

неадаптований, унікальний, винятковий якісний стан, який характеризується неповторністю та неподібністю до вже адаптованих.

За такого витлумачення новизни під кваліфікацію неологізмів потрапляють передовсім індивідуально-авторські, okazіональні утворення, неологічний статус яких у традиційному мовознавстві досить часто піддавали сумнівам, виходячи з того, що „новим може бути лише те, що може старіти”. Деякі дослідники навпаки, відмежовуючи неологізми від нових слів („<...> неологізми треба відрізнити від нових слів, що роблять не завжди” [Томашевский 1983, с.175]), підводять під поняття перших тільки індивідуально-авторські новотвори. „З’являються нові слова, які поряд зі старими отримують загальне поширення. Це нові слова, які загалом нічим не відрізняються від старих, крім того, що вони молодші і звичайно нагадують недавнє минуле <...>. Але ці слова не є неологізмами в художньому значенні <...>. Тому доцільно розрізнити нові слова в мові, що називаються **просто новими словами** (виділено нами – Ж.К.), і нові слова, створювані з художньою метою для досягнення певного стилістичного ефекту” [Томашевский 1983, с.175-176], які, власне, автор і кваліфікує як неологізми.

Відмежувати поняття „нові слова” від індивідуально-авторських, okazіональних слів намагалася також О.Чиркова. „Поняття „нові слова” лежить у зовсім іншій площині, ніж узувальні-okазіональні слова” і не співвідносне з цими останніми; воно виникає при діяхронному підході до лексики, яку вивчають у вузьких часових проміжках” [Чиркова 1975, с.93]. Дослідниця не заперечує, що момент спільного між новими й okazіональними словами є, оскільки okazіональні слова мають відтінок свіжості та новизни, що об’єднує їх із неологізмами, „новизна яких об’єктивна, але встановлюється щодо певного часу, вибраного довільно” [Чиркова 1975, с.93]. Однак, як нам здається, уже в подальшому твердженні мають місце деякі суперечності: „Неологізми – це слова мови, тобто узувальні (розрядка наша – Ж.К.) нові слова, це регулярно відтворювані одиниці мовної системи, тоді як okazіональні слова – одиниці мовлення” [Чиркова 1975, с.93]. Заперечуючи належність okazіоналізмів до неологізмів, О.Чиркова водночас пропонує таку класифікацію нових слів: а) нові літературні слова; б) нові позалітературні слова; в) нові okazіональні слова [Чиркова 1975, с.93]. Тому, на наш погляд, спроба відмежувати okazіоналізми від нових слів виявилася не зовсім удаюю. Спонукає до певних роздумів й авторське витлумачення новизни як об’єктивної, такої, що „встановлюється щодо певного часу, вибраного довільно”. З огляду на те, що „час є суб’єктивною умовою нашого (людського) споглядання (яке завжди має чуттєвий характер, адже ми піддаємося впливові предметів) і сам по собі, поза суб’єктом, є ніщо” [Кант 1998, с.58], то й новизна не існує поза свідомістю суб’єкта, а отже, є суб’єктивною. До того ж такий критерій новизни („щодо певного часу, вибраного довільно”) є досить містким і нечітким. І насамперед тому, що довільно вибраний час може мати різну

протяжність (п'ять, десять, двадцять, тридцять років і т. ін.). Тоді різні дослідники, які по-різному окресляють часові межі аналізованого неологічного матеріалу (наприклад, 90-і роки ХХ ст. і кінець ХХ – початок ХХІ ст.), можуть отримати неоднакові результати щодо аналогічних мовних явищ.

Як уже зазначалося, для з'ясування сутності новизни як неадаптованого, унікального, виняткового стану повинен простежуватися відповідний каузальний зв'язок із вихідними адаптованими станами.

Цей зв'язок простежується досить чітко з огляду на те, що неадаптований якісний стан співвідноситься з поняттям „нового”, а адаптований – з поняттям „старого”. У процесі розвитку, мовного зокрема, „нове” вступає в суперечність зі „старим”, про що яскраво свідчить комбінування якісних кваліфікаторів матеріальної форми вираження та змісту матеріальних репрезентантів, наприклад: а) *нова* форма вираження + *старий* зміст; б) *стара* форма вираження + *новий* зміст; в) *нова* форма вираження + *новий* зміст; г) *стара* форма вираження + *старий* зміст¹⁰. У перших двох випадках боротьба „нового” зі „старим” розв'язується на користь „нового” та сприяє появі нових матеріальних репрезентантів¹¹ (аналогічним чином розв'язується і суперечність між новою формою вираження та новим змістом), що уможлиблює мовну еволюцію, на відміну від суперечності між старою формою вираження і старим змістом, яка стримує мовний розвиток.

Адаптованість/неадаптованість матеріального репрезентанта визначається щодо „мовного простору”. Процес адаптації плине в часі та може виявлятися на чотирьох рівнях:

- 1) нульовий рівень адаптації;
- 2) мінімальний рівень адаптації;
- 3) середній рівень адаптації;
- 4) високий рівень адаптації.

Матеріальні репрезентанти нульового рівня адаптації характеризує нульовий ступінь відтворюваності у власне комунікативному просторі, тобто вони є неповторними (і неповторюваними!), унікальними, новими у повному витлумаченні цього слова. До них належать різноманітні індивідуально-авторські, okazіональні утворення, ще не апробовані узусом. Наприклад: *Доходить самообмежень. То – причал, Укритися. Сховатися. Втекти у*

¹⁰ Комбінування якісних кваліфікаторів матеріальної форми вираження та змісту лежить в основі визначення сутності лексичних okazіоналізмів Е.Ханпірою, які науковець пояснює як „поєднання відомого мові змісту з невідомими мові звуковими комплексами” [Ханпира 1972, с.289].

¹¹ У мовознавстві має місце думка: „...якщо слово розуміти як єдність форми і значення, то воно ніяким чином не може отримувати нових значень; це можливо лише в тому випадку, коли під словом розуміти так зване фонетичне слово” [Диброва 1991, с.63]. Таке твердження має раціональне зерно, оскільки порушення єдності форми і змісту, відповідно до законів діалектики, спричиняє виникнення нової сутності. Невипадково ще О.Потебня зауважував, що визначення слова як єдності звучання і значення суперечить тому, що одне і те ж слово може мати декілька значень, адже „говорячи таким чином, уявляємо слово незалежно від його значень, тобто під словом розуміємо лише звук, причому єдність звука та значення буде не більшою, ніж єдність дупла і птахів, які в ньому гніздяться” [Потебня 1958, с.13]. Значення слова, що відірвалося від своєї форми та „перетворилося в деякий всенациональний зміст („поняття”), парадоксальним, але закономірним шляхом саме опиняється в ролі форми” [Диброва 1991, с.66].

живосмерть (В.Стус); Віддалена так від мене, що *обезтебили* і сні. Мов тютюну стебло зелене, вуста мені обзеленив (П.Мовчан); І здавалось – можна від напруження безнадійно тріснути. І здавалось – *душоплямою* зостанеться навіки цей кошмар (М.Семенко); А отже, нормальним є аномальне...І стрілка за коміром, мов остюк, поколює...Вколює *інфателін*. Якась безпроблемність морозиво-карамельна (І.Жиленко); Тоді було *передосінньо*. На вигоні вистукував перепел, а серця не чути було (М.Хвильовий); Ходімо, доленько, ходім!.. Страхіття дихає *тайгово*. Нічого більш не можна, крім Побути наодинці з словом (М.Самійленко); Повним ходом іде *маршаллізація* країн, що потрапили в *маршалловку* (Остап Вишня); З'ясувалося також, що черкаська фірма викупила не завод, а „*майноокомплексувалася*” (Селянська газета) тощо.

Матеріальні репрезентанти мінімального рівня адаптації характеризує мінімальний ступінь відтворюваності у власне комунікативному просторі; їх новизна очевидна, оскільки вони остаточно ще не визначилися зі своїм місцем у „мовному просторі”, „шукають” усі можливі шляхи, щоб повністю пристосуватися до нього. Наприклад: *лінгвема* – „мовна одиниця”; *лінгвоцид* – „дискримінація за мовною належністю” (пор.: *вербоцид* (Але хто його батьки? Хрещені батьки? Усі вони, такі слова, анонімні. Усі безбатченки? Їхні автори соромляться й ховаються. Герої *вербоциду* невідомі (Ю.Шевельов); *міленаризм* – „релігійне вчення про тисячолітнє царство Ісуса Христа; *урокодавач* – „учитель, який сумлінно працює”; *целюліт* – „скупчення жирових клітин”; *обмінник* – „пункт обміну валюти”; *нафтодолар* – „валюта, що регулює купівлю/продаж нафтової продукції”; *партократія* – „форма недемократичного державного устрою, коли вся влада належить одній політичній партії”; *інституалізувати* – „формувати, засновувати”; *цілепокладальний* – „скерований на досягнення визначеної мети”; *спинальний* – „який стосується ураження спинного мозку і хребта”; *неформальний* – „незалежний, стихійно утворений” тощо.

Матеріальні репрезентанти середнього рівня адаптації характеризує середній ступінь відтворюваності у власне комунікативному просторі; вони є проміжною ланкою між ще не адаптованим і вже адаптованим, їх статус можна означити як „уже-не-нові”, але й „ще-не-старі”. Наприклад, слова на зразок *біостимулятор*, *документалізм*, *екосистема*, *експрес-діагностика*, *заідеологізований*, *лжедемократія*, *мізер*, *мікроавтобус*, *позаблоковий*, *позитив*, *псевдоісторія*, *супергігант*, *термодвигун*, *тіньовик*, *тусовка* і т. ін., що зараховували до новотворів кінця 80-х початку 90-х років ХХ ст. [Віняр, Шпачук 2000], сьогодні навряд чи можна кваліфікувати як такі, бо вони втратили свою унікальність, неповторність і вже майже адаптувалися в „мовному просторі”.

Матеріальні репрезентанти високого рівня адаптації характеризує високий ступінь відтворюваності у власне комунікативному просторі; вони повністю адаптувалися в „мовному просторі”; утративши свою новизну,

набувають загальноновживаності¹².

Співвідношення між рівнями адаптації в „мовному просторі” і ступенями відтворюваності в просторі власне комунікативному можна зобразити таким чином:

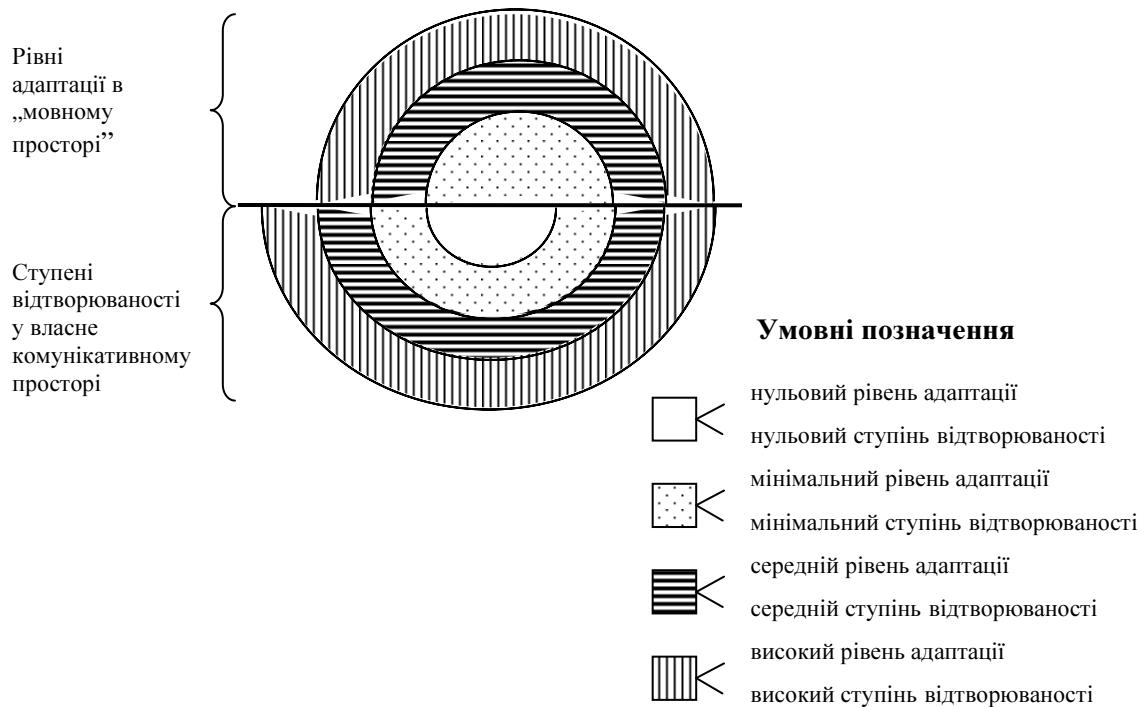

Схема 1.3. Співвідношення між рівнями адаптації в „мовному просторі” та ступенями відтворюваності в просторі власне комунікативному

Незаперечним є те, що адаптуватися в „мовному просторі” й отримати певний ступінь відтворюваності в просторі власне комунікативному прагнуть не тільки новопредставлені матеріальні репрезентанти зі статусом слова, але й ті, які мають статус інших значущих мовних одиниць, зокрема номінативного характеру. Адже, як відомо, виникнення нового зумовлюється, по-перше, потребою назвати нове поняття, по-друге, бажанням замінити найменування (номінацію) цієї чи тієї реалії/ірреалії навколишнього світу новим, більш доречним для конкретної ситуації спілкування. А тому неологізм не варто ототожнювати лише з новим словом і розглядати його як один із різновидів пасивної лексики в розділі „Лексикологія”; ним можна назвати будь-яку нову номінативну одиницю, що позначає єдине (чи то семантично неподільне, чи то розчленоване) поняття (деякі дослідники пропонують одиницю номінативного характеру кваліфікувати як номему [Никитевич 1985, с.25]). Неонемеми, або ж неологізми, є тими новими матеріальними репрезентантами, які

¹² Досліджуючи розвиток лексики слов'янських мов у післявоєнний період, В.Коломієць визначає загальноновживаність як критерій неологізму, зауважуючи, що „для зіставного висвітлення нових явищ у галузі лексики і семантики слов'янських мов слід залучити всі загальноновживані і здатні (за певними ознаками) стати загальноновживаними неологізми неспеціальної лексики” [Коломієць 1973, с.7]. На нашу думку, кваліфікація загальноновживаності як однієї з ознак неологізму суперечить самій його природі.

демонструють зміни та розвиток мови і повинні стати об'єктом вивчення неології¹³.

З цих позицій дати визначення неологізму досить важко й передовсім тому, що до сьогодні немає однастайності в поглядах на одиниці, що так чи інакше дотичні до поняття „неологізм”. Не претендуючи на загальноприйнятність, зробимо спробу витлумачити його крізь призму розглянутої вище новизни як якісного стану, який змінюється в часі та просторі.

Отже, під неологізмом слід розуміти матеріальний репрезентант, що характеризується нульовим або мінімальним рівнем адаптації в „мовному просторі” і, відповідно, нульовим або мінімальним ступенем відтворюваності в просторі власне комунікативному.

За такого витлумачення неологізму дихотомія „неологізм-оказіоналізм” знімається, бо неологеми з нульовим рівнем адаптації та нульовим ступенем відтворюваності і є тими унікальними okazіями, що обмежуються власне комунікативним простором, хоча певна їх частина залишається потенційними „кандидатами” в члени мовної системи. Стан okazіональності для останніх – явище тимчасове, перехідне: її можна розглядати як один з історичних етапів існування будь-якого неологізму, як початковий етап його буття, адже все нове при своєму „народженні” є випадковим, незареєстрованим у „мовному просторі”. „Поняття „оказіональності”, проте, є досить відносним. У певному значенні всі нові одиниці починають своє буття як okazіональні, оскільки виникають саме в конкретному випадку мовлення, тому поняття „оказіональне слово” може констатувати лише результат, те, що слово виникло в мовленні, але не закріпилося в мові, і ніяк не може означати „предетермінованість” слова бути okazіоналізмом” [Зацний 1998, с.10]. Воно створюється не всіма носіями мови одночасно (очевидно, важко собі уявити, що будь-яке нове явище, нову номінацію продукують усім колективом в один і той же момент), а окремим індивідуумом. „Усі новоутворення (як факти мови) нашого часу індивідуальні, але їх авторство у свідомості носіїв мови втрачене через різні причини, які врешті-решт зводяться до однієї загальної: мова не „витримує” і перемелює все, що має на собі відбиток індивідуальної („персональної”) специфічності чи винятковості. Нове слово, переходячи з мовлення в мову, залишає за її межами всі ознаки свого мовленнєвого походження” [Лыков 1976, с.26].

Доля випадкового (оказіонального) матеріального репрезентанта залежить від суспільства, узусу, що приймає/не приймає новопредставлену номему, уводить/не вводить її до „мовного простору” і надає/не надає можливість відтворюватися у власне комунікативних актах у типових ситуаціях [див.: АН 1983, с.8-9; Земская 1972, с.25; Мечковская 1983, с.343;

¹³ Свого часу ще Н.Котелова, зауважуючи, що неологію можна розглядати і як науку (logos) про нове (нео), констатувала: термін „неологізм” придатний і для означення різноманітних нових явищ у мові, а саме: яких-небудь нових властивостей у старих слів, нових форм словозміни слова, сполучуваності, нових лексико-граматичних функцій слів [Котелова 1978, с.17-18].

Шанский 1964, с.160 та ін.].

Якщо новопредставлена номема схвалена узусом, займає в „мовному просторі” позицію між нульовим і середнім рівнями адаптації, виходить за межу конкретної ситуації спілкування (долає нульовий ступінь відтворюваності), але не виходить за межу пасивності (мінімальний ступінь відтворюваності), її можна кваліфікувати як узуальний неологізм. Узуальний неологізм, який долає межу пасивності, починає втрачати ознаки новизни (середній ступінь відтворюваності), а втративши її (високий ступінь відтворюваності), перестає бути неологізмом.

Якщо новопредставлена номема не прийнята узусом, залишається поза „мовним простором”, зайнявши позицію нульового рівня адаптації, як правило, не виходить за межу конкретної ситуації спілкування (нульовий ступінь відтворюваності), її варто кваліфікувати як okazіональний неологізм.

Перехід okazіональних неологізмів до розряду узуальних і їх денеологізацію схематично представимо таким чином:

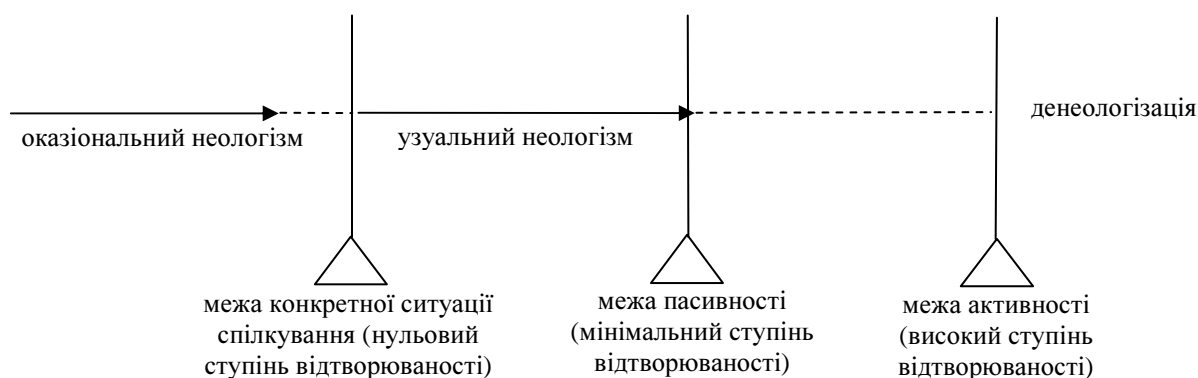

Схема 1.4. Перехід okazіональних неологізмів до розряду узуальних та їх денеологізація

Виокремлення okazіоналізмів як одного з різновидів неологізмів має давні традиції [Голуб 1986, с.165-166; Король 1968, с.49]; в українському мовознавстві термінологічним сполученням „оказіональний неологізм” успішно послуговується В.Чабаненко [Чабаненко 1993, с.160-181]. Неновим є і протиставлення узуального/оказіонального [Берков, Павлов 1983, с.64; Девкин 1979, с.185; Журавлев 1982, с.53; Зацний 1998, с.10; Клімович 2000, с.120; Паламарчук 1978, с.35; Тяпкина 1975, с.16; Улуханов 1984, с.44 та ін.], щоправда, у конкретизації дихотомії „langue-parole”, мовне/мовленнєве. „На відміну від узуальної лексичної одиниці, яка існує у двох формах – абстрактно-узагальнювальній (сфера мови) і конкретно-частковій (сфера мовлення), okazіональне слово є лише мовленнєвою лексичною одиницею і не має мовної форми існування” [Мазурик 2000а, с.46]. На нашу думку, у поданому твердженні не зовсім доцільним є використання опозиції мовна/мовленнєва форма існування, адже загальновідомо, що план вираження, матеріальна форма вербального знака – це його звукова оболонка, точніше кажучи, фонематичне оформлення. Аналізуючи побудову

матеріальної звукової оболонки, зокрема й для оформлення нових елементів, В. фон Гумбольдт зауважував: „Будь-яка мова в повному обсязі містить усе, перетворюючи його у звуки. І як неможливо вичерпати зміст мислення у всій безконечності його зв'язків, так невичерпною є кількість значень і зв'язків у мові. Крім уже оформлених елементів, мова у своїй більш важливій частині складається зі способів (Methoden), що уможливають продовження роботи духу та передбачають для неї шляхи і форми. Її елементи набувають усталеної оформленості, утворюють певною мірою мертву масу, однак маса ця має в собі живий паросток безконечної визначеності (Bestimmbarkeit). Тому в кожен момент і в будь-який період свого розвитку <...> людина сприймає її – на відміну від усього вже пізнаного й продуманого нею – як невичерпну скарбницю, у якій дух завжди може відкрити щось ще невідоме, а почуття – завжди по-новому сприйняти щось ще не відчуте” [Гумбольдт 1984, с.82].

Побіжні зауваження щодо виокремлення узуальних/оказіональних неологізмів мають місце у В.Гака. Однак для означення „будь-якого лексико-семантичного нововведення” вчений надає перевагу загальному терміну „інновація” [Гак 1978, с.38]. Іноді у вищеназваній опозиції компонент „оказіональний” замінено на „неузуальний” [Земская, Китайгородская, Ширяев 1981, с.73; Мехович 1986, с.65; 1987, с.86].

Отже, визначення лінгвістичного статусу неологізму як одиниці лексико-семантичного рівня, яку ототожнюють переважно з новим словом, з позицій наукових здобутків сучасної неології є занадто вузьким, подекуди суперечливим і вимагає перегляду. Розв'язання потребують і дискусійні питання щодо співвідношення між окремими різновидами неологічного матеріалу. Конкретизація та уточнення необхідні й самому поняттю „неологізм”. Ним можна означити кожен новопредставлену одиницю номінативного характеру, номему, поява якої зумовлюється потребами номінації або переномінації.

Основною диференційною ознакою неологізму є відносна новизна: нове настає за чимось іншим щодо нього в часі, відображає не раптовий, короткочасний зріз об'єктивної вербальної дійсності, а протяжність у „мовному просторі”, що є різною для різних матеріальних репрезентантів.

Матеріальні репрезентанти можна диференціювати залежно від рівня адаптації в „мовному просторі” та ступеня відтворюваності в просторі власне комунікативному. До неологізмів належать номеми з нульовим і мінімальним рівнями адаптації та відповідними ступенями відтворюваності.

Неадаптовані (нульовий рівень) в „мовному просторі” новопредставлені матеріальні репрезентанти, які характеризує нульовий ступінь відтворюваності, варто кваліфікувати як оказіональні неологізми.

Частково адаптовані (мінімальний рівень) в „мовному просторі” неонемеми, що їх характеризує мінімальний ступінь відтворюваності, є узуальними неологізмами. Оказіональні неологізми, які піднімаються до рівня узуальних, утрачають оказіональність й отримують статус узуальних, що, долаючи межу пасивності, взагалі денеологізуються.

1.2.3. Поняття про диференційні ознаки okazіоналізму. Лінгвістична ідентифікація okazіоналізму ґрунтується на визначенні його обсягу та встановленні комплексу диференційних ознак. У мовознавчій науці міцно утвердилася думка про його лексичний статус, відповідно до чого okazіоналізм ототожнюють зі слівним утворенням (О.Александрова, Г.Аркушин, М.Бакіна, Б.Белова, Л.Беляєва, Н.Бойко, Г.Винокур, О.Габінська, С.Головащук, І.Дегтяр, О.Жижома, В.Заботкіна, О.Земська, В.Калашник, М.Калніязов, О.Каневська, О.Ликов, В.Лопатін, Е.Львова, Л.Нікітіна, С.Прохорова, М.Ретунська, І.Улуханов та ін.).

Починаючи від Н.Фельдман [Фельдман 1957], і до сьогоднішнього дня більшість лінгвістів поділяє її погляди щодо утворень „на випадок”, уживаних лише один раз у конкретному мовленнєвому відрізку. Слід зауважити, що схарактеризоване в такий спосіб явище означили терміном „оказіональне слово”. Запропоноване дослідницею визначення загалом є прийнятним і не викликало принципових заперечень, зокрема тоді, коли аналізу піддавалися okazіональні слова. Однак, переконані, поняття „оказіональне слово” й „оказіоналізм”, які донедавна мирно співіснували в науковому просторі як ідентичні, не є тотожними; вони перебувають у діалектичному зв’язку і співвідносяться як часткове та загальне: будь-яке okazіональне слово є водночас okazіоналізмом, але не кожен okazіоналізм можна назвати okazіональним словом. Наприклад: *Незважаючи на вже досить велику кількість художніх творів про нашого славного гетьмана, роман Ю.Хорунжого вигідно відрізняється від попередніх праць циклу „мазеніани”* (Літературна Україна); *Тільки-но я з’являюся тут, мій лікар одразу відбуває на курси підвищення декваліфікації* (А.Крижанівський); *Очищення кучмістських стаснь* (Україна молода); *Свині не винні* (Телебачення) тощо. Кожен з мовленнєвих відрізків містить випадкові утворення, кваліфіковані як okazіоналізми. Проте okazіональне слово має місце лише в першому контексті; okazіоналізми на зразок *курси підвищення декваліфікації, кучмістські стайні, Свині не винні* є одиницями-конструкціями, а не мінімальними словесними знаками.

Думка про виокремлення okazіональних слів, значень, словосполучень, висловів ненова, принаймні якщо прийняти позицію тих мовознавців, які розглядають індивідуально-авторські утворення як один з різновидів неологізмів, визначаючи останні як нові слова, значення слів, словосполучення та вислови. Так з’являється твердження про конструювання неuzuальних одиниць різних рівнів, коли відбувається порушення чинних у мові закономірностей синтагматики. „Мовець охоче утворює не тільки нові слова, але і їх конструкції, новизну й експресивність яких пояснюють порушенням загальномовних законів сполучуваності” [Земская, Китайгородская, Ширяев 1981, с.46]. На тому, що, крім лексики, okazіоналізми активно продукуються й на інших структурних рівнях, зауважували неодноразово [Брандес 2004, с.233; Вакуров 1983, с.110-111; Зацний 1998, с.13; Зимин 1972, с.79; Серебряков 1973, с.94; Фокина 2004, с.321; Ханпира 1972, с.264; Юрченко 2003, с.4 та ін.]. Адже й справді, „кожна

функціональна система мови і кожен текстовий жанр у ній характеризуються типовими ситуаціями, формальними та змістово-тематичними особливостями спілкування, реалізованими завдяки неоднаковій ролі колективного та індивідуального начал” [Винокур 1980, с.117]. Спроби типологізувати okazіоналізми відповідно до структурного рівня зводилися в основному до принагідних зауважень, що okazіоналізми бувають лексичні, семантичні, морфологічні, синтаксичні, фразеологічні, словотвірні [Ханпира 1966, с.155-156; 1972, с.245]. Час від часу в наукових доробках у ролі ключових з’являються термінологічні сполучення „лексичні okazіоналізми” [Беляева 1987, с.61; Янко-Триницкая 1975, с.414], „словотвірні okazіоналізми” [Борисенко 1974, с.52; Серебряков 1975, с.94; Янко-Триницкая 1975, с.414], „синтаксичні okazіоналізми” [Чумак 1993, с.59], „тропічні okazіоналізми” [Воробьева 1982, с.199], „okazіональні значення” [Кочерган 1980, с.18], „okazіональні метафори” [Ткачук 2000, с.363], „okazіональні фразеологічні одиниці” [Зимин 1972, с. 79; Киссел 1975, с.21; Орловская 1978, с.40], „okazіональні усталені звороти” [Фокина 2004, с. 321], „okazіональні усталені дефінітивні афоризми” [Тяпкина 1975, с.16] тощо, які, проте, чітко визначеного місця в науковому обігу так і не посіли. Дослідження деяких із названих Е.Ханпірою різновидів okazіоналізмів, як-от семантичних, морфологічних, синтаксичних, не виходить за межі констатації самого факту їх наявності, за межі визнання їх існування, бо, як стверджує чимало науковців, okazіональність виявляється на всіх рівнях, за винятком фонологічного¹⁴ [Лыков 1976, с.78]. Така позиція, на нашу думку, є занадто категоричною. Адже твердження про те, що okazіональність властива всім рівням, крім фонологічного, спонукає до висновку, що вона може мати місце і на рівні морфем, і на рівні речення, і навіть на рівні тексту. Причому за такого витлумачення всі речення і тексти як індивідуально-авторські утворення доведеться визнати okazіоналізмами. Іншими словами, теорія okazіональних одиниць містить ще чимало „білих плям”, лінгвістична ідентифікація okazіоналізмів, як і їх типологія, потребує всебічного вивчення, чіткої систематизації та логічної впорядкованості.

Поява чіткої типології okazіональних явищ залежить, безперечно, від з’ясування сутності okazіоналізму взагалі та виокремлення його диференційних ознак зокрема.

Як вітчизняна, так і зарубіжна лінгвістика оперують широким спектром тлумачень okazіоналізму, які здебільшого дублюють одне одного.

У наукових доробках визначення сутності okazіоналізму відбувається переважно дискрептивним шляхом, коли розгортаються й конкретизуються його диференційні ознаки. „Під okazіональним словом, – зауважує Е.Ханпіра, – я розумію слово, утворене за мовною малопродуктивною моделлю, а також за okazіональною (мовленнєвою) моделлю і створене на певний випадок або з метою звичайного повідомлення, або з метою художньої” [Ханпира

¹⁴ М.Брандес вважає: „Okazіоналізми активні не тільки в лексиці і словотворі, але й у синтаксисі та **вимові** (виділено нами - Ж.К.) (наприклад, використання „іноземної” вимови або просторічної чи діалектної)” [Брандес 2004, с.233].

1966, с.154]. Подібні тлумачення не викликають принципового заперечення, зокрема коли йдеться про okazіональні слова. До того ж як словотвірний („Оказіоналізми – це такі похідні слова, які створюються в мовленні: а) за непродуктивними словотвірними типами; б) з порушенням дії законів словотвірних типів (продуктивних/непродуктивних); в) без відношення до словотвірних типів, „позатипно”” [Калниязов 1975б, с.118]), так і функціонально-стилістичний („Оказіоналізми – це новотвори разового характеру, що реалізують експресивно-образну функцію нового слова” [Мазурик 2002а, с.8]) аспекти кожен окремо або й разом („Під okazіональним словом треба розуміти новоутворення, найбільш віддалене від узусу, створене або з порушенням тих чи інших законів дії словотвірного типу, або за непродуктивним словотвірним типом, тісно пов’язане з контекстом, для якого характерні фразеологічність семантики і висока експресивність” [Новоселова 1986, с.9]) ставали ключовими при з’ясуванні сутності okazіональних явищ.

Незрозумілим залишається те, що деякі слова, утворені за непродуктивними моделями з „метою звичайного повідомлення” або, можливо, й „з метою художньою” (наприклад, *гонитва, ловитва, пінява, тиснява, бувальщина, штурміщина* тощо [див.: Словотвір 1979, с.73]), з сучасних позицій чомусь не сприймаються як okazіональні, хоча, безумовно, свого часу були „створені на певний випадок”. І навпаки, слова, побудовані за продуктивними моделями, залишаються зі статусом okazіональних, наприклад: *Лише відночило – ранкує село, березіє, Півніє воно, моторить, а бува коровить. А я голосію, точніше сказати, – поезію, Мені так хорейється, римиться, метафорить. В очах кольоріє, у вухах чергуються звуки, У горлі калиніє, кільчиться тьма словоруж. Вуста споришіють, нестерпно свербіються руки, Хапаю паперу і ну писувати чимдуж! Птахують літа, і чимало вже відрокувалось. Я ж волю вічно зозулити і солов’їть, Щоб завше віришилось, щоб завше мені збіркувалось, Щоб мовилось людям: І знову Василько геїть* (П.Ребро).

Така невідповідність була помічена науковцями, що спонукало їх до активних пошуків комплексу диференційних ознак okazіоналізмів (переважно okazіонального слова), який виявився досить строкатим. Новизна і свіжість незалежно від реального часу виникнення [Земская 1972, с.20; Лопатин 1973, с.65; Стишов 1990, с.65], контекстуальна зумовленість [Виноградова 1984, с.158; Земская 1972, с.20; Лопатин 1973, с.65; Новоселова 1986, с.9; Пашко 1994, с.7; Чабатар 2000, с.202], одноразовість [Бакина 1977, с.79; Зацний 1998, с.10-11; Мазурик 2002а, с.8; Серебряков 1973, с.94], невідповідність мовним нормам [Земская 1989, с.353; Чабаненко 1993, с.160] – далеко неповний набір релевантних характеристик okazіоналізму, що подекуди неодноразово зазнавали й критичних переглядів, породжували дискусії. Так, В.Фляйшер зараховує okazіоналізми до мовної дійсності, а тому розглядає їх як утворення без порушення норми і системи, як утворення, які не стали загальномовними, не увійшли до словникового складу. На його думку, усі порушення, що мають місце при продукуванні

оказіоналізмів, не виходять за межі „норми прийнятності”, остання ж вища за лексичну норму, але також належить до системи [Степанова, Фляйшер 1984, с.166]. Г.Сидельникова наголошує на тому, що „індивідуальна словотворчість стає узуальною нормою, більш допустимою, більш мобільною, ніж норма кодифікована” [Сидельникова 1988, с.162]. У витлумаченні В.Лопатіна, „деякі okazіональні слова можуть народжуватися двічі, тричі, взагалі по кілька разів” [Лопатин 1973, с.68], а Н.Янко-Триницька вважає, що „оказіоналізми, створені за наявними в мові зразками, зрозумілі звичайно і без контексту” [Янко-Триницькая 1975, с.413]. Підтвердженням останньої думки є й зокрема контексти, які складаються тільки з okazіоналізмів¹⁵, причому не лише на рівні речення (*Дубокриничить віколіт, І шурхоліста людотии крапкаторує травоміж, буквотече, мов камнез-під* (В.Верховень), але й на рівні тексту, наприклад: *Хмароптаха темнолова журоперо далунить. Шумовіттям пінеслово пізносолово дрімолить. Один-окий низодолом шляхоножить вічновтом. Діогенить пінесолом прісносолий рай-Содом. В німозвуччі сонцезоро сльозоросить кровозем. Кобзаритья піснегого – грізноокий душетрем; Сонцесходо небокраїть, солов’їтья літорань. Світобожже! Землераїть хлібодум’я степолань. Злотосписо тополіє дзвонноспівий церквоспас. Українно боревіє борисфено-батькочас* (В.Верховень) тощо.

Щодо новизни та свіжості, то такі характеристики до певної міри є інтуїтивними, залежать від компетенції мовця [Степанова, Фляйшер 1984, с.186].

Спроба відмежувати okazіональні слова від узуальних була метою спеціального дослідження О.Чиркової („О критериях отграничения окказиональных слов от новых слов литературного языка”). На відміну від узуальних слів, які регулярно відтворюються в неспеціальних контекстах і мають словотвірну (деривативну або семотвірну) активність, okazіональні схарактеризовано за такими особливостями:

- 1) нерегулярно відтворювані в подібних неспеціальних контекстах;
- 2) мотивовані контекстом і мовленнєвою ситуацією;
- 3) мають okazіональну словотвірну структуру;
- 4) уживані водночас із недиференційованими за значенням дублетами;
- 5) виділені на письмі (лапками чи курсивом) [Чиркова 1975, с.97].

Однак жоден з названих критеріїв не можна назвати релевантною ознакою саме okazіоналізму, навіть якщо останній ототожнювати зі словом. Адже, по-перше, нерегулярна відтворюваність властива загалом усій пасивній лексиці: час від часу в конкретних ситуаціях епізодично відтворюються й архаїзми або історизми. По-друге, контекст лише в загальному вигляді мотивує появу okazіоналізмів, їх значення зумовлюється конкретною ситуацією подібно до того, як і семантика будь-якого багатозначного слова. По-третє, беззаперечним є те, що чимало okazіоналізмів утворюють за

¹⁵ На думку В.Солнцева, „у будь-якій мові можна віднайти відрізок тексту, що складається тільки зі слів – одиниць мови, і навряд чи можна зустріти текст, який складався б виключно зі слів – одиниць мовлення, якщо лишень не створити такий текст штучно” [Солнцев 1971, с.157].

продуктивними мовними моделями. По-четверте, уживання okazіональних одиниць одночасно з недиференційованими за значенням дублетами ілюструє їх здатність вступати в синонімічні відношення з узуальними словами [Белова 1980]. По-п'яте, лапки, як і курсив, є поліфункціональними знаками, їх використовують не тільки для своєрідного виділення okazіоналізмів, до того ж останні можуть спокійно функціонувати й без подібних супровідних позначень. Найголовніше те, що нечіткість запропонованих критеріїв розуміє й сама дослідниця [Чиркова 1975, с.97-101].

Раніше за О.Чиркову свій набір диференційних ознак okazіоналізму запропонував О.Ликов („Можно ли окказиональное слово называть неологизмом?“), охарактеризувавши їх за одинадцятьма показниками [Лыков 1972а, с.86], що згодом у його монографічному дослідженні модифіковані в дев'ять, а саме:

- 1) належність до мовлення;
- 2) створюваність (невідтворюваність);
- 3) словотвірна похідність;
- 4) ненормативність;
- 5) функціональна одноразовість;
- 6) експресивність;
- 7) номінативна факультативність;
- 8) синхронно-діахронна дифузність;
- 9) індивідуальна належність [Лыков 1976, с.11].

Варто, очевидно, зауважити, що останній критерій не входив до кількісного складу тих одинадцятьох, які були виокремлені вченим первинно, натомість подальша розробка цього питання „втратила” такі характеристики okazіонального слова, як: а) залежність від контексту; б) нездатність до створення контексту; в) непередбачуваність.

Заслуговує на увагу й те, що робоче визначення okazіонального слова, сформульоване О.Ликовим, за його твердженням, обмежується найбільш істотними ознаками з дев'яти запропонованих, тобто з-поміж основних диференційних ознак okazіоналізму виокремлено, так би мовити, основніші: „оказіональне слово – це мовленнєва експресивна одиниця, яка характеризується невідтворюваністю (створюваністю), ненормативністю, номінативною факультативністю та словотвірною похідністю” [Лыков 1976, с.36].

Більшість із названих критеріїв (а то й у повному наборі [Гольцова 1993, с.83; Турчак 2005, с.16; Чабаненко 1993, с.160]) так чи інакше знайшли собі підтвердження, наукове обґрунтування в низці наукових досліджень, які порушували проблеми okazіональних (індивідуально-авторських) явищ (С.Алаторцева, Г.Вокальчук, М.Гатауллін, В.Герман, В.Девкін, В.Калашник, О.Кисельова, Д.Мазурик, А.Новосьолова, Л.Пашко, Л.Семененко, О.Стишов, Н.Сологуб, Ю.Фадєєва, Т.Юрченко та ін.).

Зазначимо також, що з розвитком неологічної теорії зазнавав модифікації не лише кількісний, але і якісний склад тих характерних

показників, які мали б сприяти означенню специфіки okazіоналізмів. Наприклад, Р.Намітокова аналізує авторські утворення крізь призму шести ознак, з-поміж яких вирізняються як уже запроваджені в науковий обіг, так і актуалізовані вперше, а саме: 1) індивідуальність їх утворення; 2) стилістичне навантаження; 3) час їх існування; 4) зв'язок із контекстом; 5) прозорість, неідіоматичність значення; 6) сфера функціонування [Намітокова 1986, с.19]. А.Карпенко вважає, що для лінгвістичної ідентифікації okazіоналізму достатньо принаймні чотирьох характеристик: 1) нерегулярна відтворюваність; 2) непов'язаність системними відношеннями з узуальною лексикою; 3) відсутність загальноприйнятого значення; 4) ненормативність (являють собою порушення мовної норми) [Карпенко 1990, с.88]. Крім виокремлених у такий спосіб критеріїв, і Р.Намітокова, і А.Карпенко, як і всі науковці, предметом зацікавлення яких стали індивідуально-авторські неологізми, не піддають жодним сумнівам ту особливість, що утворення та використання okazіональних слів є фактами мовлення. „Мовлення в цьому випадку можна інтерпретувати як конкретну реалізацію (актуалізацію) синтагматичних відношень, як „вільне” комбінування готових морфем у слова – ланцюжки морфем, причому ці ланцюжки не мають претендента в мовленнєвому досвіді носіїв конкретної мови” [Лыков 1976, с.11].

Належність до мовлення кваліфікують як найширшу та найважливішу характеристику okazіонального слова. У витлумаченні О.Ликова, решта названих ознак є конкретним утіленням саме цього більш загального показника. Однак науковець свідомий того, що кожен окремо взятий критерій є недостатнім „демаркатором okazіоналізму”, відмежувати okazіональне слово від узуального можна, послуговуючись тільки комплексом його диференційних ознак [Лыков 1976, с.35]. Це пов'язано, очевидно, з тим, що частина названих нібито розрізнявальних ознак зовсім не є диференційними, бо не відображає специфіку саме okazіоналізму. Наприклад: слова *байдикувати*, *теревенити*, *кучугурити*, *історити*, *іванити* об'єднуються рядом спільних ознак, а саме: словотвірною похідністю, стилістичним навантаженням, експресивністю, номінативною факультативністю, сферою функціонування тощо попри те, що перші два мають статус узуальних слів, решта – okazіональних (пор.: *Зі сходу кучугури кучугурили там. Зі сходу струмкує дим* (М.Хвильовий); *Проходять рейки через поле, Летять історію історять* (П.Тичина); *Гуля Іван, в Іваничах іванить*, *Тне баритоном: „Ой гиля...”*, *Місцевий літератор в дупель п'яний Мчить гоголем додому в жигулях* (В.Лазарчук). І словотвірна похідність, і стилістичне навантаження, й експресивність, і т. ін., безумовно, є характерними особливостями okazіонального слова, а от чи можна їх кваліфікувати як диференційні ознаки – це вже дискусійне питання.

Суперечливою, на наш погляд, є ознака синхронно-діахронної дифузності okazіоналізму, суть якої зводять до одночасності та нерозривності процесів його утворення та вживання: „акт породження okazіонального слова (діахронний момент) й акт його функціонального співіснування з іншими

оказіоналізмами і передусім з канонічними словами (синхронний момент) – одночасні, одномоментні” [Лыков 1976, с.28]. За таких умов кореляція синхронії/діахронії відбувається за різними параметрами, зіставляються незіставлявані моменти – словотвірна діахронія і лексична синхронія. До того ж подальша розробка цієї нібито специфічної ознаки спонукає мовознавця до висновку, що спростовує попереднє твердження взагалі: „Поскілки ж оказіоналізми позбавлені діахронного життя (розрядка наша – Ж.К.), постільки їм не можна приписувати і синхронного існування” [Лыков 1976, с.31]. Логічно напрошується запитання: Наявність чи відсутність синхронно-діахронної дифузності характеризує індивідуально-авторські утворення?

З позицій дериватології оказіоналізму як похідній одиниці властива синхронно-діахронна кореляція. З одного боку, дослідник оказіональних явищ не є безпосереднім свідком їх утворення (як відомо, словотворчий акт не є доступним для споглядання), а тому при синхронному підході він має справу не з процесом, а з його результатом. Такий аналіз, безумовно, важливий, бо встановлює відношення похідності слів. З іншого, – питання про сам акт словотворення не може бути поставлене в рамках суто синхронного підходу, оскільки „словотворення як процес виникнення нових лексичних одиниць розгортається в часі (яким би мінімальним цей час не був), а тому його можна вивчати тільки при історичному підході до фактів словотвору” [Балалыкина, Николаев 1985, с.7].

Не викликає принципового заперечення виокремлення критерію невідтворюваності оказіонального слова, суть якого полягає в тому, що „воно не відтворюється, а створюється, заново продукується кожен раз для кожного конкретного акту його використання” [Лыков 1976, с.12].

Деякі дослідники, як-ось Н.Янко-Триницька, вважають: відтворюваність певною мірою властива й оказіоналізмам, адже останні можуть добуватися з пам’яті, вимовлятися вголос як згадування прочитаного або почутого, фіксуватися повторно на папері, бути предметом аналізу тощо [Янко-Триницькая 1969, с.430]. Очевидно, саме ці особливості дали підстави науковцям (О.Чиркова, А.Карпенко та ін.) говорити не про невідтворюваність, а про нерегулярну відтворюваність оказіональних явищ, визнаючи за ними право на відтворення і водночас обмежуючи його несистематичністю, нерівномірністю, епізодичністю. З огляду на сказане нам більше імпонує думка О.Ликова, який, наголошуючи на тому, що є принципова різниця між власне відтворюваністю узуальних слів та уявною відтворюваністю оказіональних, називає останню простою повторюваністю. „Оказіональні слова, на відміну від канонічних (у нашому витлумаченні узуальних – Ж.К.), не відтворюються, а повторюються, свідомо „цитуються” з якою-небудь метою, наприклад під час читання напам’ять якогось твору, де мають місце оказіоналізми” [Лыков 1976, с.12]. Крім того, оказіоналізми можуть повторюватися й у мовленні певної частини носіїв однієї мови, а подекуди й різних. І невідомо: їх збіг є звичайною випадковістю, що засвідчує єдину дериваційну базу і закономірні процеси словотворення, чи є

просто „копією” раніше утвореного матеріального репрезентанта. Наприклад: *Це мою хату вже замітає холодний вітер, І синій терен в туманах сизих **осінньо** терпне; Тільки знаю: щось в мені минається. Час пряде свою одвічну нить: Солов'ям **вишнево** відспівається, Журавлям **осінньо** відболить* (Б.Олійник); *Сідаєм на траві – і рушники **Вишнево** освітля вишнівка терпка, Де молоді розквітли вишняки* (М.Сич); *Діда Кашубу здорово в нас пам'ятають, бо він нашу пам'ять оздоровляв, садом заправляв... **яблунево** його пам'ятають, **вишнево*** (Л.Кульбак); *Які в мого друга вкрай розшарпані нерви, якщо вже він дозволив собі тут скинути з себе свою постійну зовнішню стриманість, майже безжурну оту **о'кейність*** (О.Гончар); *Нам кажуть, що американський темп життя шалений і хочеш бути багатим – вичавлюй із себе все, що можеш, до краю. Проте панує тут і культ відпочинку, бадьорої „**о'кейності**”, особливо відчутний на автотрасах у п'ятницю, суботу й неділю* (В.Панченко) тощо.

Довести, що один, письменник „копіює” індивідуально-авторське утворення іншого (мабуть, десь-не-десь такі факти й могли б мати місце) практично неможливо, як неможливо й спростувати їх. Залишається хіба що погодитися з думкою О.Ликова, що поява однакових „витворів” у мовленні різних суб'єктів є „звичайною випадковістю” і кожен з письменників є автором свого дітища. Виникає ситуація, за якої або кожен оказіоналізм треба визнати окремим словом (**о'кейність** О.Гончара, **о'кейність** В.Панченка і т.ін.), або відмовитися від ознаки індивідуальної належності як „належності окремій особі”, бо цілком закономірно, що на авторство одного і того ж словесного витвору не може претендувати декілька осіб.

Важко відмежувати, так би мовити, „оригінал” від „копії” тоді, коли оказіональне утворення засвідчене в мовленні носіїв різних мов, наприклад в українській **абичогоневийшлист** (*Не встигли, скажімо, народитися неформальні об'єднання, як їх тут-таки нарядили в пелюшки шовінізму й екстремізму, авангардизму й лівацтва. Що це? Перестраховка? Боязнь нових форм суспільного руху? Чи консервативні побоювання „**абичогоневийшлистів**”?* (А.Жикол) і в російській **кабычегоневышлист**, що з'явилося на сторінках газети „Правда” в 1985 році [Намитоківа 1986, с.131]. Хто в кого „скопіював” і чи було взагалі „копіювання”? Можна, звичайно, висувати певні припущення і робити деякі висновки, відштовхуючись від хронології подій, однак абсолютна істина не встановлювана. Безсумнівним залишається одне: термін „оказіоналізм” демонструє свої переваги над „індивідуально-авторським неологізмом”.

Епізодична ж неповторюваність цього чи того оказіоналізму спростовує також його кваліфікацію як функціонально одноразового утворення, яке „мовці продукують для того, щоб воно використалося в мовленні лише один раз” [Лыков 1976, с.18]. Адже, продукуючи оказіоналізм, автор не може передбачити його подальшої долі, а використання одного й того ж оказіонального слова в мовленні різних суб'єктів може виявитися не таким уже й „випадковим збігом”. Повторна реалізація одних і тих самих мовних потенцій обов'язково спричиняє

повторення форми матеріального репрезентанта, але необов'язково повторює значення. Наприклад: *Та й що ліпше – віра в Бога чи віра у **вінценосного** вождя?* (М.Славинський); *Стоїть **вінценосна** суха бугиля, зберігши минуле величчя* (П.Мовчан), де в першому випадку **вінценосний** означає „той, який має знак високої „влади”, у другому – „величний; прикрашений чимось у вигляді вінця” (пор. також: **органити** – „голосно говорити, підвищувати тон” (*Гармидеру нема, **органить** грім-диспетчер* (М.Лиходід) та **органити** – „видавати звуки, схожі на музику; музичити” (***Органить** крона шерхлою корою. У кожній гілці по сопілці грає. Ще не було вітрів подібного розвою – Чи свої звуки вітер пригадає?* (І.Царинний); **вороніти** – „кружляти вороном” та „чорніти, темніти” (*Радосте, не ридай. Хай кружляє твердь, хай **вороніє** смерть, повне тобою вицреть серце зболіло геть* (В.Стус); *Закружляли вітри в деревах: від коріння до крон **вороніє** пограбіла тиша* (В.Стус); **трояндно** – „надзвичайно красиво” та „трояндовим запахом” (*По хліб дитина йшла – **трояндно!** тікайте! стріляють, ідуть... Розкинуло ручки – **трояндно*** (П.Тичина); *І снівсья йому окреслений синім горизонт і обгортав **трояндно** аромат еманаційний* (М.Семенко) тощо.

Функціональна okazіональність сприяла й тому, що деякі з продуктів індивідуально-авторської мовотворчості отримали кодифікацію і не тільки в словниках спеціального призначення. Так, лексема **весніти**, яка в енциклопедії „Українська мова” подана як ілюстрація індивідуально-авторських (оказіональних) неологізмів [УМ 2000, с.377], зафіксована у „Великому тлумачному словнику сучасної української мови” з ремаркою *поет.* і як така, що означає „1. Вступати в силу (про весну); 2. Розквітати” [ВТССУМ 2001, с.84]; вона також входить до реєстру „Великого зведеного орфографічного словника сучасної української лексики” [ВЗОССУЛ 2003, с.73].

У деяких наукових дослідженнях для означення подібних повторюваних утворень наявна й спеціальна термінологія, як-от „узуальні okazіоналізми” [Сидельникова 1988, с.164], яка (у нашому витлумаченні понять „узуз” та „оказіоналізм”) для нас не є прийнятною.

Різноміж наукових підходів у визначенні релевантних ознак okazіоналізму, зокрема okazіонального слова, а подекуди і їх суперечливий характер загалом не сприяли з'ясуванню його сутності, тим паче принагідні зауваження щодо вияву категорії okazіональності на всіх структурних рівнях тільки поглиблюють цю проблему.

Для з'ясування поняття „оказіоналізм” у широкому витлумаченні необхідно спочатку встановити його обсяг щодо кількісного вираження. Якщо okazіоналізм співвідносити з okazіональним словом як загальне і часткове, то, очевидно, доведеться визнати наявність й інших частковостей, що лише в сукупності можуть ідентифікувати його лінгвістичний статус. Залишається визначити, які конкретно різновиди okazіональних утворень, крім okazіональних слів, повинні взяти участь у формуванні його сутності.

Вище вже згадувалися висловлювання мовознавців стосовно того, що okazіоналізми мають місце на всіх структурних рівнях, крім фонологічного.

Однак, як відомо, у мовознавчій науці по-різному вирішується саме питання структурних (основних і проміжних) рівнів мови [Васильєв 1985, с.8; Звегинцев 1976, с.47; Кочерган 2003, с.215 та ін.]. Диференціація лексичних, семантичних, словотвірних, фразеологічних, морфологічних, синтаксичних, стилістичних okazіоналізмів [Ханпира 1972, с.245] дає підстави говорити, що їх виокремлення пов'язують далеко не з основними структурними рівнями, у межах яких простежується ідеальна будова мови від найпростіших до найскладніших елементів: фонема → морфема → лексема → словосполучення (номінативна синтаксема) → речення (комунікативна синтаксема) → текст.

Й одиниця словотвору, й одиниця стилістики в цьому сегментованому ієрархічному ланцюжку відсутні. Тоді чи правомірно є диференціація словотвірних і стилістичних різновидів okazіоналізмів? Якщо так, то яким чином їх відрізнити від лексичних? Твердження Н.Янко-Триницької про те, що „словотвірний okazіоналізм може бути водночас і лексичним” [Янко-Триницька 1975, с.414], не є науково обґрунтованим і достатньо переконливим. З огляду на стилістичне навантаження будь-якого індивідуально-авторського утворення воно могло б мати й продовження на кшталт „і лексичним, і стилістичним okazіоналізмом”. Наприклад: *А тут на просторах однієї шостої земної кулі панували – хто б ти думав? Не кремлівські геронтократи, не слава КПРС, не всеперемагаюче вчення марксизму-ленінізму, а генеральні директори – це кошмарне породження брежнєвської епохи згасання й ганьби* (П.Загребельний); *Іншими словами, коли в країні УКР з великого розуму чи від душевної щедрості гостро закохані підвішували одне одного на гак, то котрийсь із особливо кмітливих і метких сусідів обов'язково йшов на **укрів*** (М.Матіос); *Я тебе чекала роки й роки, Райдугу снувала з рукава На твої задумані мороки, На твої **огрознені** слова* (І.Драч); *Позавчорашній день видався найбільш плідним – чотири групі зустрічі поспіль: з окремими кандидатами у президенти, представниками неурядових організацій, які „**моніторять**” передвиборчу ситуацію, кількома журналістами, народними депутатами* (Україна молода); *Йому доводилося мати справу з „**піратобізнесуперменами**” з числа „колишніх” – такими, як Віктор Пінчук, так і з нинішніми – групою „Приват” та Ігорем Коломойським* (Батьківщина); *Верховна Рада закінчила „**президсезон**” з новою більшістю й амбітними законодавчими планами* (Селянська газета); *Тепер „**школяробус**” підвозить до цієї добре оснащеної школи учнів дев'ятих- одинадцятих класів Кухарки, Мармизівки та Брагінів, аби вивчати комп'ютери* (Сільські новини); *З байдужості, З цинізму, З **якнебудьства**, Із **джинсоманій**, З лінощів зійшла Зоря Чорнобиля* (Ю.Сердюк); *Все одно земля крутиться і на морі відбуваються припливи і відпливи, а мене жде мій Ваня-міліціонер, **трам-тарарамність** і **сюди-тудинство*** (П.Загребельний) тощо. Індивідуально-авторські утворення *геронтократ, укр, огрознений, моніторити, піратобізнесупермен, президсезон, школяробус, якнебудьство, джинсоманія, трам-тарарамність, сюди-тудинство*, з одного боку, є результатами

словотворчих актів і демонструють відповідний спосіб словотворення, з іншого, – ці результати засвідчують лексичне збагачення, оновлення і водночас поповнення стилістики лексичними засобами виразності.

На наш погляд, аналізовані явища слід кваліфікувати як лексичні okazіоналізми, які, безумовно, маючи стилістичне навантаження та будучи похідними одиницями, є також предметом дослідження і стилістики, і словотвору. Виокремлення словотвірних okazіоналізмів є невмотивованим (з таким же успіхом можна було б вести мову й про фраземотворчі okazіоналізми) на тій підставі, що словотворення (ширше деривація) не є результатом, а лише процесом реалізації мовних потенцій. Результат же ілюструє матеріальні репрезентанти у вигляді самостійних одиниць – лексем, семем, фразем, синтаксем і т. ін.

Натомість, виходячи з того, що одиниця нижчого рівня є будівельним матеріалом для одиниці вищого рівня, ні семема, ні грамема, ні фразема „не вписуються” у лінійний ієрархічний ряд. Так, фраземи, які утворюються здебільшого на основі номінативних синтаксем, досить часто служать будівельним матеріалом для лексем [Стишов 1991]. Розміщення фраземи в лінійному ряду після лексеми означало б те, що лексема служить будівельним матеріалом для фразеологічної одиниці, і, навпаки, її розміщення після номінативної синтаксеми свідчило б про те, що номінативна синтаксема є будівельним матеріалом для фраземи, але на базі останньої утворюються речення. А це вже було б спотворенням дійсності, тому, мабуть, доведеться визнати, що сегментований ієрархічний ряд не такий уже й лінійний.

Із одиниць синтаксичного рівня статус okazіоналізмів можуть отримувати новоутворені номінативні синтаксеми, які позначають єдине, хоча і розчленоване поняття, репрезентують категорію okazіональності/узуальності, демонструють випадкову валентність, що може прийнятися узусом й адаптуватися в „мовному просторі”. Ні комунікативні синтаксеми, ні тексти не є репрезентантами категорії okazіональності/узуальності (їх породження не передбачає стабілізацію мовним узусом), а тому їх не можна диференціювати за рівнем адаптації в „мовному просторі” та за ступенем відтворюваності в просторі власне комунікативному. Виняток становлять комунікативні одиниці на позначення узагальнених комунікативних ситуацій, так звані паремії та афоризми, які репрезентують реалізовані нові потенційні смисли [Тяпкина 1975, с.16-19]. Якби вдалося простежити етимологію навіть найуживанішої паремії, що адаптувалася в „мовному просторі”, то, цілком імовірно, ми обов’язково пересвідчилися б в її індивідуально-авторському походженні. У нашій картотеці мають місце паремії, що стабілізувалися діалектним узусом, назавжди увіковічнивши їх творців, наприклад: *Не відкладай, Прозапас, про запас: буде в людей, буде і в нас; Усі Кедричі то пішли під пірначі**, а ти, Денис, то під кожухом гниєш (Розмовне). Установити авторство в першому випадку важко, бо на території,

* пірнач – те саме, що перина

де було зафіксовано цю паремію, кожен десятий мешканець має таке прізвище (*Прозапас*), у другому – авторство є конкретним (*Кедрич Денис*), але об'єднує їх те, що як індивідуально-авторські вони не сприймаються, а самі їх творці вже давно відійшли в небуття.

Досить яскравими зразками паремій індивідуально-авторського походження є біблійні „моральні формули”, як-от: *Віра без діл мертва* [Якова 2 : 17] – „будь-яка ідея стає плідною лише тоді, коли підкреслена практичними починаннями”; *Жити не хлібом єдиним* [Матвія 4 : 4] – „крім матеріальних, мати й духовні інтереси”; *Єдине стадо й єдиний пастир* [Іоана 10 : 14] – „єдина влада в одному суспільстві”; *Хіба ревуть воли, як ясла повні?* [Йова 6 : 5-7] – „задоволення життєво необхідних потреб веде до смирення”; *Хто не з нами, той проти нас* [Матвія 12 : 30] – „той, хто підтримує чию-небудь позицію, є його послідовником” тощо, адаптація яких у „мовному просторі” засвідчила їх перехід із розряду okazіональних до розряду узувальних неологізмів, а високий ступінь відтворюваності в мовленні сприяв їх денеологізації. Відповідно до законів діалектики реалізовані мовні потенції породжують нові можливості, що закономірно спричиняє появу нових матеріальних репрезентантів, випадкових щодо „мовного простору”. Наприклад: *І ось цей новий організатор, цей Санчо-Панса реалізму, і до нових візьметься способів, в основі яких лежатиме „утилізація жаргону”, якого ваги для українського національного відродження теперішній курс не здолав ні оцінити, ні використовувати, бо більше дбає про суботу, ніж про людину, задля чистоти мови забуваючи про практичну силу жаргону* (С.Єфремов) (пор.: *Більше дбати про суботу, ніж про людину* – „перейматися чимось другорядним” і *Субота для людини, а не людина для суботи* [Марка 2 : 27-28] – „людина стоїть вище від теорії, доктрини, а не навпаки”).

Отже, будучи результатом дериваційних процесів, okazіоналізм може репрезентуватися у вигляді новоутворених одиниць номінативного характеру – лексеми, семеми, грамеми, фраземи, номінативної синтаксеми, одним словом, номеми.

У попередньому параграфі, диференціюючи неологізми як okazіональні й узувальні, ми робили спробу визначити поняття „ okazіональний неологізм”, яке в нашому витлумаченні ідентичне до поняття „ okazіоналізм”, хоча його сутність з'ясовували без урахування таких основних детермінаторів, як категорії потенційності/актуальності, okazіональності/узувальності. З огляду на це дозволимо собі конкретизувати раніше подане визначення: під **о к а з і о н а л і з м о м** ми розуміємо новоутворений матеріальний репрезентант, що є результатом реалізації мовної потенції, характеризується категорією okazіональності/узувальності, нульовим рівнем адаптації в „мовному просторі” та нульовим ступенем відтворюваності в просторі власне комунікативному.

Нульовий рівень адаптації та нульовий ступінь відтворюваності свідчать, що okazіоналізм, або okazіональний неологізм, не має таких характерних ознак узувального неологізму, ширше – узувальних одиниць, як

усталеність і відтворюваність (помилковим було б уважати ці показники властивими лише одиниці фразеологічного рівня: лінгвісти вже неодноразово „звертали увагу на те, що стійкість притаманна багатьом одиницям мови, відтворюваність навіть цілком вільним словосполученням” [Баран 1998, с.10]), а набувши їх, втрачає свій первинний статус.

Більшість учених зводила усталеність до відтворюваності або простої повторюваності [Шанский 1985, с.3]. Визначення усталеності як відтворюваності в готовому вигляді було традиційним, і тривалий час його не піддавали ні критиці, ні переглядам [Баран 1980, с.23-24]. Однак свого часу, досліджуючи ці нібито релевантні ознаки фразеологічних одиниць, О.Кунін зауважив: сполучення слів „має усталеність не тому, що відтворюване в готовому вигляді, а навпаки, „відтворюване в готовому вигляді тому, що має усталеність. Усталеність <...> створюється в мовленні, згодом фіксується в мові, а потім знову реалізується в мовленні” [Куни́н 1970, с.110]. Таке твердження є прийнятним щодо будь-якої узуальної одиниці, здатної відтворюватися „у готовому вигляді”. Щодо усталеності та відтворюваності okazіональної одиниці, точніше, їх відсутності, перефразовуючи О.Куніна, зазначимо: okazіоналізм не має усталеності (не адаптований у „мовному просторі”) не тому, що не відтворюваний у готовому вигляді (має нульовий ступінь відтворюваності в мовленні), а навпаки, не відтворюваний у готовому вигляді тому, що не має усталеності (перебуває на нульовому рівні адаптації). Проста повторюваність – це не усталеність, хоча, безперечно, вона сприяє адаптації випадкових матеріальних репрезентантів у „мовному просторі” й забезпечує подальшу їх відтворюваність. За такої умови okazіоналізм перестає бути okazіоналізмом. Проте досить часто повторювані okazіоналізми залишаються тільки „на півшляху” до „узуалізації”, як це сталося з дієсловом *леонити*, яке, вигравши конкурс, оголошений польською газетою „Ekspres wieczorny” і підтриманий „Вечерней Москвой”, на найбільш вдалу назву поняття „знаходитися в стані вільного плавання”, що з’явилося після виходу О.Леонova (березень 1965 року) з корабля в космічний простір, так і не змогло адаптуватися в російськомовному просторі, але стабілізувалося в польській мові, щоправда, зі значенням „прогулюватися по вулиці” [Миськевич, Чельцова 1970, с.255].

Більш оптимістичні прогнози щодо адаптації індивідуально-авторських утворень у „мовному просторі” робив В.Ващенко. Досліджуючи творчий доробок О.Гончара, зокрема продукти його мовотворчості, учений писав: „Вони (okazіоналізми – Ж.К.) – новий здобуток, внесок в українську мову творчими домаганнями письменника. І всі вони служать для словесного вираження витончених понять, істотних і важливих, часто ще художньо увиразнених. І вони в в і й д у т ь п р а в о м і р н о д о с к л а д у у к р а ї н с ь к о ї л і т е р а т у р н о ї л е к с и к и (розрядка наша – Ж.К.) та дістануть функціонування як „свої” слова, бо створені на матеріалі загальнонародної мови, за її побудовними законами” [Ващенко 1989, с.18-19]. На превеликий жаль, сталося не так, як пророкував науковець: чимало новотворів письменника (*авіакозакування*, *сніговерть*, *зимогрій*,

розвітатися, душопродавець, знепримітнитися, дитсадчата, нічогість, легкодух, пустодух, сміхотуха, телефонада, тиняйло, душохват, соколиність, твердокамінний, чинодральство, балакливець тощо) так і залишилися з нульовим рівнем адаптації в „мовному просторі” і нульовим ступенем відтворення в мовленні, є результатами реалізації мовної потенції з характерною для їх категорією okazionalnosti/uzualnosti.

І насамкінець додамо: запропоновані нами основні показники okazionalizmu (результат реалізації категорії потенційності/актуальності; наявність категорії okazionalnosti/uzualnosti; нульовий рівень адаптації в „мовному просторі”; нульовий ступінь відтворюваності (з допустимою повторюваністю) в просторі власне комунікативному) не є аксіоматичними. Можна полемізувати щодо цієї чи тієї ознаки: доводити, спростовувати, конкретизувати, узагальнювати, осмислювати і переосмислювати, іншими словами, шукати істину, яка може народитися лише в дискусіях. Неспростовним залишається одне: поняття „okazionalizm” значно ширше за поняття „okazionalne slovo”, і для з’ясування його сутності необхідно шукати нові, нетрадиційні підходи, оскільки традиційні вже не придатні для дослідження як усього розмаїття okazionalnih yavishch, так і неологічного матеріалу загалом, а тому певним чином гальмують розвиток теорії сучасної неології.

1.3. Принципи класифікації okazionalnih utvorenyh

Одним із актуальних завдань неології, як і будь-якої науки взагалі, є, безумовно, наукова систематизація того матеріалу, що став предметом її дослідження.

Проблеми типології неологічних одиниць, які в науковому обігу усталилися як неологізми, ніколи не оминали своєю увагою ні вітчизняні, ні зарубіжні мовознавці (В.Гак, Г.Гончаренко, В.Заботкіна, Ю.Зацний, О.Земська, Д.Мазурик, Р.Намітокова, Є.Розен, О.Сенько, О.Стишов та ін.). Загальну традиційну класифікацію неологізмів зводять головним чином до виокремлення їх мовного і мовленнєвого різновидів, подаючи при цьому чимало варіацій. У різних модифікаціях побутує і сама термінологія на означення того чи іншого розряду, цієї чи тієї групи неологічного матеріалу. Так, Є.Розен з-поміж нових слів німецької мови розрізняє власне неологізми (Newwort) та новотвори (Newprägung), до складу останніх входять й okazionalizmi [Розен 1991, с.78-80]. На неологізми та новотвори поділяє всі нові слова Р.Намітокова [Намитокова 1986, с.15]. О.Сенько все розмаїття неологічного матеріалу зводить до трьох типів: а) сильні¹⁶ неологізми; б) слабкі неологізми, або неологізми I ступеня; в) неологізми перехідного типу, або II ступеня інтенсивності новизни [Сенько 1987, с.138-140]. На думку О.Ликова, актуальні (абсолютні) неологізми необхідно відмежовувати від неактуальних (відносних) [Лыков 1972б, с.45-46]. Віддавна більшою

¹⁶ Терміни „сильні” та „слабкі неологізми” О.Сенько запозичила в О.Розен.

увагою лінгвістів користувалися власне неологізми, тому цілком закономірно, що їх наукова систематизація є розгалуженішою та ґрунтовнішою. Саме така ґрунтова класифікація власне неологізмів має місце в науковому дослідженні Д.Мазурик, виконаному на україномовному матеріалі. Власне неологізми, які дослідниця протиставляє okazіоналізмам, відповідно до характеру їх виникнення та способу входження в мову розрізняються як а) неологізми-новотвори; б) неологізми-входження, де серед перших виділено лексичні та семантичні неологізми, серед других – внутрішні та зовнішні входження [Мазурик 2002а, с.8]. Подальша систематизація неологізмів-новотворів здійснюється за тематичними групами та способами словотворення. Зауважимо, що подібні класифікації мають місце в ряді наукових студій, де неологічний матеріал досліджують з позицій лексичного та словотвірного аспектів [див. також: Березовенко 1998; Говердовская 1992; Гончаренко 1978; Зацний 1998; Стишов 2003 та ін.].

Щодо okazіоналізмів, то їх класифікаційну схему вибудовують переважно з урахуванням словотвірного та функціонально-стилістичного аспектів. Такі аспекти дослідження мовленнєвих новотворів були прерогативними на початкових етапах розвитку теорії okazіональних одиниць. Ще в 70-х роках ХХ ст. слушно зауважувала О.Земська: „Вивчення типології okazіоналізмів тільки-но починається. Воно має безсумнівний інтерес і для теорії словотвору, і для дослідження ряду стилістичних проблем” [Земская 1972, с.22]. З означених двох аспектів більш важливим уважали словотвірний, бо, за свідченням мовознавців, мовленнєві новотвори досить часто демонструють великі резервні можливості словотвірної мовної підсистеми. Відповідно до того, наскільки активно створюються okazіоналізми за цим чи тим словотвірним типом, можна було з упевненістю говорити про ступінь їх продуктивності. До того ж словотвірна типологія okazіоналізмів була важливою не тільки для визначення ступеня продуктивності словотвірного типу, але й для більш точного опису їх семантики: okazіональні утворення демонстрували ті семантичні межі, які визначали можливість конструювання слів із тим чи іншим формантом. „Мабуть, чи не найосновнішим аспектом okazіонального слова є словотвірний. Саме словотвірна характеристика okazіоналізму, на наш погляд, великою мірою може і повинна допомогти з’ясувати причини, умови та джерела зародження різних okazіональних значень та ефектів в okazіональному слові” [Лыков 1972б, с.23].

Очевидно, така позиція науковців сприяла побудові типології мовленнєвих новотворів з урахуванням їх словотвірних особливостей. Деякі мовознавці вважали, що саме словотвірний рівень дає змогу поділити всі мовленнєві утворення на потенційні та okazіональні, бо „при утворенні перших реалізуються закони словотворення, при утворенні других певним чином порушуються ці закони” [Шеляховская, Богданов 1983, с.83]. Подальша класифікація okazіональних слів, запропонована Л.Шляховською, М.Богдановим, передбачає виокремлення семи різновидів, а саме:

1) okazіоналізми, утворені з порушенням законів емпіричної продуктивності

- словотвірних типів;
- 2) okazіоналізми, утворені з порушенням законів системної продуктивності словотвірних типів;
 - 3) okazіоналізми, утворені оновленням словотвірної форми конкретного реального слова;
 - 4) okazіоналізми, утворені за зразком конкретного реального слова;
 - 5) okazіоналізми, утворені „позатипно” (за okazіональними словотвірними типами);
 - 6) okazіоналізми, утворені з використанням унікальних для мовної системи елементів;
 - 7) okazіоналізми, утворені способами словотворення, не відомими або майже не відомими системі мови [Шеляховская, Богданов 1983, с.83-84].

Зауважимо, що деякі з названих різновидів не є новими, їх виокремлювали й раніше: перший, другий і четвертий типи витлумачені й осмислені в науковому доробку О.Земської [Земская 1972, с.21; 1989, с.354], причому, як зауважує дослідниця, термінологічне сполучення „словотворення за конкретним зразком” вона запозичила в Н.Янко-Триницької [Янко-Триницкая 1975, с.413]; п'ятий мав місце у визначенні okazіонального слова М.Калніязовим [Калниязов 1975б, с.118]; шостий та сьомий (емансиповані дериваційні елементи, міжслівне накладання тощо) були предметом аналізу Н.Янко-Триницької [Янко-Триницкая 1975, с.416-417]. Диференціація okazіоналізмів як таких, що утворені з порушенням законів емпіричної продуктивності словотвірних типів, з одного боку, і таких, які утворилися з порушенням законів системної продуктивності словотвірних типів, – з іншого, отримала підтримку не лише серед російських мовознавців, але й серед українців [Чабаненко 1993, с.161-162].

І хоча В.Чабаненко, прийнявши позицію О.Земської, й намагається формально окреслити принцип запропонованої нею диференціації – „усі okazіонально утворені лексеми-неологізми поділяємо на дві групи залежно від того, як саме порушуються при okazіональному словотворенні закони дії словотвірного типу” [Чабаненко 1993, с.161], проте на практиці цей принцип виявляється досить хистким, нестійким і насамперед тому, що нечіткими є самі критерії розмежування емпіричної та системної продуктивності.

Відповідно до вчення М.Докуліла про два види продуктивності в словотворенні, О.Земська вважає, що емпірична продуктивність властива словотвірному типу, за зразком якого в мові певної епохи утворюються нові слова. Для з'ясування продуктивності/непродуктивності якогось типу в той чи інший часовий період необхідно встановити, чи служить той тип у цей період зразком для новоутворень. Системна ж продуктивність словотвірного типу залежить від різних обмежень, накладених мовною системою, які регулюють утворення слів певного типу [Земская 1989, с.329]. У подальшому викладі матеріалу дослідниця говорить: „Системна продуктивність типу залежить від власне мовних причин, тобто від обмежень, накладених системою мови на дію типу. Тому будь-який словотвірний тип (оскільки він існує) має цю чи ту системну продуктивність. Сказати, що якийсь тип не має

системної продуктивності, – означає стверджувати, що жодних можливостей для утворення слів у нього немає, а наявні тільки обмеження; відповідно, не існує слів, утворених за цим типом, а сам тип фікція” [Земская 1989, с.330]. Зі сказаного випливає, що словотвірний тип із притаманною йому емпіричною продуктивністю водночас характеризується і системною продуктивністю. На цьому, зокрема, акцентував увагу й В.Чабаненко, зауважуючи: при утворенні okazіonalіzmів з порушенням загальної пасивності або бездіяльності словотвірного типу в певний період розвитку, тобто з порушенням законів емпіричної продуктивності, „семантична системність словотвірного типу теж, як правило, порушується” [Чабаненко 1993, с.162].

Типологія okazіonalіzmiв утворень, запропонована О.Земською, на нашу думку, має ще одне вразливе місце: недоцільним є розмежування вченою okazіonalіzmів, утворених із порушенням законів емпіричної продуктивності, і тих, що утворилися „за конкретним зразком” (виділених нею у третій тип), оскільки, як свідчить проаналізований вище матеріал, перші пояснюються через другі. До того ж у сучасній мовознавчій науці дискусійним є питання щодо ролі типу, моделі і зразка, аналогії в продукуванні лексичних інновацій. „Важливу роль відіграють словотвірні моделі. У той же час фактичний матеріал підтверджує думку лінгвістів про те, що має місце тенденція перебільшувати, навіть абсолютизувати цю роль, тоді як значна частина інновацій виникає не стільки завдяки абстрактній моделі, скільки за зразком конкретного слова, тобто за аналогією” [Зацний 1998, с.99].

Цілком очевидно: і класифікація О.Земської, і тим більше класифікація Л.Шеляховської, М.Богданова побудовані без урахування єдиних принципів, нехтуючи твердження про те, що коли „один із типів класифікації не має протиставлених з іншими типами на основі єдиної ознаки чи не має взагалі основних ознак одиниць, які класифікуються, то таку класифікацію слід вважати хибною” [Баран 1980, с.71]. Тому, мабуть, прийнятнішою для науковців стала систематизація okazіonalіzmів відповідно до лексико-граматичного розряду та морфологічних і неморфологічних способів словотворення (Г.Вокальчук, В.Герман, Г.Гончаренко, О.Кисельова, А.Новосьолова, Л.Пашко, В.Сузанович, О.Турчак, В.Чабаненко, Н.Чабатар, Т.Юрченко та ін.). Інколи дослідження okazіonalіzmiв виходить за межі словотвірної та морфологічної типологізації, передбачаючи й інші аспекти їх вивчення. „Okazіonalіzmiв слова <...> відзначаються структурно-дериваційним, граматичним, функціонально-стильовим розмаїттям, різною мовленнєвою скерованістю, а тому потребують певних класифікацій, а саме: за способом творення, прийомами творення, структурно-семантичними особливостями, походженням лексичної основи, стильовим забарвленням, характером мовленнєвої експресії” [Герман 1999, с.5]. Так, згідно зі способом словотворення В.Герман виділяє морфологічні (афіксація, редеривація, аббревіація, композиція, юкстапозиція), лексико-синтаксичні (зрощення), лексико-семантичні та морфолого-синтаксичні okazіonalіzmiв

різновиди, виокремлення яких здійснює на основі структурно-семантичних особливостей індивідуально-авторських утворень. Натомість дослідниця протиставляє науковій систематизації за способом творення класифікацію за структурно-семантичними особливостями, диференціюючи, згідно з останньою, власне структурні (дери́ваційні), структурно-семантичні (семантико-дери́ваційні, лексико-граматико-дери́ваційні), власне семантичні типи. Розмежування високопродуктивних і малопродуктивних (непродуктивних) моделей, що використовуються для утворення okazіonalіzmів, ілюструє класифікацію щодо прийомів творення, однак чи можна назвати моделі прийомами – це вже інше питання. Єдиний принцип відсутній у побудові класифікації „за походженням лексичної основи” (чому не твірної? – Ж.К.), оскільки зіставляються незіставлявані поняття – слова загальнонародного вжитку і калькування запозичених основ. Як відомо, диференціація лексики за вживанням передбачає загальноновживану та обмежену щодо вживання, з одного боку, з іншого, – лексика за походженням зіставляється як споконвічно українська та запозичена.

Не викликає принципового заперечення спроба диференціювати okazіonalіznі утворення з погляду їх функціонально-стильового забарвлення (художньо-поетичні, книжні, розмовні) та відповідно до характеру їх мовленнєвої експресії (ліризму, пафосу, гумору, іронії, сарказму тощо) [Герман 1999, с.6; див. також: Чабаненко 1993, с.163-181]. Тим паче, що дослідження okazіonalіzmів крізь призму функціонально-стильового аспекту не нове, а має давні традиції. Хоча, як і більшість питань теорії okazіonalіznіх одиниць, не відзначається однастайністю думок і підходів. Дехто з русистів пропонує об'єднати okazіonalіzми на основі стильового призначення в три групи: 1) ті, які створюють тональність розмовності, невимушеності (пор.: у В.Герман – розмовні); 2) ті, що створюють колорит книжності, власне поетичності (пор.: художньо-поетичні і книжні як два окремі різновиди у В.Герман); 3) ті, які утворилися за рахунок невідомих раніше, незвичних сполучень словотворчих елементів [див. про це: Калашник 1985а, с.53]. Виокремлення третьої групи okazіonalіzmів, як нам здається, суперечить самій сутності функціонально-стильового призначення, порушує логічність запропонованої наукової систематизації загалом, а отже, свідчить про її хибність.

Частина мовознавців у пошуках досконалої функціонально-стильової класифікації okazіonalіznіх матеріалу намагалася відштовхнутися від сфери мовлення або наявності/відсутності авторства, причому деінде контамінуючи ці два різні принципи в єдину класифікаційну схему, як-от протиставлення авторських і мовленнєвих (усно-розмовних) різновидів okazіonalіzmів у Л.Пашко [Пашко 1994, с.9], анонімних та авторських у І.Голуб [Голуб 1986, с.164], авторських і неавторських у Р.Намітокової [Намітокова 1986, с.15] тощо.

Подібна систематизація не обмежується зіставленням двох типів, а

іноді набуває зразка досить розгалуженої класифікаційної схеми. Наприклад, Р.Намітокова диференціює авторські інновації як художні та наукові, де художні поділяє на а) стандартні; б) нестандартні, що можуть функціонувати як частково нестандартні або повністю нестандартні. Неавторські ж утворення, на думку дослідниці, передбачають розмовні та дитячі різновиди [Намітокова 1986, с.15]. Хоча бездоганно таку класифікацію назвати не можна. На якій підставі відбувається диференціація розмовних і дитячих okazіоналізмів, якщо дитячі інновації мають місце переважно в розмовному мовленні? І який статус матимуть okazіональні утворення, якщо, скажімо, припустити, що той чи інший письменник узявся відобразити колорит дитячого мовлення у своєму творчому доробку? До того ж диференціація художніх і наукових авторських okazіоналізмів, очевидно, засвідчує їх стильову належність, бо щодо стилістичного навантаження вони мало чим відрізняються, тоді чому б із таким же успіхом не виокремити публіцистичного та офіційно-ділового різновидів? Зрозуміло, що в офіційно-діловому стилі використання індивідуально-авторських утворень є небажаним і навіть неприйнятним. Але таким самим воно є й для наукового стилю. Поняття „стандартне авторське новоутворення” (англ. *standart* – норма, зразок, мірило) суперечить сутності okazіоналізму в його традиційному витлумаченні, згідно з яким ненормативність розглядають як одну з диференційних ознак okazіональних інновацій.

По-іншому підходить до побудови функціонально-стильової класифікації okazіональних інновацій С.Соскіна, відштовхуючись від їх функцій у мовленні та типів мовлення. На цій підставі всі okazіональні слова вона поділяє на такі групи:

Різновиди ОС залежно від типу мовлення	Функції ОС у мовленні
ОС усного мовлення	метасеміотична
	семантична
ОС писемного мовлення	метасеміотична
	семантична

Схема 1.5. Різновиди okazіональних слів відповідно до їх функції в мовленні та типів мовлення за С.Соскіною [Соскіна 1980, с.4]

Однак, як наголошує сама дослідниця, функції okazіональних слів (метасеміотична та семантична) іноді не мають чітко окреслених меж; „ці межі дифузні, тісно зближуються і навіть перетинаються” [Соскіна 1980, с.4]. Тому спроби подібної функціональної диференціації реалізуються без особливого успіху.

Своєрідною є функціонально-стильова класифікація okazіоналізмів, запропонована Т.Воробйовою. Правильніше було б сказати, одного з різновидів okazіональних утворень, що авторка означила термінологічним

сполученням „тропічні okazіоналізми”, суть яких полягає в тому, „що вони реалізують поетичний смисл, для вираження якого звичайно використовують тропи з узуальним лексичним наповненням” [Воробьева 1982, с.199; див. також: Белова 1987, с.63]. Тропічні okazіоналізми науковець розглядає крізь призму тропів з урахуванням структурно-семантичних особливостей: порівняння, метафори, метонімії, персоніфікації, гіперболи, епітета. Подальша систематизація, наприклад, тропічних компаративних утворень передбачає виокремлення а) двохелементних компаративних складних okazіоналізмів (*солнцеликий, железорукий*); б) одноелементних компаративних складних okazіоналізмів (*футурообразный*); в) одноелементних компаративних простих okazіоналізмів (*серпастый, клювастый*) тощо.

Okazіоналізми на зразок *железорукий* і *футурообразный* нібито й не мають структурних відмінностей, є композитами, передбачають поєднання двох твірних основ, проте тільки перший з них кваліфіковано як двохелементне компаративне утворення. Річ у тім, що, як зауважує дослідниця, у першому випадку має місце „реалізація двох основних членів порівняння” (той, який порівнюють, і той, з яким порівнюють), у другому – наявний лише один з членів компаративної опозиції – засіб порівняння [Воробьева 1982, с.200-202]. Принцип такої диференціації є цілком прийнятним, не зовсім доречною, мабуть, є сама термінологія, зокрема поєднання в межах одного термінологічного сполучення атрибутів „одноелементний” і „складний”.

Як бачимо, численні підходи щодо наукової систематизації неuzuальних одиниць демонструють різні аспекти їх дослідження, подекуди взаємодоповнюють один одного, конкретизують та уточнюють. Однак наявні внутрішні суперечності в межах тієї чи іншої типології, а також вузьке витлумачення поняття „okazіоналізм”, його ідентифікація зі словом, дають підстави говорити про те, що проаналізовані вище класифікації не є ідеальними, адже за їх межами, як правило, залишаються неслівні okazіональні утворення – різні сполучення слів, використовувані для найменування предметів, явищ, процесів і т. ін. навколишнього світу.

За широкого витлумачення okazіоналізму, коли останній розглядати як будь-який номінативний результат реалізації мовної потенції (будь-яку випадково утворену номему), питання побудови прийнятної відповідної класифікаційної схеми звучить особливо актуально. За таких умов завузьким виявляється й термінологічне сполучення „okazіональне словотворення”, оскільки не викликає сумнівів те, що для означення процесу утворення, наприклад індивідуально-авторських фразеологізмів, воно не є придатним. Його, на нашу думку, доречно замінити терміном із більш широким значенням, а саме „okazіональна деривація”.

Okazіональна деривація є процесом матеріалізації, актуалізації мовних потенцій, процесом утворення нових номінативних одиниць (зокрема й лексичних, але не тільки) на основі вже „відпрацьованого”, адаптованого в „мовному просторі” матеріалу.

Кожен окремо взятий процес матеріалізації мовних потенцій нічим не відрізняється від сукупності інших і в будь-якому випадку може бути означений як okazіональна деривація. Відмінними є самі результати okazіональної деривації, які безпосередньо залежать від структурного мовного рівня. Відповідно до цього чи того мовного рівня результати okazіональної деривації – okazіональні матеріальні репрезентанти – об'єктивовані у вигляді лексем, семем, граем, номінативних синтаксем, іншими словами, у вигляді лексичних, семантичних, морфологічних, фраземних і синтаксичних дериватів.

Сказане ще раз підтверджує недоцільність диференціації словотвірних okazіоналізмів (тим паче розміщення їх в одній класифікаційній схемі поряд із лексичними, семантичними, морфологічними тощо різновидами [див.: Ханпира 1966, с.156]), адже, як уже зазначалося, словотворення, як і деривація загалом, є процесом, а не результатом.

У функціонально-стилістичному аспекті результати okazіональної деривації мало чим відрізняються один від одного, бо, незалежно від того, з одиницями якого структурного рівня співвідносні okazіональні матеріальні репрезентанти, вони спрямовані насамперед на реалізацію мети, „реалізують індивідуально-творчу компетенцію мовця, незважаючи на те, чи це поет, дитина або звичайна людина” [Земская 1992, с.180], незважаючи на те, чи їх авторство точно визначене або „анонімне”, і тим паче на те, який тип мовлення – усне чи писемне – сприяв їх актуалізації.

Отже, незаперечним залишається те, що, як і сама традиційна теорія okazіональних одиниць, наукова систематизація okazіоналізмів загалом потребує нових підходів, а наявні класифікаційні схеми, прив'язані головним чином до okazіональних слів, – доповнення, уточнення, конкретизації.

Для того, щоб та чи інша мовна потенція матеріалізувалася, потрібен відповідний процес (не апробовані раніше модифікації з уже адаптованим у „мовному просторі” мовним матеріалом), який обов'язково спричиняє появу конкретних результатів. Новопредставлені результати, що виникли внаслідок okazіональної деривації, співвідносні не тільки з одиницями лексичного рівня, але й семантичного, фразеологічного і т. ін. Тому диференціація okazіоналізмів у їх широкому витлумаченні можлива на основі співвіднесеності матеріальних репрезентантів із одиницями основних і проміжних структурних рівнів мови.

Висновки до першого розділу

Мовне оновлення великою мірою стимулюють як зовнішні (бурхливий розвиток науки та техніки, розширення міжнародних контактів, інформаційного обміну тощо), так і внутрішньомовні чинники, внутрішні суперечності, які виникають між структурними елементами мовної системи. До таких суперечностей, що є рушіями мовної еволюції, належить й антиномія okazіональності/узуальності, яка перебуває в тісному зв'язку і взаємозалежності з антиномією потенційності/актуальності. Категорії

потенційності/актуальності, okazіональності/узуальності як бінарні опозиції є джерелом розвитку, забезпечують динаміку мовної системи. Суперечність між наявними мовними потенціями та їх матеріалізацією спричиняє реалізацію потенційності. Реалізована потенційність актуалізується в конкретній мовленнєвій ситуації. Те, що відбулося, стало актуальним, постає здебільшого як випадкове (або випадково необхідне) й отримує статус okazіонального матеріального репрезентанта, подальша доля якого залежить від узусу. Стан okazіональності є одним з історичних етапів існування вербального явища (мовна потенція → okazіональне (мовлення) → узуальне (мовна система).

Історія okazіональних матеріальних репрезентантів, що завжди є продуктами індивідуально-авторської мовотворчості, має давні традиції та складає невід'ємну частину історії української неології взагалі. Поява „кованих” слів і ті дискусії, які виникали навколо них, заклали міцний фундамент сучасної української неології. Перехід від принагідного фіксування індивідуально-авторських новотворів до їх теоретичного осмислення, а згодом і до лексикографічного опрацювання уможливив науковий підхід до виваженої систематизації інноваційних процесів передусім у лексиці.

Усебічний аналіз неологічного матеріалу взагалі та індивідуально-авторського зокрема дасть змогу виробити сучасну концепцію неологізму як основної одиниці неології, у теорії якої okazіональні матеріальні репрезентанти як прототипи загальномовних неологізмів мають посісти належне їм місце.

Визначення лінгвістичного статусу неологізму як одиниці лексико-семантичного мовного рівня, яку звичайно ототожнюють із новим словом, з позицій наукових здобутків сучасної неології, є занадто вузьким, подекуди суперечливим і потребує перегляду. Свого розв'язання чекають і дискусійні питання щодо співвідношення між окремими різновидами неологічного матеріалу. Конкретизації й уточнення потребує й саме поняття „неологізм”. Ним можна означити будь-який новий результат реалізації мовної потенції, що його поява зумовлюється потребами переномінації або неонімації, тобто кожен новопредставлену одиницю номінативного характеру, номему.

Основною диференційною ознакою неологізму є його відносна новизна: нове настає за чимось іншим щодо нього в часі, відображає не раптовий, короткочасний зріз об'єктивної вербальної дійсності, а протяжність у „мовному просторі”, яка є різною для різних матеріальних репрезентантів.

Матеріальні репрезентанти як результати реалізації мовних потенцій можна диференціювати залежно від рівня адаптації в „мовному просторі” та ступеня відтворюваності в просторі власне комунікативному. До неологізмів належать номеми з нульовим і мінімальним рівнями адаптації та відповідними ступенями відтворюваності. Okazіональні неологізми як неадаптовані (з нульовим рівнем адаптації) в „мовному просторі” новоутворені матеріальні репрезентанти, яким властивий нульовий ступінь

відтворюваності, протиставляються узуальним як частково адаптованим (з мінімальним рівнем адаптації та мінімальним ступенем відтворюваності). Оказіональні матеріальні репрезентанти, що піднімаються до рівня узусу, втрачають okazіональність й отримують статус узуальних неологізмів, які згодом, вийшовши за межу пасивності, взагалі денеологізуються.

Такий підхід дав змогу витлумачити okazіоналізм як новоутворений матеріальний репрезентант, що є результатом реалізації мовної потенції, характеризується категорією okazіональності/узуальності, нульовим рівнем адаптації в „мовному просторі” та нульовим ступенем відтворюваності в просторі власне комунікативному.

Поняття „okazіоналізм” є значно ширшим за поняття „okazіональне слово”, а тому для з’ясування його сутності необхідно шукати нові, нетрадиційні підходи, оскільки традиційні вже малопридатні для дослідження всього розмаїття okazіональних явищ, які, будучи результатами дериваційних процесів, репрезентовані у вигляді новоутворених лексем, семем, граем, фразем і номінативних синтаксем. Таку диференціацію okazіоналізмів у їх широкому витлумаченні здійснено на основі співвіднесеності okazіональних матеріальних репрезентантів з одиницями основних і проміжних структурних рівнів мови.

Наукова систематизація okazіонального матеріалу, який донедавна пов’язували здебільшого з okazіональними словами, має вийти за межі традиційних класифікаційних схем. Адже загальновідомо: для того, щоб ця чи та мовна потенція об’єктивувалася, потрібен відповідний дериваційний процес (не апробовані раніше модифікації з уже адаптованим у „мовному просторі” мовним матеріалом), що обов’язково спричиняє актуалізацію конкретних, як правило, випадкових матеріальних форм вираження. Інноваційні результати, репрезентовані у вигляді okazіональних матеріальних знаків, виникають унаслідок різних типів okazіональної деривації, а тому співвідносні не тільки з одиницями лексичного рівня.

РОЗДІЛ 2

ОКАЗІОНАЛЬНА ДЕРИВАЦІЯ ЯК ПРОЦЕС НАЙМЕНУВАННЯ РЕАЛІЙ/ ІРРЕАЛІЙ НАВКОЛИШНЬОГО СВІТУ

2.1. Типологія дериваційних процесів

Проблема деривації (від лат. *derivation* – відведення, відхилення) є однією з центральних у сучасній дериватології і викликає зацікавлення як вітчизняних, так і зарубіжних дослідників (Ю.Азарх, І.Архипов, З.Волоцька, К.Городенська, В.Горпинич, І.Грінберг, А.Грусберг, О.Земська, О.Кубрякова, В.Левицький, М.Лесюк, Л.Мурзін, В.Нікітевич, Л.Полякова, Ю.Панкрац, І.Самойлова, Н.Тропініна, М.Шанський та ін.). Накопичено й систематизовано чимало матеріалів щодо загальних і часткових явищ, пов'язаних із дериваційною системою мови (Е.Балаликіна, В.Виноградов, Н.Клименко, І.Ковалик, Є.Курилович, Г.Ніколаєв, І.Торопцев, Р.Туркіна та ін.). Терміном „деривація” в сучасному мовознавстві позначають два різні, хоча й пов'язані між собою явища. З одного боку, під деривацією розуміють відношення похідності, з іншого, – сам процес утворення похідної одиниці [Мурзін 1984, с.9], до того ж не лише слова, а й будь-якого іншого мовного знака.

У традиційній лінгвістиці це поняття використовували для пояснення походження конкретних форм, для опису їх історичних джерел: відповідну форму, наприклад, пояснювали як таку, що історично мала вихідну, і тому розглядали як похідну (*derived from*) від неї¹⁷. За таких умов деривацію ототожнювали зі словотворенням і кваліфікували як „процес утворення одних мовних одиниць (дериватів) на основі інших, узятих за вихідні, через розширення кореня внаслідок афіксації або словоскладання” [ЛЭС 1990, с.129]. Поступово починає утверджуватися й більш широке витлумачення цього поняття: „деривацією називають процес або результат утворення у мові **будь-якого вторинного знака** (виділено нами – Ж.К.), що можна пояснити за допомогою вихідної одиниці, або знак, виведений із неї шляхом застосування певних правил” [Словотвір 1979, с.9; див. також: Полякова 1986, с.13; ЛЭС 1990, с.129], „створення одних мовних одиниць на базі інших (вихідних), тобто процес творення вторинних мовних знаків, які можна пояснити за допомогою вихідної одиниці: морфів на базі звуків, словоформ на базі морфів, слів на базі інших слів чи словосполучень, словосполучень на базі слів, речень на базі слів та словосполучень, тексту на базі висловлювань” [Горпинич 1998, с.79]. Відповідно до означеної позиції, як дериваційні слід розглядати будь-які зв'язки, що поєднують первинні й утворювані від них вторинні мовні одиниці і які є типовими для відношень між вихідними і похідними знаками мови. Така теорія деривації відображає міжрівневий підхід, що дає змогу виявити механізми продукування більш складних одиниць вищого рівня з менш складних одиниць нижчого: „одиниці

¹⁷ На думку О.Кубрякової, Ю.Панкрац, це сприяло тому, що протягом тривалого часу дериваційні зв'язки ототожнювали з етимологічними або генетичними [Кубрякова, Панкрац 1982, с.7].

цього чи того рівня розглядають не як „задані списком” або безпосередньо представлені в тексті, а як результати породжувального процесу, унаслідок якого більш складні одиниці утворюються з простіших за певними правилами” [Сильницький 1982, с.4].

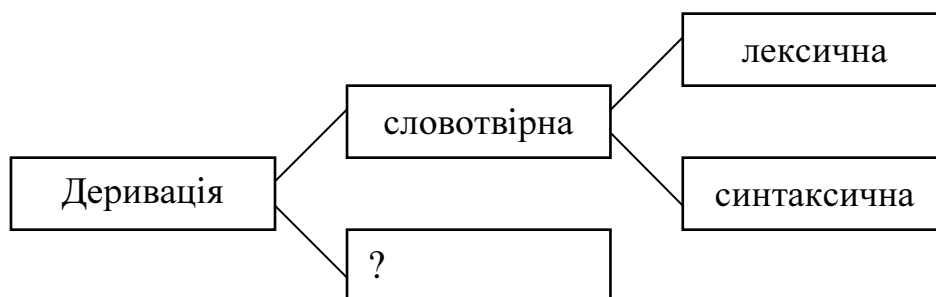
Незважаючи на те, що з розвитком трансформаційно-генеративного напрямку, а згодом і з визнанням динамічного підходу до явищ мови, значно активізувалася теорія деривації, однак визначення цього поняття залишалось й залишається далеким від одностайності. Попри те, що деривацію використовують „або як узагальнений термін для означення словозміни (*inflection*) і словотворення (*wordformation*) разом узятих, або як назву для процесів (рідше результатів) утворення будь-яких вторинних знаків, зокрема й речень, що можуть бути пояснені за допомогою одиниць, прийнятих за вихідні, чи виведені з них через застосування певних правил, операцій” [ЛЭС 1990, с.129], вона продовжує функціонувати й у більш вузькому витлумаченні, визначаючись безпосередньо через словотворення [УМ 2000, с.128]. У більшості випадків наукові здобутки в царині деривації стосуються насамперед продукування номем на рівні слова. У науковій літературі така деривація десь-не-десь отримує й відповідну кваліфікацію – словотвірна [Горпинич 1998, с.79; Полякова 1986, с.13]. На нашу думку, поєднання типу „словотвірна деривація” не зовсім вдале, хоча В.Горпинич, наприклад, активно послуговується ним, зважаючи на те, що словотворення є одним із різновидів деривації взагалі: „Нерідко словотворення називають **деривацією** <...>, а словотвір – **дериватологією**. Але деривацію не можна зводити лише до словотворення. Деривація – явище значно ширше за словотворення <...>. Словотвірна деривація полягає в тому, що вона створює для номінації вторинні знаки (деривати) у вигляді слів” [Горпинич 1998, с.79]. Розглядаючи термін „деривація” і „словотворення” як синонімічні („Нині терміни **деривація**, **дериватологія** вживаються як синоніми до термінів **словотворення**, **словотвір**” [Горпинич 1998, с.79]), мовознавець тим самим сприяє утвердженню тавтологічного термінологічного словосполучення, адже український відповідник „словотвірної деривації” не що інше, як „словотвірне словотворення”. Незаперечним залишається те, що виокремлення одного з типів деривації обов’язково має відбуватися на тлі інших і протиставлятися їм за рядом диференційних ознак.

Уже в працях польського мовознавця Є.Куриловича, якому й завдячуємо тим, що це поняття в 30-их роках ХХ ст. було введено в науковий обіг, деривацію як процес утворення похідних одиниць слівного характеру репрезентовано у двох типах.

Загальновідомо, що важливою ознакою концепції полоніста було розуміння деривації як процесу, спрямованого на перетворення первинної функції вихідної одиниці, який спричиняє або зміну цієї функції у вторинну, або зміну значення вихідної одиниці. У зв’язку з цим науковець зауважував: „Ми послуговуємося терміном „деривація” в широкому витлумаченні, розуміючи під нею не тільки факт утворення одних слів від інших із метою представлення синтаксичних функцій вихідних слів, але й те, що одне і те ж слово може виступати в різних вторинних синтаксичних значеннях,

потрапляючи в певне синтаксичне оточення” [Курилович 1962, с.61]. У такий спосіб дослідник вказував на наявність дериваційних відношень між первинними і вторинними функціями слів, а також їх лексико-граматичними розрядами. Доцільно, очевидно, наголосити на тому, що авторське „широке” витлумачення деривації і його сучасний відповідник не є ідентичними: у першому випадку його використано лише для характеристики процесів словотворення, так званих слівних результатів, які, згідно з теорією Є.Куриловича, диференціюються на основі встановлення співвідношення між лексичним значенням та синтаксичною функцією вихідних і похідних одиниць. На цій підставі мовознавець розмежовує лексичну та синтаксичну деривації як процеси, один із яких спрямований на перетворення лексичного значення вихідної одиниці, інший – на перетворення її синтаксичної функції. Синтаксичну деривацію визначено як утворення деривата з новою синтаксичною функцією в межах того самого лексичного значення („Синтаксичний дериват – це форма з тим самим лексичним змістом, що й у вихідної, але з іншою синтаксичною функцією” [Курилович 1962, с.61]). Унаслідок лексичної деривації, як констатує вчений, змінюється лексичне значення похідного слова щодо твірного при незмінності його первинної синтаксичної функції. „У той час як синтаксична деривація відбувається в межах одного і того ж лексичного значення (наприклад, прикметник-означення → анафоричний прикметник без зміни лексичного значення), – писав Є.Курилович, – деривація лексична передбачає, щоб вихідне і похідне слова були ідентичні за первинною синтаксичною функцією” [Курилович 1962, с.63]. Така диференціація деривації (словотвірної деривації) знайшла чимало прихильників [див.: Горпинич 1998, с.79-80; Земская 1982, с.295; Словотвір 1979, с.9-10].

Усвідомлення того, що запропонована Є.Куриловичем типологія не може охопити всього розмаїття процесів утворення мовних одиниць, сприяло побудові більш розгалуженої класифікаційної схеми, у якій лексична та синтаксична деривації посідають місце підтипів одного з типів, зокрема словотвірного, деривації взагалі. Поява терміна „словотвірна деривація”, з одного боку, і витлумачення деривації як процесу утворення не тільки слів – з іншого, спонукали мовознавців до пошуків нових підходів щодо типології деривації як такої. І це цілком закономірно, адже об’єднання лексичної та синтаксичної деривацій у межах словотвірного різновиду спричинило появу принаймні однієї „порожньої клітинки” у класифікаційній схемі:

Заповнення цієї „порожньої клітинки” („порожніх клітинок”) відбувалося по-різному. Сама ж класифікаційна схема деривації була представлена в найрізноманітніших кількісно-якісних модифікаціях. В.Лопатін та І.Улуханов протиставляють словотвірній деривації морфологічну, або парадигматичну [Лопатин, Улуханов 1969, с.57-70]. Згодом їх позицію приймає й основоположник української дериватології І.Ковалик, називаючи морфологічною деривацією „таке морфологічне (парадигматичне) явище, у якому одна граматична форма утворюється від іншої” [Словотвір 1979, с.9]. Таким чином, класифікаційна схема деривації набуває нібито „оформленого” вигляду:

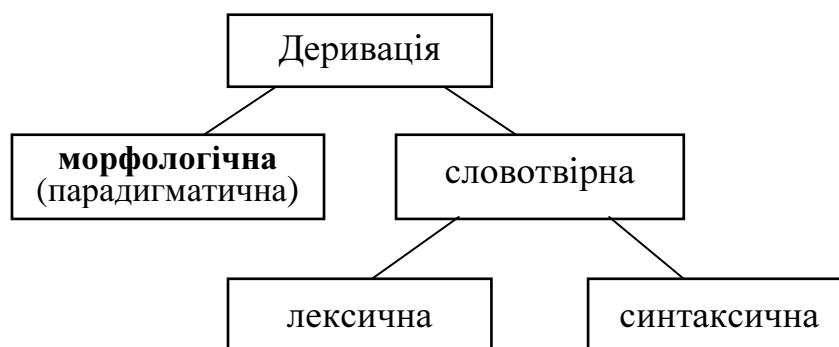

Схема 2.1. Типологія деривації, представлена відповідно до теорії І.Ковалика [див.: Словотвір 1979, с.9-10]

Лексичний різновид словотвірної деривації, на думку деяких мовознавців, можна чітко диференціювати на транспозиційні та нетранспозиційні типи, де перший передбачає перехід слів однієї частини мови в іншу, що супроводжується зміною їх значень, другий – залишаючи похідне слово в межах тієї самої частини мови, що й вихідне, змінює його лексичне значення [Земская 1973, с.192; Лесюк 1987, с.34]. Щодо синтаксичної деривації, то зауважимо: вона стала більш активно досліджуваною, ніж лексична. Причому цей термін успішно почали використовувати й для означення мовних одиниць за межами слова: з одного боку, зберігаючи вихідні принципи теорії синтаксичної деривації Є.Куриловича, учені кваліфікують її як процес утворення різних синтаксем унаслідок трансформації вихідних конструкцій [Снитко 1982, с.87]; з іншого, – як процес утворення одних синтаксичних одиниць від інших [Белашапова 1983, с.49; Вихованець 1993, с.198; Городенська 1991, с.15; Мурзин 1974, с.45; 1984, с.26]. Підкреслюючи важливість дослідження синтаксичної деривації, С.Кацнельсон справедливо наголошував, що її відкриття „утвердило висновок про універсальну значущість принципу функціональної деривації в системі мови”, спонукало до розуміння того, що „у синтаксисі вона виступає як синтагматичний механізм, як засіб розгортання мовних елементів у синтагматичні ряди”, є „не статичним поняттям, яке визначає місце цієї чи тієї „одиниці зберігання” в системі мови, а динамічною структурою, що відображає специфічну особливість процесу

переведення елементів мови в мовленнєвий текст” [Кацнельсон 1986, с.131-132]. У такому витлумаченні синтаксична деривація стала важливим, однак лише окремим різновидом деривації взагалі: важливим, оскільки теоретична реконструкція породжувального процесу пов’язана насамперед із дослідженням „дериваційної історії” (С.Кацнельсон) речення; окремим, бо встановлення „дериваційної історії” – історії конструювання того чи іншого мовного знака – характерне не тільки для речення і висловлювання. А отже, у класифікаційній схемі С.Кацнельсона синтаксична деривація розглядається не як підтип словотвірної, а як окремий тип і протиставляється морфологічній і семантичній [Кацнельсон 1986, с.85].

Дещо модифікованого вигляду набуває класифікаційна схема, запропонована С.Кацнельсоном, в україністиці. Ураховуючи різні підходи до типології деривації, В.Горпинич диференціює її як семантичну, морфологічну, синтаксичну і словотвірну [Горпинич 1998, с.1], де остання виявляється, згідно з теорією Є.Куриловича, як лексична і синтаксична [Горпинич 1998, с.79]. Контамінація різнорідних класифікаційних схем породжує певні суперечності, пов’язані передусім зі з’ясуванням сутності синтаксичної деривації та визначенням її місця в загальній типології. Адже в одному випадку синтаксичну деривацію кваліфіковано як „формування **вторинних синтаксичних одиниць** (виділено нами – Ж.К.) (одиниць вищого рівня) на базі первинних одиниць (нижчого рівня): словосполучень на базі слів і словоформ, речень на базі словосполучень, тексту на базі речень” [Горпинич 1998, с.1] і протиставлено словотвірній як процесу утворення вторинних слів за допомогою службових морфів на базі інших слів та словосполучень; в іншому – вона визначається як „таке відношення між твірним і похідним, при якому лексичне значення твірного і похідного слова залишається незмінним (воно в них спільне), а змінюється лише частиномовна належність похідного слова, тобто його синтаксична функція” [Горпинич 1998, с.79] і, по суті, повністю заперечує попередньо подане пояснення, що вибудовується з урахуванням відповідного мовного рівня. Водночас не викликає сумнівів те (на цьому неодноразово наголошували як вітчизняні, так і зарубіжні мовознавці), що дериваційні процеси характеризують різні рівні будови мови і що відношення, які встановлюються між первинними та вторинними знаками, виникають як наслідок застосування до первинних певних формальних операцій. „Природно, такий підхід розширює коло проблем, що виникають у зв’язку з дослідженням поняття деривації, спонукає до пошуку відповідей на ряд запитань, які чи то зовсім не привертали уваги науковців, чи то ще остаточно не розв’язані. До них належать, зокрема, запитання про те, у яких випадках у мові відбувається породження одиниць і чи на всіх рівнях мови воно має місце; які саме процеси деривації відбуваються в мові (мовленні) і який їх механізм; чи ізоморфні ці процеси, якщо в результаті виникають різнорівневі одиниці і т. ін.” [Кубрякова, Панкрац 1982, с.9]. Це неповний перелік тих проблемних питань, що потребували хоча б часткового розв’язання. І як результат – численні спроби лінгвістів з’ясувати природу процесів деривації;

установити їх типи та визначити основу їх класифікації¹⁸. Щоправда, ці спроби не сприяли побудові єдиної, загальноприйнятої типології. Натомість поняття „деривація” почало з’являтися в науковому обігу й в оновленому вигляді – у супроводі найрізноманітніших атрибутивних поширювачів (пор.: „власне словотвірна деривація” [див.: Кубрякова, Панкрац 1982, с.11], „фразеологічна деривація” [Губарев 1987, с.50; Орловская 1978, с.40; Чернышева 1970, с.133; Шварцкопф 1987, с.47]; „генеративна деривація” [Красиков 1986, с.150], „номінативна деривація” [Волоцкая 1982, с.32; Вопросы 1990; Никитевич 1985]; „деривація тексту” [Мурзин, Плясунов 1984, с.112] тощо).

Нові наукові підходи до дослідження дериваційних процесів вийшли за межі власне словотворення. Подекуди продовжує побутувати традиційне використання терміна „деривація” у вузькому, словотвірному, витлумаченні, хоча типологія дериваційних процесів зазнає певних модифікацій. Наприклад, Г.Сильницький, диференціюючи деривацію як граматичну і лексичну, першу визначає як таку, що полягає „в утворенні словоформ з основ і словозмінних граматичних морфем”, другу пов’язує з „процесом утворення основ з більш простих лексичних одиниць” [Сильницький 1982, с.6]. Такий підхід характеризує теорію словотворення, або, як стверджує сам мовознавець, основотворення. У зв’язку з цим дослідник зауважував: „Кожна словозмінна парадигма служить для морфологічного оформлення відповідної частини мови. Водночас кожна лексична основа характеризується сполучуваністю з певною словозмінною парадигмою. Звідси випливає, що лексична основа вже репрезентує частиномовне значення. Валентність, яка визначає сполучуваність основи з елементами словозмінної парадигми, є „зовнішньою” щодо цієї основи, але „внутрішньою” щодо словоформи; такий тип зовнішньої валентності основи може бути названий „внутрішньолексемним” (на відміну від „зовнішньолексемного”, мовленнєвої валентності основи, що визначається її сполучуваністю з певним набором граматичних і семантичних позицій)” [Сильницький 1982, с.6]. Такий підхід дав змогу науковцеві розширити класифікаційну схему деривації, поділивши її на мовну та мовленнєву і витлумачивши відповідно до синхронного/діахронного плану: „Мовленнєву деривацію характеризує тільки синхронний аспект; мовну – як синхронний, так і діахронний” [Сильницький 1982, с.6]¹⁹.

Так звана мовленнєва деривація перебувала під пильною увагою представників генеративного напрямку, які трактували мовленнєву діяльність як відповідний породжувальний процес [Хомский 1972]. У їх витлумаченні деривація розглядалася як створення, конструювання,

¹⁸ Про це свідчать матеріали наукових конференцій, що відбулися в Пермському університеті („Теоретичні проблеми дериватології” (1981); „Теоретичні аспекти деривації” (1982); „Деривація і текст” (1984) тощо).

¹⁹ У традиційному мовознавстві є загальноприйнятим поділ дериваційних процесів на діахронні (історичні) та синхронні, де під першими, як правило, розуміють процеси, „що пов’язують одиниці, представлені на різних часових зрізах і невідтворювані в мовленнєвій діяльності мовця”, під другими – „процеси, які живими зв’язками пов’язують одночасно наявні в мові і відтворювані в мовленні одиниці” [Кубрякова, Панкрац 1982, с.10].

породження відповідних одиниць, зокрема синтаксичних („У зародку ідея породження мовлення була закладена вже в традиційному синтаксисі як учення про поєднання слів у речення” [Кацнельсон 1986, с.130]), у тих чи інших актах мовлення і використовувалася для опису знаків, що мали свою „дериваційну історію”, яка встановлювалася через реконструкцію породжувального процесу. Сам породжувальний процес, як відомо, не є безпосередньо доступним для споглядання. „Безпосередньо дані лише тексти, аналіз структури яких постачає матеріал для певних суджень про систему мови і – через систему мови – про природу породжувальних процесів” [Кацнельсон 1986, с.131]. Одні компоненти цих текстів є „готовим матеріалом”, образно кажучи, „матеріалом, який уже був у використанні”, інші – мають статус утворюваних. До останніх належать не тільки речення (і це очевидно!), але й номінативні одиниці (лексеми, фраземи, синтаксеми і т. ін.). Таке розмежування, як справедливо зауважував Л.Мурзін, є відносним, оскільки немає абсолютно готових та абсолютно нових компонентів. Наприклад: *Прозаїки, поети, патріоти! Давно **опазурились** солов’ї, **одзьобились** на нашої Україні* (В.Стус). Конструюючи текст, письменник послуговується передусім „готовими”, видобутими зі своєї „історичної пам’яті” компонентами. Однак їх виявляється недостатньо для того, щоб по-новому, свіжо, оригінально висловити уже ненову ідею – „стати самостійним, дорослим; набути певного досвіду” (пор.: *оперитися*). Крім того, матеріал, з якого сконструйовано нові зразки (*опазуритися, одзьобитися*), уже неодноразово використовувався (*о+пазур+и-ти+ся; о+дзьоб+и-ти+ся*), тобто він є готовим продуктом, що зазнавши дериваційної обробки, сприяє появі нових результатів. Саме ці нові результати, за визначенням деяких мовознавців, повинні стати об’єктом вивчення в дериватології: „Дериватологія як динамічна дисципліна має справу, очевидно, не з готовими одиницями, а з новоутвореними” [Мурзін 1987, с.7]. Виникає слушне запитання: Яке місце в системі дериватології мають посісти узуальні похідні одиниці, наприклад, лексеми, що є „готовим матеріалом” і в традиційному мовознавстві розглядаються як ті чи інші результати дериваційних процесів? Відповідь на нього намагається дати той же Л.Мурзін, протиставляючи процеси, що беруть участь у породженні мовленнєвих актів, як дериваційні та дериватоїдні, де перші „сприяють утворенню нових одиниць (неологізмів у широкому витлумаченні)”, другі – „пов’язані з неодноразовим відтворенням у мовленнєвих актах уже створених одиниць”, які в готовому вигляді видобуваються з пам’яті [Мурзін 1987, с.8].

Безумовно, що дериваційні, точніше кажучи, власне дериваційні та дериватоїдні процеси тісно пов’язані між собою і передбачають один одного.

Власне дериваційні процеси спрямовані на розбудову мовної системи, „системи можливостей” (Е.Косеріу). Породження інновації, прийняття її узусом і включення її в систему є певним квантом перетворення мови. Хоча сам дериваційний акт є миттєвим та практично непомітним. Більш тривалим є закріплення його результатів у свідомості носіїв мови і, відповідно, в

мовній системі. Однак і цей процес вкладається в порівняно обмежені хронологічні рамки; самі ж результати стають елементами історії. Установлення „дериваційної історії” кожної похідної, закріпленої узусом одиниці засвідчує, згідно з теорією Л.Мурзіна, не власне дериваційні, а дериватоїдні процеси, унаслідок яких здійснюється, так би мовити, реконструкція дериваційних актів, що відбулися. Дериваційні процеси умовно ілюструють рух думки від „змісту до форми”, дериватоїдні – „від форми до форми”, перші належать до сфери мовлення, другі – до мовної системи. У сукупності вони становлять діалектичну єдність: мовна система розбудовується завдяки мовленнєвій творчості, закріплює в собі результати попередніх дериваційних актів, служить основою і зберігає зразки для наступних. „У межах синхронії мови відбуваються комунікативні, за своєю мовною природою – дериваційні, процеси. Комунікативні акти мають своїм безпосереднім результатом створені мовленнєві одиниці (тексти, номінативні словосполучення, лексичні деривати), однак сприяють збагаченню мовної системи <...>. Відповідно, у межах синхронії відбувається подвійний рух мови: у напрямку використання знаків, зафіксованих людським досвідом, для втілення (і повідомлення) нового знання; і в напрямку зміни та поповнення мовної основи (системи мови)” [Адливанкин, Мурзин 1984, с.5]. Отже, цілком очевидно, що реалізація деривації виявляється в мовленні, а її узуалізовані результати оновлюють мовну систему, яка „за своєю природою „не є досконалою”, „не є завершеною” [Косериу 1963, с.223]. Цей процес безпосередньо співвідноситься з таким соціопсихолінгвістичним феноменом, що має назву „мовленнєва діяльність”, пов’язується з реаліями/ірреаліями навколишнього світу, їх відображенням у людській свідомості (індивідуальній і колективній), а також з усіма сферами практичної діяльності людського суспільства. Він не зводиться до простого перетворення одних мовних одиниць на інші: конструювання нових похідних знаків на основі вихідних залежить насамперед від мовленнєвої діяльності індивідуума, точніше кажучи, індивідуумів-комунікантів.

Індивідуум породжує певне висловлювання, що постає перед адресатом комунікації у вигляді відповідного контексту, мінімальною одиницею якого є речення, що складається з ряду необхідним чином пов’язаних номінативних одиниць – синтетичних чи аналітичних назв, без яких вербальна комунікація неможлива. Наприклад: *Галаси розтинались безпрограмно і безпланно* (М.Семенко); *Дуже рано мені ти на рани, Просто – цілющі твої живосоки, І непритомність твоя разюча материзною диха мені щодень* (І.Драч); *У Росії з’явилися перші жертви блок-бастера „Нічний дозор”*. *У Нижньогородській області зафіксований єдиний випадок „дозороманії”, у дечому клінічний „дозороман” був госпіталізований у спеціалізовану лікарню міста* (Київські відомості); *Наслідки агітаційної повені, у якій потонула вся Україна, довелося ліквідовувати комунальникам* (Телебачення). Цілком очевидно, що деривація охоплює сферу побудови контекстів як комунікативних конструкцій, з одного боку, і слів та словосполучень як їх будівельних елементів – з іншого. Водночас не можна не констатувати

наявність істотної різниці між дериваційними процесами комунікативного та номінативного призначення. Відповідно до теорії породжувальної граматики, процес утворення комунікативних одиниць не може зводити до простого зчеплення слів і їх лінійного аранжування: вони характеризуються динамічною структурою, яка певною мірою передує реченню, скеровує процес його утворення. „Для того, щоб мова могла породжувати мовлення, у її арсеналі засобів повинні бути не тільки слова і морфологічні елементи, але й синтаксичні структури як схеми-прообрази породжуваних речень” [Кацнельсон 1986, с.130]. Іншими словами, комунікативна деривація має мисленнєво-мовленнєву спрямованість. Щодо номінативних дериватів, то вони головним чином мають чітко визначене, закріплене в знаковому фонді мови місце і, реалізуючись у процесі мовленнєвої діяльності, зумовлюються не стільки комунікативними завданнями, скільки факторами, пов’язаними з характером та історичними змінами системи мови. Осмислюючи специфічні особливості комунікативної (синтаксичної) деривації, С.Кацнельсон писав: „Інвентар мови складається з „готових” будівельних елементів, накопичених історією мови та організованих у єдину систему. Дериваційні зв’язки між елементами інвентаря – це зв’язки між „готовими” елементами. Похідне слово, на відміну від новоутворення, – це закріплена в системі словникова одиниця, яку при потребі видобувають в готовому вигляді із „запасника” мови. Деривація в цьому випадку демонструє спосіб зберігання слова, визначаючи його „місце” в парадигматичному ряду. Інша річ, синтаксична деривація, що кожного разу породжує нові речення” [Кацнельсон 1986, с.132]. Таке твердження, зокрема коли йдеться про дериваційні зв’язки „готових будівельних елементів”, не викликає принципових заперечень. Однак, як нам здається, потребує деякої конкретизації на тій підставі, що, по-перше, новоутвореннями можуть бути не лише нові речення, по-друге, номінація передбачає не тільки узуальні знаки, ті, які складають „інвентар мови”, але й okazіональні, про що свідчать наведені вище контексти. Одиниці на зразок *безпрограмно, безпланно, живосоки, дозороманія, дозороман, агітаційна повинь* є продуктами номінативно-комунікативної діяльності індивідуумів, але результатами не комунікативної, а номінативної деривації. Результати такої номінативної деривації у функціональному плані збігаються з результатами комунікативної деривації: і в першому, і в другому випадках маємо справу з індивідуально-авторськими утвореннями. Однак лише перші з них можна назвати okazіональними, інші ж, будучи, як стверджує С.Кацнельсон, новоутвореннями, ніякого відношення до теорії неології не мають. Кваліфікуючись як індивідуально-авторські утворення, вони водночас не є okazіональними (okazіоналізмами) у широкому витлумаченні, адже позбавлені категорії okazіональності/узуальності, рівня адаптації в „мовному просторі” та ступеня відтворюваності в просторі власне комунікативному²⁰.

²⁰ І.Вихованець вважає: у сфері мовлення деякі особливості речень виступають типовими, що уможливило їх моделювання, а ті, які надто відходять від загальномовного стандарту, є okazіональними [Вихованець 1993, с.49].

Безумовно, кожен комунікативний дериват є результатом суб'єктивної об'єктивації: ця чи та думка, яка потребує об'єктивації, з'являється в голові одного окремо взятого індивідуума, навіть якщо її породження підготовлене усім багатовіковим досвідом людства. „Коли ми говоримо, тобто виступаємо як активні учасники мовленнєвої діяльності, наш власний „творчий” елемент – це передусім зміст нашої думки. Щодо „форми” її вираження, то тут ми значною мірою автоматичні, оскільки звичайно використовуємо готові слова та моделі, схеми сполучень слів і речень, що усталилися й закріпилися в мові. Це реєструється правильністю (нормою), регулярністю та масовою відтворюваністю номінативних засобів та правил їх поєднання в мовця, і, головне, більш або менш адекватним розумінням з боку співрозмовника” [Никитевич 1985, с.9]. Характеризуючись елементом „творчості”, комунікативна деривація не є, проте, okazіональним, випадковим явищем, зокрема й тоді, коли авторські тексти містять у своїй структурі переважно okazіональні номеми, організовані за усталеними й закріпленими в мові моделями, схемами тощо. Наприклад: *Хитотінь димосвічкує, зоресіючи світань. Віршоніч марнолітань всепадінь католікує; Зимотіль відьмоворожить – купотоне сліпоніч. Неньосовосвічкобочить: – Мимоліть, всебідий, пріч! Можезбуло віщослово, можесвіла вірогідь. Зимовідь сіннула брово – молодик узяв повідь* (В.Верховень). Подібні ілюстрації (а також контексти, у яких наявні як okazіональні, так і узуальні номеми) засвідчують те, що комунікативна та номінативна деривації є тісно взаємопов'язаними процесами, які передбачають один одного: в основі комунікативної деривації лежить найменування, що вже відбулося, і нові номеми постають як реальні результати комунікації. Номінація у таких випадках спирається на комунікацію і – як процес – навіть збігається з нею.

Номінативні деривати, зумовлені конкретною мовленнєвою ситуацією, увійшли в науковий обіг зі статусом okazіоналізмів, про що йшлося в попередньому розділі. Оскільки тривалий час, як уже зазначалося, деривацію ототожнювали зі словотворенням, то утвердилася й відповідна термінологія, зокрема „okazіональне (неузуальне) словотворення” [Земская 1973, с.227; Земская, Китайгородская, Ширяев 1981, с.71; Кудрявцева, Дорофеева 2003, с.19], „okazіональні способи (змішані/чисті) словотворення” [Улуханов 1992а, с.29-46; 1992б, с.3-18]. Розглядаючи okazіональне, або неузуальне, словотворення, ширше – деривацію, як один із різновидів номінативної деривації взагалі, маємо відповісти на слушне запитання: На основі чого відбувається виокремлення цього різновиду і якому іншому (іншим) він протиставляється? Адже загальновідомо, що за відсутності відповідного хоча б мінімального протиставлення будь-яка класифікаційна схема є хибною.

Непряма відповідь на поставлене запитання міститься в теоретичних положеннях О.Земської, автора термінологічних єдностей „okazіональне (неузуальне) словотворення”, чий підхід, безперечно, спонукає до протиставлення okazіонального/узуального типів номінативної деривації. Відношення між названими типами є досить складними, складнішими, ніж здається на перший погляд. Якщо під деривацією розуміти механізм

утворення похідної одиниці, то дериваційні процеси, що сприяють утворенню нових знаків у буквальному витлумаченні (тобто невідомих мовній системі), визначають сутність okazіонального типу номінативної деривації, результатом якого є okazіональні деривати. Частина з них, поширюючись, узагальнюючись і стабілізуючись мовленнєвим узусом, поповнює знаковий „інвентар” системи мови: „Інновація, зумовлена обставинами та призначенням мовного акту, становить „факт мовлення” у повному витлумаченні цього терміна: вона пов’язана з використанням мови. Навпаки, прийняття (інновації – Ж.К.), будучи освоєнням нової форми, нового варіанта, нового способу вибору в перспективі майбутніх актів, є становленням „факту мови”, перетворенням досвіду в „навички”: воно належить до освоєння мови, до її „оновлення” через мовленнєву діяльність”, – розмірковував у зв’язку з цим Е.Косеріу [Косеріу 1963, с.192-193]. Цілком очевидним є те, що за умови прийняття новоутворення стає мовним знаком, який починають використовувати в комунікативних актах як „готовий будівельний матеріал”, тобто він починає функціонувати як відтворювана (а не утворювана!) одиниця. А тому номінативна деривація як така в подібних випадках відсутня. Говорячи про деривацію похідних мовних одиниць, поза увагою залишають те, що вони не утворюються, а відтворюються, хоча, безумовно, „дериваційна історія” кожної з них починалася з процесу продукування. На відміну від okazіональних знаків, які ілюструють і сам процес утворення похідної одиниці, і відношення похідності між ними, узуальні – засвідчують лише відношення похідності. Експлікація дериваційних відношень узуальних похідних визначає сутність узуальної деривації – дериваційного процесу (згідно з Л.Мурзіним, дериватоїдного), прийнятого та закріпленого узусом.

Okazіональна деривація є продуктивним процесом, узуальна – репродуктивним, перша засвідчує суб’єктивацію об’єктивного, друга – об’єктивацію суб’єктивного, одна з них є прогресивною, інша – регресивною.

Власне дериваційні процеси (okazіональна деривація) тяжіють до синхронії, так звані дериватоїдні (узуальна деривація) – до діяхронії. Свого часу така антиномія була чітко сформульована Л.Мурзіним, який, зокрема, зауважував, що „власне дериваційні процеси синхронні, оскільки вони призначені для утворення в текстах нових одиниць мови, а дериватоїдні діяхронні, бо призначені для відтворення в текстах попереднього мовного стану, тобто історії мови” [Мурзин 1987, с.9]. Твердження про „утворення в текстах нових одиниць мови”, на нашу думку, є дещо загальним, адже, зрозуміло, що не всі інноваційні результати стануть здобутком мовної системи, частина з них – і цьому є неспростовні підтвердження – назавжди залишиться на рівні okazіональних утворень.

Оскільки теорія номінативної деривації, як і деривації взагалі, відображає переважно міжрівневий підхід, що дозволяє встановити механізми утворення більш складних одиниць „вищого” рівня з менш складних одиниць „нижчого” рівня, то подальшу її типологію можна здійснити відповідно до рівневого статусу результатів дериваційних

процесів. Звичайно, спроби розмежувати типи деривації за рівневим статусом дають змогу скласти уявлення передовсім про специфіку рівня, а не про внутрішні властивості дериваційного процесу як такого. „Поділ за названим принципом, – зауважують О.Кубрякова та Ю.Панкрац, – повертає нас до дослідження рівнів специфіки одиниць, але тоді доцільно або дотримуватися класифікації дериваційних процесів тільки за цим принципом (і говорити лише про протиставлення морфологічної, словотвірної та синтаксичної деривації), або розрізняти – уже на іншій основі – деривацію *формальну і смислову*”²¹ [Кубрякова, Панкрац 1982, с.11]. Незрозумілою, на жаль, залишається диференціація деривації відповідно до мовного рівня як морфологічної, словотвірної та синтаксичної (пор.: у С.Кацнельсона – морфологічна, семантична і синтаксична; у В.Горпинича – семантична, морфологічна, лексична, синтаксична, словотвірна). Як нам здається, не простежується єдиний принцип такої класифікаційної схеми: якщо б дослідники керувалися теорією виключно основних структурних рівнів, то мало йтися б принаймні про морфологічний, лексико-семантичний (а не словотвірний!) та синтаксичний типи; коли ж передбачалося врахування і проміжних структурних рівнів, то за межами запропонованої типології залишається, скажімо, фраземна деривація.

Водночас науковці цілком свідомі того, що будь-яка класифікаційна схема повинна будуватися з урахуванням єдиних принципів. Про це свідчить хоча б таке твердження: „Виокремлюючи *лексичну, синтаксичну, морфологічну*, власне *словотвірну* і навіть *приховану смислову* деривації, ми класифікуємо дериваційні процеси за різними ознаками, хоча загалом це протиставлення може бути пов’язане з характером функціонально-семантичного зрушення, яке спостерігаємо в похідній одиниці в порівнянні з вихідною. Насправді, подібна класифікація логічно суперечлива. Так, суто лексичне зрушення (зміна лексичного змісту вихідної одиниці) спостерігається і в словотворенні, і в синтаксисі, процеси синтаксичної деривації пов’язані з морфологічним оформленням частин синтаксичного цілого, а морфологічні перетворення виявляються обов’язковою частиною як *формотворення*, так і *словотворення*” [Кубрякова, Панкрац 1982, с.11]. Натомість викладені вище думки про логічну суперечність подібної класифікації подекуди самі не позбавлені суперечностей. Ми повністю підтримуємо лінгвістів у першій частині їх висловлювання, оскільки так само вважаємо, що названі ними типи деривації класифікуються на основі різнорідних принципів: не „вписуються” у запропонований ряд, на наш погляд, прихована смислова деривація та так

²¹ Диференціація формальної та семантичної деривації як „асиметричний дуалізм мовного знака” була запропонована ще М.Докулілом і мала своїх прихильників. Однак принципи такої диференціації не мали чітко визначеного характеру. Один із її прибічників коментує їх сутність таким чином: „Напрямки формальної і семантичної деривації можуть збігатися (наприклад, *дом* → *домик*, *писать* → *написать*), але вони можуть і відрізнятися (наприклад, у парі *стыдить* → *стыдиться* формальним дериватом є дієслово *стыдится*: *стыдить* → *стыдиться*, а семантичним дериватом – дієслово *стыдить*: *стыдится* → *стыдить*)” [Васильев 1985, с.30]. На думку Л.Васильєва, семантична деривація може бути взагалі формально не виражена (наприклад: „*человек*” → „*мужчина*” → „*юноша*”) і кваліфікуватися як імпліцитна.

звана власне словотвірна, яку іноді кваліфікують як лексичну [Шанский, Тихонов 1987, с.61-77]. Раніше ми вже говорили про те, що за умови ототожнення деривації зі словотворенням термінологічне сполучення „словотвірна деривація” є не зовсім удалим, при широкому витлумаченні – останнє треба розуміти як такий дериваційний процес, який має своїм результатом слово, а воно є одиницею і лексико-семантичного, і морфологічного рівнів. Мотиваційна частина висловлювання засвідчує непослідовність авторської позиції: наприклад, розглядаючи морфологічні перетворення як обов’язкову частину формотворення та словотворення, науковці тим самим спростовують протиставлення морфологічної і словотвірної деривації, що у традиційному мовознавстві представлені формо- та словотворенням [див.: Словотвір 1979, с.9].

На недоречність протиставлення морфологічної та словотвірної деривації вказує і те, що безпосередніми результатами власне дериваційних процесів обох типів є передусім словоформа, яка бере участь в акті комунікації і реальний зміст якої обов’язково супроводжується додатковим абстрактним граматичним значенням. Так, наприклад, у контексті *Тепер державам спокійніш: дихнем хоч раз колишнім дихом, грошнем свободоньку за гріш* (П.Тичина) оказіональний результат номінативної деривації представлений у вигляді словоформи, що ілюструє граматичне значення 1 ос. мн. майбутнього часу.

Особливо яскравими ілюстраціями в цьому плані є дієслова зі значенням минулого часу, які, з одного боку, згідно з морфологічною теорією, кваліфікують як граматичні форми дієслова, з іншого, – за усталеними традиціями, продовжують розглядати як зразки оказіонального словотворення (Г.Вокальчук, В.Герман, О.Земська, О.Ликов, А.Мирліс, Л.Нікітіна, М.Ретунська, О.Турчак, Т.Чернявська та ін.). Наприклад: *Філія у Валках (Панч заснував). У Полтаві. В Кременчуці. В Миргороді. В Лубнах... Потім на Правобережжя: Київ, Умань, Житомир... Наддніпрянська Україна заплужанилася* (Остап Вишня); *Несміливо починалася зоря. Спочатку у віконці, мов пелюстка, малиновіла в лівому кутку* (І.Жиленко); *І несміливо влучив кулею в лоб. І орубінила підлогу кров* (М.Семенко); *Він не повчав, не вітійствував, не розглагольствував, не цицеронив, не демосфенив* (П.Загребельний); *Заснув у лісі сірий вовк І лапою укрався. Твій сірий вовк в воді намок І спати завовчився* (М.Вінграновський); *А потім зазнайомився з Семенком, сфутуристився – став Гео* (Остап Вишня) тощо. Не викликає сумніву те, що утворення на зразок *заплужанилася, малиновіла, орубінила, цицеронив, демосфенив, завовчився, сфутуристився* репрезентують відповідні дієслівні граматичні форми. А отже, логічно напрошується висновок: вони є результатами морфологічної деривації, якщо під останньою розуміти процес „комбінаторики морфем за аглютинативним чи флективним типами, який завершується формуванням морфологічної структури слова” [Кубрякова, Панкрац 1982, с.11]. На жаль, таке твердження не є абсолютно неспростовним і насамперед тому, що подібне граматичне оформлення не може „випереджати” власне словотворення (пор.: *заплужанилася* ←

заплужанитися; малиновіла ← малиновіти; орубінила ← орубінити; цицеронив ← цицеронити; демосфенив ← демосфенити; завовчився ← завовчитися; сфутуристився ← сфутуриститися). За інших умов треба було б визнати, що граматичну форму минулого часу можна утворити не лише від основи інфінітива, але й від іменникової. Тоді виникає запитання: Зразки формо- чи словотворення мали місце в актах комунікації і результати яких (лексичного чи морфологічного) дериваційних процесів вони ілюструють?

Крім того, у традиційній морфології як граматичні форми дієслова розглядають дієприкметник і дієприслівник, а отже, у всіх випадках їх продукування мало йтися б не про словотворення, а про формотворення, не про лексичну (або так звану словотвірну), а про морфологічну деривацію. Наприклад: *Часотривання поета не обмежується лише земним його виміром – воно неминуче розпросторюється за межі фізичного існування, „десантуючись” і в „чорний сон віків”* (Л.Тарношинська); *І тепер його, як і живого, Споюють онімбивши чоло, – Так уже споїли не одного, Щоб самим просторіше було* (І.Гнатюк); *Повне літо да перелито, медоцвітами похия. Доцик бором та перебором, переструнюючи гілля* (П.Тичина); *О, ті поклони, отичинені. Такі низькі й такі нестерпні. За всі гріхи чудні й не вчинені, Ти щиро каявся у „Серпні”* (Яр Славутич); *Всі сто століть у скруті і жалі Під небозвіддям згроженої днини Ти водиш серцем нашим мужні кораблі З вітрилами на щоглі України* (М.Вінграновський); *Білий привід зустрів на помістку другого поверху. І ледве знайшов дірочку отремторучений ключ* (М.Семенко) тощо. Дієприслівники *десантуючись, онімбивши, переструнюючи* та дієприкметники *отичинені, згроженої, отремторучений* не мають співвідносних системних дієслів, від основ яких вони могли утворитися. У науковій літературі подібне явище отримало назву черезступінчатого словотворення [див.: Словотвір 1979, с.224-225], відповідно до чого засвідчує результати лексичної (у традиційному витлумаченні – словотвірної) деривації, унаслідок якої продукуються вторинні номінативні знаки. „Слово тому й здатне бути назвою, оскільки воно, виражаючи значення, репрезентоване кореневою морфемою, водночас розподіляє його за категоріями предметності, процесуальної чи непроцесуальної ознаки і т. ін. Тільки завдяки поєднанню з іншою, класифікаційною морфемою (морфемами), коренева морфема стає елементом комунікації (виділено нами – Ж.К.)” [Никитевич 1985, с.31].

Різнорідні, а де-не-де й суперечливі, не лише наявні в сучасній лінгвістиці типології дериваційних процесів, але й досить уразливими є підходи щодо з’ясування сутності окремих типів. Така позиція розширює коло проблем, що виникають у зв’язку з дослідженнями деривації на сучасному етапі розвитку лінгвістичної науки. Одна з них – проблема типології дериваційних процесів, чітка систематизація яких сприятиме уточненню самого поняття „деривація”, а також диференціації її результатів.

Оказіональна деривація як процес утворення індивідуально-авторських похідних знаків (суб’єктивація об’єктивного), як уже зазначалося, не

піддається безпосередньому спогляданню. Вона відбувається у свідомості мовців, і про те, яким саме чином це здійснюється, доводиться судити тільки за конкретними її результатами²². Ці результати – матеріальні номінативні репрезентанти – постають у вигляді лексичних, семантичних, морфологічних, фраземних та синтаксичних дериватів. Звідси, відповідно, означений нами підхід передбачає диференціацію лексичних, семантичних, морфологічних, фраземних і синтаксичних дериваційних процесів як окремих типів номінативної (оказіональної та узуальної) деривації взагалі. Типологію дериваційних процесів представимо такою класифікаційною схемою (Схема 2.2):

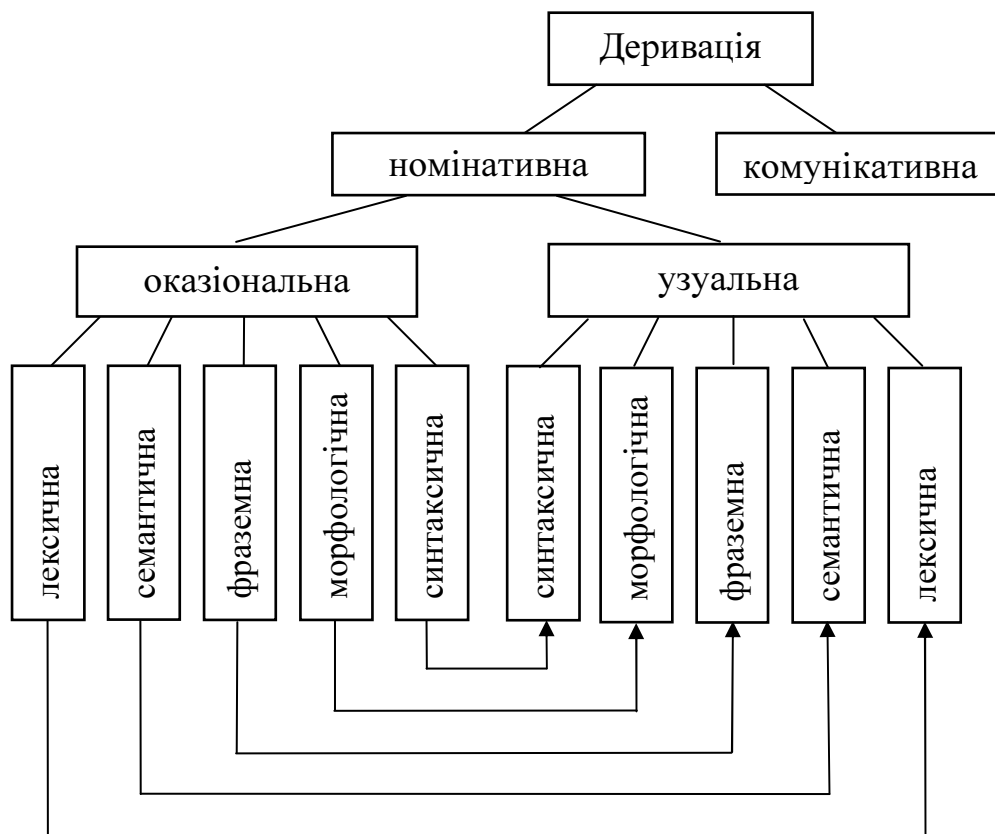

Схема 2.2. Типологія дериваційних процесів у мові і мовленні

Можна з упевненістю стверджувати, що зміни мовної системи є наслідком okazіональних дериваційних процесів, які спричиняють утворення нових похідних одиниць, вторинних знаків, відмінних від тих, що вже зберігаються в пам'яті мовців. Система мови виявляється відкритою для різнорідних інновацій, з яких, щоправда, лише певна частина приймається (адже „прийняття – це не механізм відтворення, це завжди вибір” [Косериу 1963, с.195]) і поширюється узусом.

Отже, відповідно до функціонального призначення ми диференціюємо деривацію як номінативну та комунікативну, де перша відбувається задля

²² У цьому плані, як справедливо зауважує Л.Мурзін, деривація нагадує фізику, що досліджує мікрочастинки атома, які не можуть бути об'єктом безпосереднього споглядання, або хімію, що аналізує хімічну реакцію на основі складу вихідних речовин й остаточних продуктів [Мурзін 1984, с.11-12].

найменування реалій/ірреалій навколишнього світу, друга – забезпечує реалізацію актів комунікації. Номінативні дериваційні процеси у своїй основі є продуктивними (утворюються нові вторинні знаки), прогресивними (сприяють динаміці мовної системи), ілюструють суб'єктивацію об'єктивного (виникають унаслідок суб'єктивного, індивідуально-авторського перетворення дійсності) і кваліфікуються як okazіональні. Типологія okazіональної деривації передбачає диференціацію лексичних, семантичних, морфологічних, фраземних, синтаксичних різновидів. Результати okazіональної деривації, схвалені та прийняті узусом, отримують статус готових (не утворюваних, а відтворюваних) знаків, що використовуються в подальшому як „будівельний матеріал” для наступних дериваційних процесів. Такі готові знаки репрезентують деривацію, закріплену узусом, яка демонструє відношення похідності.

2.2. Формально-семантична мотивація okazіональних номінативних дериватів

Наукові здобутки в царині деривації, як відомо, стосуються переважно продукування номем на рівні слова. Маємо незаперечні досягнення в обґрунтуванні словотвірної структури слова, способів і моделей словотворення, словотвірних типів, словотвірного значення, словотвірної мотивації тощо.

Питання словотвірної мотивації, відношень між мотивованим і мотивуючим словами детально висвітлені в ряді наукових студій [Балалыкина, Николаев 1985; Горпинич 1998; Земская 1973, 1989; Ковалик 1961; Словотвір 1979; Соболева, Барченкова 1986; Fleischer 1978 та ін.].

Під словотвірною мотивацією, як правило, розуміють „відношення між двома спільнокореновими словами, значення одного з яких або а) визначається через значення іншого; або б) тотожне значенню іншого в усіх своїх компонентах, крім граматичного значення частини мови” [РГ 1982, с.133]. Підкреслюють також, що спільнокореневі слова, яким не властиві названі ознаки, позбавлені відношень мотивації. Таке твердження є суперечливим за самою своєю суттю навіть для деривації одиниць на рівні слова (лексичної деривації в нашому витлумаченні), оскільки поза увагою залишається те, що твірною базою для продукування нового деривата є не тільки слово, але й фразема та синтаксема [Мурзин 1984; Никитевич 1985; Стишов 1990, 1992 та ін.].

Крім того, не варто забувати, що похідні деривати, зокрема номеми, є результатом не лише лексичної, але й інших типів дериваційних процесів, які виокремлюють відповідно до мовних рівнів, і що ці номеми є не тільки словами, але й фразеологічними та синтаксичними сполученнями слів, які так само перебувають у певних відношеннях зі своєю дериваційною базою, що виходять за межі „словотвірної мотивації”. А отже, термін „мотивація” („дериваційна мотивація”) потребує певної уніфікації, доповнення та конкретизації і передусім тому, що деривація – це процес значно ширший за

словотворення. До того ж мотивація похідних номінативних (оказіональних та узуальних) одиниць має певну специфіку.

Поняття „мотивація”, що в перекладі з французької мови означає „обґрунтування”, є універсальним, знаходиться в розпорядженні не тільки лінгвістики. Будь-яка лінгвістична одиниця, навіть та, що з позицій дериватології є немотивованою, може мати свою мотивацію, наприклад етимологічну. Виокремлення етимологічної мотивації має давні традиції: разом з фонетико-морфологічною, морфологічною та мотивацією, зумовленою семантичним полем, вона представляла типологію мотивації, запропоновану К.Аммером і підтриману М.Комлевим [Комлев 1969, с.70-73], визначалася як така, що передбачає опору слова-знака на раніше виниклі слова. Наприклад: одиниці, які в процесі історичного розвитку зазнали повного опрощення, як-от *дим, жито, дар, мир, нир* тощо, сприймаються як непохідні, бо не виявляють ніяких слідів морфемної подільності, а тому на перший погляд здаються позбавленими дериваційної мотивації. Проте остання може бути встановлена через етимологічний аналіз, представлений здебільшого в етимологічних словниках.

Дериваційна мотивація знаходиться в компетенції не власне дериватології, а теорії дериваційних відношень. „Теорія дериваційних відношень і дериватологія мають істотно відмінні вихідні позиції – статику і динаміку мови, що не може не відобразитися на всій системі понять і методологічних прийомах тієї й іншої дисципліни, – писав Л.Мурзін. – Дериватологія – наука функціональна, а теорія дериваційних відношень (ТДВ) – структурна. Це означає, що 1) дериватологія за основу бере семантику мови, а ТДВ – її форму; 2) дериватологія досліджує продукування одиниць не окремо від тих функцій, які вони виконують у комунікації, як це робить ТДВ, а в тісному зв’язку з ними; 3) дериватологія вивчає утворення одиниць у самому тексті, тоді як ТДВ принципово абстрагується від тексту, установлюючи відношення між абстрактними, позатекстовими одиницями” [Мурзін 1984, с.12].

На нашу думку, теорія дериваційних відношень і дериватологія, точніше кажучи, власне дериватологія, хоча й характеризуються різними параметрами, не повинні протиставлятися, оскільки досліджувані ними аспекти є частковими моментами єдиного цілого механізму, спрямованого на встановлення „дериваційної історії”: власне дериватологія простежує сам процес утворення похідних знаків (зауважимо: „простеження” цього процесу досить умовне, адже він, про це йшлося в попередній главі, не піддається безпосередньому спогляданню), теорія дериваційних відношень забезпечує їх дериваційну мотивацію. Вони дуже тісно взаємозв’язані і передбачають одна одну.

Згідно з позиціями власне дериватології та теорії дериваційних відношень, похідний okazіональний дериват – це завжди вторинна, зумовлена іншим знаком або сукупністю знаків номінативна одиниця, що виникає внаслідок застосування будь-якої формальної операції щодо дериваційної бази – готового „будівельного матеріалу”, який видобувається з пам’яті

мовця, – що врешті-решт спричиняє чи то суттєві, чи то несуттєві семантичні зрушення. Тому відношення, у яких перебувають похідний дериват і його дериваційна база, установлюються і на рівні структури, і на рівні семантики. Іншими словами, таку дериваційну мотивацію можна кваліфікувати як формально-семантичну.

Отже, під формально-семантичною мотивацією слід розуміти структурні та семантичні відношення між вторинним та первинним знаком (знаками), між похідним дериватом і його дериваційною базою. Проілюструємо це на прикладах: *За всі повоєнні роки і з часу здобуття Україною незалежності власного транспорту в Кучугурах практично не з'явилося, щоправда, з „області” ходили сюди маршрутні автобуси, але останнім часом навіть ця невеличка розкіш стала для кучугурян неможливою через брак пального, однак ні „безтранспортність”, ні всі інші негаразди ... не завадили Кучугурам здобути статус повновартісного міста (П.Загребельний) (пор.: **безтранспортність** ← транспортний); Коли щось і робить „лівих” в Україні безперспективними, так це їхній печерний **антиукраїнізм** (маю на увазі не рядових – серед них є всякі, – а більшість „комсоставу”), їхнє самовіддане плазування перед московськими царями будь-яких кольорів і звань, містика навічної **москвозомбованості** (І.Драч) (пор.: **антиукраїнізм** ← Україна; **москвозомбованості** ← зомбований Москвою); *Стій боком до людей, до многошумних площ: Господь стихи простить і **епіграмний дощ** (П.Тичина) (пор.: **епіграмний дощ** ← епіграмний, дощ); Данило розповів про агрегат, а Василь Васильович думав про своє. Думав важко, але цього разу правильно. Несподівано для себе, скрізь швидко і точно **розставив крапки і знаки оклику** (Ю.Мушкетик) (пор.: **розставити крапки і знаки оклику** ← розставити крапки над „і” (фразеологічне сполучення слів), **поставити знаки оклику** (синтаксичне сполучення слів) тощо. Формальні відношення, що встановлюються між дериваційними опозиціями, засвідчують наявність спільних і відмінних компонентів похідних оказіональних дериватів та їх дериваційних баз, репрезентованих узуальними знаками. Семантичні відношення між спільними компонентами допомагають з'ясувати, які з сем дериваційної бази успадковуються похідними дериватами. Наприклад: узуальне слово **транспортний** стало „будівельним матеріалом” для утворення оказіоналізму **безтранспортність**, послужило його дериваційною базою, і перебуває з ним у формальних та семантичних відношеннях: з одного боку, оказіональний дериват і його дериваційна база співвідносяться як похідна та вихідна одиниці (**без+транспортн+ість** ← транспортний); з іншого, – новоутворена номема, успадковуючи всі семи одного зі значень полісемічної твірної лексики (пор.: **транспортний** – „той, що стосується транспорту, будь-якого засобу перевезення, а також сукупності таких засобів”), набуває якісно нового значення, використовується для означення стану, який демонструє відсутність того, що названо твірним словом. Узуальна фразема **розставити крапки над „і”** та синтаксема **поставити знаки оклику** послужили дериваційною базою для оказіональної номеми фраземного**

зразка – *розставити крапки і знаки оклику* – і виступають формальним та семантичним мотиватором останньої, яка відрізняється від своєї дериваційної бази менш складною (у кількісному плані) структурою, але ємнішою семантикою (пор.: узуальна фразема *розставити крапки над „і”* – „завершити, закінчити що-небудь, остаточно вирішити щось”; okazіональна фразема *розставити крапки і знаки оклику* – „остаточно вирішити щось, будучи глибоко переконаним”).

Дериваційний процес відбувається не так просто, як його можна представити в теорії дериваційних відношень, що дає змогу виокремити дериваційну пару – похідну і вихідну одиниці. Продукування вторинного знака здійснюється не як миттєве якісне перетворення первинного, а є результатом аналітично-синтетичних операцій. Механізм деривації приводиться в рух волею й розумом мовця – суб’єкта комунікативного акту – і тому залежить від його біологічних, когнітивних та соціальних можливостей, від його індивідуальних спроможностей. Принцип дії цього механізму описує зокрема й О.Кубрякова. „Шлях від думки до слова є складним і поетапним процесом переходу від нечітких образів, асоціацій, уявлень і т. ін., які „народжуються” в голові людини, від активізованих у момент пробудження свідомості концептів й особистісних смислів та необхідності сказати дещо – до перетворення цих особистісних смислів, здійснюваного з метою їх подальшого „ословлення”, для чого деякі з них стягуються в єдине ціле, частина ліквідується, інша – залишається у фокусі свідомості” [Кубрякова 1986, с.139]. Лише після того, коли у свідомості суб’єкта мовленнєвої діяльності склалося відповідне уявлення про той чи інший об’єкт, який потребує найменування, відбувається вербалізація думки: з наявних готових мовних знаків вибираються ті, що, на думку мовця, є придатним „будівельним матеріалом” для конструювання продуктів індивідуально-авторської мовотворчості. Звідси й мовленнєва діяльність подекуди трактується як „єдність процесів перетворення й упорядкування мовленнєвого досвіду та отриманого в результаті цих процесів продукта” [Залевская 1990, с.49]. Зауважимо: результат okazіонального дериваційного процесу, який отримав матеріальну форму вираження, за зовнішнім виглядом нагадує готові мовні одиниці, але від останніх відрізняється тим, що, по-перше, не є „інвентарем” мовної системи; по-друге, не внесений до реєстру „історичної пам’яті”, з якої при потребі міг би видобутися; по-третє, як правило, позбавлений (принаймні до стабілізації його мовленнєвим узусом), можливостей використовуватися як „будівельний матеріал”. Наприклад: *Леонід Кравчук категорично відкинув варіант можливої „югославізації” України* (Вісті з України); *Потрібно створити яйцекулемет зі стрічкою в 10 лотків яєць – і кінець усій Банковій* (Україна молода); *Позавчорашній день відзначився справжнім „кріслотрусом” у кадрових верхах* (Україна молода) тощо. Результати okazіональної деривації (*югославізація, яйцекулемет, кріслотрус*) матеріально оформлені, що засвідчує їх своєрідну „готовність”, лексичну об’єктивацію, якій передують так звана синтаксична [Торопцев 1980; Малеева 1983; Мурзин 1984 та ін.].

Дериваційні процеси починалися у свідомості індивідуумів: у їх уяві виникали певні образні асоціації, що згодом розгорталися в описові конструкції, які й ставали матеріальною базою нового знання, засобами формування нових понять. У конкретних мовленнєвих ситуаціях ці описові конструкції зазнають, так би мовити, згортання і постають у вигляді лексичних одиниць (пор.: *допустимість/недопустимість воєнних дій в Україні* → *воєнні дії в Югославії* → *воєнізація Югославії* → **югославізація**; *використання яєць не за призначенням, а як засобу нанесення „тілесних ушкоджень”* → *метання яєць, що нагадує метання куль* → *пристрій, який метав би яйця, як кулі* → **яйцекулемет**; *перевірка офіційними особами керівних посадовців* → *намагаючись виявити певні порушення, трусити тих, хто тримається за своє крісло* → **кріслотрус**). Згідно з теорією дериваційних відношень, значно простішою є формальна мотивація, що передбачає дериваційну опозицію (пор.: **югославізація** ← *Югославія*; **яйцекулемет** ← *яйце, кулемет*; **кріслотрус** ← *крісло, трусити*); при семантичному обґрунтуванні новоутвореної номени виникають певні труднощі, оскільки значення останньої не дорівнює сумі значень її складових компонентів (пор.: **югослав+ізацій-а**; **яйц+е+кулемет**; **крісл+о+трус+Ø**): формальні елементи, які безпосередньо репрезентують результати дериваційних процесів, не відображають усіх нюансів цілісної семантики. У зв'язку з цим доречно процитувати О.Потебню, що свого часу зазначав: „Уже в процесі виникнення слова між його значенням і представленням, тобто способом, яким репрезентоване це значення, наявна невідповідність: *значення завжди об'ємнішим, ніж представлення*” [Потебня 1990, с.134].

До того ж формально-семантична мотивація повинна враховувати й те, що незвичність матеріальної (зовнішньої) форми вираження okazіональних номем, з одного боку, і посилення звучання їх внутрішньої форми, з іншого, забезпечують формування глибинних підтекстових смислів. Наприклад: *Ми завжди будемо петлюритись, Ми завжди будемо бандеритись, Аж поки ви не розбамбумбуритесь, Аж поки ви не розімперитесь. Щоби в неволю не вщербичитись, І в ній красиво не багровітись, Потрібно всім розбільшовичитись, Потрібно всім нам розмосковитись. Ні! Ми не будем есесеритись, В СЕПі новому танцюритись. Ми будемо завжди бандеритись, Ми будемо завжди петлюритись. По-малороськи не лукавитись І по-хохлацьки не безволитись. Ми будем Хмаритись, Лук'янитись, Ми будем завжди Чорноволитись* (В.Якубівський). Як свідчать наведені приклади, внутрішня форма, а також загальне значення більшості okazіональних утворень не такі прозорі, як їх структура; вони поєднують у собі вербальні та онтологічні координати вихідної бази, передбачають урахування фонових знань, пов'язаних із невербальною дійсністю. У зображеній вище комунікативній ситуації це стосується передовсім так званих відантропонічних okazіоналізмів на зразок **петлюритися, бандеритися, вщербичитися, хмаритися, лук'янитися, чорноволитися**, внутрішня форма (і загальне значення) яких зумовлюється не стільки вихідними одиницями, що послужили їх твірними основами

(пор.: *петлюр+и-ти+ся* ← *Петлюра*; *бандер+и-ти+ся* ← *Бандера*; *в+щербич+и-ти+ся* ← *Щербицький*; *хмар+и-ти+ся* ← *Хмара*; *лук'ян+и-ти+ся* ← *Лук'яненко*; *черновол+и-ти+ся* ← *Чорновіл*), скільки образно-асоціативними зв'язками з довербальним навколишнім світом. Семантична мотивація подібних новоутворень залежить від правильної ідентифікації історичної персоналії, оцінки її дій та вчинків, ролі в суспільно-політичному житті країни тощо. По суті, кожна з названих okazіональних номем, за винятком *вщербичитися*, має однотипне тлумачення – „поводитися так, як поведився (С.Петлюра, С.Бандера, С.Хмара, Л.Лук'яненко, В.Чорновіл) один із кращих представників українського народу, борючись за незалежність і суверенність рідної держави та проти більшовицько-московської імперії”. Така інтерпретація зумовлена „порівнянням двох поняттєвих комплексів, заново пізнаваного (X) і раніше пізнаваного (A) через представлення (a), як *tertium comparationis*” [Потебня 1990, с.133]. Ознаки ж порівняння залишаються, так би мовити, „поза кадром”. Відповідно до теорії дериваційних відношень, до новопредставлених результатів дериваційних процесів застосовується методика реконструкції, що уможливорює виокремлення твірної бази у вигляді вихідного знака та форманта, елемента, яким похідна одиниця відрізняється від вихідної.

Досить складною є формально-семантична мотивація okazіональних номінативних синтаксем. Наприклад: „*Греци*” – *дъоготь на ворота й вікна на дріб'язок... Коли це не допомагає – тоді „волосний суд”... Розплутується в „гречки” волосся, вилутується права в те волосся рука й робиться вихор* (Остап Вишня) (пор.: омонімічну узуальну синтаксему *волосний суд* зі значенням „покарання когось за певні проступки представниками волосної (від *волость*) управи”). З позицій теорії дериваційних відношень для продукування okazіонального утворення *волосний суд* послужила дериваційна база, представлена двома мінімальними синтаксичними одиницями – словами *волосний* і *суд*, з якою воно перебуває у відношеннях синтаксичної похідності. Однак навряд чи похідне словосполучення постало як результат простого „зчеплення” двох мінімальних синтаксем. Цілком імовірно, що у свідомості мовця відбувся попередній аналіз об'єкта, який потребував найменування (спосіб покарання жінки за зраду); розгорнена описова конструкція на зразок *скубти, смикати за волосся, завдаючи певного болю, модифікуючись у різний спосіб (установити суд (самосуд) над кимось)*, згортається і матеріалізується у вигляді двокомпонентної номінативної синтаксеми. Закономірності формально-семантичної мотивації останньої зумовлюються конкретною мовленнєвою ситуацією, яка сприяє виявленню механізму утворення похідної одиниці та стимулів її появи (можна допустити, що okazіональна номема *волосний суд* сконструйована подібним чином з метою подвійної актуалізації). Контекст, у якому виникає нове найменування, виконує роль мотиваційного судження. Під впливом конкретної ситуації в значенні новоствореної номеми індукуються додаткові змістові відтінки, унаслідок чого воно конкретизується, уточнюється, набуває

завершеності: контекст, будучи своєрідним місцем апробації похідного знака, водночас виступає джерелом його формально-семантичної мотивації.

Особливо яскраво контекстуальну зумовленість формально-семантичної мотивації okazіональних номем засвідчують ті похідні, які сконструйовані з „уламкових” мовних знаків. Наприклад: *На крилах уяви тимчасово полинемо у всесвітньовідомий (принаймні у науковому світі) філіал науково-дослідного інституту по вивченню попиту на ондатрово-пизжикові шапки, або, як його назвали самі науковці, „Фіндіпош”* (О.Чорногуз) (пор.: **фіндіпош** ← *філіал науково-дослідного інституту по вивченню попиту на ондатрово-пизжикові шапки*); *Завод успішно чавив сік, проте несподівано з’ясувалося, що зриває поставки по корінцях, насінню і цеглі. Аж хтось підказав ідею: вийти з клопотанням про створення окремого міністерства – „Мінсікнасінцеглакорінець”* (О.Шелепало) (пор.: **Мінсікнасінцеглакорінець** ← *Міністерство соку, насіння, цегли, корінців*); *На фабриці театрального реквізиту нічого особливого не відбувалося... – На рідній фатер повний порядок! – бадьоро доповіла Зоя* (В.Баранов) (пор.: **фатер** ← *фабрика театрального реквізиту*) тощо. Перефразувавши М.Полюжина, констатуємо: подібні ілюстрації демонструють, як саме okazіональні номеми використовуються в „інтересах” конкретної мовленнєвої ситуації і як ця ситуація може бути використана в „інтересах” деривації [Полюжин 1999, с.23].

Приховані елементи семантичного обґрунтування okazіональних похідних співіснують з необов’язково прихованими елементами їх формальної мотивації. Формальна мотивація дериватів, що стали результатом лексичної, морфологічної, фраземної, синтаксичної деривації, є експліцитною, тобто неприхованою, зовнішньо виявленою. Наприклад: *Це він тут поетом став, а в нас йому, пригадуєте, скільки разів перепало за вибрики в повітрі, за його авіакозакування* (О.Гончар) (пор.: **авіа+козакуванн-я** ← *козакування*); *До Києва зачастили кримінальні грузинські елементи, які спеціалізуються на квартирних пограбуваннях і грабунках із автомобілів („барсеточки”) (Київські відомості)* (пор.: **барсеточ+ник** ← *барсетка*); *Ми з Сиротою дочалапкали вже, власне, до найцентрیشого центру* (П.Загребельний) (пор.: **най+центр+іш-ий** ← *центр*); *Виборча шоу-кампанія* (О.Перлюк) (пор.: **виборча шоу-кампанія** ← *виборча кампанія + шоу*); *Державний фальшивомонетний двір* (О.Перлюк) (пор.: **державний фальшивомонетний двір** ← *державний монетний двір + фальшивий*); *Всі ці розмови в цеху з мене, як з гуся сьома вода на киселі* (П.Загребельний) (пор.: **як з гуся сьома вода на киселі** ← *як з гуся вода + сьома вода на киселі*); *Хай потім, по дорозі, ті десятеро чи дванадцятеро перетруть з пісочком невдатного кавалера* (Ю.Мушкетик) (пор.: **перетирати з пісочком** ← *перетирати кісточки + протирати з пісочком*).

Формальна мотивація дериватів, які стали результатом семантичної деривації, є імпліцитною [Васильев 1985, с.30], тобто прихованою, зовнішньо не виявленою. Наприклад: *Контрольні пакети дуже легко могли опинитися в конкурентів „січовиків”* (Молодь України) (пор.: узувальна номема **січовик**

означає „козак Запорізької Січі”, okazіональна – „акціонери заводу „Мотор-Січ””); *Темна нічка місто вкрила завдяки невгамовним „металістам”* (Україна молода) (пор.: узуальні значення номемами *металіст* – „робітник металопромисловості”, „шанувальник рок-металу”, okazіональне – „зłodій, що спеціалізується по металу”) тощо. Чимало з утворених у такий спосіб одиниць досить швидко адаптувалися в „мовному просторі” і на сьогодні, активно відтворюючись у просторі власне комунікативному, сприймається як готові мовні знаки (наприклад, *вірус* – „спеціально створена програма для знищення інформації в комп’ютері”; *клімат* – „умови для певних дій”; *колотися* – „уживати наркотичні речовини через укол у вену” тощо) і як „будівельний матеріал” для подальших дериваційних процесів.

Теорію мотивації неможливо побудувати, не зваживши на все розмаїття та неоднотипність дериваційних процесів, зокрема й на різнорідність одиниць, які виступають джерелом деривації. У зв’язку з цим О.Кубрякова наголошувала: „Поряд із найпростішими зразками словотворення, коли поява похідного слова пов’язана безпосередньо з наявністю в тій же мові спільнокореневого з ним слова, <...> мають місце і більш складні приклади мотивації одного слова цілими синтаксичними комплексами. Це означає, що семантичні зв’язки між похідною та вихідною одиницями, які є обов’язковими для констатації відношень словотвірної похідності між ними, здатні приймати форму, відмінну від тієї, яка описується за допомогою бінарних опозицій на зразок *стіл – столик*” [Кубрякова 1976, с.286]. Структурні відношення, що встановлюються між похідною, як okazіональною, так і узуальною, номемою та її дериваційною базою, можуть диференціюватися як елементарні та неелементарні, де перші мають місце тоді, коли дериват продукується на основі одиниць нижчого або того самого рівнів, другі – коли дериват конструюється на основі одиниць вищого рівня. Наприклад: *На змагання обіцяв приїхати Міністр у справах молоді й спорту Юрій Павленко, але так і не з’явився. Чим дуже засмутив „табуреточників”* (скутеристів – Ж.К.) – вони ж бо хотіли звернути увагу влади на свої проблеми (Київські відомості); *Вивчіть статистику, скільки неповнолітніх сидить „на голці”, скільки зареєстрованих „нюхачів”, скільки алкоголіків, скільки тікають від батьків і стають бомжами* (Дзеркало тижня); *Верховна Рада намагається хоча б наблизитися до жаданої пропорціоналки і голосує за новий змішаний закон* (Дзеркало тижня); *Сьогодні вже можна впевнено сказати, що попередні нововведення – і дванадцятибалка, і скасування другорічництва одержали позитивну оцінку громадськості* (Дзеркало тижня); *Той виступ Діфенбейкера викликав сказ Хрущова і кулакомахання та лемет радянської пропаганди* (І.Багрянний); *Цирковість і цього виступу полягає в тім же – в язикомахайлі, безприкладному цинізмі й непрохідній забріханості радянського ватажка* (М.Хрущова – Ж.К.) (І.Багрянний) тощо.

Кожну з проілюстрованих ситуацій характеризує ряд спільних ознак: по-перше, новопредставлені номемами репрезентують результати okazіональних дериваційних процесів; по-друге, новоутворені похідні знаки є

зразками лексичної деривації; по-третє, okazіональні лексеми, маніфестуючи відповідні граматичні значення, наближаються до лексико-граматичного розряду слів з частиномовним значенням предметності. Однак, крім спільних характеристик, мають місце й деякі відмінності, які стосуються передусім особливостей структурних відношень між похідними номемами та їх дериваційними базами. Із шести okazіональних утворень вищеподаних ілюстрацій лише два перші (**табуреточник**, **нюхач**) демонструють елементарні структурні відношення щодо своїх дериваційних баз (пор.: **табуреточ+ник** ← *табуретка*; **нюх+ач** ← *нюхати*), решта – засвідчують неелементарні структурні відношення: їх дериваційні бази є одиницями, складнішими за новоутворення (пор.: **пропорціонал+к-а** ← *пропорціональна основа*; **дванадцятибал+к-а** ← *дванадцятибальна система*; **кулак+о+маха+нн-я** ← *махати кулаками*; **язик+о+маха+йл-о** ← *махати язиком*). Зауважимо: диференціація елементарних/неелементарних структурних зв'язків відбувається крізь призму теорії дериваційних відношень, особливості ж дериваційних процесів як таких самі по собі є досить складними, адже передбачають найрізноманітніші аналітично-синтетичні механізми.

Щодо okazіональних номем, які репрезентують неелементарні структурні відношення, то цілком очевидно, що й вони не є однотипними: одні з них (**пропорціоналка**, **дванадцятибалка**) формально мотивуються атрибутивними синтаксемами, інші (**кулакомахання**, **язикомхайло**) – дієслівними фраземами, перші ілюструють явище універбації [Лопатин 1978, с.72], другі – фраземної імплікації.

Аналітичні номеми на зразок **пропорціональна основа**, **дванадцятибальна система** як „дериваційні роздільно оформлені єдності” [Словотвір 1979, с.34] пройшли через етап універбації („семантичної конденсації”), синтаксичне згортання аналітичної конструкції сприяло появі нової лексичної основи. Аналізовані похідні (**пропорціоналка**, **дванадцятибалка**) формально співвідносні тільки з одним компонентом складеної назви – атрибутивним, формант **-к** при цьому функціонально заступає еліпсоване означуване [Никитевич 1985, с.53].

При розгляді відфраземного словотворення привертає увагу насамперед його мотиваційна основа, бо перш ніж фразема стала дериваційною базою для нової лексеми, вона пройшла свій шлях розвитку:

слово → *синтаксичне словосполучення* → *фразеологізм* → *слово*.

Так, наприклад, узуальна лексема **жовторотий**, що є характерною ознакою маленьких істот (птахів), свого часу отримала здатність сполучатися зі словами *пташеня*, *курча* → **жовтороте пташеня**, **жовтороте курча**; унаслідок метафоризації, переосмислення семантики за конструкцією **жовтороте пташеня** (**жовтороте курча**) закріпилося цілісне значення – „молода недосвідчена людина” [ФСУМ 1993, Т.2, с.716]; фразеологічна одиниця **жовтороте пташеня** (**жовтороте курча**) стає дериваційною базою для утворення нового слова з ідентичною семантикою: **жовторотий** – „про людей молодих, недосвідчених, без життєвого досвіду” [ВТССУМ

2001, с.277].

Відфраземні okazіональні деривати на зразок **кулакомаханн^я**, **язикомайло** є результатом згортання нарізнооформлених компонентів фразеологічної одиниці в однокомпонентну лексему, результатом фраземної імплікації.

Фраземна імплікація подібних двокомпонентних дієслівних фразем (**махати кулаками**, **махати язиком**) відбувається переважно „справа → наліво”. Формально опорний компонент узуальної фразеологічної одиниці – дієслово – під час лексикалізації структурних елементів переходить у постпозицію, залишаючи за собою основний семантичний акцент (головний наголос падає на другу складову частину відфраземного деривата). Ці дериваційні процеси супроводжуються, як засвідчують наведені приклади, матеріально вираженою суфіксацією і характеризують не тільки okazіональні, але й узуальні номеми (пор.: **зубоскал** ← *скалити зуби*; **пустомеля** ← *молоти попусту*; **духомот** ← *мотати дух*; **кишкомот** ← *мотати кишки*; **окозамилувач** ← *замилувати очі*; **шкуродер** ← *дерти шкуру*; **крутихвіст** ← *крутити хвостом* тощо). У традиційному мовознавстві аналогічні відфраземні деривати кваліфікують як такі, що утворилися морфологічним способом, зокрема основоскладанням (пор.: **людолом** ← *люди, ламати* (*І пульт живий, і диригент над ним Одкочувались з того людолому* (І.Драч); **кранкопляма** ← *кранка, пляма* (*Вогник був далеко-далеко на тім березі... Вабив кранкоплямою нервовою тремтінною* (М.Семенко). Незаперечним залишається те, що між фраземною імплікацією та основоскладанням момент спільного є: результатами обох дериваційних процесів є композитні утворення. Однак композит, спродукований унаслідок основоскладання, членується мінімально на два компоненти, кожен з яких репрезентує окрему лексему, самотійну й синтаксично елементарну щодо вживання поза композитом (пор.: *люди, ламати* → *ламати людей* → **людолом**, де новоутворена номема, яка означає „знищення людей”, не є семантично тотожною до дериваційної бази).

Відфраземні деривати-композити виникають унаслідок згортання (імплікації) аналітичної семантично цілісної конструкції в синтетичну номему. Так, лексема **оманливий** (*брехливий*), піддаючись експлікації (розгортання), породжує конструкцію аналітичного зразка – *який вводить когось в оману, дуриє когось*, що модифікується в семантично цілісну аналітичну конструкцію – *який заговорює зуби*, що імпліфікується: **зубозаговорювальний** ← *заговорювати зуби* (*Бо ж не сам Сталін мордував і розпинав людей, колективізував їх і агроміста кров'ю і залізом закладав, і мільйони розстрілював та заслав і т. д. – а все це робили хрущови, молотови, кагановичі, ворошилови, мікояни, булганіни – словом, усі ті, якраз усі ті, що сьогодні випхнули Микиту Хрущова вергати цю ніагару слів громохких, маскувальних, зубозаговорювальних* (І.Багрянний). До того ж okazіональні відфраземні номеми можуть бути похідними й від три- і більшекомпонентних фразеологічних одиниць, хоча формально співвідносяться, як правило, лише з двома з них, як-ось: *брехун* → *той, хто*

вводить в оману когось → той, хто пускає дим в очі → **димопускатель** (Але коли люди в вільному світі, не підвладні диктатурі брехунів і **димопускателів**, починають вигадувати несамоовиту еквілібристику з параноєю людини, то це тяжко зрозуміти (І.Багрянний). Відповідно до теорії дериваційних відношень, дериваційна опозиція „похідний/вихідний знак” ілюструє неелементарні структурні зв’язки між okazіональною лексемою, з одного боку, й окремими компонентами узуальної фраземи – з іншого (пор.: **дим+о+пуска+тель** ← *пускати дим [в очі]*). На відміну від формальної, семантична мотивація, що передбачає з’ясування смислових відношень між відфраземним дериватом і його дериваційною базою, спонукає до пошуку відповіді на запитання: Семи якого типу і в якому зі значень успадковує похідний знак від вихідного? Похідна одиниця, зберігаючи загальне значення вихідної, частково модифікує його, переводячи з розряду процесуальних до розряду субстантивних (пор.: *пускати дим в очі* – „уводити когось в оману” і **димопускатель** – „той, хто вводить когось в оману”)²³.

Смислові відношення, що мають місце між похідними номемами та їх дериваційними базами, на основі асоціативно-дериваційних зв’язків можна диференціювати як передбачувані та непередбачувані.

Передбачувані відношення характеризують дериваційну опозицію тоді, коли похідна одиниця актуалізує пряме значення вихідної, модифікуючи його за допомогою того чи іншого форманта. Наприклад: *Йдеться про книгу Сергія Литвина „Суд історії: Симон Петлюра і **петлюріана**”* (Голос України); *Коли Дмитро Сушицький виїжджає на вулицю на своєму **тракторомобілі**, одні односельчани багатозначно крутять біля скроні, інші проводжають заздрісним поглядом* (Київські відомості); *Не раз і не два втираєш „невтаємниченим” посполитим фальшиву і цинічну казочку про літератора Стефка Процюка, що, мовляв, разом із „**новою дегенерацією**” непогано починав, але дістав грижу від власної популярності* (С.Прощук) тощо. Незважаючи на те, що в науковому світі аксіоматично сприймається твердження щодо контекстуальної зумовленості значення okazіоналізмів, семантика okazіональних номем, які репрезентують названі відношення, легко встановлювана й поза межами конкретних мовленнєвих ситуацій. За складовими компонентами новоутворень є фрейми-структури свідомості як фіксатори передбачуваних асоціативно-дериваційних зв’язків. „На відміну від словника, **лексикон**²⁴ являє собою динамічну структуру пам’яті, тобто структуру, здатну піддаватися нелінійній організації залежно від змін концептуальних уявлень індивіда. Частина лексикону строго мотивована

²³ Традиційно аналіз семантичної мотивації зводять до диференціації транспозиційних, мутаційних, еквівалентних та модифікаційних відношень [Горпинич 1998, с.98-99], які визначають знову ж таки з позицій словотворення (у нашому витлумаченні – лексичної деривації) і які, як нам здається, виходячи з їх традиційних визначень, не придатні для характеристики тих смислових відношень, що встановлюються, наприклад, між похідною лексемою і вихідною фраземою.

²⁴ Поділяючи думку О.Кубрякової, М.Полужин визначає лексикон як компонент мовної здатності людини, що включає поряд із цілими словами і їх частини, а також формо- і словотворчі моделі та правила сполучення слів у синтагматичні послідовності для вираження конкретного номінативного завдання [Полужин 1999, с.194].

системою певної мови, оскільки індивідуальні концепти „повністю співвідносяться зі словниковими одиницями” [Полюжин 1999, с.196]. У процесі інтерпретації оказіональних номем, структурні компоненти, з яких вони складаються, співвідносні з певними фреймами (фрейм – це окрема організаційна структура, виділена з загальної семантичної мережі залежно від того, які концепти автор повідомлення збирається виражати мовними засобами під час вербальної комунікації [Полюжин 1999, с.196]).

Подекуди при передбачуваних смислових відношеннях похідна номема актуалізує як пряме, так і переносне (переносні) значення вихідної, активізуючи певні з них в умовах контексту. Наприклад: *Прикуте море до Балкан з **прикорня** рвалось, гріміло кам'яними ланцюгами* (Т.Осьмачка); *Сиво як... **Сивосниву** сосну Нюха засць і тінь свою нюха... Так і є: з глибини в глибину. З рук у руки, із вуха у вуха* (М.Вінграновський); *Вибрав я сам собі роль ідіота, аби кивати, в долоні плескати і посміхатись завжди **криворото*** (П.Мовчан); *У нас такі премудрі всі і вчені, що лімітуємо чорнило і папір, вулкани діють дужі і скажені в хребтах високих **паперових гір*** (В.Симоненко); *Отож і трапляються масові поодинокі випадки, коли окремі студенти з'являються на деякі сесії **темні як ніч*** (А.Крижанівський); *Скільки воду не вари, а вода й буде... А тому кінчаймо займатися **водоварінням**, час уже переходити до справжніх дій* (Розмовне) тощо. В умовах конкретних мовленнєвих ситуацій активізуються переносні значення вихідних одиниць, що загалом впливає на семантичну мотивацію новоутворених номінативних знаків, а саме: оказіоналізм **прикорінь**, актуалізуючи переносне значення своєї дериваційної бази, закріплює за собою семантику „початок, основа чого-небудь”; **сивоснивий** – „дуже давній, старезний”; **криворото** – „лицемірно, фальшиво”; **паперові гори** – „велика кількість паперової продукції”; **темний як ніч** – „який нічого не розуміє, непідготовлений”; **водоваріння** – „не варте уваги заняття” (пор.: узуальна фразема, з якою нібито формально співвідносний похідний дериват **варити воду** має значення „знущатися з кого-небудь, показуючи свої примхи, вередуючи перед ким-небудь чи прискіплюючись до когось” [ФСУМ 1993, Т.1, с.67]).

Мотивація оказіональних номем усвідомлюється як така лише в конкретних умовах мовленнєвих ситуацій і співвідноситься з вербальним способом вираження окремих компонентів змісту їх семантичної структури тільки в межах контекстів. Продукуючи подібні утворення, мовець номінує фрагменти власного досвіду, що ґрунтується на узуальних фонових знаннях. Модифікація останніх репрезентує унікальність змісту тих концептів, які виникають у пам'яті того чи іншого адресанта. „Нове значення ніколи не виникає на порожньому місці, воно повинне спиратися на попередні значення, що частково утримуються в новому, – писав С.Кацнельсон. – Зі складу попереднього значення при цьому виокремлюється ознака, яка опосередковує перехід до новоутвореного і виступає його „представником” [Кацнельсон 1986, с.71]. Відношення між компонентами дериваційної опозиції визначаються предметними асоціативно-дериваційними зв'язками.

Непередбачувані відношення між складовими дериваційної опозиції ілюструють випадки, коли семантична мотивація здійснюється не прямо, а опосередковано, через залучення своєрідної проміжної „семантичної ланки”. Наприклад: *Це він (корабель – Ж.К.) **прометейно** в майбутнє ридас* (П.Тичина); *Блиснула пляма дзеркально В хвилі **верхарної** бучі І були недосяжні **граально** блиски від неї ідучі...* *Блиснула пляма **уальдно** На фоні магійної ночі Була довга вона незвично І за вічність коротша* (М.Семенко); ***Закерзонило** по всім білим світі, і над радянськими республіками **закерзонилося*** (Остап Вишня) тощо. Сконструйовані в такий спосіб okazіональні номени мають непрозору семантику, установлення смислових відношень між ними та їх формальними мотиваторами потребує додаткової підтекстової інформації, закованої в дериваційній базі. Так, okazіоналізм **прометейно** („нескорено”) сприймається як похідний від оніма *Прометей*, що став уособленням нескореності, самовідданості, незгасного прагнення досягти поставленої мети; **граально** („недосяжно”) – як утворення від *Грааль*, назви келиха, у пошуках якого середньовічні лицарі здійснювали свої подвиги; **уальдно** („символічно”) – через антропонім Оскар *Уайльд*, ім’я англійського письменника, що наслідував французьких символістів; **закерзонити** („організувати антирадянську інтервенцію”) – крізь призму антропоніма *Керзон*, імені Міністра закордонних справ Великобританії в 1919-1924 рр., консерватора, одного з організаторів антирадянської інтервенції. У непередбачуваних смислових відношеннях щодо своєї формальної дериваційної бази перебувають тавтологічно утворені okazіональні номени, які в конкретних мовленнєвих ситуаціях, дублюючи форму наявної там вихідної одиниці і водночас певним чином модифікуючи її, характеризуються якісно новою семантикою. Наприклад: *Якщо моє скромне оповідання надасть снаги ще комусь з хлопців отаким манером **одмурлити** ще якогось мурла – то це буде найкращою рецензією на моє оповідання* (Ф.Маківчук) (пор.: мурло → **од+мурл+и-ти** – „покарати когось, щоб не допустити повторення його проступків, небажаних учинків, дій”); *Баба смалить за борцем Хуртовиною й дощем. Так борцем тим **наборщиться**, Що літає наче птиця* (І.Драч) (пор.: борщ → **на+борщ+и-ти+ся** – „насититися, задовольнити свої потреби”); *Людьми **людьмися**, радістю живи, любов сповідуй* (М.Дяченко) (пор.: людьми → **людьм+и-ти+ся** – „величатися”). Подібні okazіональні утворення супроводжує семантико-дериваційна метонімізація: у їх основі лежать актантні значення, відношення між суб’єктами чи об’єктами, з одного боку, і їх процесуальними діями, з іншого. Особливо яскраво таке явище виявляється в дитячому мовленні. Наприклад: *Мамо, я вже поїла, але трошки **нахлібила** хліба; Я вже так нагулялася, що аж всю траву **затравила*** (Розмовне) (пор.: хліб – крихта і наробити крихт – **нахлібити** хліба). Семантико-дериваційна метонімізація може мати місце й за відсутності дериваційної тавтології в умовах одного контексту. Наприклад: *Та вишнячок, старий ще змалку, – Забувся він, коли і ріс! – **Напташивши** за літо гнізд, Відслухав їхню щебетанку Й тепер стояв сумний до сліз*

(М.Вінграновський); *Ретельно добираємо найкращі помідори для **найтоматніших** соусів* (Телебачення). У таких випадках okazіональні похідні репрезентують номінації, що виникли на основі суміжності (пор.: *птах – гніздо і наробити гнізд – **напташити** гнізд*). На окрему увагу заслуговують okazіоналізми на зразок **напташивши**. Незалежно від того, у якому статусі їх розглядати (дієприслівників чи віддієслівних прислівників [Вихованець, Городенська 2004, с.320]), вони, як і дієприкметники чи віддієслівні прикметники, ілюструють відносно елементарні формальні стосунки між дериватом та його дериваційною базою, що опосередковуються проміжним (віртуальним, уявним) елементом: **напташивши** ← [напташити] ← *птах* (пор. також: **олітнений** ← [олітнити] ← *літній* (*О руки матерні – сухі кореневища! О очі матерні – **олітнені** ставки! О сльози матерні і знані, і незвичні* (В.Стус); **опасмодимлений** ← [опасмодимити] ← *пасмо, дим* (*І томивсь Озіріс за загубленою Ізідой Морицив просторінь **опасмодимлений** пароход* (М.Семенко); **окучерявлений** ← [окучерявити] ← *кучерявий* (*Він хмари рукавом розмаяв, Піднявшись хвилями вершин, **Окучерявлений** Китаїв, Благоуханний сельний крин* (М.Рильський).

Іноді семантична мотивація похідних okazіональних дериватів, виходячи з їх формальної дериваційної бази, є абсолютно непередбачуваною, як-от: *З дня в день вони з самого ранку, взявши **кучмовози**, прямують на базар* (Україна молода), де **кучмовоз** виступає синонімом лексеми **кравчучка** (*Давати – не просити: благо дати, Та віршів не ставало в мене менше. І вже „**кравчучку**” мусили придбати, Щоб хоч на крихту творчий шлях полегшити. Не помогли їй „**кравчучка**” їй „**кучмовоз**” – Так з мене рими рясно урожаять* (П.Федотюк) і використовується для означення двоколісного візка, масово експлуатованого ще за президентства Л.Кравчука (звідси й назва **кравчучка**). Новопредставлена номема **кучмовоз**, що формально мотивується словами *Кучма, возити*, може бути витлумачена через значення синоніма **кравчучка**, зокрема: „двоколісний візок оновленої конструкції, масово експлуатований ще за президентства Л.Кравчука, активно використовуваний за правління Л.Кучми”. Останнім часом цей синонімічний ряд поповнився ще однією одиницею – okazіоналізмом **нетачка**, що виник на основі назви опозиційного блоку „Не так”, лідером якого був Л.Кравчук. Аналогічною є семантична мотивація й у тих випадках, коли похідна okazіональна номема продукується на основі вихідної, що свого часу так само постала як вторинний okazіональний знак. Наприклад: *Віднині будь-хто міг без погодження з вищими інстанціями вириватись у службове відрядження в далеке й чарівне Закарпаття, де його чекали гори, полонини, стрімкі потоки-ріки та смерічок ген розмай, як примітивно уявлявся „**фатерлянам**” той край услід за пісенним шлягером Миколи Мозгового* (В.Баранов), де смислові відношення між дериваційною опозицією (**фатерлянин** ← *фатер*) зумовлюються лише контекстом. Дериваційною базою для okazіонального утворення **фатерлянин** послужив інший okazіоналізм **фатер**, сконструйований на основі узуальної синтаксеми *фабрика театрального*

реквізиту (*фа+те+р* ← *фабрика театрального реквізиту*), а тому *фатерлянин* – „той, хто працює на фабриці театрального реквізиту”.

Отже, аналіз похідних номінативних одиниць варто здійснювати як з позицій власне дериватології, так і зважаючи на здобутки теорії дериваційних відношень. Відповідно до останньої, між дериватом і його дериваційною базою встановлюються як формальні, так і смислові зв'язки, означені поняттям „формально-семантична мотивація”.

Формальні відношення між структурними елементами дериваційної опозиції можуть бути експліцитними, або зовнішньо виявленими, чи імпліцитними, або прихованими, де перші характеризують переважно результати лексичних, морфологічних, фраземних і синтаксичних дериваційних процесів, другі – результати семантичної деривації.

Продуктування вторинних знаків на основі одиниць нижчого або того самого рівня демонструє зразки елементарних структурних відношень і, навпаки, використання одиниць вищого рівня для конструювання похідних дериватів нижчого рівня ілюструє неелементарні структурні відношення. Елементарні структурні відношення виявляються чи то як абсолютно, чи то як відносно елементарні, останні мають місце тоді, коли формальні зв'язки між дериватом і його дериваційною базою регулюються опосередкованим структурним елементом.

Дериваційна опозиція демонструє й неоднотипні смислові відношення (передбачувані та непередбачувані), які ґрунтуються на асоціативно-дериваційних зв'язках. Формально-семантична мотивація має незаперечне значення для встановлених специфічних структурно-семантичних особливостей різних результатів оказіональної деривації, репрезентованих у вигляді лексичних, семантичних, морфологічних, фраземних, синтаксичних оказіоналізмів.

2.3. Оказіональні результати лексичної деривації

Поняття „лексична деривація”, як і „деривація” взагалі, у сучасній лінгвістичній науці не є однозначним. У своїх поглядах на це явище мовознавці об'єднуються принаймні навколо трьох основних позицій: перші, залишаючись зятими послідовниками теорії Є.Куриловича, розуміють лексичну деривацію як один із різновидів словотворення, коли зміна лексичного значення похідної одиниці не модифікує її первинної синтаксичної функції [Горпинич 1998, с.80]; другі, розглядаючи лексичну деривацію в бінарній опозиції з синтаксичною, визначають її як такий словотворчий процес, що супроводжується лише афіксацією [Кубрякова 1978, с.71-75]; треті – повністю ототожнюють її зі словотворенням [Шанский, Тихонов 1987, с.61-77]. З огляду на те, що ми є прихильниками широкого витлумачення поняття „деривація” („Деривація є процес утворення слова, речення, граматичної форми слова, словосполучення, фразеологізмів ” [Мурзин 1984, с.3]), жодна з названих позицій не є для нас абсолютно прийнятною. Безумовно, не можна не погодитися з О.Кубряковою, що

продукування нових слів за допомогою афіксації ілюструє лексичні дериваційні процеси, однак ототожнення нею синтаксичної деривації з конверсією, способом утворення слів унаслідок зміни їх граматичних характеристик, унеможлиблює прийняття цієї теорії загалом. Адже тоді логічно напрошується запитання: Якщо „синтаксична деривація” – це різновид словотворення, то як означити дериваційні процеси, результатом яких є синтаксичні одиниці?

Не викликає принципового заперечення й те, що подекуди лексичну деривацію ототожнюють зі словотворенням. На нашу думку, таке твердження потребує деякого уточнення, оскільки ці два поняття не гоже розглядати як абсолютні синоніми, хоча момент спільного між ними цілком очевидний. І результатом лексичної деривації, і результатом словотворення є мінімальна комунікативна одиниця – слово, що в першому випадку ілюструє матеріальний репрезентант, новий щодо своєї дериваційної бази і за формою, і за змістом, у другому – крім названого, також те, яке є новим або за змістом, або за формою. Тобто словотворення передбачає не лише лексичні, але й семантичні та морфологічні дериваційні процеси. Це дало підстави Л.Мурзіну говорити про широке та вузьке витлумачення терміна „лексична деривація”. Учений констатує, що в широкому витлумаченні терміном „лексична деривація” можна означити утворення похідного слова незалежно від того, у якій формі відбувається цей процес і за допомогою яких механізмів його продукують (аналогії, калькування, метафоризації, метонімізації, зрощення, компресії, використання формантів). „У вузькому витлумаченні, – зауважує науковець, – лексична деривація – це певний механізм утворення слова. Вона відбувається за чіткими правилами з використанням наявних у мові формальних засобів, так званих формантів. Власне словотворення, як здебільшого використовують цей термін у російських (і українських – Ж.К.) граматиках, і є лексична деривація у вузькому витлумаченні. Її продуктом є формально похідне слово” [Мурзин 1984, с.42]. З огляду на те, що механізм утворення похідного знака представлено загальною формулою дериваційного кроку на кшталт $A + \alpha \rightarrow B(A\alpha)$, де A і B – слова, α – формант, який виконує роль оператора деривації, подібне розуміння означеного вище явища не передбачає зразків слівних похідних утворень, що репрезентують неелементарні формальні відношення щодо своєї дериваційної бази. Узагальнюючи теоретичні положення про лексичну деривацію, русист, між іншим, долучає до неї й компресію (універбальний спосіб компресії), і навіть „просту транспозицію одних частин мови в інші”²⁵ [Мурзин 1984, с.46]. Остання, як нам здається, суперечить сутності лексичних дериваційних процесів і насамперед тому, що не відповідає „загальній формулі дериваційного кроку”, запропонованій самим дослідником. Безапеляційним можна визнати твердження про те, що

²⁵ На думку О.Калечиц, таке явище доцільно означити поняттям „частиномовна деривація” [Калечиц 1990, с.133-149].

результатом лексичної деривації є слово.

Слово як мовна величина є універсальною одиницею, оскільки різними своїми аспектами входить до різних структурних рівнів мови, є вихідною точкою лінгвістичного аналізу, незалежно від того, у якій царині мовознавства він здійснюється. Проблеми, пов'язані з цією універсалією, незважаючи на постійну увагу з боку науковців, до сьогодні не знайшли одностайного розв'язання і залишаються одними з найбільш дискусійних [Вихованець 1988, с.5]. „Проблему слова в мовознавстві ще не можна вважати всебічно висвітленою. Не викликає сумніву й те, що витлумачення категорії слова і зміст категорії слова історично змінювалися” [Виноградов 1986, с.17]. Це пов'язується передусім із тим, що мовознавці по-різному розуміють поняття „слово” та критерії його визначення. Комплекс диференційних ознак слова досить строкатий [Лыков 1976, с.7-10]. Причому деякі з них, як-ось, наприклад, ціліснооформленість, усталеність, відтворюваність і т. ін., продовжують піддаватися критиці. Незаперечним залишається хіба що те, що слово – основна найконкретніша та базова одиниця.

Статус основної одиниці надано слову не лише на лексичному, але й на морфологічному рівні мовної системи, який передбачає диференціацію мінімальних морфологічних одиниць, або морфем, та морфологічних одиниць-конструкцій, або морфологічних слів. З одного боку, воно є мінімальною номемою, що називає предмети і явища позамовної дійсності абстраговано від одиничних уявлень про них, з іншого, – максимальною морфологічною одиницею, яка вказує на різного роду відношення між предметами та явищами невербальної дійсності. Взаємодія номінативного і релятивного аспектів слова забезпечує йому статус самодостатньої інформативної одиниці: „<...> змістова сторона слова містить релятивні значення, які вказують на відношення між предметами або явищами позамовної дійсності, а в системі мови на відношення між словами. Вираження понять і релятивності має різну природу і пов'язується з різними параметрами слова: вираження поняття проектується на лексичну основу слова, а вираження релятивності – на його граматичні форми. Слово тільки за нашарування його граматичного значення (чи граматичних значень) на лексичне значення функціонує як повноцінна одиниця інформації” [Вихованець, Городенська 2004, с.9]. Отож слово як базова мовна одиниця передбачає сукупність лексико-семантичних і формально-граматичних модифікацій. Конкретна мовленнєва ситуація репрезентує найменування конкретного предмета чи явища та їх релятивні відношення у вигляді актуального конкретного лексико-семантичного варіанта й актуальної конкретної форми слова, що являє собою органічну єдність граматичного значення та його формальних показників. Наприклад: *Лиш дальні залпи **вогнепаду** ще шарпали і злили горизонт* (М.Бажан); *Коли летіла з Києва, де купувала міністерських **хапобів** цілими оберемками (і хоч би ж тобі один*

мужчина – самі **штаносці!**), побачила в літаку тебе (П.Загребельний); І тепер я хочу спитати, мої найдорожчі, хіба в Цих зіставленнях менше сенсу, аніж у традиційних: Вовк – це **Прудконогість**, Заєць – **Зизоокість**, Сова – **Невсипуїсть**, Лисиця – **Вертихвісткість**, Черепаха – **Захищеність**, Ведмідь – **Сластолюбність**, а Сокіл – **Понадхмарність**? (Ю.Андрухович); Жертв обирали здебільшого серед підтилої „**пахантури**” (Сільські новини) тощо. Проілюстровані ситуації спілкування є результатом контамінації „готових” елементів із заданими, попередньо встановленими відношеннями та новопредставлених елементів з відношеннями, які тільки-но формуються; перші з них є зразками узуальних одиниць, другі – продуктами оказіональних дериваційних процесів, а саме лексичної деривації.

Цілком очевидно, що оказіональна лексична деривація, як, до речі, і будь-який інший тип, покликана задовольнити не стільки потреби в найменуванні цього чи того предмета або явища, скільки вимоги конкретної комунікації щодо її побудови та оформлення. Саме комунікативні наміри мовців визначають передовсім конкретні значення використовуваних ними форм. Це означає, що власне деривацію слід розглядати в комунікативному аспекті як певний елемент мовленнєвої комунікації. Оказіональні дериваційні процеси зумовлені номінативно-комунікативними механізмами, кожен з яких передбачає один одного: результатом першого є актуалізована номінація, яка постає як продукт конкретної мовленнєвої ситуації. З цих позицій оказіональні деривати є певними відрізками мовлення і, попри те, що ми інтуїтивно вважаємо їх словами, представлені у вигляді словоформ (пор.: **вогнепад**, **хаполюбів**, **штаносців**, **пахантури**), водночас вони засвідчують індивідуально-авторське словотворення, а не формотворення. І це цілком закономірно, якщо розглядати деривацію в динамічному аспекті. Оказіональні утворення завжди є вторинними номінаціями, їм передують вихідне, первинне найменування і не обов'язково слівного характеру. Результатом аналітично-синтетичних операцій, що відбуваються у свідомості мовця, стає лексема, для якої на основі типових зв'язків між предметами та явищами навколишнього світу попередньо визначається певний набір словоформ, або парадигма („На абстрактному рівні „слово” як парадигму називають лексемою” [Милославский 1981, с.9]). Новоутворена лексема модифікується (змінює свою форму) відповідно до закономірностей сполучуваності з іншими структурними компонентами мовленнєвої ситуації. Отож реалізація потенційних лексико-семантичних і формально-граматичних модифікацій у конкретному комунікативному акті сприяє появі лексичних оказіоналізмів, що, будучи новими предметно-логічними номінаціями, звичайно віддзеркалюють ненові, типові зв'язки між компонентами об'єктивної реальності.

Результати лексичної деривації (**вогнепад**, **хаполюб**, **штаносець**, **пахантура**, **Прудконогість**, **Зизоокість**, **Невсипуїсть**, **Вертихвісткість**, **Сластолюбність**, **Понадхмарність**) задовольняють потреби в побудові

конкретних ситуацій спілкування, забезпечуючи їм зв'язність і компактність. Відсутність цих новопреставлених матеріальних репрезентантів у лексичній системі мови свідчить про їх випадковий (оказіональний) характер. З огляду на те, що зазначені okazіональні результати є нерозгорнутими номінаціями, тобто мінімальними номемами (попри структурну складність більшості з них), їх можна кваліфікувати як okazіональні слова, змістова сторона яких містить релятивні значення, що вказують на відношення між раніше найменованими предметами та новоназваними явищами позамовного навколишнього світу. Такі okazіоналізми утворюють специфічну категорію лексичних одиниць, засвідчують динаміку словникового складу, а тому належать до розряду лексичних.

Суть лексичних okazіоналізмів як результатів okazіональної лексичної деривації полягає в тому, що в умовах комунікативного акту з метою номінації нових або переномінації вже відомих фрагментів позамовної дійсності з наявного в системі мови готового „будівельного матеріалу” конструюється нова матеріальна форма вираження, яка, репрезентуючи нове лексичне значення, не лише відображає світ актуальних реальних чи ірреальних предметів та явищ, а й демонструє типові відношення між ними. Наприклад: *Євдокія відважно „джипувала” серед цих грандіозних руїн, як усі водії, дивилася тільки вперед, мовчала* (П.Загребельний); *Довіра і вірність чи захоплення молодістю, гарністю, привітністю, а чи цирістю, чистотою, внутрішньою цілісністю? Бо всі інші... Вічний комплекс неповноцінності, уцербності, неєвропейскості* (Ю.Мушкетик); *Досить незнайкографії досить літньографії досить наплюйкографії досить заплющочіграфії досить зневагографії досить неукографії досить пасікографії досить повітографії досить кумографії досить тупографії досить рукомахографії* (М.Семенко); *Але ж він повинен не в останню чергу подумати про права українців. Адже на виборах Президента зазнав поразки не так Янукович, як концепція „одонеччення” України (Україна молода); Через „яйцеатаки” вже не раз проходив Віктор Ющенко (Україна молода); Ющенко – це передовсім вибір нашою молоддю життя „не по поняттях” і не в Кучмостані, а в цивілізованому суспільстві, в правовій державі, в нормальних стосунках зі світом (Літературна Україна); Масштаби безквитківщини у приміських електричках просто вражають: за оцінкою В.Галушко, без квитків їздять 65-75% пасажирів далеко непільгових категорій* (Київські відомості) тощо.

Кожна з проілюстрованих ситуацій репрезентує результати okazіональних дериваційних процесів; кожен з цих результатів характеризується індивідуальною лексичною семантикою, але водночас усі вони об'єднуються моментом спільного. Спільним для них є номінативне значення, що, на думку В.Нікітевича, варто кваліфікувати як „лексичне значення, у якому неминуче має бути присутнє як обов'язковий елемент загальне значення частини мови та її підкласу” [Никитевич 1985, с.19].

Значення частини мови дослідник інтерпретує як загальнодериваційне на тій підставі, що розподіл за лексико-граматичними розрядами здійснюється в ціліснооформлених одиницях засобами словотворення і завжди є чи то джерелом, чи то результатом деривації похідних значень [Никитевич 1985, с.19].

Диференціація лексичних okazіоналізмів за частиномовним значенням (В.Бондаренко, Г.Віняр, Г.Вокальчук, В.Герман, Д.Мазурик, О.Стишов, О.Турчак, Т.Юрченко та ін.) є апробованим способом систематизації слів на основі узагальнених граматичних значень. Проте в жодному разі не свідчить про вияв категорії okazіональності на морфологічному рівні. Хоча, безперечно, актуалізовані результати лексичної деривації за умови їх стабілізації мовленнєвим узусом оновлюють не тільки словниковий склад, але й відповідні класи (у традиційному витлумаченні частини мови – лексико-граматичні розряди слів) морфологічних одиниць-конструкцій. І справді, частини мови є наслідком певної класифікації слів. Однак слово „слово” може використовуватися принаймні у двох значеннях: у значенні „лексема” й у значенні „словоформа”²⁶. Це дало підстави І.Милославському послуговуватися термінологічними сполученнями на кшталт *дієслівні лексеми*. Відштовхуючись від розуміння частин мови як лексико-граматичних розрядів слів, дослідник стверджує, що систематизація останніх може передбачати і класифікацію лексем, і класифікацію словоформ. У зв’язку з цим він писав: „У випадку відсутності чіткого критерію, відповідно до якого відбувається об’єднання словоформ у лексеми, необхідно систематизувати саме словоформи. Адже в принципі можна проводити операції лише з об’єктами, що або дані безпосередньо, або якимось чином отримані з безпосередніх даних. Потім треба визначити ті елементи значення в словоформі, які вважаються граматичними. На цій основі можна визначити належність попередньо розкласифікованих словоформ до цих чи тих лексем. Іншими словами, спочатку класифікація, потім узагальнення. Проте прийнятною є й інша побудова: спочатку визначити принципи узагальнення словоформ у лексеми, потім здійснити їх систематизацію” [Милославский 1981, с.32]. Саме остання, як нам здається, є більш придатною для систематизації okazіональних результатів лексичної деривації. За основу такої класифікації взято максимально загальне значення, представлене цією чи тією номемою. Okazіонально утворені номеми об’єднуються навколо декількох основних значень, а саме: предметності, процесуальної та непроцесуальної ознаки, що є цілком закономірним, адже „за семантикою найвиразніше протиставлені одна одній назви предметів і не-предметів (ознак)” [Вихованець, Городенська 2004, с.44], де назви не-предметів передбачають як процесуальні (динамічні), так і непроцесуальні (статичні)

²⁶ Деякі лінгвісти вважають, що слово, виступаючи в мовленнєвій діяльності як певний інваріант, за своєю природою не є одиницею мови і, відповідно, одиницею лінгвістичного опису; воно є своєрідним „квантом” мовленнєвого процесу; слівний відрізок тексту кваліфікують як лексу, тобто як дистрибутивний варіант лексеми [Леонтьев 1965, с.94-95].

ознаки. Оказіональні номени як представники непроцесуальних ознак пропонуємо диференціювати відповідно до їх присубстантивної/придієслівної позиції.

Отже, усе розмаїття okazіональних результатів лексичних дериваційних процесів інтегровано в такі три основні групи:

- 1) okazіональні репрезентанти предметності;
- 2) okazіональні репрезентанти процесуальної ознаки;
- 3) okazіональні репрезентанти непроцесуальної ознаки.

Подальша їх систематизація передбачатиме врахування специфічних лексико-семантичних особливостей кожної з названих груп.

2.3.1. Оказіональні репрезентанти предметності. У мовознавчій традиції предметність розуміють як узагальнену назву субстанціальних об'єктів, що є реальними предметами або сприймаються як такі в нашій свідомості, яка найлегше розрізняє саме ці матерії і чітко окреслює їх межі [Вихованець, Городенська 2004, с.47; Кубрякова 1978, с.45].

У процесі лінгвалізації дійсності матеріальні об'єкти, що репрезентують предметність, позначаються вербальними знаками, за якими закріпився граматичний статус іменників. Останні характеризуються тим, що мають найбільший поняттєвий обсяг. „У них відображено результат пізнання навколишнього світу, тому саме вони утворюють поняттєвий центр номінативних одиниць, а в системі мови лексико-граматичний центр мовних одиниць на відміну, наприклад, від дієслова, яке завжди лише називає одну з ознак іменника; поняттєвий зміст дієслова умовний, гнучкої та самостійної інформації не містить, що, зрозуміло, не є перепорою до виокремлення лексико-синтаксичних груп дієслів”²⁷ [Калечиц 1990, с.29]. Не викликає і не викликало заперечення те, що іменник – „найномінативніша частина мови” [Земская, Китайгородская, Ширяев 1981, с.90] і „її номінативність має найбільш безпосередній характер” [Ермакова 1984, с.12]. Отож номінативні поля, які в комунікативному процесі забезпечують можливість мислити предметно й інтерпретувати предметну частину мовної картини світу, постійно відкриті для поповнення та оновлення, зокрема й за рахунок okazіональних репрезентантів предметності. Своїми загальними лексико-семантичними та граматичними характеристиками okazіональні репрезентанти предметності нічим не відрізняються від узуальних. Їх можна диференціювати як номени на означення: а) конкретних/абстрактних понять; б) живих/неживих предметів; в) осіб/не-осіб; г) предметів природного/штучного походження тощо. Основні результати okazіональних дериваційних процесів, об'єднані загальним категоріальним значенням предметності, представлено у вигляді так званого ієрархічного номінативного поля з

²⁷ Ми повністю поділяємо думку О.Калечиц про те, що саме іменники утворюють поняттєвий центр номінативних одиниць, однак не можемо погодитися з дослідницею в тому, що в системі частин мови іменнику надається більша „центральність”, ніж дієслову. Будучи суто автономними знаками, іменник і дієслово разом формують центр частин мови.

бінарними опозиціями (Схема 2.3):

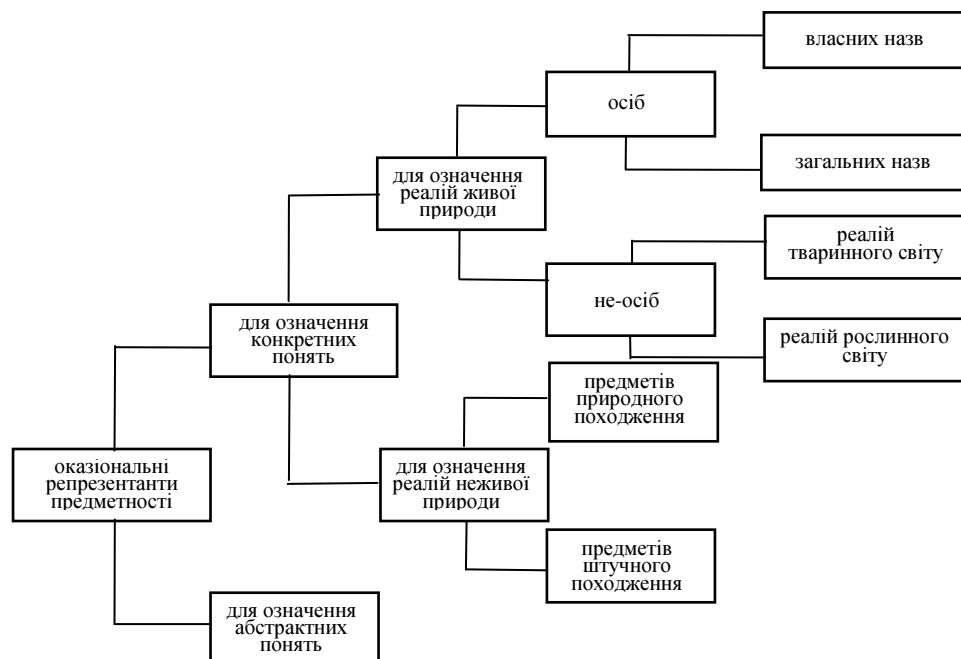

Схема 2.3. Ієрархічне номінативне поле оказіональних репрезентантів предметності

Протяжність цього поля – спектра значень як градації загального значення – залежить від ступеня абстракції останнього. „Бінарність поля лише необхідна умова виокремлення далі неподільних одиниць значення, об’єднаних за ознакою мінімального розрізнення, що складають певну окремішність. Однак усі можливі бінарні утворення – опозиції мінімальних елементів – можуть входити в більш протяжне поле за об’єднувальною їх ознакою. Відповідно до цього, будь-який мінімальний значущий елемент входить до більш складної структури, ніж мікрополе, де він виокремлений на основі нетотожності до інших, співвідносних з ним елементів конкретного поля” [Никитевич 1985, с.111].

2.3.1.1. Номеми для означення конкретних понять засвідчують певні переваги у сфері продукування лексичних оказіоналізмів, що цілком закономірно, адже людина як суб’єкт конкретної ситуації спілкування та єдиний реалізатор результатів дериваційних процесів сприймає і відображає дійсність насамперед через світ речей живої природи.

Людина є вищим ступенем живих природних організмів, суб’єктом суспільно-історичної діяльності та культури, який створює матеріальні умови свого існування. Природа створила людину, людина перетворює природу. Їх співіснування і взаємодія є основною умовою людського життя. А тому й серед оказіональних репрезентантів предметності найширше представлені номеми, що об’єднуються навколо концептів „людина” і „природа”, де перший проілюстровано назвами осіб, другий – назвами живих / неживих

предметів, реаліями тваринного та рослинного світу, предметами природного і штучного походження. Названі різновиди неоднаково представлені в кількісному вимірі. Найсоліднішу групу складають назви осіб, що постійно оновлюють та активно поповнюють численний і різноманітний щодо семантики клас узуальних номінативних одиниць.

Оказіональне номінативне мікрополе на означення назв осіб диференціюємо відповідно до індивідуального/загального найменування і кваліфікуємо як антропоніми, або літературно-художні антропоніми, та персоніми.

Оказіональні літературно-художні **антропоніми** протиставляються узуальним і разом з ними складають літературно-художню антропонімію. На відміну від реальних антропонімів, які здебільшого втратили характеристичні ознаки й виконують суто ідентифікаційну функцію, літературно-художні (як okazіональні, так і узуальні) є „іменами з підтекстом”, „непрямим характеристичним прийомом ономастики” [Магазаник 1978, с.49]. Наприклад: *Козак **Небаба**, ох, таки ж не баба! Якби під ним не встрілили коня, Хіба б поліг від рук якогось драба козак **Небаба**, вихрові рідня?! (Л.Костенко).* Вибір антропоніма **Небаба** не є випадковим, про що свідчить нібито випадковий коментар: *таки ж не баба*, де лексему **баба** вжито в переносному значенні – „слабкий, боязкий, нерішучий чоловік”. Звідси й позитивнооцінна характеристика: *козак **Небаба** – „мужній, сміливий, рішучий”.*

Оказіональні літературно-художні антропоніми належать до тих вторинних номінацій, що реалізують індивідуально-творчу компетенцію не просто мовця, а митця. У таких номемах план вираження, матеріальна оболонка, неначебто заступає план змісту, „інформація, передана звуками, має не поняттєвий, а насамперед сенсорно-емотивний характер” [Прокудина 1985, с.124]. Наприклад: *Громадянин **Вкусисобака** Яків Григорович корпів над черговою скаргою. Уже котрий раз він її переписує, а вона не витанцьовується, хоч ти гопки скачи (Ф.Маківчук); – Та якось так вийшло, – відповів завідуючий відділом сільського господарства,– що Іван **Отудихата** будував не свинарники, а собі хату; Петро **Одімкникомора** одмикав не свою власну, а колгоспну комору; Кузьма **Перехилипляшка** хронічно і не вгаваючи виправдовував своє прізвище; Степан **Недохиличарка** насправді більше скидався на Степана **Перехиличарку**, а Олекса **Перекусисало** таки кусав, і добре кусав, тільки не своє, а колгоспне сало (Остап Вишня); Там вибрали якогось чоловіка і думають, що це вже Вифлеєм. Ще й прізвище хороше – **Заплюйсвічка**. Отак одне одного й заплюєм (Л.Костенко); ... міщанське **Неуважайкорито** добре знає, що йому всюди дозволено ображати національні почуття трудової людини (О.Гончар).* Власні назви **Вкусисобака**, **Отудихата**, **Одімкникомора**, **Перехилипляшка** і т. ін. є результатами складних аналітично-синтетичних механізмів. Актуалізації матеріальних репрезентантів в умовах конкретних мовленнєвих ситуацій передували розгорнуті номінації і їх перетворення в мінімальну номему. Відповідно до теорії дериваційних відношень цілком очевидним є те, що між

готовими результатами деривації та їх формальними дериваційними базами встановлюються неелементарні структурні зв'язки: вихідні одиниці є більш складними, ніж похідні (пор.: **Вкусисобака** ← *вкуси собака*; **Отудихата** ← *отуди хата* і т. ін.). Щодо смислових відношень між дериватами та їх дериваційними базами, то вони є передбачувані, оскільки вторинні номінації успадковують від первинних їх основні семи, які й визначають основний зміст антропонімів (пор.: номема **Вкусисобака** відповідає персонажеві-кляузнику, що досаджає комусь своїми наклепами, робить боляче, „кусає, наче собака”).

Подібними формально-семантичними відношеннями характеризуються okazіональні антропоніми, які є відфраземними дериватами. Наприклад: *Чув трохи про молодого нормандця, на Січі прозваного **Пилипом-з-Конопель*** (О.Ільченко); *Ви в цьому ділі тямите, як осел в кібернетиці, – делікатно сказав Іван Карпович **Наплюйвборц*** (М.Білкун); *Працював на шахті „біс” Филлимон **Задериніс**. Всі казали – Молодчина! Трудолюб, душа-хлопчина* (С.Олійник); *Інженер **Навсеначхати** загубив заявам лік* (М.Яровий). Узуальні значення фразем переводяться в антропологічну площину і зумовлюють загальну семантику okazіональних утворень, спродукованих відповідно до авторських задумів.

Форманти, виокремлені в структурі okazіональних антропонімів, дублюють загальномовні. Специфіка індивідуально-авторського іменотворення полягає в новій довільній комбінації адаптованих у системі мови слів, словоформ, коренів (основ) слів і службових елементів, що уможливорює появу нових семантичних і функціонально-стилістичних відтінків. Наприклад: *Турбує вас кандидат філологічних наук Іван Іванович **Крапказкомою*** (Остап Вишня) (пор.: **Крапказкомою** ← *крапка з комою*); *Повертаючись одного разу з охоти, зайшов я по дорозі до давнього мого знайомого Максима **Тудистрибни** перепочити та молочком підкріпитися* (Остап Вишня) (пор.: **Тудистрибни** ← *туди стрибни*); *В одному районі по різних колгоспах та голоували собі три товариші-друзі. Один товариш на прізвище був **Обіцяйло**, другий товариш на прізвище був **Заливайло**, а третій товариш на прізвище був **Окозамилувайло*** (Остап Вишня) (пор.: **Обіцяйло** ← *обіцяти*; **Заливайло** ← *заливати*; **Окозамилувайло** ← *замилувати очі*). Результати дериваційних процесів, проілюстровані останньою мовленнєвою ситуацією, демонструють активізацію малопродуктивного суфікса **-йло**, який визначається як такий, що характеризує деривати спільного роду [Словотвір 1979, с.63]. Причому явище активізації непродуктивного форманта засвідчене не тільки okazіональними літературно-художніми антропонімами, але й загальними назвами осіб, або персонімами, взагалі (**тиняйло**, **діставайло**, **нарікайло**, **запивайло**, **недбайло**, **затинайло**, **позіхайло**): *Де не живи, їх образу не кинь! Бо не прочуєшся, як зберешся ти раптом і станеш **підспівайлом** стягачів* (В.Стус); *Можна назвати десятки **вистрибайл** і **вистрибух**, які мовби не розуміють, що письменникові нині ніде видатися, готові спалити й те, що побачило світ п'ять років тому* (Час / Time); *Алкаш, брехун і **прикидайло**,*

хазяїн держить, бо безвідмовний, страху не знає і зробить усе, що скажуть (Ю.Мушкетик).

Персоніми, які разом із антропонімами складають мікрополе для означення реалій живої природи і протиставляються назвам тваринного та рослинного світу як особи/не-особам, представлені в оказіональній деривації досить солідно.

Успішна спроба їх систематизації в україністиці була зроблена свого часу Г.Вокальчук (у русистиці – А.Юдіною [Юдина 1989]). Виходячи з того, що загальні семи родового значення об'єднують найменування осіб у цілісний клас, внутрішню організацію якого визначають диференційні семи та їх співвідношення, дослідниця виокремлює підкласи індивідуально-характеризуючих та узагальнено-кваліфікуючих імен. „Індивідуально-характеризуючі НО (назви осіб – Ж.К.) передають певну інформацію про особу щодо її різноманітних відношень до інших осіб, предметів і речей реального світу, суспільства, всіх сфер розумової та практичної діяльності людини. Ця інформація міститься в комплексах диференційних сем, які відображають об'єктивні характеристики позначуваних осіб – носіїв **активних і пасивних ознак** (виділено нами – Ж.К.)” [Вокальчук 1991, с.7]. Названі характеристики були вихідними при класифікації як оказіональних, так і узуальних персонімів [Говердовская 1992; Земская, Китайгородская, Ширяев 1981, с.90-96; Словотвір 1979, с.57-90].

Насправді ж, усе розмаїття оказіональних номінацій осіб дуже важко вбгати в рамки ідеальної класифікаційної схеми. Адже в зразках одного й того ж номінативного мікрополя, крім спільного, завжди можна віднайти й відмінне, як тотожні, так і диференційні семи. Аналіз найрізноманітніших фактів підтверджує, що класи ідентифікованих певним чином значень не складаються з абсолютно тотожних одиниць, а становлять спектри, у яких виділяється ядро й граничні межі з поступовим нівелюванням об'єднувальної класифікаційної ознаки. Наприклад: *Учора відбулася перша вечірка „Плуга”*. *Зачитано було твори **плужан*** (Остап Вишня); *Що, до речі, завжди передбачалося системою: поетичний маніфест **бубабістів** був залюбки видрукуваний в офіційній „Літературній Україні”* (І.Бондар-Терещенко); *Як повідомляє прес-центр „**порівців**”, о 12⁰⁰ 15 **голодувальників** розташувалися на першому поверсі університету й забарикадувалися стільцями* (Україна молода); *Якщо в усіх **джинсарів** узяти ДЖИНСи і зшити їх, то ними можна вкрити всю Україну* (Телебачення); *Можна би багато наводити прикладів безпардонності і безличності кремлівських демагогів і **фесрверкоробів** на московському з'їзді КПРС* (І.Багряний); – *Так, я скромний оцінювач комісійного магазину, – з гідністю відповів **недовихователь*** (А.Крижанівський); ***Депресант** витягає з поруділого портфеля почату пляшку „КВН” – „крепкого віноградного напїтка”* (Ю.Андрухович). Усі зазначені мовленнєві ситуації ілюструють оказіональні персоніми. Однак, репрезентуючи спільний спектр загального номінативного поля предметності

(див.: Схема 2.3.), вони водночас належать до різних дериваційних полів²⁸, позначаючи осіб чи то як носіїв непроцесуальної ознаки (*плужанин, бубабіст, порівець, джінсар*), чи то як носіїв процесуальної ознаки (*голодувальник, фесрверкороб, депресант, недовихователь*). Дериваційні поля, об'єднані загальним дериваційним значенням [Никитевич 1985, с.115], складаються з дериваційних рядів. Проілюстровані зразки дериваційного поля „особа як носій непроцесуальної ознаки” є представниками трьох дериваційних рядів, куди входять деривати, які іменують осіб через їх відношення до а) літературних об'єднань (пор.: *плужанин* ← „Плуг”; *бубабіст* ← „Бу-Ба-Бу”); б) політичних партій (пор.: *порівець* ← „Пора”); в) соціальних організацій (пор.: *джінсар* ← „ДЖИНС”, оператор мобільного зв'язку). Протяжність дериваційних рядів постійно видозмінюється за рахунок нових okazіональних „надходжень”, кількісні зміни переходять у якісні (у межах одного ряду, крім ототожнюваних рис, можуть з'явитися диференційні), що загалом стимулює сегментацію дериваційного ряду, його „розщеплення” спричиняє появу нових рядів.

До того ж у межах дериваційного ряду мають місце й одиниці, які, відрізняючись своєю формальною структурою, співвідносні з одним і тим же денотатом, служать назвою однієї і тієї ж особи, здатні замінити одна одну, виступають як комунікативні еквіваленти й утворюють своєрідний номінативний ряд [Никитевич 1985, с.116], наприклад, *порівець* – *порист* (*Пористи ламають паркан, вимагаючи вільного проходу по Банковій* (Телебачення); *майданник* – *майданівець* – *майданець*; *змагун* – *змагар* – *змагальник*; *міщук* – *міщух* – *містянин*; *невгамовник* – *невгамовець*; *заєдун* – *заєдист* – *заєдинищик*; *солідарник* – *солідарист*; *нашист* – *нашоукраїнець*; *спілчанин* – *спілчанець*; *перебудовник* – *перебудовець*; *джипуха* – *джипістка* – *джипачка* тощо. Компоненти номінативних рядів, зокрема афіксальні результати лексичної деривації, перебувають в абсолютно ідентичних і структурних, і смислових відношеннях щодо своєї формальної дериваційної бази: вторинні номени мають однаковий структурний елемент, який водночас вказує й на спорідненість із вихідною базою і тим самим на експліцитний зв'язок з нею (пор.: *майдан+ник, майдан+івець, майдан+ець* ← *майдан*; *змаг+ун, змаг+ар, змаг+альник* ← *змагатися*).

Десь-не-десь в одному дериваційному ряду виявляються одиниці, здатні вступати в синонімічні відношення, утворювати синонімічні ряди. Наприклад: *телебредхуніст* – *тележурик* – *телехапуга* (*Звісно ж, тут були телебредхуністи з області, а може й з самого Києва* (П.Загребельний); *Ці обласні тележурики ненавидять мене і щоразу щось знаходять, щоб уципнути* (П.Загребельний); *І характеризує ця відмінність не лише інтелектуальний рівень наших кіношників, що залюбки віддали свою власність чужинецьким телехапугам* (Україна молода); *віршобай* – *словохот* – *гонорарник* – *непоет* (*Пливе по річці мертвоє слово, Кричить*

²⁸ Термінологічні єдності „дериваційне поле”, „номінативне поле”, „номінативний ряд” запозичені нами у В.Никітевича [Никитевич 1985].

модерний **віршобай**: *О милий Боже, видибай!* (М.Руденко); *Він вище на цілі епохи, він зрить, як женуть **словохоти** рядки з-під пера* (В.Затуливітер); *О мій збентежений гуцуле! Я бачу твій майбутній лет, Збагнути може серце чуле, Де **гонорарник**, де поет* (Д.Павличко); *Хто коми вживав, хто писав без ком. Блондином був чи брюнетом. Героєм, співцем, мудрецем, диваком. Але жоден поет не був **непоетом*** (Л.Костенко) тощо. Від номінативних рядів останні відрізняються тим, що не є насамперед абсолютними комунікативними еквівалентами. Кожен з компонентів синонімічного ряду має свою дериваційну базу, перебуває з нею в різних формально-семантичних відношеннях.

Незаперечним є й те, що okazіональні утворення сприяють побудові й узуально-okazіональних синонімічних рядів: **оператор – телекамероносець** (*Огрядний **телекамероносець** в камізельці, що нагадувала бронезилет доблесного українського ОМОНу, меткий носій світла з своїм високовольтним приладдям, яке повинне не так тебе освітлювати, як збивати з пантелику* (П.Загребельний); **книголюб – бібліофаг – книгошукач** (*Я знаю: ми – тупі **бібліофаги**. І мудрість наша – шафа книжкова* (М.Зеров); *Старий дивак, що мокне під кіоском, – **книгошукач**, розкопувач чудес... У того дивака, що під кіоском, щомиті жадно розбуха портфель. І худне гаманець* (І.Жиленко); **брехун – брехопес** (*Чим сильніше люди щирі Прагнуть мирного життя, Тим скаженіше в ефірі **Брехопсів** отих виття* (С.Олійник); **злодій – ночелюбець** (*Вилазять із нір **ночелюбці** з стремлінням крота* (М.Людкевич) тощо. Така особливість характеризує, як правило, більшість okazіональних утворень, здатних вступати в синонімічні відношення не лише з мінімальними узуальними номемами. Наприклад: **виконавець попси – попсюк** (*З цього приводу наша поп-зірка Таїсія Повалій в одному з випусків програми Миколи Вересня „Табу” спостережливо зазначила, що „**попсюка**” нині можна зробити з будь-кого: аби були на це гроші* (Культура і життя); **виголошувач тостів – тостар** (*Лунали тости, пишні, велемовні, **тостарі** заходили до кімнати з каміном, зупинялися біля порога й вітали іменинника* (Ю.Мушкетик); **один із активних/пасивних (продавець/покупець) учасників базарювання – базарянин** (*Згодом стали прибувати ще машини з нарядами на комбікорм з накушканими **базарянами*** (О.Гончар) тощо.

Синтаксичні номема на зразок **виконавець попси, виголошувач тостів, один із активних/пасивних (продавець/покупець) учасників базарювання** передували вторинним щодо них номінаціям, розгорнуті найменування внаслідок складних аналітично-синтетичних операцій у свідомості мовців матеріалізуються у вигляді мінімальних номінативних одиниць (**попсюк, тостар, базарянин**), які позначають осіб як носіїв непроцесуальної ознаки.

Дериваційне поле „особа як носій непроцесуальної ознаки” є досить багаторядним. З-поміж дериваційних рядів виокремлено зокрема такі:

1) персоніми, що номінують осіб за професією (**балерун, квасочник, кордонець, лампасник, мистець, мікрозоолог, мікромайор, мікрофілолог, міні-футболіст, молоколог, поетка, психолікар, пресолінгвіст, радієник,**

радіодама, трамвайник, цирковець тощо), наприклад: *Обходять Терелю кордонці, Московський січе скоростріл. Розкинулась хмарка на сонці, Радіє ворожий приціл (Яр Славутич); Напередодні чемпіонату світу серед студентів найголовніший міні-футболіст* країни Геннадій Лисенчук говорив про нашу команду: „*Це та збірна, яка може гори звернути*” (Україна молода); *Ну, погодьтеся, шановні мікрозоологи... Що? І мікрофілологів теж нема? Ах так, так! Мікробіологи* (А.Крижанівський);

2) персоніми, що номінують осіб за суспільною діяльністю (*металургівець* – член футбольного клубу „Металург”; *громадівець* – член „Громади”; *шевченківець* – актор театру ім. Т.Шевченка; *утеєнівець* – працівник УТН; *інтерівець* – працівник ІНТЕРа; *молодоукраїнець* – журналіст газети „Україна молода”; *сільськовістянин* – журналіст газети „Сільські вісті”; *сусівець* – член „Союзу українських студентів”; *літукраїнець* – журналіст газети „Літературна Україна”; *аспанфут* – член „Асоціації панфутуристів”; *есбеушник* – працівник СБУ; *вевешник* – член групи „ВВ” тощо), наприклад: *Найбільша, найважливіша й найгучніша подія в Києві – це вихід із „Гарту” аспанфутів Варуського й Щербини* (Остап Вишня); *Зі своєю новою концертною програмою вевешники* планують побувати в різних містах Східної України (Телебачення); *Назвати органи влади, де саме були виявлені засоби негласного зняття інформації, „есбеушник” відмовився* (О.Муратов); *Одинадцять годин тривали ті безперервні збори, на яких „партбригада” на чолі з Кравчуком Леонідом* (який, до речі, *послугувався виключно російською мовою*) *без упину тисла на сільськовістян* (Сільські вісті);

3) персоніми, що номінують осіб за політичною діяльністю (*антиполітикан, бютівець, нашист, нашоукраїнець, об’єднанець, партмолотобосць, поетополітик, політикеса, політінвестор, політмеценат, помаранчук, трудовик, уенерівець, унсовець, упанець, упівець, яблучник, януковичівець* тощо), наприклад: *Антоненко-Давидович пише про вчителя, який з поляка „перекваліфікувався” на росіянина-монархіста, а вже з того – на українця-уенерівця* (О.Яровий); *За відкликання Голови парламенту Івана Плюща зібрано 156 підписів, зокрема комуністів, соціалістів, прогресивних соціалістів та „яблучників”* (Д.Дуцик); *Недаремно вже за кілька годин по деяких східних і південних областях прокотилася хвиля мітингів із засудженням „терористів” та „нашистів”, на підтримку „стабільного” Януковича* (Україна молода); *Чи не готує ця політикеса своєрідний громовідвід на „жахливу владу” у разі провалу виборної кампанії* (Україна і світ сьогодні);

4) персоніми, що номінують осіб за соціальним станом і статусом (*архікнязь, вождик, вождея, владець, гетьманчук, елітник, енерголеді, женило, жонатик, загсочоловік, матріарша, мікрошеф, мінібізнесмен, мініолігарх, неоженьба, некороль, одноштан, партбонзи, партдрібнота, принцобомж, рабчук, рекетмен* тощо), наприклад: – *Чоловічі руки, щоб ви знали! Але ви примітивніші істоти і нічого не знаєте в цьому світі, де владарюють жінки. – Це над „жонатиками”. А я переконаний холостяк*

(П.Загребельний); *Роздріблена доценту крушить Закон життя. І де ж – вогню На **вожденят** вошині душі, На лицедіїв метушню* (Є.Маланюк); *Натомість партійні стягнення було оголошено голові парткомісії Ботвину і завідувачому відділом пропаганди й агітації Кравчуку за затиск критики і гласності. Попередили також **партдрібноту**, яка збирала компромат на Сподаренка (Сільські вісті); Отак іду, дорадників чортма. І глас народу чую, він несхвальний. Упитий дядько **неминайкорчма** розкаже більш, ніж писар генеральний* (Л.Костенко); *Як виявилось, перший приїзд „енерголеді” Юлії Тимошенко до Сум був спровокований губернатором Володимиром Щербанем* (Україна молода);

5) персоніми, що номінують осіб за поглядами та переконаннями (**антирадянщик, букваліст, євросоюзівець, єдинонеділимець, імпершовініст, нетрадиційник, огнищанин, п’ятиколонник, радянець, себеіндивідуаліст, супероптиміст** тощо), наприклад: *Вразила не тільки відсутність тверезих доказів, скільки легкості приклеювання ярлика – „антирадянщик”* (А.Жикол); *Гете ніколи не можна назвати вселюдським серцевідом, а тільки знавцем людини – себеіндивідуаліста і всерозуміючого егоїста* (Т.Осьмачка); *Бо мій батько – Бузовір. Мій батько поклоняється Бузині і Сонцю! Мій батько – Огнищанин* (І.Присяник); *На Вкраїну лечу, де сади Узалися вишневим рум’янцем, Їхав просто радянцем туди, а вертаюся – тричі радянцем* (О.Підсуха);

6) персоніми, що номінують осіб за національною та територіальною належністю (**афроєвропеєць, афроукраїнець, білонегри, діаспорець, дон, заходянин, землюк, імперець, інтербезбатченки, москвомалороси, ньюукраїнець, передмістянин, південець, північанин, планетник, планетянин, сходянин, хуторянець** тощо), наприклад: *Тоді як Київ веде напівсонне життя, казино заморських міст відчутно збагачується, зокрема, і за рахунок „ньюукраїнців”, для яких азарт і життя вже неподільні* (Україна і світ сьогодні); *Після тимчасової поразки вона перегрупувала сили і не тільки не збирається відправити владу, а й прагне до реваншу на парламентських виборах 2006 року (техніку перетворення колишніх „донів” в обурену „народну опозицію” почали відпрацьовувати вже під час „третього туру” виборів Президента)* (Літературна Україна); *Тут кожен десятий має прізвище на „енко”. Але як їх розпізнати? Адже за останні триста років ми досить уподібнилися до цих суворих північан* (Ю.Андрухович); *Столітні верби над низьким парканом, У сливняку солом’яний курінь; Сто кроків вглиб і сто у широчінь – Красоти, знані всім передміщанам* (М.Зеров);

7) персоніми, що номінують осіб за зовнішніми ознаками (**білочубчик, босоніжка, босоніжко, довговусин, дубило, дужень, елегант, короткун, лисяк, неохайник, русопанна, стрункодівчина, чорнявич** тощо), наприклад: *Поїзд наближався до Вапнярки, коли на пероні з’явився цей елегант у чорних окулярах „дипломат” та костюмі з лавсановою ниткою* (О.Чорногуз); *Білоперса Леда, снігоперса Лада, Ой чорнявич чи білявич зі мною ізлада* (І.Драч); *І русин – довговусин, І коса – русалка поливали Рось, аж поки не ви-*

рос-ла (І.Калинець); *Я ж не лежень, я ж **дужень** – я ж того й занедужав, що не знав, чи ви хоч живі* (Л.Костенко); *І споминаєш якісь давно чужі ніжні як голос **русопанни** плюскоти І споминаєш якісь теплі щойно відзвучалі слова* (М.Семенко);

8) персоніми, що номінують осіб за внутрішніми характеристиками (**бадьорик, безголович, гнидюк, гріховниця, дебелик, дурнолобець, жорстокосердець, завзятець, криводум, легкодух, людинозвір, мертвотник, недопес, непоштивець, озлобленець, пустодух, тихар, трудоголік, хамчук, хитрук, черствак, черстводух, чудик, юдита** тощо), наприклад: *Але ж тільки скромняги ми, оце нам у житті заважає. **Тихарі**, мовчуни* (О.Гончар); – *Дурнику, – ковзнула вона губами по його щоці. – **Чудик** епохи незалежності. У комуністів було повно придурків, а в наших патріотиків – **чудики*** (П.Загребельний); *У табунах **людинозвірів** Живуть самиці і самці, Гібриди зміїв і вампірів, Їх сила й розум – в кулаці* (В.Симоненко); *І водночас, де стільки повиприщувалось отих **жорстокосердців**, що так обмацують людину, наче тешуть їй хрест чи труну* (М.Стельмах); *Хай в горлі захлинеться крик, Коли пручнеться, вже забитий... О, коли так навік, навік, – Будь не Марія, а **Юдита*** (Є.Маланюк);

9) персоніми, що номінують осіб за віком та родинними зв'язками (**бабулик, бабулиня, бабумамця, бабусенція, бабусиня, бабусонечко, бабутатко, бабцюля, дівувальниця, дівулиня, дівчинина, дмитроматір, напів-дівчина-напів-панна, сеструнук, сиротуля, старчиха, старчук, тойящобатько, тойящосин, юнець, юниця** тощо), наприклад: *А дівуля, дівчинина, дівувальниця До кожуха, кожухенька так і горнеться, А бабуса, бабулиня, бабусенція До дівчиська, дівчиниська так і тулиться – Сиротина ж, сиротуля, сиропташечка, бабумамця, бабутатко, бабусонечко* (І.Драч); *Тоді я іду в товариства й на праці стрічаю там юнку. Вона мені каже „товариш”. І серце торкне переструнук. Серце говорить: **сеструнук*** (П.Тичина); *В синьому строї вона **напів-дівчина-напів-панна** сиділа на білій лавочці біля мармурового фонтана* (М.Семенко); *Хай кволі **старчуки** розводять мляві жалі* (М.Зеров).

Кожен з аналізованих дериваційних рядів є потенційно „розщеплюваним”, скажімо, персоніми останнього дериваційного ряду можна розподілити між тими, які номінують осіб а) за віком; б) за родинними зв'язками. Причому вони самі отримують можливість „розщеплення”. Такий перерозподіл спричиняє перебудову дериваційних рядів та урізноманітнення дериваційного поля загалом.

Щодо дериваційного поля „особа як носій процесуальної ознаки”, то зауважимо: його наповнюють одиниці, що називають осіб за виконуваною дією, яка визначає їх суспільно-політичну діяльність, соціальний статус, погляди, поведінку і т. ін. Усе розмаїття названого поля можна розподілити між двома основними дериваційними рядами, а саме:

1) персоніми, що номінують осіб за виконуваною дією, прямо/непрямо спрямованою на об'єкт (**гіперболізатор, дмитрородиця, кобилоїдець, мандатоборець, місяцепоклонник, натаскувач, оскаронесець,**

пильнувальник, підписант, пізнавальник, пізнавач, раритетоносець, ревнитель, ризодранець, світоспокусник, сонцепоклонник, союзогон, хулитель тощо), наприклад: *Аскет і пізнавач* – відкриєш світу серце чуле, В компанії братів підставиш бік під сонця промінь (С.Жадан); *За стіною мерзотник, ревнитель* екзотики, *Запиває нудьгу на колінах у баб* (А.Охрімович); *Зате „оскароносець”* Мел Гібсон не затуманює собі голову забаганками дружини, а дарує їй досить природні і бажані для кожної жінки подарунки – дітей (Україна молода); – *По раритети, горе ти моє, по раритети!* Шукай із зеленими обкладинками... Під наші шпалери. – Де шукати? – В першу чергу зв'яжися з *раритетоносцями!* – З ким? – Ну, з книжковими перекупниками (М.Пальчик); *Дмитрородице, Дмитроматере, білораменна, тонкоголоса* (В.Стус);

2) персоніми, що номінують осіб за виконуваною дією, безвідносною до об'єкта (*байдикар, бешкетар, вилежень, випростень, гавкун, горлодраниць, колотун, комплексант, криводум, мимоходець, обурник, опохмелянт, перегонець, простойзатор, спочиванець, шкребар* тощо), наприклад: *Тобі хотілося би подивитися на все це, щоб завтра розповісти на прес-конференції перед найнятими мною теле-радіо-газетно-журнальними гавкунами* (П.Загребельний); *До початку виборчої кампанії лише ніч: перегонці на старті* (Телебачення); *Під час ленчу (куліш із свининою, рязанка і кавуни) Люська і Колька кричали, що я симулянт плюс опохмелянт* (А.Крижанівський); – *Механізатори!* – *махає кулаком бригадир.* – *Простойзатори, а не механізатори* (Остап Вишня).

З позицій теорії дериваційних відношень деривати обох розглянутих дериваційних полів засвідчують як ототожнювальні, так і диференційні ознаки структурно-сміслових зв'язків щодо своїх формальних дериваційних баз. Ототожнювальна риса полягає в тому, що всі вони є зразками дериваційних опозицій з експліцитно вираженою формальною мотивацією, хоча одні з них репрезентують елементарні структурні відношення (*цибульк+іст* ← Цибулько; *фінгал+іст* ← фінгал; *труп+ар* ← труп; *пропаг+ун* ← пропагувати; *натаскув+ач* ← натаскувати; *будит+ель* ← будити тощо), інші – неелементарні (*об'єднан+ець* ← Соціал-демократична партія (об'єднана); *дурн+о+лоб+ець* ← дурний лоб; *п'ят+и+колон+ник* ← п'ята колона; *портфел+е+нос+ець* ← носити портфель; *шапк+о+закида+тель* ← закидати шапками; *плівк+о+заготівель+ник* ← заготовлювати плівки тощо). Щодо смислових відношень, то вони також неоднотипні: здебільшого їх семантична мотивація є передбачуваною, включаючи й ті моменти, коли якісна характеристика осіб постає на основі переносних значень (*криводум, пустодум, черствак, кліщак, лампасник, однокрильник* тощо). Непередбачуваними є смислові відношення так званих ергонімних утворень, що називають осіб через їх причетність до виконуваної роботи (*світочивець* ← „Світоч”; *вечірнівець* ← „Вечірній Київ”; *довженківець* ← кіностудія ім. О.Довженка; *сатириконець* ← „Сатириконт”; *архігумівець* ← „Архігум”; *літраб* ← робітник „Літературної України”; *утеєнівець* ← УТН).

Заслуговує на увагу й те, що деякі з компонентів дериваційних рядів і першого, і другого дериваційних полів утворюють граматичні родові опозиції з метою диференціації осіб чоловічої/жіночої статі. Наприклад: *балерина – балерун* (*А вишибала цілує ручки наречений, розкланюється, як балерун, і пре на стіл коробку-сувенір, сервіз на 12 персон* (А.Крижанівський); *танцюристка – танцюр* (*Почуваюсь кобзарської музики бранцем, геніальним танцюром немислимих віхол* (М.Миколаєнко); *гість – гостеса* (*Сюрреалізм людських стосунків. Загальний тост. Гостеси запрошують до танцю* (Ю.Андрухович); *член – членкиня* (*Від липня 1986 року до липня 1989-го Я.Татарнюк обіймала відповідальний і важливий пост Голови Крайової ліги українських католицьких жінок Канади, яка нараховувала 6300 членкинь* (Т.Сулятицький) тощо.

Окрему групу складають деривати, які ілюструють граматичне значення середнього роду, хоча в мовленнєвій ситуації вони використовуються у формі множини і, подібно до узуальних одиниць, мають формальні показники – суфікси *-ен-*, *-енят-*, *-ат-*. Проте, на відміну від узуальних, що утворилися від інших персонімів і маніфестують значення недорослості (*чабаня, негренья, турченья* тощо [Словотвір 1979, с.99]), оказіональні номени є переважно антропонімами та ергонімами утвореннями (*членя, беркутя, сталеня, кохеня, геббельсеня, чорноволя* тощо). Наприклад: *Всі члени і членята моєї сім'ї дивилися на парасольку, як на самого директора* (Є.Дудар); *Налетіли „беркутята”, скрутили* (Молодь України); *Кохання благородне почуття... А що ж у чорноволят? Помста? Заздрощі? Неспроможність досягти власного Афону?* (Літературна Україна). Значення недорослості в таких випадках знівельовано.

Подібна характеристика супроводжує й оказіональні репрезентанти предметності – не-особи, номени на означення реалій рослинного і, рідше, тваринного світу, або мікрополя **флоризмів** та **зоонімів**.

Річ у тім, що родова диференціація узуальних номем на означення реалій рослинного світу, побудована на власне граматичних ознаках, не впливає з якихось особливостей названих предметів. Формальні показники (*-ен-*, *-енят-*, *-енятк-*, *-ат-*), яких набувають похідні флоризми, переводять їх у значеннєво-граматичну площину і водночас засвідчують реалізацію категорії оказіональності/узуальності. Наприклад: *Приспало просо просеня, Й попростувало просо, Де в ямці спало зайченя І в сні дивилось косо* (М.Вінграновський); *Який там ліс! Зо три сосни, мурашник, пучок беріз та вільшення руде* (В.Затулівітер); *Світ кидається й спить на ногах. Їсть і п'є, і нема йому свята... Димно дихають в сивих снігах Сосеняточка і сосенята* (М.Вінграновський).

Попри те, що родова диференціація зоонімів лежить у значеннєво-граматичній площині, ті з них, які не мають чітко виражених вікових особливостей, зокрема комахи та риби, не можуть розмежовуватися за значенням дорослості/недорослості, а тому й кваліфікуватися як узуальні номени середнього роду. Натомість система мови надає такі можливості й вони успішно реалізуються в процесі оказіональної деривації. Наприклад: *У*

такі години з Кириком, вірним товаришем, тільки і єднає тебе тонюсінька невидима струна золота – її напнуло між вами Романове **бджолена**, щойно прогувши в повітрі (О.Гончар); **Всі бджолята** забджолили й сонячно між ними (І.Драч); **Дорослий сом**. Молоді соменки й **соменята** – ті меткіші, вони бродять по всій річці, на чужій „вулиці” запливають (Остап Вишня).

Кожне з названих вище номінативних мікрополів не-осіб представлене передусім дериваційним полем, відповідно, „рослина/тварина як носій непроцесуальної ознаки” (дериваційне поле „рослина/тварина як носій процесуальної ознаки” ілюструється поодинокими зразками, як-от: а) **зеленограй, літорост, літоросль, незабудь-трава, шепочучолист**; б) **клекотун, плазень, червоїд**), що так само не є розмаїтим, а тому небагаторядним. Кожне з дериваційних полів („рослина як носій непроцесуальної ознаки” та „тварина як носій непроцесуальної ознаки”) сегментовано на два дериваційні ряди, а саме:

1) флоризми/зооніми, які номінують рослин/тварин за зовнішніми ознаками (а) **біловіти, буйноквіти, глогорожа, озелень, жовтолист, жовтолистя, калинолист, квіття, липоцвіт, молодокущ, павіть, пелюст, червонокалинонька, яблуноцвіт** тощо; б) **вороник, золотокінва, різнопташия, сизокрил, стозмій, чорнокрилець, чорнопер** тощо), наприклад: а) *Тож будь мені, калино, при здоров'ю, **Калинолистом** ти відповідай. На Прип'ять, на Саван і на Алтай, Куди мій кінь крилатий поспіша* (І.Драч); *Крила райдужно-павині – на баскеття, на граніт, а із крові на долині – **буйноквіти** огняні* (М.Драй-Хмара); *Димлять, снують ватри незугарні, Де **жовтолистю** в попіл перейти, з гармонії тепла і чорноти Постане квіт і парості прегарні* (А.Малишко); ***Яблуноцвіт** блищить росою і співами птахів* (У.Самчук); б) *...якій іще віки в польоті Ламати хмари бунтом крил, – Ніякій псоті і босоті Не здасться птах сей **сизокрил*** (І.Драч); *І скажи, чи я вмер, Чи живу, чи роздер Ворог, крук-**чорнопер**, Мою душу, край мій, Чудо снів, чудо мрій – Чи роздер і пожер **Чорнопер**?* (Б.Лепкий); *І раять світлими списками бенкетну зграю **чорнокрильців*** (М.Драй-Хмара);

2) флоризми/зооніми, що номінують рослин/тварин за внутрішніми характеристиками (а) **архітрава, дрімоля, жар-зілля, пахучососна, сон-тополя** тощо; б) **атлянтозавр, жар-курка, лебедин, лосунь, праптиця, птероптах, сонцептах, хижун** тощо), наприклад: а) *Ми в Дарниці. Так гарно. Мило. **Пахучососни*** (М.Семенко); *Сни самознищення і сні, де тільки самолють. Смертельно-хорі кажани об **архітрави** б'ють* (В.Стус); *Та сплинуть з плеч вінки зелені руги, любов гарячим процвіте **жар-зіллям**, і в глеках літошних досягне вмить данням терпавим призелень отрути* (Б.Кравців); б) – *Чи ти любиш ту, що з нею ходила, ученицею її? – спитав я нараз, мов злетів на нього **хижун*** (О.Кобилянська); *Снив я в кочегарці – на жарині погляд, Сумував **лосунем** в лісі восени, Як ховався місяць в пелюстках світанку І так тепло сяв діаманти схід* (М.Хвильовий); *Де мудрий звір Радіє тихим плачем, – Співає, не змовкаючи, У небі **сонцептах*** (І.Царинний).

Результати оказіональної деривації, об'єднані в межах аналізованих

дериваційних рядів, демонструють чи то елементарні передбачувані, чи то неелементарні передбачувані, чи то неелементарні непередбачувані структурно-сміслові відношення щодо своїх дериваційних баз. Формально неелементарні та семантично непередбачувані відношення репрезентовані деякими okazіональними зоонімами, які називають ірреальних, вигаданих тварин. Наприклад: *Назва поки що умовна: ше-пе-он. Тобто шапкоподібна ондатра з натуральним сріблясто-колючим хутром. Потім ми, звичайно, виводитимемо не тільки шепеонів, а й качкопонів...* Ондатра з норкою – то вже **норкопон** (О.Чорногуз), де **шепеон** ← **шапкоподібна ондатра**, **качкопон** ← **качкоподібна ондатра**, **норкопон** ← **норкоподібна ондатра**. Незважаючи на те, що такі приклади є поодинокими, їх специфічні особливості виявляються досить виразно на тлі кількісно незначного номінативного мікрополя „назви реалій тваринного світу”. Так само кількісно незначним є номінативне мікрополе, репрезентоване okazіональними номемами для означення реалій неживої природи, зокрема предметів природного та штучного походження, відповідно, **натурфактонімів** та **артефактонімів**.

Okazіональні натурфактоніми, як і артефактоніми, представлено двома дериваційними полями відповідно до того, носієм якої ознаки (непроцесуальної/процесуальної) є предмети (явища) природного/штучного походження. Дериваційне поле „реалія природного походження як носій непроцесуальної ознаки” об’єднує такі дериваційні ряди:

1) натурфактоніми, що номінують реалії природного походження за поро-роковою та часо-добовою належністю (**вечорінь, додосвіт, живодень, зимовиця, зимо́та, ноче-день, передзима, передзим’я, передліття, передосінь, передранок, празима, праосінь, птаходень, рожесутінок, середзимок, тихоніченька, трудоніч** тощо), наприклад: *Ти давно праосінь нагадуєш мені, Широколанний степ, бліді свічада ставу* (М.Зеров); *Щось ніби йде сухим кукурудзинням, Щось ніби йде і дихає з імлі... Як пахне, тату, в світі передзим’ям, – Аж наче в серце зашпори зайшли* (О.Бондаренко); *Знизу оббиті озера хмарами білими – літо-зимо́та* (М.Вінграновський); *І вечорами наші вікна плакали до місяця жаркого, як черінь, поки до мамі сусідки балакали у тиху повоенну вечорінь* (М.Лиходід); *Ані минулого нема мені, ані майбутнього нема. Уводноволені течуть як ноче-дні, так і дне-ночі, лиш серце вірити не хоче і цідить сіру каламуть* (В.Стус);

2) натурфактоніми, які номінують реалії природного походження небесно-повітряного простору (**антизірка, зорепа́смо, молодан, небодаль, підзор’я, піднеб’я, сонцезлото, сонцекров, сонцепечат, сонцепрозор, сонцесвіт, сонцетінь, сонцетрон, сонцехмар, сто́жарниця, стопроміння, хмаренятко, хмаровидло** тощо), наприклад: *Поза полем небо та піднеб’я, З-попід неба димаровий дим, І літак, що сам летить від себе, Дві тополі і вітряк один* (М.Вінграновський); *Не знав, не знав звіздар гостробородий, що в антисвіті є антизірки, що у народах є антинароди, що у століттях є антивіки* (Л.Костенко); *Сьогодні. Вчора. Позавчора. Аж поки сяє сонцесвіт, Щодня в робітні порай, порай Робочих буднів моноліт* (А.Німенко); *Просто*

з поля, сонце де палило, ми з тобою увійшли у ліс. Нас **зеленотіння** обступило, а згори **сонцепрозор** навис (П.Тичина);

3) натурфактоніми, що номінують реалії природного походження земноводного простору (**бурхливоморе, водокрів'я, водовир, водь, зловісноріченька, невірземля, синьовода, сіроморе, сонхвиля, стогори, стрункоскеля, хвилевода, хвилеводдя, чистоводь, чорноводдя, чорнотал** тощо), наприклад: *Нема й не буде врубаного долу, нема й не буде врізаних небес, а берег віри в **чорноталі** скрес, лишивши тільки воду – тьмяну й голу* (В.Стус); *В кожній гілці, в мурашці-зелениці обізвусь твоїм душевним різним щедрохліб'ям, широкоплінним **водокрів'ям** рік* (В.Затуливітер); *І знов тиран. І знов неволя. Хрипкий далекий пароплав сигару закурив... **Сонхвиля*** (П.Тичина); *Так хай пливе **зловісноріченька** в моря країв темно-незнаних, хай світ широкий тихоніченька пісень збира ясно-весняних* (М.Семенко); *А я була – холодне джерело, що **чистоводь** несе у позачасся... Ти мною плив, та обламав крило об щастя* (А.Цвйд);

4) натурфактоніми, які номінують реалії природного походження у вигляді атмосферних явищ (**білосніжжя, брудосніг, бурво, веснинка, вітрень, вітровінь, грозовидло, димотуман, дощина, дощовиння, експресовітер, сніговітер, снігодош, снігозлива, сніження, стовітер** тощо), наприклад: *Крапельмайстер, умілець **дощин**, Дощовими гаями проходив нечасто. Він любив, щоб за ним Все росло і буяло квітчасто* (І.Царинний); *З **експресовітром** я товаришую Він вільний і зі мною бачиться завжди* (М.Семенко); *Душа моя в цвітінні, і немає. Нема цвітіння – більшого нема!.. А **снігодош** над вовком пролітає І Ріг Кривий поволі обніма* (М.Вінграновський); *Цей перший сніг, найперший сніг, ця **снігозлива*** (О.Орач); *На цих шалених **ставітрах**, де ні коня, ані дороги, звіряй свій крок за знаком Бога* (В.Стус).

До дериваційного поля „реалія природного походження як носій процесуальної ознаки” входять номеми, що називають ці реалії за дією, якою характеризується те чи інше явище. З-поміж дериваційних рядів названого поля виокремлені такі, як:

1) натурфактоніми, що номінують реалії природного походження через дію, безвідносно до її суб'єкта (**бризь, біловійник, весновій, гримина, грозовій, заміть, зимносхід, ряботінь, сльотіння, спадень, чаполото** тощо), наприклад: *Сип, білий, біловий, білошелесний, Сип, **біловійнику** мій перелесний! А як же без початку без такого! Тоді заснеш і ти, моя тривога!* (І.Драч); *Іду, поважний, похмурий, і мрію Про щось – про поділ земельної ренти, А навколо грають, пустують дурні **весновії**, Сміються з мене, інтелігента* (М.Йогансен); *А самі, хоч далеченько, чап по **чаполоті** до води, до водиченьки – сухо ж нам у роті* (М.Вінграновський); *У лісі душно, а тут ще й вовк: куди це в путь? – А з сходу аж на **спадень**, бо й там мої живуть, червоношапочки ждуть не дождуться* (П.Тичина);

2) натурфактоніми, які номінують реалії природного походження через дію, опосередковану суб'єктом (**дощосіч, листолет, нетеч-вода, нетеч-калабана, світлоспад, сніголет, снігопад, сокорушення, сонцелет,**

сонцепад тощо), наприклад: *Суха та шибка чи волога У **сніголет** чи в дощосіч, Але порожня йде дорога. З гори під гору, з ночі в ніч* (М.Вінграновський); *Зворохобилися айстри приосіннім **сонцелетом**, проминальною порою, падолистом деручким* (В.Стус); *А в серці літа – щедрий **сонцепад*** (Л.Костенко); *Вже під каталепсії мислі в **нетеч-воді** води прокисли* (А.Цвиг); *І до вершини, повної снігів, я повернувся, горю радий, аж там згори проміння з двох боків у два шуміло **світлоспади** і аж на цей бік річки у бору дві плями клало* (Т.Осьмачка).

У кожному конкретному випадку творча фантазія цього чи того митця, створюючи суб'єктивні образи об'єктивних фрагментів дійсності, матеріалізується образними номінаціями. А образне сприйняття об'єктивної дійсності відбувається насамперед через світ речей живої/неживої природи. На цій основі й продукуються okazіональні натурфактоніми, пов'язані зокрема з реаліями природного походження, які від своєї дериваційної бази відрізняються не лише семантичними відтінками, але й оновленим, збагаченим образно-асоціативним потенціалом.

Дериваційне поле „реалія штучного походження як носій непроцесуальної ознаки” репрезентоване такими дериваційними рядами, як:

1) артефактоніми, що номінують реалії штучного походження за результатами творчої діяльності людини (***антипоема, антироман, віршороман, епіграмеска, компліментарій, книженція, мемуареска, непоезія, словобрухт, словоружа, піснецьвіт, поеза, поезоопера, поезопісня, поезофільм, раритетик, хім-роман*** тощо), наприклад: *Коли ж я повернувся в рідний Київ, І вийшла в світ **книженція** моя, І критики хотіли милить шию – Я їм довів, що ні при чому я* (П.Ребро); *Чи не дарма священну лють свою Вливати іншим в уші, як отруту, Що власну душу спопелить, боюсь, Останками чуттів і **словобрухту*** (В.Стус); *Немає, сивий мій земляче, Тобі ні втомі, ані літ. І серце – молоде, козаچه – Дарує людям **піснецьвіт*** (В.Калашник); *Крутись як муха в окропі! Ще кілька **раритетиків** – і Сироваренкам амба* (М.Пальчик); *Щось завершилося, щось вичерпало себе. **Поезоопера** підвела ризику. Макет „Крайслера” вибухнув на сцені* (Ю.Андрухович);

2) артефактоніми, які номінують реалії штучного походження за результатами та знаряддям суспільно-трудової діяльності людини (***бестіарій, ворожбарня, грошознак, депозитарій, іножуйка, іноцигарка, котлопункт, покрижжя, політкатівня, премісто, фантазоцирк, хімгидота*** тощо), наприклад: *Стала книга зайвим читивом, В моді – іномарка, **Іножуйка**, пляшка з пивом Та **іноцигарка*** (В.Скомаровський); *Виходячи з теорії географічного расизму, всіх писателів, що народилися в селі, треба помістити у гігантську резервацію, у заграбовану клітку, і возити той **бестіарій** всіма мегаполісами* (С.Процюк); *Дружині Левка Івановича, яка кухарює на „**котлопункті**”, батько Ліни сподобався своєю розсудливістю та серйозним поглядом на життя* (О.Гончар); *Збитки від злочинних дій сягають від кількох гривень до більш як півмільйона рідних „**грошознаків**”* (Сільські новини);

3) артефактоніми, що номінують реалії штучного походження за засобами пересування та їх наслідками (**автоколісниця, автомонстр, АЗ, бензинодим, блатфлот, гузтранспорт, добробус, кібермашина, папомобіль, таксомотор, човнівтрило, школяробус** тощо), наприклад: *Чумацький віз чи парокінні дороги, Комфорт сучасних автоколісниць... Як розверстають мої земні дороги – Вони досягнуть астроодиниць* (М.Руденко); *Міниться світло вулиця бензинодимом оповита* (М.Семенко); *Щойно із станції прибули візки. Мають ваду: скриплять. Не гріх було б змастити новий гузтранспорт* (М.Пальчик); *Чи „доведе” добро добробус у різні куточки України?* (Телебачення);

4) артефактоніми, які номінують реалії штучного походження за предметами побуту та продуктами харчування (**бульбеник, жупаносвітка, кожушарисько, крутосходи, молочилне, премблюда, прісняк, радіоквач, сирмукамасло, телевізія, телефонодзенькало** тощо), наприклад: *А поряд в приймальні під пальмою пишною південних садів Олена Євгена кінцівки чистила під телефонодзенькала спів* (І.Царинний); *Крутосходами підіймаюся, несучачкар І довбу золотом чи зубилом, І боюсь налякати видзвоном Двох біленьких чистеньких ягнят, Що пасуться біля дзвіниці* (І.Драч); *Все було, як у того цигана, в якого й вогонь горів, і вода кипіла, тільки не було „сирмукимасла”, щоб зварити вареники* (П.Загребельний); *– Хто тобі таку красиву кофтинку купив? – Це не купили, це молочилне* (волочечне – Ж.К.) *хрещений приніс* (Розмовне).

До дериваційного поля „реалія штучного походження як носій процесуальної ознаки” належать номеми, що називають ці реалії за дією, якою характеризується відповідний предмет. Дериваційні ряди названого поля ідентичні дериваційним рядам натурфактонімів і передбачають:

1) артефактоніми, що номінують реалії штучного походження, через дію, безвідносну до її суб'єкта (**антибрех, антинамульник, бликунець, в'язьба, закусь, недоквас, нежурниця, плавань** тощо), наприклад: *Помили ноги – намастіть їх вазеліном, або ланоліном, або кремом „Сніжсинка”. Потім припудріть тальком: всі ці „антинамульники” повинні бути у вас під рукою* (Остап Вишня); *Епохальне відкриття – препарат „Антибрех”! Позбавляє людину здатності брехати* (В.Дмитерко); *Тримали у в'язьбі, допитували, але через два місяці прийшлося випустити за браком безпосередніх доказів* (У.Самчук);

2) артефактоніми, які номінують реалії штучного походження через дію, опосередковану суб'єктом (об'єктом) (**винограй, гладкопис, косопис, м'ясомолокоздобич, нафтопахло, правдолін, серцевій, серцедзвін, сталепад** тощо), наприклад: *Змужнілість хай нам вкаже гідну путь. Що в тих чуттях, котрі ведуть на плаху, Де радість в голубому винограї, Котрий міняє кольори й тони* (В.Стус); *Так у тугий згортаються сувій Усі твої кумедні герці з тінню, Коли тебе серцевий серцевій Кружля й кружля своєю заметіллю* (О.Бондаренко); *Перш ніж дати нашому „Правдоліну” хід, конче необхідно провести його комплексну перевірку в умовах нашої установи* (В.Дмитерко).

За характером формально-семантичної мотивації артефактоніми, як і натурфактоніми, нічим не відрізняються від номем на означення реалій живої природи. До того ж, незалежно від типу мотивації, індивідуально-авторські утворення власне предметної семантики об'єднані в клас ідентифікаційних номінативних одиниць. Оказіональні номінації предметів і природного, і штучного походження, як правило, не зумовлюються лише зовнішніми ознаками дериваційної бази, що їх мотивує і значення якої займає досить скромне місце в з'ясуванні семантики новоутворення загалом.

2.3.1.2. Номеми для означення абстрактних понять, репрезентуючи предметність, номінують не власне предмети, а абстраговані узагальнені й представлені у вигляді предметів ознаки, властивості, дії, процеси, безпосередньо пов'язані з існуванням конкретних матеріальних об'єктів [Вихованець, Городенська 2004, с.51]. Абстрагування є, природно, ідеалізацією й абсолютизацією об'єктів пізнання, мисленнєвим відчуженням їх від різноманітних конкретних форм існування, різних реальних зв'язків і відношень: у людській свідомості відбувається конструювання понять про об'єкти, явища й ознаки, що насправді не існують і не здійсненні, але для яких є прообрази в реальному навколишньому світі. А тому оказіональні репрезентанти нематеріальних, ідеалізованих понять, абстрагованих від предметів ознак, властивостей, якостей, станів тощо, можна кваліфікувати як **ідеоніми**²⁹.

Позначаючи недискретні (нераховані) предмети, оказіональні ідеоніми репрезентують такі субстантивні номеми, для яких „ідея рахунку абсолютно не застосовувана” [Вихованець 1988, с.65].

Номінативне мікрополе оказіональних репрезентантів абстрактної предметності передбачає два дериваційні поля, відповідно до того, носієм якої ознаки (непроцесуальної / процесуальної) є індивідуально-авторське новоутворення. Причому сегментація за дериваційними рядами може здійснюватися, зважаючи як на загальні, так і на часткові (деталізовані) значення. У першому випадку дериваційне поле „абстрактне поняття як носій непроцесуальної ознаки” об'єднує такі дериваційні ряди:

1) ідеоніми, що номінують безпосередні якості та властивості недискретних предметів (*блідизна, голість, зеленість, многовість, многота, кратність, немолодість, ріднизна, рідність, різність, рудизна, синість, сіризна, тихість, цілота, чистість* тощо), наприклад: *Так гарно ти снілась мені: Не руки, не очі, лиш голос, Лиш голос, як день у вікні, Як вітру знадлива голість* (Д.Павличко); *Руйнуюча розтяглість сіризни. Щомениший провіт у щоновий вимір. Душа пече та тягнеться туди, Де, пам'ятає, було тепло й щиро* (Г.Мирослава); *Блискавиці гострі, як гнів, трипалі, п'ятипалі, колючо-гіллясті розтинали хмари, мережили старе небо своєю чистістю, молодістю, грім гримів обвалами любові, земля здригалася,*

²⁹ Терміном „ідеоніми” для означення „способів та результатів людської діяльності” послуговується Г.Мінчак [Мінчак 2003, с. 8].

мов жінка в обіймах (П.Загребельний); *І ще здалося вдосвіта, наосліп: що я себе утратив **многою** самопомноженого цього світу, що світиться біноклями страждань* (В.Стус); *Бо ти єси уламок **цілоти**, як вискалок безмежного мовчання, існуєш тільки, як сліпе свічадо* (В.Стус);

2) ідеоніми, які номінують опосередковані якості та властивості недискретних предметів (**безпарасольність, братність, високість, вільнота, вічнота, всечасність, дніпровість, двуглавість, іконність, калиновість, книговість, лункота, скелетизм, солов'їність, шестикрилість**, тощо), наприклад: *Один із опадів любив **безпарасольність**, білизну на балконі, ескімо каштанів пишних й вічно тимчасові афіші філармоній і кіно* (П.Коробчук); *На **вічності**, на вічній мерзлоті, В туманно-фіолетовій імлі Себе несем в турботі, в плоті, в поті І серце на небесному крилі* (М.Вінграновський); *Мода на аскетизм, точніше „**скелетизм**”, жіночої фігури прийшла на подіум на початку 90-х* (Україна молода); *Проте не всі присутні, попри близькість та „**братність**” української та російської мов, зрозуміли виступ* (Літературна Україна); *І план думок, і нервів його (художника – Ж.К.) план Лягає в план доби і у **всечасність*** (М.Вінграновський).

З огляду на часткові значення аналізоване дериваційне поле інтегрує розмаїтішу сукупність дериваційних рядів. Проілюструємо деякі з них:

1) ідеоніми, що номінують почуття людини (**безнадія, безжур'я, всебіда, гірчавінь, журота, моторош, передиастя, Perezlo, перемста, прозоромука, самолють, стогнів, стожурба, стогнота, сумота** тощо), наприклад: *Літа на волі – радощі нечасті: **Журот** на всю пекельну довжину... Не доженеш ні ти мене в нещасті, Ні я тебе в біді не дожену* (В.Забаштанський); *Дай нам серця неприкаяні, дай стрепехатий **стогнів**, душ смолоскипи розмаяні між чужинецьких вогнів* (В.Стус); *Кожна ніч була передоднем, Кожен день був жагучим чуттям **передиасть*** (Л.Костенко); *Удень боюся спати. Заснеш, **прозоромукою** проспши, увесь істотою погаснеш кудись туди, в провали літ* (П.Тичина); *А що ж по той бік за парканом: земля згорбатіла, хрести... Там, наче масло, свічка тоне від глухоти, від **сумоти*** (П.Мовчан);

2) ідеоніми, які номінують психічні та фізичні стани людини (**бравість, всеблагість, всеядність, вундеркіндність, європейськість, животворність, кретинічність, лицарськість, львівськість, напівінтелігентність, нормальність, одноемоційність, українськість, хуторянськість** тощо), наприклад: *Ненавиджу оту **нормальність**, Яка породжує ханжу* (М.Руденко); *А все-таки – святому нудно жити. Прямим – до **кретинічності** – не хочу, і вже в 15 хлопчиком волочусь, і вже в 17 надоїло жити* (В.Стус); *Бо на сьогодні вся наша **європейськість**, здається, полягає лише в тому, що ми вживаємо сало* (Ю.Андрухович); *З-за океану прибули до нас канадці з ансамблю Там Ті Ділат. І одразу ж викликали сумніви щодо своєї „**канадськості**”, яка ну дуже вже змахувала на „**французькість**”* (Україна молода); *Яскраво виражена, неодноразово продемонстрована неінтелігентність або **напівінтелігентність** – це одна*

спільна риса багато в чому не схожих керівників (М.Славинський);

3) ідеоніми, що номінують природні стани та виміри (**березневість, близь, грозівість, грудневість, далечизна, дощизна, зимність, кінцевість, ластівочність, літність, огневість, пелюстковість, привсюдність, тьмота, хвилиnnість** тощо), наприклад: Як я люблю оту весняну **березневість**, що повіває весняним теплом (М.Дяченко); Все кругом, здається, **тьмота** перетьмить... День у день іду – і все надсилу (В.Забаштанський); День клавсь на **дощизну**. Євдокія, Гана і Оляна козацьку валькували **дідизну** (В.Затуливітер); Започали невідворотну зміну: Підсніжні води жилами сплелись, Підважили всю крижану дернину, І весняна наблизилася **близь** (Є.Маланюк); Нерви Рухливі в безсиллі **Зимність** потворна як жах (М.Семенко);

4) ідеоніми, які номінують суспільно-політичні формації (**вождизм, дармократія, дурнократія, кацапізм, комітетіада, кучміада, кучмізм, кучмократія, лідерчукізм, лукашенківщина, лукашизм, медіакратія, мерство, некомунізм, прес-секретарство, путінізм, райвиконкомство, совкізм, хайживізм, хамократія, цезаризм, януковичизм** тощо), наприклад: Я – ворог твоїй – тобі мурую мур. Імперії, Стараюсь до пропасниці. Закручений, як равлик, в ревматизм, Точу пісок, вишукую, як трясці, Для тебе золота. На твоїй **некомунізм** (В.Стус); Продати все, що можна продати. І над усім цим – безкінечні потоки слів і торжество демократії, **дармократії, дурнократії**, як там у „Республіці” Платона: аристократія – влада кращих, тимократія – влада честолюбців (П.Загребельний); У донедавню епоху „**Хайживізму**” всі ми до кожної більш-менш помітної події в суспільному житті готували „славні та вагомі” подарунки (Вісті кийвські); А загалом, феномен всенародної „**кучміади**” – це щаслива зустріч монархічної законодавчої норми і споконвічного рабства (День);

5) ідеоніми, що номінують соціально-побутові формації (**аутсайдерство, бабство, бабодурство, біднотерапія, бойовикоманія, благополучизм, гуморизм, джінсоманія, дядькизм, жебракіада, журналізм, лінгвотерапія, московіада, перофобія, приятелізм, рестораніада, сестрицтво, холуїзм, хохлізм, шпаргалізм, шпигуноманія** тощо), наприклад: „Жіноче братство”... Це, мабуть, помилка. Коли вже „братство”, то, значить, не жіноче, а чоловіче, а коли це організація суто жіноча, то, очевидно, це буде „**сестрицтво**” (Остап Вишня); Коли розлетівся на друзки філістерський **благополучизм**, замість звичних знаків оклику поставили загадкові знаки запитання (М.Славинський); **Холуїзм** – це система, така ж прекрасна, як і всі інші системи, але незмірно глибша за них (І.Сенченко); Ледь заспокоївся головний комуніст Криму, як напад „**бойовикоманії**” стався у лідера КПУ П.Симоненка (Україна молода).

Дериваційні ряди аналізованого дериваційного поля засвідчують одну важливу особливість: позначаючи нераховані, нематеріальні за своєю природою явища, подібні утворення позбавлені кількісних протиставлень, Оказіональні репрезентанти абстрактності отримують конкретні значення в умовах певних контекстів, які функціонально та семантично перетворюють

ці одиниці, що можуть ілюструвати як родові, так й індивідуальні поняття.

Відповідно до теорії дериваційних відношень, okazіональні номени дериваційного поля „абстрактне поняття як носій непроцесуальної ознаки” мотивуються чи то атрибутивною, чи то субстантивною дериваційною базою, з якою перебувають в експліцитних (як елементарних, так і неелементарних) формальних зв'язках і яка зумовлює, передбачає їх семантичну мотивацію.

Дериваційне поле „абстрактне поняття як носій процесуальної ознаки” пов'язане головним чином із дієслівними мотиваторами й сегментується на такі дериваційні ряди:

1) ідеоніми, що номінують власне (безвідносно до об'єкта) опредметнену дію або стан (*вишелест, гниво, дих, дзиз, жеврість, звал, крап, клеп, мус, набрид, нагад, недоцвіт, пересміх, перешеніт, погин, поліж, потін, потопт, пливо, розтруб, розшир, розшум, стих, тонь, тужиль, часолет* тощо), наприклад: *А там в високій глибині, де тоне тонь ясна, перловий жайворон тонить: хмар-хмарова весна* (П.Тичина); *Розлив свій гнів і стих. Струмки рокотять яром, і райдуга стожаром дзвенить у стих* (М.Драй-Хмара); *Кленова гілка б'ється в раму туга, як матері тужиль* (А.Малишко); *О музо буднів, скромна і поважна, (Одвічно непідвладна часолету) – Володарко, даруй, що легковажив У суєті, у хаосі розлуки Високими вимогами твоїми* (А.Німенко); *І тяжко, як від недосипу, на мить притамовую дих, Усе дослухаюсь до схлипу У тиші хвилин голубих* (В.Забаштанський);

2) ідеоніми, які номінують поняття як результат опосередкованої об'єктом дії (*головокрут, кабелізація, крадство, латиноамериканізація, людолом, нерволам, обіймація, одонеччення, прихвати́зація, розукраїнювання, селозація, стоянізація, суржикізація, суркізація, тракторизація, холодизація* тощо), наприклад: *Учися бути сильним у нетрях нерволамів. Ударять в праву щок – віддай ударом в пах* (В.Олейко); *Холодизація в квартирах доходить до позначки +3* (Сільські новини); *Курс реформ. Інтеграція в Європу. Обіймація зі Сполученими Штатами. Руконогозадирація перед усім, що паном зветься* (П.Загребельний); *„Кабелізація” третього тисячоліття – перспективний бізнес, але не пускають „колючі дроти”* (Україна молода); *А так, щоб зовсім тільки те й робить, щоб на ковадлі цокать, на авто гудить, – іди в „Гарт”. Потому селозація* (Остап Вишня);

3) ідеоніми, що номінують поняття через ознаку за дією (*бачність, богорожденність, всеосаяжність, всенищівність, затопленість, зойкність, обганяльність, ослвленість, очужілість, плеканість, подоланість, проституйованість, розвихреність* тощо), наприклад: *Можеш бігати навколо своєї шкіри, як дикун коло забитого, і справляти ритуальний танок своєї подоланості* (В.Стус); *Я заздрю всім, у кого є слова. Немає в мене слів. Ростріляні до слова. Мовчання тяжко душу залива. Ослвленість – дурна і випадкова* (І.Драч); *„Надайте мені стипендію, Ваша Суверенносте, надайте мені сти...” Яке підле й нище лакейство духу, яка внутрішня проституйованість* (Ю.Андрухович); *Майся, серце, на бачності*

– май! Крильця лельом-полельом здимай (М.Дяченко); Осінні скрипки в саду оркестру симфонії. То кохання моє моє кохання – захопленість. Люди озброєні мрії озброєні мови озброєні А у мене тільки **затопленість** (М.Семенко).

Оказіональні репрезентанти дериваційних рядів ілюстрованого дериваційного поля утворюють досить складні спектри в межах загального, об'єднувального їх значення. Кількість представлених ними рядів не є обмеженою, адже цілком можливою є їх подальша сегментація: найбільш абстраговане значення – опредметнена дія – маніфестує лише ядро аналізованого поля, однак тут мають місце й інші, периферійні значення, кожне з яких лексично обмежує й конкретизує основне і є потенційно градуйованим. З цих позицій будь-яке дериваційне поле „становить більшу чи меншу сукупність часткових, споріднених значень, що розрізняються за ступенем абстракції, характером своєї лексичності, вказівкою на ту чи іншу ознаку денотата” [Никитевич 1985, с.111].

Формальні показники, будучи залежними від лексичної індивідуальності твірних одиниць, здатні „розподіляти” okazіональні репрезентанти предметності за різними і подекуди далекими один від одного дериваційними рядами і навіть полями. Семантика дериваційних рядів модифікується, що уможливорює їх подальшу сегментацію.

2.3.2. Оказіональні репрезентанти процесуальної ознаки. У теоретичній граматиці носії процесуальної, або динамічної, ознаки, представлені як дія або процес, входять до лексико-граматичного розряду слів, за якими закріпився статус дієслова. Незаперечним є те, що останнє містить елемент значення, який можна назвати характером позначуваної дії, співвідносною з реальністю. Названа ознака є номінативною й ілюструє семантичний критерій. „Дієслова виявляють семантичний критерій у трьох вимірах, а саме: вони означають дію та стани, спрямовані на відображення дій та станів у позамовному світі, характеризуються узагальненим значенням процесуальності” [Вихованець, Городенська 2004, с.218].

Сутність репрезентантів процесуальної ознаки пов'язується передовсім з тим, що слова відповідного лексико-граматичного класу мають значення дії або стану. Такий поділ дієслівної лексики є досить виразний, але певною мірою спрощений, оскільки сфера дій і станів у житті є досить широкою та розгалуженою [Шведова 1989; Белоусов 1989; Касимова 1989; Коробова 1989]. Хоча, безумовно, „при всій різноманітності значень, за якими можливий поділ дієслівної лексики на групи, об'єднані вужчими, конкретнішими значеннями, основну сему будь-якого дієслова становить лексичне значення процесу, що реалізується як динамічна ознака особи, предмета, явища або ж виступає поза формально вираженими зв'язками з ними” [СУЛМ 2002, с.360]. Саме процесуальність, подібно до іменникової предметності, обирається за критерій семантичної кваліфікації дієслова і не лише узуального. Оказіональні репрезентанти процесуальної ознаки є успішними результатами okazіональної лексичної деривації.

Як і узуальні, okazіональні дієслівні номеми характеризуються динамічною ознакою з погляду різних часових площин її розгортання, граничності/неграничності, реальності/гіпотетичності, зв'язку з одним або кількома суб'єктами тощо і, по суті, мало чим відрізняються від перших у словотвірному плані. Наприклад: *Тільки, на лихо отим, що дуже люблять **пляжитися**, нема такого кілка, щоб сонце підпирати* (І.Сочивець) (пор.: **пляж+и-ти+ся** ← пляж); *Ні, не скажу, що небо ти моє. Що я увесь до горна – тільки твій лише. Не **панегіритиму** карамельним віршем* (В.Стус) (пор.: **панегір+и-ти** ← панегірик); *Веранда гомін темний **острунить** Зустріну свою божевільну там* (М.Семенко) (пор.: **о+струн+и-ти** ← струна); *Сивієш, голубе, сивієш! Тобі іде ця клята свина! Зі мною ти повік не **осамієш**, Та я зостанусь, тиха і сумна* (Г.Чубач) (пор.: **о+сам+і-ти** ← сам); ***Крилю** голодний зір за обрій, Обтятий Богом шестикрил* (Є.Маланюк) (пор.: **крил+и-ти** ← крило) тощо. В усіх випадках okazіональні утворення номінують носіїв процесуальних ознак, представлених як дія чи стан, які мають певні часові показники, характеризуються тривалістю/нетривалістю, репрезентують зв'язок позначуваних дій і станів з реаліями/ірреаліями навколишнього світу. Від узуальних вони відрізняються тим, що є не відтворюваними, а створюваними вербальними знаками. Okazіональні репрезентанти процесуальної ознаки становлять надбання власне комунікативного простору і можуть посісти „вакантні” місця в „мовному просторі” лише за підтримки їх узусом.

Спростовуючи твердження З.Потіхи про те, що „мова незначною мірою поповнюється новими дієсловами” [Потіха 1970, с.324], зауважимо: на сучасному етапі розвитку мови дієслівні лексеми не тільки активно продукуються, але й так само активно стабілізуються узусом, оновлюючи мовну систему загалом.

Основні результати okazіональних дериваційних процесів, об'єднані загальним категоріальним значенням процесуальної ознаки, представимо у вигляді номінативного поля, що передбачає фінітні та нефінітні мікрополя, або, відповідно, вербоніми та вербоїди³⁰ (Схема 2.4):

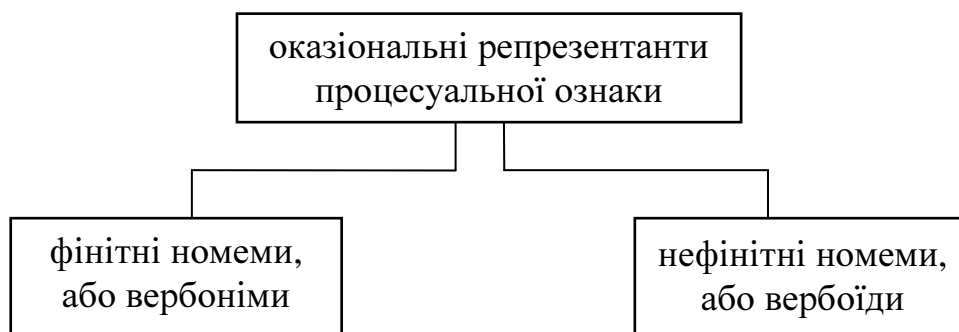

Схема 2.4. Номінативне поле okazіональних репрезентантів процесуальної ознаки

³⁰ Фінітні дієслова (лат. *verbum finitum*) – це власне дієслова, які використовують для означення „дій” не абстрактно, а під час „її виникнення від дійової особи” (О.Потебня), подекуди і „фіктивної” [ЛЭС 1990, с.104].

Фенітні номеми інтегровано у два дериваційні поля, представники яких є носіями власне процесуальної ознаки, хоча остання виявляється в кожному з полів по-різному: у першому випадку процесуальність опосередковується предметною субстанцією, у другому – іншою ознакою (непроцесуальною чи процесуальною).

Дериваційне поле „фінітна номема як носій процесуальності, опосередкованої предметним мотиватором” сегментовано на дериваційні ряди, певним чином співвідносні з дериваційними полями okazіональних репрезентантів предметності, а саме:

1) вербоніми, що номінують дію через її відношення до антропонімів (*бодлеритися, блеронутити, геїти, демосфенити, загоголитися, занадсонити, защедрінитися, іванити, обатійити, оболесити, одбодлерити, перебандерити, перевольчемутити, перегайдаїти, перемакарити, перепетлюрити, перефедорити, розметерлінити, сосюритися, цицеронити* тощо), наприклад: – *Рострілять!* – кричить. – *Розтрілять, як такого вже націоналіста, що й Петлюру перепетлюрив і Бандеру перебандерив* (Остап Вишня); *Вона мене оболесила, вона мене занадсонила* – Мені ж здавалось, що підійме мене до вершин (М.Семенко); *Всі про них читають, всі про них знають і всі чекають, хто ж кого переказайнує: чи Федір Іванович Дубковецький Макара Онисимовича Посмітного „перефедорить”, чи Макар Онисимович Федора Івановича „перемакарить”* (Остап Вишня); *Блеронув з похмілля старший син прем’єр-міністра Великої Британії Тоні Блера – 16-річний Юан* (Україна молода); *Все правильно, не „сханурся”* (Батьківщина);

2) вербоніми, які номінують дію через її відношення до персонімів (*бабусіти, віддідуганити, дипломатити, дитинити, забюрократитися, завдовитися, зрабитися, кілерувати, музикантити, напатріютити, окандидатитися, офіціантити, спаламарити, студентувати, школярувати* тощо), наприклад: *Ранні роси ту рожу зрощують: Ранні діти її дитинять, і долоні її долонять, і пригублюють губи* (В.Стус); *В Європі, в тій півній, на сміх усім, на страм, манжетно дипломатите, – шумить винце... І міряєте степ родючий, наче крам* (П.Тичина); *Показав паспорт і довідку, що окандидатився* (М.Пальчик); *А Сашко та Олексій – „школярують”* у ЗОШ №84 (Сільська газета);

3) вербоніми, що номінують дію через її відношення до зоонімів (*бараніти, вороніти, жайворонити, журавлити, завовчитися, забджолити, зигзичити, змавнитися, зозулити, зозулитися, комарювати, коровити, коровоосундучитися, лелечити, леопардити, огадючитися, окрисюватися, півніти, птахувати, соколити, солов’їнитися, солов’їти, щоглити* тощо), наприклад: *Зозуленька – зозулиться мені: Стає за приклад для людської долі – Народиться в нерідному гнізді, Але – співає рідної на волі* (Г.Чубач); *Лелеки над жінками. Незвичайні Лелечать кола* (І.Драч); *Ні вікна, ані зорі, – комарюють комарі* (Л.Костенко); *Не кожний соколить, не кожний в нетрях бродить, а я у нетрі йду за золотом життя* (М.Хвильовий); *Метушилася заграва; в спогад*

був прозорий шляк, **леопардило** м'язами – я, як криця, був міцний, а вона тополю знала (М.Хвильовий);

4) вербоніми, які номінують дію через її відношення до флоризмів (**брунькуватися, бузковіти, вишневіти, відполинити, завиноградитися, завівсюжити, затрояндити, збутонити, здеревинити, зернити, калиніти, кущуватися, маковіти, малиновіти, обімишити, пелюститися, розпелюстити, споришити, стовбурити, тополити, тополіти, широколистити** тощо), наприклад: *Стрілець – той знак є смак, коли запахне перший вистріл. А ти, весна, ти затрояндила в повітрі млистім?* (М.Хвильовий); *Рояль обсипле, торкнеться стін, спаде на тепле, збутонить стан* (П.Тичина); *Може, все, що мене обімишило, – Лесті зашморг, достатку шлея?! Тож мечем харалужним, не шилом Бий мене, щоб отямився я* (І.Драч); *Ти будеш обеліском тополіть на цьому пагорбі, що не загоїв болю* (М.Лиходід);

5) вербоніми, що номінують дію через її відношення до натурфактонімів (**ввулканитися, вереснитися, веснувати, відвересніти, відзимитися, відночити, відосеніти, грозувати, джерелитися, краплитися, кучугурити, листопадувати, огромятуватися, одвеснити, озонити, осонцювати, оскелювати, осутінити, перехмаритися, ранкувати, розвеснитися, сніговіятися, сонцитися, спустинити** тощо), наприклад: *Він давно одвеснів У всесвітній потік. Не лічи його днів – Надто куций наш вік* (Б.Олійник); *Вересниться, сниться, лебедіє... Гомоном наповнені ліси* (Г.Чубач); *Відхурделили, відзимилися Холод, стужа і мороз, Виноградники збудилися – Жде лоза Травневих гроз* (А.Німенко); *Із-під хмар-снігурів Сніговіється даль-хитавиця* (М.Вінграновський); *Пляж видався чимсь архаїчним Священно сонцився уявний Ніл* (М.Семенко); *Коли грозує далеч неокрая У передгроззі дикім і німим, Я твоїм ім'ям благословляю, Проклинаю іменем твоїм* (В.Симоненко);

6) вербоніми, які номінують дію через її відношення до артефактонімів (**аркодужити, алмазити, борщувати, відпрапорити, дзеркалити, драбинитися, запаштетитися, затротуаритися, запланетитися, історити, казкувати, когтити, концертувати, ліхтарити, машинити, моторити, намадригалювати, оковдритися, омагазинити, орубінити, перснити, подзеркалити, плакатити, прокулити, роздверити, шоколадитися** тощо), наприклад: *Перемична, як редут, При Хортиці кремезно аркодужить* (М.Лиходід); *Весна принесла їм зелений устав, їх сонце голубить, алмазять їх роси, – і брость розкриває рожеві уста* (М.Драй-Хмара); *Пийте, люди, пийте та борщуйте. Замочіть, щоб не розсохся віз. А стомились коні – заночуйте! Менше буде виплакано сліз* (М.Руденко); *Думки ріка і радіострум, мов безумна рука, роздверять космос! І не буде замка* (П.Тичина); *Охрип мій альт. І я загубив упевненість. Я загубив ґрунт Омагазинив свою зверненість І попрохав фініків фунт* (М.Семенко); *Затротуарилось повітря... На Благовіщенський базар поспішно кошики прямують* (М.Хвильовий);

7) вербоніми, що номінують дію через її відношення до ідеонімів

(азартувати, безумити, блакитити, вижалолоювати, відтеплюватися, герцюватися, глибнути, кольоріти, кольоритися, нікчемствувати, німотствувати, обболити, одглибинитися, осамотитися, оступінітися, осумлювати, переметаморфозитися, перетьмити, політпросвітитися, самотити, тонити, турботити, углибати, ювілеїти тощо), наприклад: *І тільки море, море, безтрепетний маяк. І тільки повно слуху. І яснозора бризь одглибинилась* скрізь без руху (П.Тичина); *Бриніли по обранених ярах скляні струмки, відтеплювалися кручі* (В.Стус); *Совинський щойно „оступінівся”, одержав науковий ступінь, захистив кандидатську дисертацію* (П.Загребельний); *Розстануть прикrostі плямами здивованими І небо переметаморфозиться в оранжевий бант* (М.Семенко); *А мені, а мені, славослову, Вас-бо славив, дурний вертопрах, Відібрало розбещену мову І німотствую геть у віках* (І.Драч); *Ніби роси-росяниці, Сльози капують з очей, Мов навчилися ці птиці Ювілеїти в людей* (В.Симоненко).

Цілком закономірно: кожен з представлених дериваційних рядів потенційно сегментований далі (див.: дериваційні ряди оказіональних репрезентантів предметності), що уможливорює модифікацію номінативного поля оказіональних репрезентантів процесуальної ознаки загалом.

Усю сукупність елементів дериваційного поля „фінітна номема як носій процесуальності, опосередкованої ознаковим мотиватором” об’єднано в межах двох дериваційних рядів:

1) вербоніми, які номінують дію через її відношення до іншої процесуальної ознаки (*відкрокуватися, відтонкоголосити, всенедочекатися, всепрориватися, грубозміцнитися, довгославити, зубоскреготати, наживиморгати, намовчати, нанімуватися, облютувати, підмовчати, перенедопити, перепоблискувати, продріматися, самознищувати, самообпльовуватися, синьозорити* тощо), наприклад: *Ну й долечка! Прождати на життя – і всенедочекатися – померти* (В.Стус); *А ви – співайте. Для себе. Я Вам – звідти... підмовчу* (В.Затуливітер); *Зараз я вже стриманий і не такий безладний. Багато думав я і зважував дрібниць Грубозміцнивсь* рішучий став і владний (М.Семенко); *І всю дорогу Штонь телесувався, пручався, брикався, кричав, верещав, грозився, кляв, зубоскреготав, хвищався, гуцикав, підскакував, навіснів, пінівся* (П.Загребельний); *Ви десь наживиморгали про комуніста „багрового”, що, мовляв, вислужився перед Кремлем* (І.Багрянний);

2) вербоніми, що номінують дію через її відношення до непроцесуальної ознаки (*бистрити, відблакитніти, водностаїнювати, глухонімувати, дощуватіти, зарішучити, зарожевити, каріти, мертвити, наївити, напівтемнити, незримити, нетерпеливитися, обкрижанити, осклянити, отемніти, розщербатитися, рубцюватіти, ряснити, сентименталити, стончуватися, тверезити, швидкувати* тощо), наприклад: *Вже мохами чорніють Небесні ялини. Дощуватіють* луки В краплинах роси (І.Царинний); *Ідейні, правовірні, пуританки – Ряснить* із неба весело так дощ (А.Данченко); *П’єро сентименталить* (М.Семенко); *Вона причаєна. Глуха. Гучить бо в себе. І прямує туди, де все глухонімує, де*

вічна хата без верха – чи то літує, то зимує (В.Стус); А нині шумними водами біжить, буремними дунаями **бистрить** у безвісті (М.Драй-Хмара).

Вербоніми обох дериваційних полів є зразками експліцитних (як елементарних, так і неелементарних) формальних відношень щодо своєї дериваційної бази (пор.: **о+сонц+юва-ти** ← *сонце*; **довго+славити** ← *довго славити*; **глухонім+ува-ти** ← *глухонімий*; **від+тонкоголосити** ← **тонкоголос+и-ти** ← *тонкоголосий*) (пор.: *Хай-но і помру – хай він за мене відтонкоголосить три тисячі пропавших вечорів та Ясні тонкоголосять крони, благовістує білий світ, галуззя в білому полоні журливих усмішок суцвіть* (В.Стус). Однак заслуговує на увагу те, що подібні оказіональні утворення в численних мовленнєвих ситуаціях демонструють непередбачувані (а де-не-де й абсолютно непередбачувані) смислові відношення між вихідними та похідними одиницями. Оказіоналізм **веснувати**, який перебуває у формальних відношеннях з узуальною лексемою *весна*, успадковує від останньої метафоричну сему й набуває значення „розквітати” (*Згорів мій сад! Під корінь спопелів! А там колись надії веснували* (Г.Чубач)) (пор. також: **змендельсонити** – „зіграти”, де значення оказіонального утворення сприймається крізь призму його дериваційної бази – антропоніма *Мендельсон* – імені видатного німецького композитора, піаніста та органіста (*А Вальок щось на фортепіані змендельсонить для кайфу, – підтримав господар* (А.Крижанівський); **одвалидолити** – „заспокоїти”, де семантична мотивація так само зумовлена дериваційною базою: *валідол* – „заспокійливий лікарський засіб” (*З горем пополам її „одвалидолити” й, перекидаючи стільці, кинулись на мишачі лови* (О.Вусик); **інтернаціоналіти** – „пролетаризувати”, бо вихідною одиницею послужила назва міжнародного пролетарського гімну „Інтернаціонал” (*Я освітлюю блиском серця бензинного Шум пропелера й шкіряне кепі Руште все огорожене незмінно – Інтернаціональте степ* (М.Семенко).

Характерною особливістю оказіональних вербонімів є їх здатність репрезентувати „прямолінійну тавтологічність” [Лыков 1976, с.72]: у таких випадках похідна та вихідна одиниці знаходяться в межах одного контексту. Наприклад: *Де, як вітер непокірний, жайворонок жайворониться* (М.Лиходід) (**жайворон+и-ти+ся** ← *жайворонок*); *І хоча січень січе, а мені за плечем журавлі журавлять* (Б.Олійник) (**журавл+и-ти** ← *журавель*); *Вишневі зорі зоряться, Земле моя, красо моя, Вкраїно дорога* (А.Малишко) (**зор+и-ти+ся** ← *зоря*); *То хмари все хмаріли, а то у тучу всі зійшлись і звідси ціляли в блиск розколотого неба, в Дніпрі одбившись* (П.Тичина) (**хмар+і-ти** ← *хмара*); *Що роблять сонце й місяць вдох, Коли в снігах біліє мох, На сіножать сніги сніжать, І снігурі в снігу лежать* (М.Вінграновський) (**сніж+и-ти** ← *сніг*); *А каменяка, зразу не кинена, каменячиться так, як поросяться свині, яких водять на с/г виставку* (В.Стус) (**каменяч+и-ти+ся** ← *каменяка*) тощо. Подібні фінітні номени є тавтологічними не лише за формою, але й за змістом: вони повторюють інформацію, закодовану в узуальних репрезентантах предметності. Причому носії цієї інформації переводяться в іншу площину – до розряду

репрезентантів процесуальної ознаки.

Оказіональні вербоніми є типовими ілюстраціями власне процесуальної ознаки, оскільки позначають рух, що відбувається в часі, тобто маніфестують темпоральність. Водночас вони організовують навколо себе й так звані вербоїдні утворення, які сприймаються як процесуальні через протиставлення вербонімним. „Як динамічна ознака, що є формою існування матерії, дія відзначається різноманітністю виявів, способів перебігу, а це останнє знаходить вираження у численних і різноманітних дієслівних (фінітних і нефінітних – Ж.К.) формах” [Леонова 1983, с.161].

Оказіональні вербоїди, як і вербоніми, репрезентовані двома дериваційними полями, одне з яких об'єднує нефінітні номеми, що номінують процесуальну ознаку, модифіковану в непроцесуальну (позначають ознаку за дією), інше – номеми, які номінують супровідну процесуальну ознаку (позначають додаткову дію). Зауважимо, що останнє є малопродуктивним, а тому демонструє лише поодинокі зразки, які, щоправда, можуть представляти ті чи інші дериваційні ряди, хоча й обмежені в кількісному вимірі (*хрещатикуючи, офутляруючи, переісточуючись, напташивши, огорокосившись, онімбивши, острограмившись, проладанивши, прошилюючи* тощо), наприклад: *Сивоволосий дід згадував про далеку молодість Механічно **офутляруючи** передзначену віолончель* (М.Семенко); *Труна кімнати. Крізь вікно – могила Костюшкова. За нею – далечінь, В фортелі дотліває утле тіло, **Переісточуючись** в тінь* (Є.Маланюк); *30 серпня минулого року Анатолій Бохан та Олексій Чумак близько 17-ої години разом із Володимиром Гордієнком, злегка „**острограмившись**”, сиділи на агітмайданчику на вулиці Залізничній у Лубнах* (Сільські новини); *І карлючки торішні, **прошилюючи** спину, Торкалися болуче натруджених кісток* (П.Мовчан).

У проілюстрованих контекстах процесуальна ознака, репрезентована okazіональними утвореннями на зразок ***офутляруючи, переісточуючись, острограмившись, прошилюючи***, усвідомлюється як супровідний другорядний акт, не здатний до самостійного функціонування, адже зумовлений процесуальною ознакою вербоніма (узуального чи okazіонального), він накладається на останню. Оказіональні номеми, що є носіями супровідної процесуальної ознаки, демонструють відносно елементарні зв'язки: мотиваційні відношення між дериватом та його дериваційною базою опосередковані проміжним/віртуальним, (уявним) елементом, який мав би бути, але якого, по суті, немає (пор.: ***офутлярю+ючи*** ← [о+футляр+юва-ти] ← футляр; ***переісточу+ючи-сь*** ← [пере+істот+ува-ти+ся] ← істота; ***острограми+виши-сь*** ← [о+ст+о+грам+и-ти+ся] ← сто грам).

Аналогічними формальними відношеннями охарактеризовані й okazіональні вербоїди, що позначають ознаку за дією. Наприклад: *Напевно, на прогулянку виходили **Оюнени** божества цього диволісу – мавки і страхополохи, русалки й бородаті лісовики під руку з найпостійнішою з коханок – ніччю* (М.Дяченко) (пор.: ***оюн+ен-ий*** ← [о+юн+и-ти] ← юний);

Розжуравлена пісня осяде, колюча, мов глиця, в днище світлого русла, в якому дзвонкова джерелиця (А.Цвид) (пор.: **розжуравл+ен-ий** ← [роз+журав+и-ти] ← журавель); Вино *осонценого* саду, бальзам осіннього тепла (М.Лиходід) (пор.: **осонц+ен-ий** ← [о+сонц+и-ти] ← сонце); Весна у розквіті. Чисте небо, лагідне сонце і *розбрунькований* парк (Є.Дудар) (пор.: **розбрунькова+н-ий** ← [роз+бруньк+ува-ти+ся] ← брунька); В кав'ярні тіні блимали пересувалися м'яко Одвідувачі за *оскатертиненими* столиками кокетують недбалими позами (М.Семенко) (пор.: **оскатертин+ен-ий** ← [о+скатертин+и-ти] ← скатертина) тощо. У проілюстрованих мовленнєвих ситуаціях названі вербоїдами процеси представлені у вигляді атрибутивних ознак, яких набувають предмети внаслідок впливу на них інших предметів. Деінде okazіональні вербоїди засвідчують ознаки, що їх набувають предмети в результаті своєї діяльності: *Поразка і яса, відрада кругойдуча. І нахилився весь обличчям – нав у промінь; По кому – подзвін? А по нас... Стікає вік. І час тече, немов пісок в осклілім горлі, і ти, осклілий, сам у горі* (В.Стус).

Дериваційне поле „нефінітна номема як носій процесуальної ознаки, модифікованої в непроцесуальну” є багаторядним і прямо пропорційним дериваційному полю okazіональних вербонімів „фінітна номема як носій процесуальності, опосередкованої предметним мотиватором”. Щоправда, на відміну від останнього, воно є менш чисельним; до того ж деякі з дериваційних рядів представлені лише поодинокими зразками, зокрема:

1) вербоїди, які номінують ознаку за дією через її відношення до антропонімів (*омайнрідений, омонтекрістений, отичинений*), наприклад: *Завтра день прокинеться і приголубить усе розхристане – усе хлоп'яче і молоде – омайнрідене, омонтекрістене – ранком весняним по вулиці йде* (М.Семенко); *О, ті поклони, отичинені, Такі низькі й такі нестерпні. За всі гріхи, чудні й невчинені, Ти щиро каюся у „Серпні”* (Яр Славутич);

2) вербоїди, що номінують ознаку за дією через її відношення до персонімів (*залюджений, закобзарений, збільшевичений, омоскалений*), наприклад: *І що мені ранок? Люди? Погорда? Я владар безмінних залюджених скель* (М.Семенко); *Тільки ні про що не довідалися: все ж і в Естонії, і в Чехословаччині, і навіть у начисто „омоскалений” Україні професіонали ще не перевелися* (Сучасність); *На тім тлі і в тій атмосфері покалічена цензурою і впень закобзарена суспільством поезія Шевченка обернулася в вельмишановну, але майже мертвоу реліквію* (Є.Маланюк);

3) вербоїди, які номінують ознаку за дією через її відношення до зоонімів (*ззозулений, опсявірений, осолов'їнений, розмурашений*), наприклад: *Нога трави в багряне відійшла, Ззозулена зоря останню росу гонить* (М.Вінграновський); *І пащу роззявля псяюха – Той спів на гавканину схож. Та Відень вже тепер не слуха Тих опсявірених вельмож* (Д.Павличко); *А сонце, розмурашене роями рудавих ос, чаділо в небесах, додимлюючи мій передкінець життя і сподівання* (В.Стус);

4) вербоїди, що номінують ознаку за дією через її відношення до флоризмів (*заводорослізований, залистяний, заліснений, обакацієний,*

олавровінчений, отроянднений), наприклад: *На нараді говорили передусім про те, як збільшити обсяг заліснених територій* (Телебачення); *Провінціальний поет заворожений Бальмонтом Відшукав свій кут самотньо обакацієний* (М.Семенко); *Заводорослізовані* водойми (Селянська газета); *Коли стане зимно забайдуженій легенді І буде лягати молодість в олавровінчену труну* (М.Семенко);

5) вербоїди, які номінують ознаку за дією через її відношення до натурфактонімів (*задощений, зазорений, згрозений, зморозений, обезземлений, овеснений, огрозений, одощевлений, оземлений, олітнений, осончений, розвеснений* тощо), наприклад: *На схилах ночі, там, де гладь води, Овеснені розплескувала зорі округлим місяцем* (Г.Миросяла); *Дощі лили у щілини-ущелини. Іще лини, Іще лини на одощевлені лани* (О.Орач); *Ніг нема. Ні рук. Одні долоні. Лиш долоні голі – замість рук. І нічні, зазорені, холодні Хвилі – так, як по дощі на брук* (В.Стус); *В білих одежах вони вийдуть на зморозене дно, І одинокую краплину вогню зорять вони із туманів* (М.Вінграновський);

б) вербоїди, що номінують ознаку за дією через її відношення до артефактонімів (*забичкований, завоскований, запоежений, зачовнений, зекранений, змаячений, обездворений, обезп'єдесталений, оескізений, окишенений, окінематографований, оланцюжений, оліхтарений, олюстрений, оплямлений, опортретений, осинєплямлений, отризублений, прикнопнутий, продинамітений, розклубочений* тощо), наприклад: *Пасмами диму зірки падають до сигарет, аби вранці сміттярі згрїбали безліч забичкованих бажань* (О.Чеклишев); *Бо в нічному повітрі є слова пророчі, Вуха завосковані, невидючі очі* (М.Людкевич); *Було так багато руху і самотньо плакатив без потреби З ілюмінованого театру окінематографований Шекспір* (М.Семенко); *Безконечний простір Без шляхів і доріг, Небо темне без зір, Обездворений двір, Без плугів переліг* (Б.Лепкий); *Недаром, недаром, недаром твій човен міжхвиля гоїда, в тумані, неначе в угарі, змаячена, плаче вода* (В.Стус); *Загроза хвилі „отризубленого” соцреалізму цілком реальна* (Політика і культура);

7) вербоїди, які номінують ознаку за дією через її відношення до ідеонімів (*засумнений, збезважений, збезвістяний, збезголошений, опітьмений, опрокльонений, отемрений, отьмарений* тощо), наприклад: *Проміння гаснуть в воді зливаються Мов без снаги У стрій опітьмений вже зодяглися береги* (М.Семенко); *Фонтани розлились штучними озерами Під деревами листними отемрених куп* (М.Семенко); *Збезважена, спустошена до дна давно б злетіла плоть моя сумна, та її серце вгору не пускало* (П.Мовчан); *І розколовся сонцем синій день На людське море – білі й дикі пляжі... На синтетичні, білі квітники, На деки, збезголошені, гітарні* (А.Данченко);

8) вербоїди, що номінують ознаку за дією через її відношення до іншої ознаки (*вминулений, затоскнений, напівзмосковщений, обезпрозорений, обожеволений, окучерявлений, опопулярнений, оцирений, прихитрений, розсексуалений* тощо), наприклад: *Отак, як зроду, потаємно з тилу, усіх*

міщан **ощирені** лаї ненавидять в мені мою скажену силу, ненавиджу я слабкості свої (Л.Костенко); **Що** варте ще одне страждання **До всіх вминутих** страждань **І** вічне, вічне поспішання **На** свято серця і жадань (М.Вінграновський); **Скільки** тонів і рисок як душа обламлена **І обожеволені** коси (М.Семенко); **Нині** ти вже не пригноблена, **Хоч** бідую знов заскочена, **І** стоїш напівзчорноблена, **І** стоїш **напівзмосковлена** (В.Забаштанський).

Формальним показником аналізованих оказіональних вербоїдів виступає переважно суфікс **-ен**, що вказує „на ознаку, надану одному предметові якоюсь іншою” [МБСУМ 1975, с.159]. Префікси **о-, з-, за-, обез-, роз-, в-**, які досить чітко простежуються в морфемній структурі нефінітних оказіоналізмів, ілюструють ту особливість, що в конкретних мовленнєвих ситуаціях мають місце номінації ознак за результативними діями, хоча й уявними. Здебільшого оказіональні вербоїди перебувають у певних відношеннях до номем зі значенням предметності (пор.: **згрозений** ← *гроза*; **обезп’єдесталений** ← *п’єдестал*; **обездворений** ← *двір*; **змаячений** ← *маяк*; **отризублений** ← *тризуб* тощо), які, зокрема, могли б бути вихідними для продукування оказіоналізмів зі значенням власне процесуальної ознаки, що й мали б стати дериваційною базою для відповідних нефінітних утворень. Над продукуванням оказіональних вербоїдів, як зауважує Г.Гнатюк, „тяжіє система мови, що дає поштовх до обминання звичайних шляхів творення дієприкметників, а саме до створення слова з ознаками дієприкметника без співвідносного дієслова”; це стосується насамперед нефінітних номем, „в основу яких кладеться назва об’єкта, явища, почуття, яке охоплює когось або покриває якийсь простір” [МБСУМ 1975, с.169]. Не виключається також можливість дії закону аналогії [Кубрякова 1981, с.25-26] або деривація за конкретним зразком [Михайлов 1989, с.55-61]. Незаперечним залишається те, що оказіональні вербоїди, які номінують ознаки за діями, не безпосередньо стосуються тих чи інших репрезентантів процесуальних ознак (бо їх немає в системі мови), а опосередковуються потенційними знаками, такими, що, так би мовити, знаходяться на „задньому плані”, „поза кадром”, але усвідомлюються мовцями як цілком можливі.

Отже, оказіональні репрезентанти процесуальної ознаки є одними з найпродуктивніших утворень, вони чітко диференціюються за семантичними функціями, поділяючись на вербоніми, які формують ядро відповідного номінативного поля, та вербоїди, що належать до його периферії, засвідчуючи чи то ознаку за дією, чи то додаткову дію, які також набувають динамічних характеристик.

2.3.3. Оказіональні репрезентанти непроцесуальної ознаки. На вираженні непроцесуальної, або статичної, ознаки в морфологічній структурі української мови спеціалізуються передусім лексико-граматичні розряди слів, що отримали частиномовний статус прикметників та прислівників і які ілюструють такий синтагматичний розподіл: перші закріплені за присубстантивною позицією, тобто супроводжують репрезентантів предметності, другі – за придієслівною, тобто супроводжують репрезентантів

процесуальної ознаки; перші виявляють ознаку як ознаку предмета, другі – як ознаку ознаки [Вихованець, Городенська 2004, с.45]. Відповідна семантична диференціація зумовлена синтаксичним механізмом функціонування ознакових слів та їх морфологічною закріпленістю за певними позиціями в структурі конкретної мовленнєвої ситуації. „На основі зв’язків між чотирма основними частинами мови – іменником, прикметником, дієсловом і прислівником – з погляду їх синтаксичного функціонування можна констатувати таке пропорційне співвідношення: *іменник : прикметник – дієслово : прислівник*”, – наголошує І.Уздиган, розмірковуючи далі: „З цього співвідношення випливає тотожність синтаксичної сутності прикметника і прислівника: перший виступає у первинній синтаксичній функції як означення при іменникові, другий – як означення при дієслові. У цьому разі поняття означення (атрибута) має ширший сенс порівняно з традиційним розумінням його як відношення між назвою предмета (субстанції) і назвою властивої предметові ознаки. Таким чином, до уваги береться те, що у згаданому пропорційному співвідношенні між чотирма частинами мови щодо синтаксичних функцій прислівник, подібно до прикметника у присубстантивній позиції, означає, характеризує дію або стан, які, як відомо, є процесуальними ознаками” [СУЛМ 2002, с.399]. Непроцесуальна ознака, з одного боку, є властивістю предмета, невід’ємною від його природної сутності („<...> ім’я засвідчує ознаку не як утворювану предметом (*сонце светит*), а як дану в предметі; наявну в ньому (*светлое солнце, свет солнца*)” [Потебня 1958, с.91-92]), показником його функціонування, його атрибутом, з іншого, – кваліфікатором дії або стану чи іншої непроцесуальної ознаки, віддзеркаленням „відношень двох ознакових слів” [Безпояско, Городенська, Русанівський 1993, с.243]. Названі диференційні особливості є визначальними при поділі не лише репрезентантів непроцесуальної ознаки, які стабілізувалися узусом, але й однойменних результатів okazіональної лексичної деривації. А тому цілком закономірно, що результати okazіональних дериваційних процесів, об’єднані загальним категоріальним значенням непроцесуальної ознаки, можна представити у вигляді номінативного поля, яке передбачає ад’єктивні та адвербіальні мікрополя (Схема 2.5.):

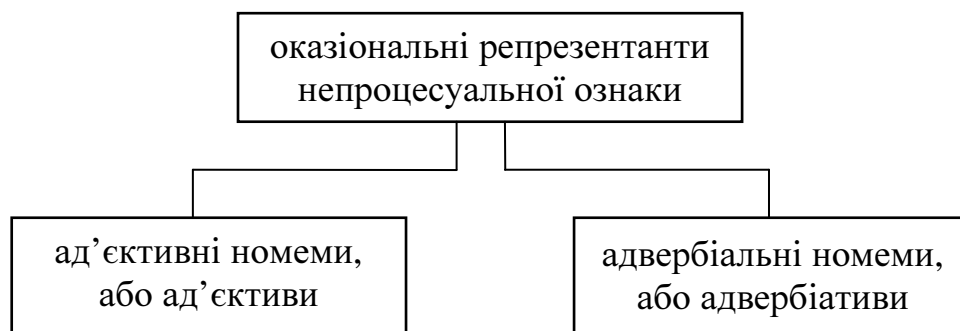

Схема 2.5. Номінативне поле okazіональних репрезентантів непроцесуальної ознаки

Ад'єктивне мікрополе інтегрує два дериваційні поля, одне з яких демонструє зразки непроцесуальної ознаки, опосередкованої предметною (аналітичною чи синтетичною) субстанцією, інше – засвідчує зразки непроцесуальної ознаки, опосередкованої іншою (процесуальною/ непроцесуальною) ознакою.

Дериваційне поле „ад'єктивна номема як носій непроцесуальної ознаки, опосередкованої предметним мотиватором” є багаторядним, хоча дериваційні ряди неоднорідні в кількісному вимірі. З-поміж них виокремлюємо зокрема такі:

1) ад'єктиви, що номінують ознаку через її відношення до антропонімів та персонімів (**безвершиний, верхарний** (від прізвища бельгійського письменника Е.Верхарна), **дитинний, дитинячий, спортсменистий, хвильовистий** (від прізвища українського поета М.Хвильового), наприклад: *Кандидат у женихи коректно підвівся з крісла і, пригладивши правицею ледь посріблене пасмо над високим чолом, пружною **спортсменистою** ходою похуткував до дверей* (М.Пальчик); *Голубою, підгірною, плавною залізничною лінією обмежені, на снігах за Платформою ходять коні безкрилі, **безвершині*** (М.Лиходід); *Сила жінки – в її принадності На роботі, на людях, в сім'ї, В тихім смутку, в **дитинячій** радості, В неоплатних щедротах її* (О.Підсуха); *Ви зовсім хворі тепер од **хвильовистої** одвертості* (М.Семенко);

2) ад'єктиви, які номінують ознаку через її відношення до соматизмів (**бронзолиций, бронзотілий, горболобий, горлоззукый, ноговий, серцеокий, слиногубий, спиновий, стовухий, стоглавий, стоокий, стоустий, сторукий, терноокий, тонкогорлий** тощо), наприклад: *А був би ти **стоокий**, подібно Кассандрі, А був би ти **стоустий**, немов Заратустра, Тепер ти **стовухий**, тож слухай* (Н.Неждана); *Шина лопнула! Слухова несподіванка, що потім переходить у зорову, у шлункову й, нарешті, у **ногову** й у **спинову*** (Остап Вишня); *Сто плах перейди, **серцеокий**, сто плах, сто багать, сто голгоф* (В.Стус); *На вечірньому прюзі. По теплому й світлому дні, На вечірньому прюзі Тополі стоять **бронзолиці*** (М.Луків);

3) ад'єктиви, що номінують ознаку через її відношення до зоонімів (**антикозячий, вороноокий, собаколиций, стоорлий, тхорезний, червонопівнячий**), наприклад: *Через кладовище з духмяними, аж чадними, чебрецями, через безлюдні дюни-кучугури з колючками та чаполоччю, де всупереч **антикозячому** законові робітничі кози безтурботно пасуться* (О.Гончар); *Теплом **червонопівнячим** співа Красива осінь їхніми устами* (А.Данченко); *От це ти мені сієшся нині на папері моїм по зернинці, Мій припутню, напутнику на **стоорлих** моїх шляхах* (І.Драч);

4) ад'єктиви, які номінують ознаку через її відношення до флоризмів (**багряноцвітний, білоквітний, брунькуватий, вогнеквітний, макоцвітний, рожайстий, ясновербний, яснорожний**), наприклад: *Три місяці пустинь Китаївська і в ній Сковорода немов пливе – поміж садами **рожайстими**, серед криничного узлісся* (П.Тичина); *Листом відповідай. Листком **багряноцвітним**. І пелюстковим шалом **біловітим**, І кетягом вогненного литва* (І.Драч); *Цей сон на яві ніби бачив я: Нараз потухли шуми пароплавні,*

Лиш очерет, та **ясновербні** плавні, Та многовода дуже течія (М.Зеров);
Кожна квітка в цвіті **яснорожна** (А.Малишко);

5) ад'єктиви, що номінують ознаку через її відношення до натурфактонімів (**бабинолітній, блакитносніжний, весенний, високозоряний, грохмарний, двадцятивесний, занебесний, зорехмарний, зорянистий, легкоморозний, росний, стохвилий, темнозоряний, ясноджерельний** тощо), наприклад: *Куди ти, серце, мчиш? В яку весну весненну?* (М.Дяченко); *Каштани падають і рвуться, Неначе бомбочки малі. А діти весело сміються в бабинолітньому теплі* (М.Вороний); *Час глибинних борінь, коли серце не знає достоту, Що нового породить ота занебесна стріла. Ще до неї не звикли. І входять у кожну істоту Світлі хвилі Добра, нерозвідані сутінки Зла* (М.Руденко); *Грохмарний оркестр Ще звучать не почав, Не дзвеніли притишено звуки краплисті* (І.Царинний); *Вже небо не біжить тим синьо-білим бігом В своєму зорехмарному ряду. Завіяло, заговорило снігом У полі, попід садом і в саду* (М.Вінграновський);

6) ад'єктиви, які номінують ознаку через її відношення до артефактонімів (**арко-дужний, безвесельний, бронзокосий, брудноперий, клепкопротезний, криничуватий, могилистий, окуляристий, пір'ястий, срібнострунний, стовеслий, стосвічний, стофарий, тугострунний, шабlistий, широкоштанний** тощо), наприклад: *Гей, та було ж нас триста, та усі шабlistі, Дві душі зосталось, та й ті непаристі* (Л.Костенко); *Де ніч бреде собі до старості Крізь шум юрби многоязикої, Де ходять хлопці окуляристі, Пізнавши мудрості великої* (А.Малишко); *Глибинним будучи і пружним, чужим і чуждим рідних бродів, я володію арко-дужним перевисанням до народів* (П.Тичина); *І проростала в міста храмових свічах Широкоштанних збуджених каштанів* (Р.Мельников); *Оту б потвору брудноперу І ... на дуель, де й чорт не брат. Поети – честі офіцери Не розучилися стрілять* (М.Кондратенко);

7) ад'єктиви, що номінують ознаку через її відношення до ідеонімів (**імлавий, марев'яний, мливий, ніжнотонний, самотинний, снаговитий, стотривожений, трутизняний, худорбастий, форсистий** тощо), наприклад: *Струп'ям нафти вкрились океани, Трутизняним хмар'ям небеса...* Лиш твоя береза рано встане, Вмиє світ лишень її роса (Д.Павличко); *Бо глянула в душу вона самотинну, і радісно рушила кров, і ніби дитина щасливу пташину несе на гілляці з дібров* (Т.Осьмачка); *Він ще не знав про це, а вже вона чигала На душу ніжнотонну, сонцетканну І мітила йому кіссям в міжбрів'я* (І.Драч); *Так заховати, спеленати цю зранену і стотривожену самотню душу, так – прожити, так – усміхатися біді* (В.Стус).

Поняття непроецесуальної ознаки, яке лежить в основі семантики кожної ад'єктивної номени, створюється переважно через усвідомлення відношень між двома предметами – предметом означуваним і предметом, що має спільну з ним рису або якоюсь властивістю зв'язаний з ним [Безпояско, Городенська, Русанівський 1993, с.94]. Подібні ад'єктиви засвідчують видільну функцію, суть якої полягає в тому, що названі номени обмежують

обсяг семантики означуваного імені та вказують на підкласи предметів чи окремі предмети, утворюючи разом з назвами останніх складні аналітичні номінації. Так, наприклад, у контексті *О кохання тугострунне, теплоруке! Невже ж тебе я знов не доторкнуся? Не доторкнуся устами келиха, в якому сік* (П.Тичина) за допомогою okazіональних ад'єктивів (*тугострунне, теплоруке*) адресант виокремлює референти як актуальні елементи узуального репрезентанта предметності (кохання), протиставляє їх іншим елементам цього ж репрезентанта. Варто зауважити, що ад'єктивні okazіоналізми досить часто продукуються на основі узуальних ад'єктивних аналітичних номінацій (пор.: *білоскельний* ← біла скеля (*Зате саме звідси можна справді вже надивтись на білоскельну Дарницю* (М.Самійленко); *терноокий* ← тернові очі (*Нема ні попереду, ні позаду Артисток таких тернооких І мені, і тобі на досаду* (І.Драч); *бронзотілий* ← бронзове тіло (*І щоб душа людська горіла, Зламавши пристрастями мур, І сонцем сяла бронзотіла Симфонія мускулатур* (А.Малишко). Подекуди перед тим, як стати дериваційною базою, узуальні репрезентанти непроцесуальної (опосередкованої) ознаки піддавалися „оякісненню”, набували переосмисленого значення, що знайшло своє віддзеркалення й на їх формально-семантичних зв'язках із похідними від них одиницями.

Дериваційне поле „ад'єктивна номема як носій непроцесуальної ознаки, опосередкованої ознаковим мотиватором” сегментовано на два дериваційні ряди, а саме:

1) ад'єктиви, які номінують ознаку через її відношення до іншої непроцесуальної ознаки (*ажурноясний, архібідний, вседорогий, всевласний, всеімперський, всепрощальний, кривомудрий, лисомудрий, макротемний, ставнистий, тихомолодий, тихотихий* тощо), наприклад: *Лисомудрі тихаті лахудри, Ваших внуків вона затуля: Боса йде на вогонь кривомудрий, Бо Вода вона є і Земля* (І.Драч); *Земля – хитлива і плавна – вседорога і всепрощальна – зволіла стати, щоб благальна помічена була рука* (В.Стус); *Ми не просто бідні, ми архібідні, бо втратили найцінніше – свою духовність* (А.Жикол); *Прозоротиша Огневоблими Ажурноясні Блакитносніжні* (М.Семенко); *І спродалась, й скупилась, та й додому. Окрай дороги стежкою собі... А на обличчі тихомолодому Цвітуть два маки тихомолоді* (М.Вінграновський);

2) ад'єктиви, що номінують ознаку через її відношення до процесуальної ознаки (*веноносний, вінценосний, гордорослий, грізнолітний, дароносний, дніпророжденний, земноносний, кривдоносний, мундириносний, наддуристий, одописний, окомнеморгальний, розпади́стий, світлоносний, сонцебризний, сонценосний, сонцетканний, часовказаний* тощо), наприклад: *А на узбіччі шляху тополі стоять гордорослі – гнізда сорочі вінчають їм чола* (П.Мовчан); *Несамовитий крик і безпардонне окомнеморгальне круті́ство радянської амбасади, щоб прикрити скандальне демаскування власної забріханості, щоб заткнути раптову проруху, в яку видно трагічну правду* (І.Багрянний); *Мене до себе первозданно горне Дніпророжденний світ мій на землі* (М.Вінграновський);

Даремно радиться синедріон Крикливиць та шаманів євразійських, – Бо ні хвороби віку, ні Сіон Не воскрешать. Бо сонценосним військом Епоха йде молитви і вогня (Є.Маланюк); Пліч-о-пліч підуть бойові колони На кривдоносний і московський схід (Яр Славутич).

Якщо в першому випадку ад'єктивні утворення співвідносні з вихідними атрибутами (**макротемний** ← *темний*; **архібідний** ← *бідний*) чи атрибутивними словосполученнями (**тихомолодий** ← *тихо молодий*; **кривомудрий** ← *криво мудрий*), то в другому – з дієсловами (**наддуристий** ← *дурити*; **розпади́стий** ← *розпадатися*) або словосполученнями (усталеними/вільними) дієслівного типу (**окомнеморгальний** ← *й оком не моргнути*; **мунди́роносний** ← *носити мундир*; **грізнолітний** ← *грізно літати*; **гордо́рослий** ← *гордо рости*). І перші, і другі є конденсатами цілих реченнєвих конструкцій (пор.: **Наддуристий** панок, хапкий на свіжину, Законом шестипазурного права забрав мій хутір і забрав жону (Л.Костенко), де **наддуристий** – „який уміє дурити краще за інших”; *Над тишею склепінь, Де вічність Божя тайно спіє, Росте нестримно в височінь* **Панцероносний брат Софії** (Є.Маланюк), де **панцероносний** – „який покритий металом, „носить” панцер”). Сміслові навантаження з усієї реченнєвої конструкції зосереджується, як правило, на назві об'єкта, що в ад'єктиві разом із процесуальним репрезентантом виконує роль твірної основи (**панцероносний** ← *носити панцер*, а також: **світлоносний** ← *носити світло*; **дароносний** ← *носити дари*; **вінценосний** ← *носити вінець*; **сонцетканий** ← *тканий сонцем*; **злото́литий** ← *литий золотом*; **огне́дихатий** ← *дихати вогнем* тощо), яка номінує предмети широкого семантичного діапазону. Оказіональні ад'єктивні номени здебільшого демонструють неелементарні формальні відношення щодо дериваційної бази, їх семантична мотивація переважно передбачувана.

Репрезентація непроцесуальної ознаки є основною функцією не тільки ад'єктивів, але й, як уже зазначалося, адвербіативів, що виявляють її через інші ознаки. „Категоріальне значення непроцесуальної ознаки зближує лексико-граматичний клас прислівників із лексико-граматичним класом прикметників настільки, що можна говорити лише про формальну різницю цих двох класів слів – це наявність/відсутність форм словозміни і тип підрядного зв'язку між стрижневим і залежним словом” [Семененко 2003, с.246]. Адвербіативні номени, виражаючи якісно-кількісні ознаки дії (стану) або ознаки ознак, відображають зв'язки двох ознакових репрезентантів: з одного боку, репрезентант непроцесуальної ознаки співвідноситься з репрезентантом процесуальної ознаки, з іншого, – репрезентант непроцесуальної ознаки співвідноситься з репрезентантом іншої непроцесуальної ознаки. Ця їх специфіка зумовлює те, що оказіональні адвербіативи успішно продукуються в межах дериваційного поля „адвербіативна номема як носій непроцесуальної ознаки, опосередкованої ознаковим мотиватором”. Причому адвербіативи, які номінують ознаку через її відношення до процесуальної ознаки, становлять кількісно обмежений дериваційний ряд і є головним чином вербоїдними похідними (*отрино́жено*,

обездужено, зночено, обезпаморочено, прижовклено, квітучо, непереквітло, очездивовано), наприклад: *Маленький цуцик зупинився отриножено біля загородженого кореня* (М.Семенко); *Крізь тумани й сади, голубі й легкокрилі, моїй думі квітучо вітрила нести* (В.Підпалій); *І якби, може, не прощально Ранковий птах злетів з трави – Непереквітло і вінчально Мені не йдеш із голови* (М.Вінграновський); *Чого ж виричали очездивовано Енциклопедичні фоліанти?* (М.Семенко); *Згустіло зір – не в'януть солов'ї... І не іржедесь кінь, гнідий чи карий. І тайні води мовби не кружляють, Лиш щось щебече зночено мені* (Б.Харчук). Представлений дериваційний ряд може поповнюватися й за рахунок утворень, що так чи інакше дотичні до okazіональних ад'єктивів однойменного ряду. Наприклад: *Зазвучав сонценосно твій сонячно-ярий оркестр* (Є.Маланюк) (пор.: *сонценосно і сонценосний*); *Сонцебризно. Безупинно. Дзюркотливо денно. Ношно* (В.Калашник) (пор.: *сонцебризно* (адвербіативна за походженням номема переведена в предикативну площину) і *сонцебризний*). Твердження про те, що саме ад'єктиви послужили дериваційною базою для адвербіативів, є гіпотетичним, хоча, безумовно, між ними встановлюються відповідні формально-сміслові зв'язки.

Що ж до адвербіативів, які номінують ознаку через її відношення до іншої непроцесуальної ознаки, то вони ілюструються численними зразками. Назване дериваційне поле можна сегментувати на такі дериваційні ряди:

1) адвербіативи, що номінують ознаку через її відношення до ознаки щодо антропонімів та персонімів (*байронічно, вінгранно, дитинно, дитинносіро, княжо, прометейно, уальдно, уїтманно*), наприклад: *Але сьогодні він ішов сам, очевидно, в черговий раз байронічно зневірившись у своїх пошуках* (В.Шевчук); *Дві музи поселилися в Миколи І вже не розлучаються ніколи. – То як вам, панни? – Нам обом вінгранно, Все робить пан Микола філігранно* (І.Чернецький); *Снігами вітровінь поля відволочила, Прижовклено збіліла далина – Дніпровими високими очима Дитинносіро глянула весна* (М.Вінграновський); *Впаде сукня і пристрасть пробуджену опостелю вогнем уїтманно* (М.Семенко);

2) адвербіативи, які номінують ознаку через її відношення до ознаки щодо соматизмів (*білобоко, білогрудо, білоусто, безгрудо, безгубо, безоко, безсердо, без'язико, босоного, буйноборода, гнилозубо, гостроносо, криворото, малиноголово, окато, однооко, повнощоко, семиоко, стоголово, стопало, сторуко, стоусто, чорнолапо* тощо), наприклад: *Ідуть на прю сторуко, стоголово, І їх, нескорених споконвіків, Веде на подвиг правдоносне слово* (Яр Славутич); *А паничі сміються гнилозубо, Дають мені з куточка помело, І серце моє гуляє, як бубон, І тріскає від реготу чоло* (Д.Павличко); *Ти не злякався, коли раптом окато подивився у твої очі череп?* (А.Цвид); *Утекти б од себе геть світ за очі, у небачене, нечуते, у немовлене, де нема ані осмута, ані радощів, де ніщо не збавлене, не здолане. Жив би там – безоко і безсердо* (В.Стус); *Вибрав я сам собі роль ідіота, аби кивати, в долоні плескати і посміхатись завжди криворото* (П.Мовчан);

3) адвербіативи, що номінують ознаку через її відношення до ознаки

щодо зоонімів (*бджолино, безбджільно, безптахо, вечірньосірогусо, гусяно, жайворово, зміїно, лебедино, лебединно, орлино, чайно* тощо), наприклад: *Упаду, упаду в розпуці на роси, лебединно прокинувся туди, на вирій. Ах, із білих гречок підвелася осінь і на пасіку лине останній рій* (М.Хвильовий); *Він міг, як маг, єднати береги, Над урвищем зависнути орлино. І перед ним ставали на коліна Жахких проваль повержені боги* (Б.Олійник); *Ліси безптахо вдалині Спинилися стіною* (Г.Чубач); *Пірну у погляд твій і освячусь. І одсвічусь, і стрепенусь чайно! Й губами (вже чиймись... нічийми...) в тобі, у надрах серця, засвічусь* (А.Цвиг); *Від снігу надворі гусяно – а гуси сховались у хлів. Заснув на листку капустинім у хаті на лаві хліб* (В.Підпалій);

4) адвербіативи, які номінують ознаку через її відношення до ознаки щодо флоризмів (*березово, брунькоцвітно, вербно, виноградно, вишнево, зельно, кленово, льняно, полинно, проліськово, пшенично, ружно, тайгово, трояндно, трояндово, червонокущо, шипшиново, яблуневоцвітно* тощо), наприклад: *Твій голос у мене вливається щастя потоком і вибухає трояндово* (А.Цвиг); *Без тебе я стою у тонкостанній кризі, Березово стоїть мій невігійний біль, Корою тріпочу, немов листком у книзі, – Березово кипить навколо заметіль* (І.Драч); *Зів'яло, захиріло добре й розумне – Чорнобиль полинно проріс у душі* (В.Соколов); *Холодним світлом глід Запленить на схід, Червонокущо вибухаючи* (І.Царинний); *Не дивися так привітно, яблуневоцвітно. Стигнуть зорі, як пшениця: Буду я журигтися* (П.Тичина);

5) адвербіативи, що номінують ознаку через її відношення до ознаки щодо натурфактонімів (*березнево, буревійно, вечорово, волосожарно, дніпрово, квітнево, метеорно, міжзор'яно, надрояно, небесно, нічно, озерно, осінньо, передгрозо, промінно, світанно, січнево, тиховечірньо, хмар'яно, холодинно, хуртовинно, щовечірньо, яснозорно* тощо), наприклад: *Птиці небесно мовчать. Небо дощами не плаче* (Г.Чубач); *Востаннє ти дихнув мені січнево, І з гуркотом, аж стало гаряче, На плечі мені впало сиве небо З твоїх високих і крутих плечей* (І.Драч); *А втім, секретар Даппертутто, що метеорно проскакує час од часу там і отам, чомусь ніяк не розпочне церемонії* (Ю.Андрухович); *Та щоб дорідне достигало зерно І мозок повнив пустоту голів, Трипільська даль блакитніє озерно І палахкоче золотом полів* (Яр Славутич); *Вірю аморфно – За рікою дзвони: Сню волосожарно – Тінь там тоне* (П.Тичина); *Тиховечірньо ми на веранді Ловили арфи срібляні струни* (М.Семенко);

6) адвербіативи, які номінують ознаку через її відношення до ознаки щодо артефактонімів (*аеропланно, баладно, бездомно, вівтарно, динамітно, державно, кайданно, крапно, манжетно, органно, оркестрово, плакатно, рекламно, смолоскипно, снописно, соборно, сталеве, стронцієво, цвяхко* тощо), наприклад: *Легені його бурі видихають! Серце обняло б найменший атом! А мозок думку динамітно рве* (П.Тичина); *Балада почата Баладно з кінця В митрополичих палатах У Чернівцях* (І.Драч); *Хтось пригасив оте зміїне жало – щоб нуртувала тут вода*

державно і омивала дніпрельстанський мур (М.Лиходід); Сріблились в повітрі неживі птахи *аеропланно* (М.Семенко); Цвіте любов в усьому світі, Нуртує *стронцієво* степ, Цвіте суріпка в теплім квітні (А.Німенко);

7) адвербіативи, що номінують ознаку через її відношення до ознаки щодо ідеонімів (*акордно, безшумногнівно, гіркотно, мороковито, німотно, окривдливо, провинно, стопричинно, стосмертельно, тягарно, щедротно* тощо), наприклад: *Лиш зачепи – отруту в душу присне, провинно* никне літнє і мале (М.Миколаєнко); *Ось так, як є, мороковито* врізьбилися тіні в битий шлях, що каламутився копитом і розпинався на стопах (П.Мовчан); *Навісніє* опричина, *Маячня, вороння... Стосмертельно* скалічена *Ще* триває борня (Яр Славутич); *За ним я мчу безшумногнівно* І чуда жду з брудних небес (М.Семенко); *Гіркотно* не знали, *скорботно* не знали І жестами щось, як німі, розмовляли (І.Драч).

Проілюстровані зразки адвербіальних okazіоналізмів засвідчують одну специфічну особливість: у морфемній структурі кожного новоутворення чітко вирізняється суфікс *-о*, що дає всі підстави кваліфікувати їх як відад'єктивні похідні. Щоправда, на відміну від подібних узуальних одиниць, okazіональні продукуються не від власне якісних ад'єктивів, а від „оякіснених” відносних. Причому такі okazіоналізми демонструють не тільки елементарні формальні відношення щодо своїх дериваційних баз (*аеропланно* ← *аеропланний*; *баладно* ← *баладний*; *волосожарно* ← *волосожарний*; *окато* ← *окатий*; *трояндно* ← *трояндний*; *чайно* ← *чайний*), але й неелементарні, які до того ж опосередковані віртуальними знаками (*вечірньосірогусо* ← [вечірньосірогусий] ← *вечірні сірі гуси*; *стосмертельно* ← [стосмертельний] ← *сто смертей*; *безшумногнівно* ← [безшумногнівний] ← *безшумний гнів*; *тиховечірньо* ← [тиховечірній] ← *тихий вечір*; *туманопостільно* ← [туманопостільний] ← *туман, постільний* і т. ін.). У будь-якому випадку „оякіснені” відад'єктивні утворення, виражаючи внутрішню ознаку ознаки, набувають кваліфікації власне характеристичних одиниць, таких, що позначають передусім властивості, спосіб дії, ступінь та інтенсивність вияву непроцесуальних ознак. Семантична мотивація подібних okazіональних репрезентантів непроцесуальної ознаки є прямо залежною від ступеня „оякіснення” вихідних одиниць. Активізація периферійних сем, збільшення обсягу конотативних прирощень змісту переводить смислові відношення аналізованих зразків і їх дериваційних баз у площину непередбачуваних.

Отже, okazіональні результати лексичної деривації, що у вузькому витлумаченні пов'язані з певними механізмами утворення слова, мінімальної номеми, є досить багатим і різномірним фактичним матеріалом. Усе їх розмаїття можна інтегрувати в три основні номінативні поля, а саме: а) okazіональні репрезентанти предметності, б) okazіональні репрезентанти процесуальної ознаки, в) okazіональні репрезентанти непроцесуальної ознаки, у межах яких вичленовуються ті чи інші мікрополя. Okazіональні представники номінативних полів (мікрополів) згруповано за полями дериваційними, кожне з яких сегментоване на дериваційні ряди, ілюстровані

номемами широкого семантичного діапазону.

Дериваційні ряди okazіональних репрезентантів предметності розглядаються крізь призму ознакових (процесуальних/непроцесуальних) номем і, навпаки, okazіональні репрезентанти процесуальної/непроцесуальної ознаки аналізуються через їх відношення до предметних номінацій, що, на нашу думку, сприяє систематизації фактичного матеріалу на основі єдиних принципів.

2.4. Okazіональні результати семантичної деривації

Семантична деривація посідає особливе місце не тільки в типології деривації взагалі, але й у синхронії та діахронії мови, адже „виникнення в слова нового значення є виявом динамічного характеру семантичної системи, є кроком із синхронії в діахронію” [Тропіна 2004, с.7]. Усвідомлення того, що значення полісемантичного слова є взаємозалежними, походять одне від одного, бере свої початки від О.Потебні й утверджується в дослідженнях С.Кацнельсона, Д.Шмельова, М.Шанського, В.Телії та ін. Це явище є одним із дериваційних процесів, у результаті якого утворюються похідні (вторинні) семантично значущі одиниці, семантеми³¹ (М.Шанський), або інноваційні семеми (О.Стишов).

Суть семантичної деривації визначають по-різному. Її розуміють як „утворення нових значень на основі наявних” [Левицький 1982, с.53], як „формування нових значень у семантичному полі однозначного чи багатозначного слова” [Мазурик 2002а, с.11], як „відношення семантичної похідності, які виникають між різними значеннями одного слова на рівні синхронної полісемії” [Зализняк 2001, с.15], як „постсемантичний процес”, що видозмінює заданий денотативний зміст висловлювання: перетворення „полягає в семантичній інтерпретації денотата, в особливому способі його мовного представлення в структурі речення, де він набуває вторинного вираження” [Мурзин 1984, с.47]. Наведені витлумачення об’єднує думка: результатами семантичної деривації є вже наявні в мові номеми у новій для них функції номінації. Подібну позицію підтримують як вітчизняні, так і зарубіжні науковці [Березовенко 1998, с.55; Зацний 1998, с.119; Кацнельсон 1986, с.85; Ковалик 1961, с.51; Лазарева 1986, с.118; Малкина 1971, с.25; Мусатова 2006, с.181; Розен 1991, с.87; Самойлова 1999, с.5; Струганова 1987, с.68; Тропіна 2004, с.7 та ін.]. В україністиці аналізований дериваційний процес кваліфікується як „така зміна семантики, при якій уже відома семантична одиниця (слово) як первинний знак набуває нового (вторинного) значення” [Горпинич 1998, с.1], або як явище, при якому „за допомогою наявних у мові слів дістають вираження нові поняття і реалії” [Стишов 2003, с.210]. На перший погляд, подані визначення сприймаються як ідентичні, хоча їх автори неоднаково підходять до шляхів виникнення

³¹ На думку М.Шанського, під семантемою слід розуміти слово, вжите в значенні, що не є характерним для нього як відтворюваної одиниці мови [Шанский 1964, с.160].

результатів семантичної деривації. Якщо О.Стишов, як і більшість згадуваних мовознавців, пов'язує семантичні дериваційні процеси з розвитком полісемії, то В.Горпинич, як і І.Ковалик, їх результатами вважає омоніми. „Семантичний словотвір інколи зводять до розширення первинного значення семантичної структури вже наявних у мові лексем, – зауважує В.Горпинич. – Цей погляд не прийнятний, бо він підміняє поняття словотворення поняттям полісемії (розширення або збагачення семантики слова – це розвиток полісемії, а семантичне словотворення – це розпад полісемії)” [Горпинич 1998, с.129-130]. Подекуди термін „семантична деривація” замінюють терміном „лексико-семантична деривація” [Самойлова 1999, с.5], очевидно, за аналогією до термінологічного сполучення „лексико-семантичний спосіб словотворення” [Горпинич 1998, с.129; Ковалик 1961, с.51]. Крім того, у лінгвістиці мала місце й інша позиція, згідно з якою дериваційні процеси такого типу не визнають взагалі [Лопатин, Улуханов 1969] або кваліфікують як семантичні зрушення [Михайлов 1989, с.94; Костомаров 1999, с.145].

Узагальнюючи сказане, констатуємо: по-перше, семантичні дериваційні процеси є потужним фактором інноваційних змін у мові, а тому теорію семантичної деривації варто не заперечувати, а розвивати; по-друге, семантичну деривацію треба розглядати як таку, яка пов'язується не лише з полісемією, але й з омонімією, хоча б тому, що одним зі шляхів виникнення омонімів є розвиток значень полісемантичного слова; по-третє, термін „лексико-семантична деривація”, як нам здається, для означення семантичних дериваційних процесів є не зовсім удалим, адже лексична і семантична деривація – це два різні типи номінативної деривації, які мають як спільні, так і відмінні показники.

Спільність між лексичною та семантичною дериваціями полягає в тому, що їх результатами є однослівні (однокомпонентнооформлені) номеми. Їх основні диференційні ознаки зводяться до того, що продукти лексичних дериваційних процесів відрізняються від своєї дериваційної бази як формою, так і змістом, семантична ж деривація модифікує лише зміст (форма дериваційної бази та похідної номеми збігаються). Унаслідок лексичної деривації з'являються нові лексеми, у результаті семантичної – нові семеми. До того ж нові семеми можуть виокремлюватися зі „старої” форми, репрезентованої не лише у вигляді лексеми, але й фраземи, тобто нове значення може і лексикалізуватися, і фразеологізуватися: у першому випадку результати семантичної деривації спрямовуються на оновлення словникового складу носіїв мови, у другому – оновлюють їх фразеологічний запас. „Найбільш поширений різновид okazіональних перетворень фразеологізмів – вторинна фразеологізація, яка спричиняє появу семантичних неологізмів” [Гольцова 1993, с.85]. За будь-яких умов для того, щоб нове значення повністю відділилося від „старого”, воно має пройти досить довгий шлях семантичної диференціації; його ж „узаконення” мовною системою залежить від стабілізації мовленнєвим узусом. Наприклад: *Спільними зусиллями вдалося ліквідувати ще одну злочинну групу, що займалася **пiратством***

аудіокасет та компакт-дисків (Телебачення). Матеріальна форма вираження (звуковий комплекс) **піратство** традиційно була закріплена за поняттям, яке виражало значення „промисел, заняття піратів; морський розбій” [ВТССУМ 2001, с.789]. Унаслідок метафоричного перенесення за подібністю виконуваних функцій змінюється структура вихідного і формується структура похідного значення – „неліцензоване використання чого-небудь із метою отримання прибутку”, що, прийнявшись узусом, отримує й відповідну кодифікацію [Мазурик 2002б, с.90]. Це формування здійснюється через узагальнення, якому передують зіставлення ототожнювальних і диференційних сем дериваційної бази та похідного деривата. Зберігаючи вихідні семи („промисел”, „заняття”, „розбій”), структура похідного деривата ускладнюється диференційними на позначення ознаки дії („неліцензований”) й об’єкта дії („що-небудь”). Отож за звичною матеріальною оболонкою закріплюється незвичний зміст. На сучасному етапі розвитку мови номема вирізняється своєю новизною і сприймається як семантичний неологізм. Його стабілізація мовленнєвим узусом надає йому статусу узуальної одиниці, хоча цілком очевидно, що своєю появою вона завдячує одному-єдиному, нехай навіть і невідомому, індивідууму (пор.: погляд на семасіологічні зміни молодогограматистів, які оцінювали їх як такі, що мають принципово випадковий характер та пов’язуються з індивідуальною психікою, зміщенням меж між узуальним та оказіональним значенням у слові [Пауль 1960]).

Подібний шлях розвитку ілюструють і такі результати семантичної деривації, як-ось: **документ** – „сукупність даних у пам’яті комп’ютера, що користувач може сприймати за допомогою відповідних програмних та апаратних засобів”; **донор** – „суб’єкт господарювання, частина прибутків якого йде на підтримку неспроможного до самозабезпечення іншого суб’єкта”; **тарілка** – „загальна назва уявних космічних тіл, що мають округлу форму і, як вважають, позаземне походження”; **тінь** – „нелегальна сфера життя, щось приховане від закону”; **човник** – „особа, яка займається дрібним приватним підприємництвом, періодично курсуючи між місцями закупівлі та збуту товарів” тощо.

Аналізовані номеми, співвідносячись з однойменними дериваційними базами, демонструють зразки імпліцитних дериваційних процесів, засвідчують ті асоціативні зв’язки, що свого часу послужили основою для надання окремим значенням статусу лексем. „Втрата тотожності слова починається в синхронії і завершується в діяхронії, – писав В.Русанівський. – Повна втрата тотожності настає тоді, коли воно втрачає всі ті семи, носієм яких було раніше. У такому випадку історія слова переривається – лишається тільки етимологічний зв’язок між попереднім і наступним словами як різними лексичними одиницями” [Русанівський 1988, с.89].

На важливості встановлення асоціативно-дериваційних відношень між семантичним дериватом і його дериваційною базою наголошував Е.Бенвенист, розглядаючи як вихідну точку семантичної реконструкції слово, „здатне репрезентувати майбутні зв’язки та асоціації” [Бенвенист 1974, с.352]. З цією позицією співзвучна й думка С.Кацнельсона, що зауважував:

„Семантична деривація, яка ґрунтується на метафоричному перенесенні значень, сприяє збереженню живого зв'язку між похідним і вихідним значенням, що віддзеркалюється на семантиці слова та його використанні” [Кацнельсон 1986, с.85].

Усі наведені вище зразки результатів семантичних дериваційних процесів об'єднує одна особливість: вони стабілізувалися мовленнєвим узусом і, відповідно до категорії okazional'nosti/uzuальності, їх можна розглядати як узуальні. Щоправда, будь-який результат семантичної деривації, як і деривації взагалі, на момент своєї появи є okazional'ним, продуктом індивідуально-авторської мовотворчості, сконструйованим на замовлення конкретної ситуації, на „випадок”. Подальша доля цього результату залежить від прийняття/неприйняття його носіями мови: якщо традиційна за формою та нетрадиційна за значенням номема стабілізується (приймається) мовленнєвим узусом, то вона переходить із розряду okazional'них до розряду узуальних одиниць (такий шлях розвитку пройшли слова *акція, альбом, вірус, дисидент, інфляція, картотека, комплекс* тощо [див.: Мазурик 2002б]); якщо „буття” традиційної за формою та нетрадиційної за значенням номени обмежене певною ситуацією (ситуаціями) спілкування, то можна говорити про okazional'ний характер результатів семантичної деривації. Простежимо це на прикладах: *Ось уже кілька десятиліть у всьому світі з перемінним успіхом борються з комп'ютерними вірусами* (Літературна Україна); *Хоча після минулої акції „Україна без Кучми” ми залишилися швидше „з”, ніж „без”, пан Чемерис вказує на низку позитивних наслідків. А як поведуться осінні „акціонери” нинішнього вересня?* (Голос України). В обох випадках мають місце результати семантичної деривації (*вірус, акціонер*), новизна значення яких очевидна. Номема *вірус*, що виникає внаслідок метафоричного перенесення (пор.: 1. Один із найдрібніших мікроорганізмів, який викликає інфекційне захворювання. 2. *перен.* Про те, що торкає, уражає глибоко чи багатьох [ВТССУМ 2001, с.147]), отримує нове значення – „програма, здатна сама приєднуватися до інших програм комп'ютера та викликати збої в їхній роботі” [ВТССУМ 2001, с.147], яке, безперечно, не могло з'явитися відразу в свідомості всіх носіїв мови, а спочатку мало конкретного автора й було породжене конкретною мовленнєвою ситуацією. Відірвавшись від конкретної ситуації, вийшовши за межу пасивності свого вживання, адаптувавшись у „мовному просторі” й отримавши здатність відтворюватися в готовому вигляді, неологічна одиниця *вірус* набуває узуального характеру і навіть отримує кодифікацію. Її авторство, як і авторство більшості узуальних неологізмів, установити в принципі неможливо.

Номема *акціонер* має okazional'ний характер: вона породжена конкретною ситуацією та функціонує поки що лише в межах проілюстрованого контексту, який і зумовлює її значення – „той, хто брав участь в акції „Україна без Кучми” (пор.: традиційне значення слова *акціонер* – „власник акцій, член акціонерного товариства” [ВТССУМ 2001, с.13]), хоча не позбавлена здатності „узуалізуватися”. Ідентичний характер

маніфестує номема **абсолютизм**, що в умовах конкретної мовленнєвої ситуації (*Абсолютизм у родині – се річ наймудріша* (О.Кобилянська) модифікує свою семантику з узуальної („форма керування державою, за якої верховна влада повністю належить одній особі – монархові; самодержавство”) на оказіональну („право та можливість одноосібно розпоряджатися, керувати чим-небудь”). Оказіональні результати семантичної деривації засвідчують також такі контексти: *Більшість ліквідаторів* ліквідувала академічну заборгованість до початку сесії (Розмовне), де *ліквідатор* – „студент, що ліквідує академічну заборгованість”; *Дід Микола був індус*, до синового колгоспу не вступав (П.Загребельний), де *індус* – „селянин-одноосібник”, який надає перевагу індивідуальному способу господарювання”; *Одне плем'я носило шапки і назву „шапкарі”*. „*Шапкарі*”, як правило, не знімали шапок навіть у церкві (О.Чорногуз), де *шапкар* – „той, хто носить шапку”; *Вартість усіх „реалістів” складає фантастичні 237 млн. доларів* (Україна молода), де *реаліст* – „футболіст мадридського „Реалу”; *А на початку січня 1992 року провідним „художницям” України Олександрі Тимошенко та Оксані Скалдіній треба було виступати на міжнародних турнірах* (Сільська газета), де *художниця* – „спортсменка з художньої гімнастики”; *Весняне сонце уже впевнено клало свою першу смагу на ледь зморені й просвітлені обличчя „семінаристів”* (Б.Десняк), де *семінарист* – „учасник семінару” тощо.

Усі семантичні оказіоналізми (*акціонер, ліквідатор, індус, шапкар, реаліст, художниця, семінарист*), будучи результатами семантичної деривації, є водночас наслідками вторинної номінації (В.Телія) у тому розумінні, що їх зовнішня оболонка не безпосередньо створюється в акті номінації, а вдруге використовується, адже подібні звукові комплекси вже мають місце в системі мови, хоча й використовуються для номінації „не тих” об'єктів навколишнього світу та демонструють складні переплетіння інтенцій номінаторів-адресантів. „Характер акту вторинної номінації, його функціональна спрямованість зумовлені усвідомленими чи підсвідомими настановами номінатора і соціуму на 1) об'єктивне відображення властивостей об'єкта номінації; 2) на відображення прагматичних інтенцій номінатора; 3) на номінацію нового об'єкта й одночасне відображення прагматичних інтенцій номінатора” [Тропіна 2004, с.8]. Вторинні оказіональні утворення продукуються на основі вихідних одиниць, які є похідними (вторинними) знаками щодо своїх дериваційних баз (пор.: оказіональна номема **акціонер** ← узуальна номема **акціонер** ← *акція*; оказіональна номема **ліквідатор** ← узуальна номема **ліквідатор** ← *ліквідувати*; оказіональна номема **шапкар** ← узуальна номема **шапкар** ← *шапка* і т. ін.). А тому помітити таку інновацію значно складніше, ніж інновацію лексичну, а тим паче кваліфікувати її як семантичний оказіоналізм. Інколи, як-от у деяких вищенаведених прикладах, допомагає використання лапок, покликаних засвідчити, що збіг зовнішньої оболонки оказіоналізмів та їх узуальних відповідників є випадковим і водночас необхідним прийомом задля досягнення прагматичних цілей. Цю

випадковість підтверджує й те, що в разі стабілізації подібних okazіональних номем мовленнєвим узусом, вони ілюструватимуть відмінні від вихідних узуальних формально-семантичні відношення щодо своєї дериваційної бази, наприклад: *індус*² ← *індус*¹, але *індус*¹ ← *Індія*, а *індус*² ← *індивідуальний спосіб господарювання*; *реаліст*² ← *реаліст*¹, але *реаліст*¹ ← *реальний*, а *реаліст*² ← „*Real*”; *художниця*² ← *художниця*¹, але *художниця*¹ ← *художник*, а *художниця*² ← *художня гімнастика*; *семінарист*² ← *семінарист*¹, але *семінарист*¹ ← *семінарія*, а *семінарист*² ← *семінар*.

Аналізовані результати семантичної деривації поповнюють номінативне поле лексичних okazіональних репрезентантів предметності, зокрема дериваційні ряди персонімів. Найменування персонімів проілюстровані численними зразками, які маніфестують випадкову співзвучність з узуальними неперсонімічними номінаціями: *гирло* – „сварлива людина”; *косинус* – „чоловік, що заглядає на чужих жінок”; *меліоратор* – „промовець, який без упину говорить не по суті”; *оптиміст* – „торговець оптом”; *заручник* – „наречений після заручин”; *слов'янин* – „любитель перекинутися словом”; *пройдисвіт* – „турист”; *кастрат* – „прихильник Вероніки Кастро”; *банкетка* – „жінка, дрібний службовець банку”; *землянка* – „селянка”; *запонка* – „заїка”; *форсунка* – „модниця” тощо. Наприклад: *Поплавський* для „*поплавків*”. *Саме для них, наголосив Михайло Михайлович (жартома назвавши своїх вихованців „поплавками”), а також для інших аналогічних вузів він і писав цей підручник* (Г.Тарасюк); *Семен з квітами, при параді, чемний, охайний. Словом – салідол. Солідний, значить* (В.Ендеберя); *Про всяк випадок, – зареготав Бидл. – Щоб не забув, хто бос, а хто босяк* (А.Крижанівський).

Подібні утворення піддаються семантичній реетимологізації („народній етимології”), коли новопредставлена номема свідомо обігрується, репрезентуючи незвичне значення. Загальновідомі звукові комплекси уявно сегментуються на потенційні морфеми, семантика яких піддається переосмисленню; і як результат – переосмислення значення номеми загалом, що сприяє встановленню зовсім інших синтагматичних та парадигматичних відношень. Так, наприклад, матеріальна узуально закріплена форма *кавун* використовується для означення реалій, які мають узуальні значення: 1. Баштанна сланка рослина з великими їстівними плодами. 2. Круглий соковитий плід цієї рослини з солодкою червоною серединою [ВТССУМ 2001, с.409], і характеризується непохідністю. Унаслідок уявного морфемного перерозкладу (вичленовування кореня *кав-* і суфікса *-ун*) ускладнюється морфемна структура слова, елементи якої набувають переосмислення, а відтак повністю переосмислюється значення похідної номеми, установлюється відповідність між такими словами, що не знаходяться у відношеннях семантичної близькості (*кавун*¹ → *кавун*² ← *кава*). У результаті цього процесу первинно немотивований звуковий комплекс перетворюється на мотивований, набуває співвіднесеності (і членування) на основі фонетичної подібності в звучанні двох слів (*кавун* = *кав+ун*). Звідси, відповідно, *кавун* – „той, хто любить каву; любитель кави”

(пор. також: *заголовок*¹ → *заголовок*² ← *голова*, де *заголовок*² – „потилиця”; *оратор*¹ → *оратор*² ← *орати*, де *оратор*² – „трактор”; *селезінка*¹ → *селезінка*² ← *селезень*, де *селезінка*² – „самка для селезня” тощо).
Продукування таких номем „пояснюється не лише потребою посилити загальний емоційний вплив повідомлюваного, збагатити образну палітру, а й прагненням створити відповідну експресію гумору” [Колоїз, Малюга 2001, с.41], що особливо яскраво ілюструють цілісні контексти: *Все бігають і бігають, рипаючи дверима й ворітьми, з дільниці на дільницю, з цеху в цех. Аби здибатися із знайомими та про се, про те побалакати-поговорити. Не робота, а біжутерія. Від слова „бігати” (М.Пальчик); – Мій чоловік – заядлий шинкар. – Він так любить шинок? – Ні, шинку (Розмовне); – Тут треба неп, товаришу зоотехнік... І на вигулах, І у бугаятнику ... потрібен неп. – Гиги! У бугаятник? Бугаям?! Нову економічну політику?! – ... Навести ... елементарний ... порядок.., – членороздільно пояснив чоловік (В.Ендеберя); Дід продавав хрестики біля церкви. І піп у його трудовій книжці записав: „христопродавець” (Літературна Україна); І вже коли твоєму однокласникові поставлять діагноз „гепатит” – ти знатимеш, що це зовсім не „запальна захворювання печінки”, як стверджує медицина. Це, виходячи з „філософії” маркіза де Сада, у твого однокласника розгулявся АПЕТИТ на ГЕПУ (інваріант – ГЕПОЧКУ) твоєї однокласниці (Г.Шиян); А ви замість цього, видно, десь п’єте біоміцин, тоїсть „біле міцне” (А.Крижанівський).
Продукування семантичних okazіоналізмів (*біжутерія*, *шинкар*, *неп*, *христопродавець*, *гепатит*, *біоміцин*) відбувається на основі обігрування узуальних звукових комплексів, які використовуються для означення тих реалій, що узус сприймає крізь призму інших матеріальних оболонок, інших номем (пор.: *біжутерія*¹ – „жіночі прикраси з підробних каменів, скла, металу” і *біжутерія*² – „поспішливе метушливе ходіння, безперервна метушня, біганина”; *шинкар*¹ – „власник шинку або продавець у ньому” і *шинкар*² – „той, хто любить їсти шинку”; *христопродавець*¹ – „запроданець, зрадник” і *христопродавець*² – „той, хто продає хрестики” і т. ін.). У конкретних мовленнєвих ситуаціях okazіональні результати семантичної деривації демонструють потенційні формально-сміслові відношення щодо тих одиниць, які могли б бути, але які насправді не є їх дериваційною базою:*

а) *біжутерія*¹ → *біжутерія*²

||

біж+утерія ← *бігати*;

б) *шинкар*¹ → *шинкар*²

||

шинк+ар ← *шинка*;

в) *неп*¹ → *неп*²

||

н+е+п ← *навести елементарний порядок*.

Аналізовані результати семантичної деривації виступають okazіональними репрезентантами предметності, збагачуючи дериваційні

ряди, вони водночас оновлюють номінативне поле загалом. Десь-не-десь семантичні okazіоналізми продовжують дериваційні ряди й okazіональних репрезентантів процесуальної/непроцесуальної ознаки. Наприклад: *Незважаючи на те, що сьогодні більшість населення України **попсує**, рок-мистецтво вевешників знаходило своїх прихильників* (Телебачення) (пор.: **попсувати**¹ → **попсувати**² ← *попса*); *Найстаріший, Іван, помер правником, як ... от, як я!.. Так, так, – додав якийсь роздрознено, – доки русини хочуть лише „**попити**”, то і не будуть у силі творити інших діл, як попівських* (О.Кобилянська) (пор.: **попити**¹ → **попити**² ← *пін*); *„Повіює” Ганна – сім років тому вона вийшла на трасу з наміром „підзаробити”* (Сільські новини) (пор.: **повіювати**¹ → **повіювати**² ← *повія*); *Створилися умови Такі у нас віддавна. Тож є тепер дві мови: Державна і **самодержавна*** (І.Дробін) (пор.: **самодержавний**¹ → **самодержавний**² ← *державний*). Представлені зразки ілюструють таке мовне явище, яке в лексикології отримало назву омонімії. Причому деякі мовознавці, як-от Б.Кривенко, наполягають на тому, що семантичні okazіоналізми тяжіють саме до омонімії, поява ж нового значення як розвиток полісемії співвідноситься з okazіональною семантикою [Кривенко 1996, с.72]. На думку науковця, до семантичних okazіоналізмів доцільно зараховувати й так звані графічні, або графемні, на зразок **заКАДРИти**, **проСОЧИтися**, **рефорНАТОри**, **поФОРДунити**, **високоВОЛЬФний** тощо. „На перший погляд, це суто технічний прийом – виділення в слові якої-небудь частини іншим, як правило, більш крупним шрифтом (кеглем). Однак за цим технічним прийомом приховані важливі семасіологічні процеси” [Кривенко 1996, с.74]. У цьому плані ми повністю солідарні з автором, адже такі утворення, звучання яких збігається зі звучанням узуальних слів, можна кваліфікувати як омофони (пор.: **закадрити** – „викликати до себе любов, потяг; принадити” і **заКАДРИти** – „укомплектувати кадрами”; **реформатори** – „прихильники реформації” і **рефорНАТОри** – „прихильники НАТО”; **просочитися** – „насититися якою-небудь рідиною, якимось запахом” і **проСОЧИтися** – „перейнятися духом м.Сочі”). Репрезентовані в такий спосіб семантичні okazіоналізми ілюструють, так би мовити, семантичну аплікацію: okazіональне значення накладається на узуальне і сприймається крізь призму останнього. Так, наприклад, у газетній статті під заголовком *„Найменше **СПЛЮЩ**ився швейцарець”* (Україна молода) йдеться про те, що відомий фігурист Євген Плющенко поступається своєю перемогою. Звуковий комплекс **сплющитися** у свідомості носіїв мови співвідноситься з поняттям, за яким суспільною практикою закріплене значення „стати плоским від здавлювання” натискування, удару”. З одного боку, унаслідок метафоричного переосмислення узуально закріплена матеріальна форма вираження сприймається як „почуватися пригніченим”, з іншого, – на узуальне значення накладається okazіональне, зумовлене антропонімом **Плющенко** (про це свідчить графічно виокремлена його частина **ПЛЮЩ**); узуальний звуковий комплекс загалом набуває якісно нової семантики – „зазнати удару від Євгена Плющенко”. Подібне явище ілюструють й утворення на зразок **СУП**,

ТОСТ, СНОБ, ЕКЛЕР, ЕСКАЛОП, МАРС, ЗУБР і т. ін., що хоча формально й засвідчують структурно-семантичну причетність до співвідносних синтаксичних номем (пор.: **СУП** = Спеціалізоване управління прогресу; **ТОСТ** = Тимчасове об'єднання соціології і техніки; **СНОБ** = Спеціалізоване науково-організаційне бюро; **ЕКЛЕР** = Експериментальна конструкторська лабораторія ефективності раціоналізації; **ЕСКАЛОП** = Експериментальна соціологічно-конструкторська аналітична лабораторія організації праці; **МАРС** = Майстерня революційного слова; **ЗУБР** = За Україну, Білорусь, Росію), насправді ж є результатами семантичної деривації, вторинними номінаціями, і вступають в омонімічні відношення з однозвучними узуальними номемами (пор.: **ЕКЛЕР** ← *еклер* – „кондитерський виріб, заварне тістечко з кремом усередині”; **ЕСКАЛОП** ← *ескалоп* – „шматки нежирної свинини, баранини чи телятини із м'якуша поперекової частини задньої ноги” і т. ін.). Наприклад: *У дружному й злагодженому колективі ЕСКАЛОПу сталася прикра подія. Молодий конструктор Денис Дідровський відірвався від колективу* (А.Крижанівський); *Примазалися до „масовки” і політичні сили – Слов'янська партія Базилюка та „ЗУБР” депутатки Олени Мазур* (М.Карась). Аналізовані звукові комплекси використовуються як готовий матеріал, „запозичуються” адресантами з системи мови, однак „прив'язуються” до денотатів, з якими не співвідносні у свідомості адресатів. Унаслідок подібних дериваційних процесів виникають номеми з новою інформативністю. Нова інформативність пов'язується не лише з омонімією, але й з полісемією. А тому, на нашу думку, розвиток оказіонального значення в узуальній лексичній чи фразеологічній одиниці є так само результатом семантичних дериваційних процесів, який можна кваліфікувати як семантичний оказіоналізм.

Процес розвитку в номем нових значень здійснюється за стандартними семантичними моделями. Як зауважує Н.Черникова, „серед різномірних видів семантичної деривації (розширення значення, звуження значення, семантичний зрушення і т. ін.) найбільшою продуктивністю в сучасній неології вирізняються метафора та метонімія” [Черникова 2001, с.82]. Дослідниця наголошує також на тому, що при розгляді номінативної функції, її семантичного аспекту кожен з названих видів репрезентує усталений механізм утворення нових лексичних (номінативних – Ж.К.) одиниць, а не є стилістичним тропом, пов'язаним з поетичною функцією мови. Щодо останнього твердження, то воно, як нам здається, не є аксіоматичним і може бути спростованим.

Продуктивність результатів семантичної деривації, яка ґрунтується на метафоричному перенесенні, пояснюють універсальністю метафори як способу вторинної номінації, її здатністю оперувати образними асоціаціями. „Образ, що лежить в основі метафори, відіграє важливу роль внутрішньої форми і являє собою ознаку або ряд ознак, які необхідні для створення нового значення і є посередниками між вихідною та метафоричною семантикою” [Черникова 2001, с.82]. Наприклад: *„Ковбої” лівих закулісних комбінацій, звичайно, зробили ставку на свого фаворита* (Молодь України);

Енергетична „діста” чекає більшість підприємств-гігантів (Голос України); *Вагітна* скрипка стане породіллю (І.Драч); *То був мій другий день буття. Гангрена* серця почалася (М.Вінграновський); *Ми говоримо про нього*, – про російського міщанина, якому в печінках сидить оця українізація, який мріє про „вольний город Одесу”, який зі „*скрежетом зубовим*” вивчає цей „собачий язык” (М.Хвильовий); *Не жалувати свічок*, – приказує Войнаровський. – *Світиться ні за цапову душу*. Гетьман сумерків не любить (Б.Лепкий) тощо. У першому контексті результатом семантичних дериваційних процесів є номема *ковбой*: матеріальна форма *ковбой*, яка у свідомості носіїв мови асоціюється з пастухом-вершником, що пасе табуни коней у степах західних штатів США, без будь-яких модифікацій звукового комплексу переноситься з одного денотата на інший на основі подібності виконуваних функцій. Ця подібність відображена у свідомості мовця, який, як відомо, має здатність узагальнювати в слові явища навколишнього світу. Структура похідного деривата формується через узагальнення: подібно до американських пастухів-вершників, що пасуть табуни коней, наші політичні ковбої „пасуть” своїх прихильників, скеровуючи їхні дії та вчинки. Дериваційна база і похідний дериват мають спільну сему – „контролювати чийсь дії”. Аналогічні процеси супроводжують й інші семантичні оказіоналізми (пор.: *діста*₁ – „певний режим у харчуванні здорової або хворої людини” → *діста*₂ – „певний режим у роботі якоїсь структури”; *вагітний*₁ – „який перебуває у стані вагітності” → *вагітний*₂ – „який дає початок чому-небудь, є причиною появи чого-небудь”; *гангрена*₁ – „змертвіння певного органа (його частини) чи більш або менш обмеженої ділянки тканини” → *гангрена*₂ – „переживання, душевні муки”; *скрегіт зубовий*₁ – „крайній ступінь розпачу” → *скрегіт зубовий*₂ – „почуття роздратованості, злості, гніву”; *ні за цапову душу*₁ → „марно, даром; ні за що” → *ні за цапову душу*₂ – „ледве-ледве”). Саме конкретні мовленнєві ситуації забезпечують реалізацію „смыслових потенцій”³² узуально закріплених звукових комплексів. „Йдеться про певний вихідний смисловий заряд мовних елементів, яким потенційно властиві ті типи змін, що відбуваються з ними в процесі історії” [Яворская 1992, с.55]. Це стосується більшою мірою лексем і меншою – фразеологічних одиниць, адже реалізації „смыслових потенцій” узуально закріпленої фраземи перешкоджає те, що вона сама по собі є результатом метафоричного переосмислення, а отже, кожне нове значення повинно бути узагальнено-метафоричним. „Слабший розвиток полісемії у фразеологічному складі мови викликаний рядом причин, основними з яких є специфічність природи значення фразеологізму (його метафоричність, високий ступінь абстракції), що перешкоджає другому переносу (наступне значення має бути образнішим й абстрактнішим), та обмеженість уживання фразеологізмів у мовленні переважно у функції образно-експресивних характеристик предметів чи дій, через що вони менш

³² Г.Яворська співвідносить поняття „смысловая потенция” із запропонованим О.Лосевим і визначенням у загальних рисах поняттям „мовна валентність”, що розуміється як закладена в мовних елементах, зокрема й у лексемі та фраземі, „потенция досить різнорідних значень” [Лосев 1983, с.139].

значимі в комунікативній функції мови і використовуються значно рідше, ніж слова і, отже, мають менше підстав для семантичного збагачення” [Скрипник 1973, с.207]. Семантичні okazіоналізми, дериваційною базою яких послужили узуальні фразеологізми, характеризуються аналогічними з ними матеріальними формами вираження. Однак за традиційною зовнішньою оболонкою закріплюється нетрадиційне значення, що актуалізується в особливих контекстуальних умовах, а тому є випадковим, okazіональним. Наприклад: *Ломиковський потягнувся і позіхнув на всю губу* (Б.Лепкий) (пор.: *на всю губу*₁ – „значний, справжній; дуже багато; великою мірою” і *на всю губу*₂ – „дуже широко”); – *Добре, що ми стільки душ врятували. – Одних врятували, а других до чорта послали* (Б.Лепкий) (пор.: *до чорта послати*₁ – „позбутися когось з-перед очей” і *до чорта послати*₂ – „повбивати”); *А жаль. Царська казна пуста. Грошей як умирати треба* (Б.Лепкий) (пор.: *як умирати треба*₁ – „зовсім не треба” і *як умирати треба*₂ – „дуже треба”). У контексті П.Загребельного *Йому однаково було, кого вибере Котя, бо коли Самуся, тоді для Самусів вічна залежність од Щусів, коли ж Левенця, то Самусям вічна ганьба й приниження, що знову ж грає на дудку Щусів* розширює свою семантику усталена конструкція *грає на дудку*: при всій прозорості денотатів опорних лексичних компонентів узуальне значення доповнюється значенням okazіональним – „мати переваги, бути у виграшному становищі”. Порушення звичної синтаксичної сполучуваності узуальних фразем спричиняє розвиток нових їх значень і демонструє механізм семантичної деривації.

Механізм семантичних дериваційних процесів ґрунтується на зміні архісеми твірного значення, появі диференційних елементів у похідній номемі, що об’єктивуються внаслідок пізнання дійсності. Підтвердженням останнього може слугувати семантична сітка, запропонована Є.Куриловичем, яка складається з ниток і вузлів і має такий вигляд:

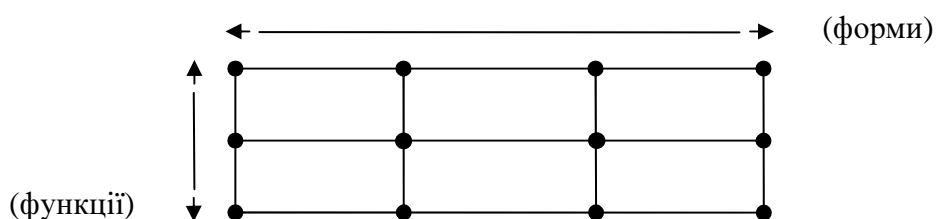

Схема 2.6. Сітка семантичної системи мови за Є.Куриловичем
[Курилович 1962, с.249]

Відповідно до теорії науковця, вузли утворюють стержень, або скелет, цілої системи, вторинні функції базуються на первинних, вторинні форми ґрунтуються на первинних, а співвідношенню між основним (вихідним – Ж.К.) і похідним словами відповідає перехід від вузла до вузла (зміна форми та функції). „Вузли становлять пункти зустрічі первинних семантичних функцій із первинними формами. Вертикальні ж нитки – в т о р и н н і ф у н к ц і ї, що не мають спеціальної форми (= не перетинаються горизонталіями). І навпаки, відрізки горизонтальних ниток, які не

перетинаються вертикальними, відповідають в т о р и н н и м ф о р м а м” [Курилович 1962, с.250]. Результати семантичної деривації, що тяжіють до полюсу полісемії, безпосередньо дотичні до вихідних точок (вузлів) „семантичного простору”. Причому вони постають здебільшого як вторинні номеми, здатні виражати „додатковий смисл, пов’язаний не з символізацією позначуваного об’єкта, а зі ставленням до нього мовця, з цією чи тією його оцінкою” [Мурзин 1984, с.47; див. також Арнольд 1979; Арутюнова 1990; Вольф 1988; Ткачук 2000]. Іншими словами, результатом семантичних дериваційних процесів є не тільки перетворення мовного знака з узуальною матеріальною формою вираження, але й семантичне приращення прагматичного характеру, що, очевидно, й зумовлює продукування семантичних okazіоналізмів. У зв’язку з цим О.Стишов наголошував: „Коли якась лексема (чи фразема – Ж.К.) потрапляє в інший контекст, у незвичне оточення, у її семантичній структурі поступово розвивається певний вторинний, додатковий (явний або прихований) відтінок, що згодом може викристалізовуватися в окреме значення. Як правило, спочатку це відбувається в мовленні, часом спорадично й невимушено як індивідуально-авторський пошук (вільний чи зумовлений певними прагматичними потребами)” [Стишов 2003, с.212]. Переносячи узуально закріплений звуковий комплекс з одного денотата на інший, індивідуум водночас розширює межі функціонування цієї чи тієї матеріальної форми вираження: оновлюється ряд співвідносних із нею реалій/ірреалій навколишнього світу. Наприклад: *Цей сніг зависокий для тихої скрипки: його **прямизна** упокорила світ* (П.Мовчан), де **прямизна** – „те, що не викликає сумнівів, заперечень; очевидність”; *Минула ніч у синьому **розкриллі!** Зійди, спливи ярами і розрай. Мені – в рятуюнок, між отерплі хвилі* (В.Стус), де **розкрилля** – „великий розмах у чомусь, ступінь вияву, охоплення чи поширення чого-небудь”; *Вдаючись на прохання журналістів до спроби прогнозу, „**штабісти**” Леоніда Даниловича все-таки схилилися до думки, давно обґрунтованої в пресі, про неминучість другого туру* (Україна молода), де **штабіст** – „прихильник штабу провладного кандидата в Президенти України Л.Кучми” тощо. Появу таких результатів семантичної деривації можна прокоментувати таким чином: на довербальному етапі номінативного процесу номінатори „вибирають” відповідні ознаки, на основі яких мають відбутися номінації; позамовна інформація піддається психокогнітивній обробці і як наслідок – вербалізовані семантичні okazіоналізми, що виносяться на „справедливий суд” узусу.

Десь-не-десь семантичні okazіоналізми утворюються на основі поняттєвих зв’язків менш складного типу – асоціацій за суміжністю, тобто на основі метонімічних перенесень. Наприклад: „**Сині**” пікетувальники покладають великі надії на шахтарів, які, мовляв, ось-ось почнуть підтримувати акцію (Україна молода); „**Помаранчева**” молодь Черкас називає Кузьмінського організатором політичних репресій та виборчих фальсифікацій у ЧНУ (Україна молода). Okазіональні результати на зразок **синій** – „той, хто є прихильником партії Януковича, у чий символіці

переважають сині кольори”, *помаранчевий* – „той, який є прихильником партії Ющенка, у чий символіці переважають помаранчеві кольори” породжуються механізмами синтагматичних перетворень. Уявний шлях семантичного розвитку таких okazіоналізмів має вигляд: колір → кольорова гама в символіці відповідної партії → прихильник цієї партії. На відміну від okazіональних утворень, пов’язаних із метафоричним перенесенням, метонімічні похідні характеризуються низькою експресивністю та високою номінативністю. Семантична мотивація останніх ґрунтується на суміжності предметів та явищ і, відповідно, пов’язана з вихідним значенням не окремими ознаками, а значенням загалом.

Отже, семантична деривація, що є одним із типів номінативних дериваційних процесів, стимулює продукування семантичних okazіоналізмів, суть яких полягає в тому, що узуально закріплені звукові комплекси використовуються для означення денотатів, з якими не співвідносні у свідомості носіїв мови. Okazіональні результати семантичної деривації тяжіють до двох полюсів – омонімії та полісемії, остання передбачає як метафоричні, так і метонімічні механізми. Стадія okazіональності є обов’язковим етапом у розвитку кожного семантичного неологізму. Стабілізація індивідуально-авторських утворень мовленнєвим узусом переводить їх із розряду okazіональних одиниць до розряду узуальних, що врешті-решт оновлює лексичну та фразеологічну системи мови.

2.5. Okazіональні результати фраземної деривації

Серед багатьох аспектів вивчення фразеології питання фраземної деривації залишається чи не найпроблемнішим, адже навіть поняття, якими оперує ця галузь, досі не знаходять одностайного визначення. Перші спроби класифікувати способи продукування фразеологічних одиниць, як відомо, належать М.Шанському, який виокремив такі їх різновиди: 1) фразеолого-синтаксичний; 2) фразеолого-семантичний; 3) спосіб, подібний до морфологічного способу словотворення; 4) фразеологічне калькування [Шанский 1985, с.140-142].

Подальші розробки цього питання пов’язані з працями В.Ковалю. Зазначаючи, що творення фразем може здійснюватися на основі окремих слів, вільних сполучень і речень, інших фразеологізмів, мовознавець класифікує способи як: 1) лексико-фразеологічний; 2) синтаксико-фразеологічний; 3) фраземо-семантичний, або трансформаційний [Коваль 1982, с.7; див. також: Калашник 1985б, с.71].

Сам термін „фразеологічна деривація” був упроваджений у науковий обіг, очевидно, дослідницею німецької фразеології І.Чернишовою, щоправда, використовувався він для означення дериваційних процесів утворення лексичних одиниць на основі фразеологічних [Чернышева 1970, с.138]. Запропонований нею термін, на нашу думку, не зовсім доцільний, бо не віддзеркалює суті репрезентованого явища. Для означення процесу творення слів на основі фразем у мовознавчій науці є більш вдале, як нам здається,

термінологічне сполучення, запропоноване М.Алефіренком, – „відфраземне словотворення” [Алефіренко 1987, с.36], або „відфраземна деривація”, яке, по-перше, вказує, що фразема, одиниця фразеологічного рівня, є дериваційною базою відповідного дериваційного процесу; по-друге, результатом такої деривації є слово, одиниця лексичного рівня.

На відміну від І.Чернишової, Б.Шварцкопф розуміє фразеологічну деривацію як процес фраземотворення, як „механізм продукування більш складних із більш елементарних одиниць” [Шварцкопф 1987, с.47]. Відштовхуючись від двох основних, на думку автора, тез теорії деривації (а) інтеграція одиниць нижчого рівня у складі одиниць вищого рівня (Е.Бенвеніст); б) перетворювальний характер інтеграції, коли значення або функція одиниць, організованих складніше, не зводиться до значень чи функцій їх складових (Є.Курилович), науковець розглядає фраземотворення як процес формування вторинних одиниць [Шварцкопф 1987, с.47].

Інший дослідник – В.Губарев – фразеологічну деривацію кваліфікує як вторинне фраземотворення, „утворення нових фразеологічних одиниць на основі вже наявних”, протиставляючи її первинному фраземотворенню, „утворенню нових фразеологічних одиниць на основі окремих слів або вільних словосполучень” [Губарев 1987, с.51].

Досліджуючи фразеологічний масив німецької мови, С.Денисенко підходить до визначення фразеологічної деривації з генетичних позицій, пояснює свій вибір таким чином: „Аналіз у генетичному аспекті активно утворюваних ССК (стійких словесних комплексів – Ж.К.) важливий як для мовної практики, так і для розвитку теорії фразотворення, оскільки вивчення фразеологічності похідних ССК є актуальним для вирішення таких спірних питань, як визначення поняття фразотворчого значення, регулярності семантичної фразотворчої моделі, співвідношення фразотворчої структури фразеологічного значення ССК із названими категоріями” [Денисенко 1993, с.50]. Фразеологічну деривацію науковець кваліфікує як процес, що відбувається за внутрішніми законами мови, і водночас є явищем історичним, соціальним, тісно пов’язаним з життям народу. Під час аналізу цього явища головна увага зосереджується на мотиваційній базі фразеологічних дериваційних процесів, яка (у запропонованому дослідженні) пов’язується з власне німецькими та запозиченими джерелами. Генетична систематизація фразеологічного матеріалу, беручи до уваги джерела його виникнення, на жаль, не виявляє „закономірностей фразотворення у зв’язку з формуванням засобів фразеології” [Калашник 1985б, с.71].

Більшість мовознавців схиляється до думки, що фразеологічна деривація „здійснюється на основі тих самих закономірностей, які властиві й лексичній системі мови, відбуваються зміни в структурі, словниково-компонентному складі та семантико-стилістичних функціях фразеологічних одиниць, розширюється або звужується сфера їх використання” [Коваль 1990, с.201].

Виходячи з того, що результатами фраземотворчих процесів є фраземи (пор.: лексема, семема, морфема, синтаксема), вважаємо більш прийнятним

для себе термін „фраземна деривація”.

Під фраземною деривацією ми розуміємо дериваційні процеси, пов'язані з продукуванням одиниць фразеологічного рівня – фразем – на основі наявних у мові дериваційних ресурсів, передусім слів і словосполучень, а також інших фразем. Процеси утворення та узуалізації фразем демонструють кількісне та якісне оновлення фразеологічного складу загалом.

Оказіональна та узуальна варіативність фразем, потенційна здатність до структурно-семантичної автономізації їх компонентів як наслідок структурної нарізнооформленості, відносна регулярність фраземотворчих процесів створюють відповідну дериваційну базу для продукування нових, більш експресивних фразем-дериватів, фраземних інновацій, фраземних неологізмів, яким, як і іншим неологічним одиницям, властива категорія okazіональності/узуальності. „Фразеологічні (фраземні – Ж.К.) інновації, – зауважує Н.Лисецька, – це неологізми в галузі фразеології, okazіональні утворення, продукти вторинної опосередкованої номінації, які, з'являючись у словниковому складі мови, проходять фази виникнення – узуалізації – акцентуалізації – лексикалізації (фразеологізації) – інтеграції” [Лисецька 2004, с.7]. На думку дослідниці, такі утворення передбачають власне фраземні інновації, що характеризуються новизною форми та значення, фразеологічні одиниці з новонабутою семантикою, або новосемантизми, модифіковані мовні форми та запозичення. Дозволимо собі з зазначеним твердженням дещо не погодитися, адже, як нам здається, важко назвати „оказіональними утвореннями” такі матеріальні форми вираження, як запозичення, які, будучи вторинними, мотивованими одиницями, в іншомовному дискурсі не створюються заново, а відтворюються як готовий матеріал, що, цілком можливо, на момент своєї появи в мові-донорі й був інноваційним продуктом. Крім того, так звані новосемантизми – результати не фраземних, а семантичних дериваційних процесів, а тому є не фраземними, а семантичними okazіоналізмами, які, щоправда, врешті-решт сприяють модифікації фраземного складу, його оновленню.

Питання про неологічність фразем аксіоматичне і головним чином не викликає принципових розбіжностей [Гвоздарев 1977, с.43; Зацний 1998, с.140; Орловська 1978, с.40; Османові 1991, с.97; Розен 1991, с.81; Шопов, Вълкова 1995, с.67; Юрченко 1984, с.37]. Проблемним залишається поки що надання окремим фраземам статусу okazіональних. Деякі мовознавці, як-от Л.Ройзензон, Є.Малиновський, заперечують okazіональність на фразеологічному рівні в принципі, розглядаючи будь-яку фраземну модифікацію як різновид трансформації, закладений у самій системі мови і породжуваний нею. Учені, вважаючи, що „творче начало в цьому випадку зведене до мінімуму”, роблять такий висновок: „основна маса видозмін ФО у художників слова – трансформація внутрішньо-системного типу” [Ройзензон, Малиновський 1974, с.109]. З інших позицій підходить до кваліфікації цього явища В.Зимін, виокремлюючи, крім узуальних, okazіональні варіанти фразем, сутність яких визначає через найрізноманітніші відхилення від

нормативної узуальної фразеологічної одиниці [Зимин 1972, с.79]. Відповідно до теорії „потенційних слів”, з’являється також теорія „потенційних фразеологізмів” [Гаврин 1974, с.87; Кунин 1970, с.90].

Незаперечним є те, що мовна система надає певні можливості не лише для продукування нових лексем, семем, але й фразем. Актуалізація цих потенцій ілюструється результатами фраземної деривації, які на момент своєї появи завжди сприймаються як випадкові. За умови прийняття їх узусом (узуальної стабілізації), okazіональні фраземні утворення, як і лексичні та семантичні, переходять до розряду узуальних. Так, наприклад, тепер уже узуальні фраземи біблійного походження **випити гірку чашу** – „зазнати багато горя, настраждатися”, **козел офірний** – „людина, на яку звалюють чужу провину, відповідальність за чийсь негативні вчинки, дії”, **метати бісер** – „марно говорити, доводити що-небудь тому, хто не може, не здатний або не хоче зрозуміти того, що йому кажуть” свого часу постали як okazіональні варіанти узуальних вихідних: **випити гірку чашу** ← **випити чашу** + **випити гіркої**³³ (пор.: *Розкрити душу перед цим просмерділим од самогону негідником? Та коли вже прийшов сюди, то випий чашу до дна, хоч який гіркий трунок у ній* (П.Загребельний); *Яка ж гірка, О Господи, ця чаша, Ця старосвітчина, цей дикий смак, Ці мрійники без крил, якими так Поезія прославилася наша* (М.Зеров); *Якщо вони, ці безобидні обивателі, ось ці старенькі й здебільшого зовсім ні в чому не винні люди, п’ють таку гірку чашу й несуть такий тяжкий хрест, то що ж чекає його – втікача з каторги* (І.Багряний); **козел офірний** ← **козел відпущення**³⁴ (пор.: *А тому мушу зникнути з людської пам’яті назавжди. Не можна мене вводити у третє тисячоліття як козла відпущення для грішної юрби* (Р.Іванчук); *Токовий, видно, замість козла офірного, бо начальник цеху на збори не з’явився, дець заліз* (П.Загребельний); **метати бісер** ← **метати бісер перед свиньми**³⁵ (пор.: *Я не раз попід хмари літав І сідав, як ламалися крила. Я не раз свиням бісер метав, Та нічого життя не навчило* (С.Пушик); *Видимо, він задовольнився з розмови, вирішивши, що його бесідник дурень і нема чого „метати бісер”, а краще спати* (О.Слісаренко). Дериваційною базою аналізованих вихідних фразеологізмів (**випити чашу**, **випити гіркої**, **козел**

³³ Фраземи **випити чашу**, **випити гіркої** пов’язують із біблійною ситуацією, коли Ісус, виявляючи смиренність зі своєю долею, вийшовши вдруге до Гетсиманського саду, говорить: „Отче Мій, як ця чаша не може минути Мене, щоб не пити її, – нехай станеться воля Твоя” [Матвія 26 : 42]. А перед самим розп’яттям Ісусу „дали пити вино з гіркою змішане” [Матвія 27 : 34], вино, яке було заправлене дуже гіркою миррою й мало знечулити болі розп’ятого.

³⁴ Фразема **козел відпущення** пов’язана з біблійною розповіддю про День очищення – щорічне свято, яке відзначав ізраїльський народ і яке випадало на десятий день сьомого місяця й вважалося найвизначнішим. У цей день за жеребом обиралися два козли для жертви. Одного з них спалювали, а на іншого, „козла відпущення”, первосвященик покладав руки, сповідуючи над ним гріхи усього народу, після чого козла відпускали в пустелю, куди тварина забирала й гріхи. „І покладе Аарон обидві руки свої на голову живого козла, і визнає над ним усі гріхи Ізраїлевих синів та всі їхні провини через усі їхні гріхи, і складе їх на голову козла, та й пошле через призначеного чоловіка в пустелю” [Левит 16 : 21].

³⁵ Фразему **метати бісер перед свиньми** (**розсипати перли перед свиньми**) пов’язують з біблійною ситуацією, коли Ісус, закликаючи своїх учнів піклуватися про те, аби допомога їхня була прийнята з вдячністю тими, хто їх слухає, говорить: „Не здавайте святого псам, не метайте бісер перед свиньми, щоб вони не потоптали його ногами своїми, і, обернувшись, щоб не розшматували й вас” [Матвія 7 : 6].

відпущення, метати бісер перед свиньми) послужили вільні словосполучення, які, піддавшись різнорідним метафоричним переосмисленням, фразеологізувалися, стабілізувалися мовленнєвим узусом, увійшли до фразеологічної системи мови, де посіли місце нормативних одиниць та отримали статус узуальних фразем. Однак стабільність зовнішньої оболонки більшості узуальних фразем не є абсолютною. Комплексний характер їх структури, невідповідність актуальних позначень етимологічному значенню дозволяє творчо використовувати фразеологічний матеріал, що й спричиняє появу okazіональних результатів фраземної деривації, які за умови їхньої „узуалізації” самі можуть стати вихідною дериваційною базою для іншої фраземної деривації. Безумовно, у процесі „узуалізації” okazіональність утрачається, незважаючи на конкретне добре відоме джерело походження фразеологічного знака.

Проблема вихідної та похідної (okazіональної) одиниць, досить важлива для історичного аналізу фразем, згідно з позицією В.Мокиєнка, найбільш активно розв’язується під час установлення авторства та з’ясування індивідуально-авторських перетворень фразеологічних одиниць [Мокиєнко 1989, с.19-20]. Розвиток фразем учений представляє таким чином: вільне сполучення з широкими варіативними потенціями → нормативне літературне використання з обмеженою кількістю варіантів → індивідуально-авторська обробка нормативних фразеологізмів [Мокиєнко 1989, с.22-23]. Слідом за В.Телією [Телія 1981, с.12], науковець обстоює думку, що „авторське використання фразеологізму, як і авторське використання слова, – таке ж невід’ємне надбання живої мови, як і нормативно фіксована їх форма” [Мокиєнко 1989, с.23; див. також: Fleischer 1982, с.57].

Своєрідне бачення щодо okazіональності фразем висловлює Н.Гольцова, розмежовуючи okazіональне використання фразеологізмів та okazіональні фразеологізми (пор.: okazіональна семантика та семантичні okazіоналізми як результати семантичної деривації в Б.Кривенка). „У процесі використання фразеологічні одиниці можуть піддаватися різним трансформаціям, що сприяє оновленню фразеологізмів. Усі різновиди трансформації (структурні та семантичні) відбуваються в умовах певного контексту і є суто індивідуальними. У цьому випадку ми й говоримо про okazіональне використання фразеологізму” [Гольцова 1993, с.84]. Що стосується okazіональних фразеологізмів, то, на думку дослідниці, це явище досить рідкісне, оскільки okazіональним можна вважати лише таке утворення, яке продукується за моделлю вже наявного і в якого відчувається внутрішній зв’язок із цим вихідним фразеологізмом. „Те, що okazіональні фразеологізми – явище досить рідкісне, – зауважує мовознавець, – пояснюється не тим, що їх „конструювання” є складнішим, ніж утворення нового слова. Навпаки, воно багато в чому є простішим, адже компоненти фразеологізму більш вільні, більш рухомі, ніж морфеми слова. Складність у цьому випадку полягає не стільки в утворенні, скільки у сприйнятті, тому що для фразеологізму-новоутворення важливим є внутрішній зв’язок із вихідним фразеологізмом і відчуття внутрішньої форми вихідної одиниці. На жаль,

такий зв'язок, який для автора-творця фразеологізму цілком очевидний, може не відчуватися читачем" [Гольцова 1993, с.84]. Таке пояснення Н.Гольцової не є переконливим, хоча б тому, що внутрішній зв'язок із вихідною одиницею читач так само „може не відчувати” й при репрезентації лексичних okazіоналізмів: і для okazіональних лексем, і для okazіональних фразем характерні невичерпні можливості їх внутрішньої форми. Продукуючи їх, адресант аж ніяк не прагне нав'язати адресатові свою думку, а лише пробудити в останнього його власну, викликати в його уяві певні образи. До того ж уміння правильно декодувати новопредставлену фразему, як і лексему, великою мірою залежить від розумових здібностей, віку, досвіду, освіти, ерудиції тощо тих, кому адресована сконструйована одиниця. Суперечливими, на нашу думку, є й зразки, якими дослідниця ілюструє okazіональні фразеологізми, зокрема *уйти в свою подагру и книги, слесарю – слесарево*, подаючи їх у супроводі відповідних дериваційних баз (*уйти в себя, уйти в свою скорлупу; кесарю – кесарево*), і які відмежовує від okazіонального використання фразеологізмів, тобто протиставляє їх різновидам трансформації усталених словесних комплексів як такі, що „продукуються за наявними моделями”. Такий її підхід, очевидно, перегукується з позицією М.Шанського щодо того, що „модельовані фразеологічні звороти створюються за аналогією до вже наявних у мові зразків і з'являються в мовленні первинно як індивідуально-авторські новоутворення (подібно до лексичних неологізмів), лише поступово (а то й не завжди) входять до загального вжитку” [Шанский 1985, с.141]. Однак okazіональність аналізованих зразків пов'язується ні з чим іншим, як із модифікацією узуальних усталених конструкцій (пор.: *слесарю – слесарево і кесарю – кесарево*). Саме до цього й зводиться суть фраземо-семантичного, або, як його ще називають, трансформаційного (А.Григораш, В.Калашник, В.Коваль), способу фраземної деривації.

Для означення результатів названого дериваційного процесу використовують різні термінологічні сполучення: трансформовані, індивідуально-авторські, okazіональні фраземи [Авксентьев, Ужченко 1979; Білоноженко, Гнатюк 1989; Вакуров 1983; Гавриш 1998; Григораш 1997, 2003; Калашник 1985б; Киссел 1975; Коваль 1990; Ковальов, Бойко 1989; Кунин 1977; Назаренко 1989; Османова 1991; Печерица 1973; Прадід 1992; Шадрин 1973; Chernyševa 1984 та ін.].

Якщо поняттями „трансформований”, „індивідуально-авторський фразеологізм” оперує передовсім стилістика, то поняття „okazіональна фразема” може розглядатися як таке, що протиставляється поняттю „узуальна фразема” в системі фраземної деривації зокрема.

Довший час увага мовознавців була спрямована на дослідження та аналіз стилістичних ефектів, які виникають у результаті трансформацій: аналізували здебільшого не сам процес, а його наслідок і лише в поодиноких випадках передумови та механізми цього прийому. Явище трансформації фразеологізмів пов'язували здебільшого з особливостями їх функціонування в умовах різних стилістичних контекстів. Це цілком закономірно, адже, з

погляду стилістики, трансформація (від лат. *transformatio* – зміна, перетворення) необхідна для того, аби оновити семантику й структуру фраземи, зберігши фразеологічний образ. „Можливість видозміни фразеологізмів ґрунтується на збереженні внутрішньої їх форми, нарізнооформленості та на відносній стійкості. Наявність внутрішньої форми дозволяє відсвіжувати більш чи менш стертий унаслідок багаторазового вживання фразеологічний образ. Трансформація ніби суперечить визначенню фразеологізму, але стійкість цих одиниць – не абсолютна, а відносна ознака. Тобто в системі мови, поза контекстом фразеологізми характеризуються найбільшою мірою стійкості, а в конкретних текстах мають здатність до перетворення. Видозмінений фразеологізм завжди зберігає співвіднесеність із своїм номінативним вихідним джерелом” [Пономарів 1992, с.127-128]. Трансформація – це „стилістичний засіб, який полягає в цілеспрямованому оновленні семантики, модифікації традиційної (узуальної – Ж.К.) фразеологічної одиниці” [Білоноженко, Гнатюк 1989, с.8]; вона неодмінно передбачає стилістичну мету, бо породжена прагненням адресанта органічно поєднати, злити воедино з контекстом загальновідомий вираз, уточнити чи деталізувати значення фраземи у зв’язку з конкретною мовленнєвою ситуацією. Звідси й впливає повне ототожнення термінів „трансформований” та „оказіональний фразеологізм”. Однак, незважаючи на те, що ці поняття тісно взаємопов’язуються, переплітаються, вони не є абсолютно ідентичними. Наслідками індивідуально-авторських перетворень фразеологічного матеріалу є не лише okazіональні фраземи, але й відфраземні деривати, так звані „стиснення” фразеологічних зворотів у слова [Шанский 1985, с. 128-131]; okazіональні фраземи – це завжди похідні (вторинні) надслівні утворення. Крім того, у процесі трансформації узуальна фразема може залишатися узуальною, піддаючись тільки в умовах певного контексту подвійній актуалізації, коли паралельно сприймається значення традиційної усталеної конструкції й співзвучного з нею вільного словосполучення, які перебувають між собою у відношеннях міжрівневої омонімії. Наприклад: *Та ще напиши мені лист до Кочубеїв такий, щоб Любов Федорівна, прочитавши його, облизала свої губи тим довгим язиком, котрим її Господь на шкоду її ближнім обдарував* (Б.Лепкий) (пор.: ситуація мовлення вказує на пряме витлумачення виділеного сполучення слів, контекст реалізує також фразеологічну семантику, де узуальна фразема зберігає своє традиційне значення – „про дуже балакучу людину, яка говорить багато зайвого”); – *Кидайте міст, – гукали з валів. – Біжіть, бо замикаємо брами! З жалем дивилися на незакінчену працю. Бігли в замок. Два смільчаки ще борюкаються з глибоко вбитим палем. Вирвали і його та пустили за водою. Хай пливе і хай дає людям знак, що Батурін зірвав за собою останні мости* (Б.Лепкий) (пор.: віддалений контекст реалізує прямий етимологічний план значення: йдеться про зривання мостів під час відступу війська; наближений – переносне: *зірвати за собою мости* означає „зробити неможливим повернення до кого-, чого-небудь”); *І в тіні погано, і під сонцем пече* (Голос України) (пор.: у газетній публікації з однойменною

назвою йдеться про те, що представники малого і середнього бізнесу поки що не готові „вийти з тіні” і працювати легально). У наведених контекстах проілюстровано семантичну трансформацію, зокрема подвійну актуалізацію, проте її результати не є оказіональними фраземами: усталені словесні комплекси зберігають свою традиційну матеріальну форму вираження, яка репрезентує традиційне значення.

Оказіональних фразем не репрезентують також і результати деяких типів структурно-семантичної трансформації, наприклад, таких індивідуально-авторських перетворень, як розгорнута метафора, фразеологічний натяк, а в поодиноких випадках й еліптизація. При застосуванні названих прийомів мають місце зміни зовнішньої оболонки узуальної фраземи, що, як правило, спричиняє зміну значення. Але дериват, який виникає в процесі відповідних модифікацій, слід кваліфікувати як відфраземний, а не фраземний, оскільки на структурному рівні він не є надслівним утворенням, а тому не має статусу фраземи. Наприклад: *В чужу гречку завжди кортить ускочити. А тут сама гречка до тебе напрошується. І ту гречку звати Одаркою Дармограїхою* (Є.Гуцало); *З вогнем грається Мазепа, і хто погасить цей вогонь, коли від нього займеться гетьманська кирея?* (Б.Лепкий). У першому випадку піддано експлікації узуальну фразему *ускочити в гречку* через уведення до її складу атрибутивного компонента *чужа*, що посилює значення фразеологізму загалом („мати позашлюбний зв'язок”) і певною мірою окреслює об'єкт („чужа дружина”). Потім шляхом кількаразового повторення іменниковий компонент *гречка* перебирає на себе значення фразеологізму, позначає і сам позашлюбний зв'язок, і його об'єкт (пор.: „*Гречці*” – *дьоготь на ворота й вікна на дріб'язок* (Остап Вишня). У другій ситуації на основі узуальної фраземи *гратися з вогнем* („наражатися на небезпеку”) виникає відфраземний дериват *вогонь*, семантика якого зумовлюється фразеологізмом, що став його дериваційною базою: *вогонь* – „небезпека”. У лінгвістичних студіях подібні структурно-семантичні перетворення кваліфікують як розгорнуту метафору [Білоноженко, Гнатюк 1989, с.128], суть якої зводиться до того, що поряд із узуальною фраземою в контексті повторюється окремий її компонент, який має здатність перебирати на себе значення цілої конструкції. Такою ж здатністю характеризуються й відфраземні деривати при фраземній еліптизації, співвідносні з формально опорними компонентами мотиваційної узуальної фраземи. Наприклад: *З такого, по-моєму, скоріше щось путнє вийде, аніж з якогось тихаря-пристосування. Горішок? Ну й що? Хіба це погано* (О.Гончар), де *горішок* ← *міцний горішок*; *Стали супроти себе і міряли свої сили* (Б.Лепкий), де *міряти* ← *міряти очима*; *Це ж здорово, коли ми людям не нуль* (О.Гончар), де *нуль* ← *абсолютний нуль*. Вихідні узуальні одиниці та їх модифіковані однокомпонентні варіанти абсолютно тотожні за значенням: еліптизації піддані формально залежні компоненти усталених словесних комплексів, а формально опорні – репрезентують лексеми, що перебрали на себе значення вихідної фраземи (пор.: *горішок* і *міцний горішок* мають семантику „людина

зі складним характером”). Цілком очевидно, що саме такий шлях розвитку пройшли тепер уже узуально закріплені значення слів на зразок **прибитий** ← *мішком прибитий* („розумово обмежений”); **звихнутий** ← *звихнутий розумом* („розумово обмежений”); **вити** ← *вити вовком* (на місяць) („тужити, страждати”); **докопатися** ← *докопатися до кореня* („дійти до суті справи”) тощо.

Подібні результати трансформаційних процесів спостерігаються й при фразеологічному натяку, коли слово (рідше – слова), співзвучні з компонентами усталеної конструкції, так би мовити, натякають на фразеологізм. Диференційні ознаки цього прийому досить нечіткі і практично його важко відмежовувати від розгорнутої метафори.

Для слів-натяків, прототипів окремих компонентів, які тривалий час використовувалися в складі узуальних фразем, характерне те, що вони не реалізують прямих номінативних значень, не перебирають на себе значення цілого усталеного словесного комплексу, а набувають нових, які зумовлюються тривалим функціонуванням відповідних компонентів у складі фразеологічної одиниці й впливають з її цілісної семантики. Наприклад: *Загордий був, щоб їй це сказати. Боявся гарбуза. Бо ви говорили, що Мотря дуже носа дере і не на пірнач, а на булаву поглядає* (Б.Лепкий) (пор.: *дати гарбуза* → **гарбуз** – „відмова”); *Ось там би знадобилися ваші громи* (М.Стельмах) (пор.: *метати громи* → **громи** – „погрози”); *Я зроблю на копійку, а вона видасть за карбованця, я зловлю муху, а вона каже, що слона* (Є.Гуцало) (пор.: *робити з мухи слона* → **муха** – „щось незначне, не варте уваги”; *робити з мухи слона* → **слон** – „щось значне, варте уваги”). Такого типу модифікації можна розглядати як зразки фраземної універбації.

Оказіональні фраземи, або фраземні оказіоналізми, є надслівними, нарізнооформленими, семантично цілісними результатами фраземної деривації. Вони продукуються не тільки внаслідок фраземо-семантичних, але й синтаксико-фразеологічних дериваційних процесів. Суть останніх полягає в тому, що фраземи виникають на основі вільних словосполучень. Однак, як справедливо зауважувала ще Н.Амосова, фразеологічна одиниця ніколи не виникає в мові відразу, шляхом миттєвого якісного перетворення змінного словосполучення на стійке [Амосова 1963, с.103]. Будь-яке сполучення слів, що використовується в мові як вільне, має образні „сміслові потенції” та характеризується здатністю до метафоричного переосмислення. Метафоричний словесний комплекс, за умови його стабілізації мовленнєвим узусом, адаптується в „мовному просторі” і починає відтворюватися в просторі власне комунікативному. Відтворювані конструкції набувають усталеності й отримують статус узуальних фразем, незважаючи на те, що подекуди їх „авторство” „не стерлося” часом, як-от: **річ у собі, чисте мистецтво** (І.Кант); **буря в склянці води** (Ш.-Л.Монтеск’є); **боротися з вітряками** (М.Сервантес); **гарматне м’ясо** (Ф.-Р.Шатобріан); **синій птах** (М.Метерлінк); **любовний трикутник** (Г.Ібсен); **мертві душі** (М.Гоголь); **над розбитим коритом** (О.Пушкін); **рильце в пушку** (І.Крилов); **пропаща сила** (Панас Мирний); **запустити пазурі в печінку** (Т.Шевченко); **перехресні**

стежки (І.Франко) тощо. Метафоричні словесні комплекси, які не пройшли апробації узусом, залишилися на рівні okazіональних утворень. Принаймні про це свідчить їх відсутність у системі мови. Так, словесні комплекси *безшабашна свистопляска, повертатися на задрипанки, плутатися в хащах, хворіти на очі, чесати п'ятки*, піддавшись метафоризації, набувають цілісної семантики в конкретних мовленнєвих ситуаціях, репрезентованих М.Хвильовим: *Але й ніколи не було такої безшабашної свистопляски в тій же українській літературі, як за наших днів* (пор.: *безшабашна свистопляска* – „нерозсудливе безладдя, плутанина в чому-небудь”); *Так, він страшенно боїться цього злиття, бо не хоче повертатися на задрипанки* (пор.: *повертатися на задрипанки* – „бути нікчемним і злиденним”); *Хай тов. Пилипенко „плутається в хащах”, шукаючи якоїсь іншої „формули”* (пор.: *плутатися в хащах* – „не мати змоги вирішувати складні, заплутані питання”); *Всі ці „профі” та постовці хворіють на очі..: їм здається, що вони бачать далеко, але це тільки ілюзія, бо даль вже не хвилює їх, вона для них темна, мертва пляма – і тільки* (пор.: *хворіти на очі* – „не помічати очевидних речей”); *В той час, коли тов. Щупак „зливається” й, „зливаючись”, від радості п'ятки чеше, в цей час дрібна буржуазія загібає до себе вузівську молодь і утворює кадри своєї інтелігенції* (пор.: *чесати п'ятки* – „отримувати вищий ступінь насолоди”). Представлені на „суд” узусу, аналізовані метафоричні словосполучення не отримують його схвалення, а отже, надані їм потенції щодо адаптації в „мовному просторі” залишаються не реалізованими. Де-не-де метафоричні словесні комплекси, використані письменником у його публіцистичній спадщині, попри те, що не знайшли відповідної кодифікації, демонструють явно фразеологізовані зразки. Наприклад: *Тов. Пилипенко і сам почував, очевидно, що всі його визначення „шкутильгають на всі чотири” і що це для вдумливого читача з першого рядка ясно* (пор.: *шкутильгати на всі чотири* – „мати чимало недоліків”); *Для пролетарської художньої літератури, без усякого сумніву, корисніший – гіперболічно – в мільйони разів радянський інтелігент Зеров, озброєний вищою математикою мистецтва, ніж сотні „просвітян”, що розуміються на цьому мистецтві, як „свиня в апельсинах”* (пор.: *розумітися, як свиня в апельсинах* (*розумітися, як баран в аптеці; розумітися, як баран по зорях* тощо) – „абсолютно не розумітися”). Можна допустити, що названі фраземи все ж таки стабілізувалися мовленнєвим узусом. Про це свідчить хоча б те, що вони успішно реалізують надані мовою потенції щодо утворення на їх основі похідних (вторинних) знаків. У газетній публікації Т.Іваненко під заголовком „Епоха „кучмозаврів” у минулому” (2005 р.) узуальна фразема *розумітися, як свиня в апельсинах* модифікується в словесний комплекс *розумітися, як Булька в апельсинах* (*Ти в цьому розумієшся, як Булька в апельсинах* (Дзеркало тижня), де номема *Булька*, очевидно, замінює номему *свиня* за умови їх співвідношення як власної та загальної назв.

На сучасному етапі розвитку за наявними у фразеологічній системі зразками активно продукуються фраземи, матеріальна форма вираження яких

засвідчує „смаки епохи”, відповідає потребам часу і покликана задовольнити вимоги „споживачів”; від останніх залежить стабілізація репрезентованих словесних комплексів у перспективі. Наприклад: *Мені ваші поради потрібні так, як козопасові комп'ютер* (Селянська газета), де *потрібний, як козопасові комп'ютер* – „непотрібний”; *Двадцятиоднорічний п'яничка Михайло, добряче „наступивши на градус”, повертався додому* (Сільські новини), де *наступити на градус* – „випити спиртного”; *Загалом, гадаю, Ваше слово настільки правдиво-стабільне, як у ящура хвіст* (Сільські новини), де *стабільний, як у ящура хвіст* – „нестабільний”; *Очевидно, і ця гучна справа репне, ніби переспіла гнида* (Сільські новини), де *репнути, ніби переспіла гнида* – „провалитися надзвичайно ганебно, з тріском” тощо. Новопредставлені фраземні номеми є логічним продовженням дериваційних рядів номем лексичних, зокрема оновлюють, збагачують номінативні поля оказіональних репрезентантів процесуальної (*наступити на градус; репнути, ніби переспіла гнида*) та непроцесуальної (*потрібний, як козопасові комп'ютер; стабільний, як у ящура хвіст*) ознак.

Проте найкращі зразки оказіональних фразем з'являються як результати фраземо-семантичного, або трансформаційного, способу фраземотворчих дериваційних процесів. Найпродуктивнішими різновидами такого фраземотворення є передусім а) субституція; б) експлікація; в) контамінація; г) еліптізація.

Оказіональні результати субституційних дериваційних процесів виникають унаслідок цілеспрямованої заміни одного, кількох або усіх компонентів узуальної фраземи, що послужила дериваційною базою, функціонально схожими. Наприклад: *Хто його знає, чи певний він, чи ні, а гріха на совість не треба брати* (Б.Лепкий) (пор.: *брати гріх на душу* → *брати гріх на совість*); *Це констатують два таких приємних факти. Перший – наш особистий гонор примусив вийти на чисту воду, так би мовити, підсвідомі і – тим самим – закулісні думки наших супротивників* (М.Хвильовий) (пор.: *закулісні ігри* → *закулісні думки*); *Та ще, гадкую, годилося у самого себе запитати, чому арканом тягне до Хомка Хомовича і його матері доярки Христі і чому ото таким важким млиновим колесом лягла на груди суперечка з зоотехніком Невечерею* (Є.Гуцало) (пор.: *камінь ліг на груди* → *важке млинове колесо лягло на груди*); – *А куди це так бокує, навіть не поздоровкавшись, хвалений голова? – Я ж вам махнув рукою, а ви не повели й ногою* (М.Стельмах) (пор.: *і вухом не повести* → *і ногою не повести*); *А змагаються вже опісля, одні згадуючи, другі вигадуючи, а до них мерщій туляться й ті, хто й не нюхав поля бою* (П.Загребельний) (пор.: *й пороху не нюхати* → *й поля бою не нюхати*) тощо. У таких випадках, очевидно, логічніше було б говорити про те, що дериваційною базою подібних оказіональних утворень є дві одиниці – узуальна фразема та узуальна лексема (синтаксема); остання, перебуваючи в певних парадигматичних відношеннях із компонентом (компонентами) першої, накладається на нього (їх), поступово витісняючи і займаючи його (їх) місце (пор.: ідеонім *совість* займає місце ідеоніма *душа* (*брати гріх на совість*);

соматизм *нога* витісняє соматизм *вухо* (*і ногою не повести*); артефактонім *важке млинове колесо*, „накладаючись” на натурфактонім *камінь*, ілюструє зразок метонімічного перенесення у напрямку *матеріал* → *виріб із цього матеріалу*). Результати субституційних дериваційних процесів мають якісно (а подекуди й кількісно) нову формальну структуру. Що ж до „семантичного оновлення” новопредставлених утворень, то воно здебільшого маловідчутне: адресант передовсім вдається до субституцій таких компонентів узуальної фраземи, заміна яких зумовлена контекстуально, тобто, пристосовуючи сконструйовану одиницю до умов конкретної ситуації спілкування, автор тим самим конкретизує, деталізує узуальний план змісту. Наприклад: *Можна бути певним, що її (княгині – Ж.К.) посли не пошиються в осли, діла не попусують* (Б.Лепкий) (пор.: *пошитися в дурні*); *Не „крокодилячу воду” ми пролили б на якийсь новий талановитий твір когось із „молоді”, а – висловлюючись трохи сентиментально – щирі й гарячі сльози радості оросили б його* (М.Хвильовий) (пор.: *крокодилячі сльози*); *Центром спотикання на шляху до коаліції залишається неузгодженість позицій „помаранчевих”* (Голос України) (пор.: *камінь спотикання*); *А насправді, коли б якась республіка захотіла вийти з федерації, вона була б задавлена вогнем і залізом своїм „рівноправним” союзником – більшовицькою Росією* (І.Багрянний) (пор.: *вогнем і мечем*). Іноді актуалізація значення виходить за межі узуальної усталеної конструкції, актуалізатором виступає фразеологічний контекст, який і зумовлює семантику okazіонального утворення. Наприклад: *Поки тепер московським духом підшиті, це не ті, що були колись за Тухальського* (Б.Лепкий) (пор.: *підшитий лисом* → *підшитий московським духом* – „пронизаний московською хитрістю”); *Про евкаліпти і кавуни та дині під Москвою я не знав нічого, але гілляста тишениця однаково, як п’ята нога в колгоспній корови: коли й виросте, то раз на тисячу років і лише для дивувань та сміху* (П.Загребельний) (пор.: *як собаці п’ята нога* → *як п’ята нога в колгоспній корови* – „дуже рідкісне явище”). Асоціативно-дериваційні зв’язки, що встановлюються між дериваційною базою та новоутвореною фраземою, у першій мовленнєвій ситуації зумовлюються переносно-метафоричними значеннями вихідних одиниць (*підшитий лисом* і *московський дух*). Їх узуальні значення становлять ту основу, на якій виникає значення okazіональне: індивідуальна побудова, загалом зберігаючи загальну семантику узуальної фраземи, водночас індивідуалізує її за рахунок субституційного словосполучення. У семантичному обсязі словесного комплексу *як п’ята нога в колгоспній корови* актуальним є предметно-понятєвий зміст, продиктований ситуативним оточенням, різнорідні конотації тут певною мірою зредуковані.

Okazіональні результати експлікаційних дериваційних процесів постають унаслідок того, що до структури узуальної фраземи вводиться додатковий компонент (компоненти). Іншими словами, дериваційною базою таких фраземних okazіоналізмів є узуальні фраземи та узуальні лексеми (синтаксеми); останні нібито вклинюються в структуру перших, поширюючи їх межі. „Поширення ФО – це різновид структурно-семантичного типу

фразеологічних трансформацій, при якому слова вільного вжитку, взаємодіючи з компонентами фразеологізму, проникають у традиційну структуру ФО і розширюють її” [Білоноженко, Гнатюк 1989, с. 120]. Одиниці, що експлікують узуальну фразу, з одного боку, наближають її до тієї мовленнєвої ситуації, яка стала причиною відповідного оказіонального фраземотворення, з іншого, – модифікуючи її структуру, конкретизують, індивідуалізують її семантику. Наприклад: *Замість лити демагогічну водичку і вигадувати „політичний млин”, ви б з’ясували собі, що таке зеро (М.Хвильовий) (пор.: лити водичку → лити демагогічну водичку; вигадувати велосипед → вигадувати політичний млин, де крім експлікаційного, має місце й субституційний процес); Постріл Фадеєва означає, що від усієї комуністичної ідеології залишилась ганебна хрущовська дірка від ідейного бублика (І.Багрянний) (пор.: дірка від бублика → хрущовська дірка від ідейного бублика); І барон пішов перед старим викидати словесні колінця, вигинався, мов клоун на килимі (О.Гончар) (пор.: викидати колінця → викидати словесні колінця); А таким гульвісам-джигунам завжди від своїх жінок перепало на добрячі волоські горіхи (Є.Гуцало) (пор.: перепастися на горіхи → перепастися на добрячі волоські горіхи); П’ятим колесом у реформатському возі є, зокрема, Віктор Ющенко та Юлія Тимошенко. Вони гальмують питання парламентсько-президентської республіки, оскільки самі хочуть посісти президентське крісло (Україна молода) (пор.: п’яте колесо до воза → п’яте колесо до реформатського воза); Переломний етап у розвитку нашого суспільства став для нас тією протокою між демократичною Сцільлюю і консервативною Харібдою (Л.Тома) (пор.: між Сцільлюю і Харібдою → між демократичною Сцільлюю і консервативною Харібдою) тощо. У проілюстрованих мовленнєвих ситуаціях відбувається експлікація узуальних фразем атрибутивним компонентом, який, модифікуючи структуру вихідних одиниць, водночас індивідуалізує їх семантику (пор.: лити водичку – „говорити або писати беззмістовно, нецікаво” і лити демагогічну водичку – „обманювали політично відсталі верстви народних мас всілякими привабливими, але брехливими обіцянками”; дірка від бублика – „абсолютно нічого” і хрущовська дірка від ідейного бублика – „від ідеї Хрущова не залишилося абсолютно нічого”; викидати колінця – „дивувати, вражати кого-небудь чимось особливим” і викидати словесні колінця – „дивувати, вражати словослів’ям” тощо). Деся-не-деся в експлікаційному дериваційному процесі беруть участь лексеми (синтаксеми), які щодо вихідної узуальної фраземи займають позицію формальних об’єктних (об’єктно-атрибутивних) поширювачів. Наприклад: І собою нічогенька, і очі христовоскресні має, і куделиця, мов ранній підбіл, золотиться, тільки лихомовство позичила у відьму. Як не обкрутить когось із новеньких, то зсіче язиком на капусту (М.Стельмах) (пор.: зсікти на капусту → зсікти язиком на капусту); Весіллям, презвою, любощами треба виганяти журбу, бо інакше і вік піде за водою та сльозою (М.Стельмах) (пор.: піти за водою → піти за водою та сльозою); Стоймо під прапором Марса, а не Купідона (Б.Лепкий) (пор.:*

стояти під прапором → **стояти під прапором Марса, а не Купідона**, де використані імена давньогрецьких богів Марса і Купідона викликають у свідомості мовців стандартні асоціації (війна і кохання), на яких ґрунтується образна система оказіональної фраземи). Наслідком подібних експлікацій є модифікація значення узуальної фраземи в напрямку „загальне → часткове (індивідуальне)” і його концентрація на нововведеному компоненті новопредставленої номеми. А тому цілком закономірно, що в ролі таких компонентів опиняються здебільшого атрибутивні поширювачі, які самі по собі характеризуються здатністю виокремлювати означуване слово з розряду загальних понять за цією чи тією ознакою [Чуглов 1984, с.16-22] (пор.: **стіл – дерев’яний стіл, круглий стіл** тощо). Наприклад: *Товариш Пилипенко врешті зрозумів це, але, зрозумівши, як бачимо, не попрацював над собою, а не попрацювавши, **поліз в ідеалістичну гречку*** (М.Хвильовий); *Так і в багато-багато іншому підфальшовано Шевченка, **причісано його під московську гребінку*** (І.Багрянний); *Інколи наш опонент не хоче прийняти його (мистецтво – Ж.К.), тому ми заявляємо: він **грає в чужаківську дудочку**, цебто йде в печальники „сопливої” когорти, в печальники нового рантьє* (М.Хвильовий); ***Міцний кримський горішок** виявився не по зубах* (Голос України); *Наші миротворці в Іраку **працюють до сьомого прісного поту*** (Голос України) *Знов модно **вудити на „мовного” гачка**, а я скажу відверто вам: за одного російськомовного Кличка трьох шуфричів з доплатою віддам* (В.Красіленко).

Оказіональні результати контамінаційних дериваційних процесів постають унаслідок поєднання двох і більше узуальних фразем або їх компонентів. Адже контамінація – „це поєднання в мовленнєвому потоці структурних елементів двох мовних одиниць на основі їх структурної подібності або тотожності, функціональної або семантичної близькості” [ЛЭС 1990, с.238; див. також: Білоноженко, Гнатюк 1989, с.138; Демський 1984, с.90; Колоїз 2000, с.329; Прадід 1992, с.66-68; Шанский 1985, с.143]. Контаміновані усталені словесні комплекси не лише ілюструють зразки відповідного способу фраземотворення, але й беруть активну участь у розбудові фразеологічного складу мови (пор.: **не бачити далі свого носа і живота** [ФСУМ 1993, Т.1, с.20] ← *не бачити далі свого носа + не бачити далі свого живота*; **обливатися сьомим потом** [ФСУМ 1993, Т.2, с.570] ← *обливатися потом + до сьомого поту*; **продавати зуби** [ФСУМ 1993, Т.2, с.705] ← *продавати витрішки + сушити зуби*; **піднімати вуха** [ФСУМ 1993, Т.2, с.637] ← *піднімати голову + наставляти вуха*; **розрубати гордіїв вузол** [ФСУМ 1993, Т.2, с.758] ← *розрубати вузол + гордіїв вузол* тощо). Як і субституційні та експлікаційні, контаміновані оказіональні фраземи демонструють, з одного боку, тенденцію до автоматизму (використання готового „будівельного матеріалу”), з іншого, – тенденцію до мовотворчості. Наприклад: *Кочубеїха **закусила зуби*** (Б.Лепкий) (пор.: **закусити зуби** ← *закусити губи + зціпити зуби*); *Це вже, Сергію Володимировичу, маленький скандал, з якого не один пан Донцов буде реготати... Ви **вгружаєте в таку калошу**, з якої й не вилізете* (М.Хвильовий) (пор.: **вгрузнати в калошу** ←

вгрузнути в болото + сісти в калошу); Навіть і кафе можна б назвати „Козак Мамай” або „У козака Мамая”, хіба ж не здорово було б? Але цур? Моя ідея! Беру патент! Отак-то. Треба вміти **розкинути мислію по дереву** (О.Гончар) (пор.: **розкинути мислію по дереву** ← розкинути мізками + розтікатися мислію по дереву); В Магазаника пересохло в роті, пересохло й нутро. І тут **наковтався ганьби по саму зав'язку** (М.Стельмах) (пор.: **наковтатися ганьби по саму зав'язку** ← наковтатися ганьби + по саму зав'язку); Проте тодішнє керівництво райдержадміністрації, очевидно, вирішило **одним махом завалити двох зайців**: підтримати кабмінівськими гривнями „затухаюче” будівництво 120-квартирного будинку і виділити в ньому помешкання для потерпілих (Україна молода) (пор.: **одним махом завалити двох зайців** ← одним махом + завалити двох зайців); **Настав час збирати каміння спотикання** (Голос України) (пор.: **час збирати каміння спотикання** ← час збирати каміння + камінь спотикання). Сконструйовані в такий спосіб okazіональні номеми мають як спільні, так і відмінні особливості. Спільною ознакою новоутворених одиниць є кількісна характеристика їх дериваційних баз: у кожній з ситуацій вихідними є дві узуальні фраземи; відмінними є механізми контамінування компонентів дериваційної бази. У перших трьох випадках результати фраземної деривації ілюструють редукцію окремих компонентів двох вихідних фразем (**закусити зуби** ← **закусити** [губи] + [зціпити] **зуби**; **вгрузнути в калошу** ← **вгрузнути** [в болото] + [сісти] **в калошу**; **розкинути мислію по дереву** ← **розкинути** [мізками] + [розтікатися] **мислію по дереву**). Редукції піддаються здебільшого формально залежний компонент однієї фразеологічної одиниці та формально опорний компонент іншої фраземи. Четвертий і п'ятий контексти репрезентують зразки ампліфікування – дериваційного процесу, унаслідок якого продукуються похідна номема на основі двох вихідних без будь-яких кількісних змін їх компонентного складу (**наковтатися ганьби по саму зав'язку** ← **наковтатися ганьби** + **по саму зав'язку**; **одним махом завалити двох зайців** ← **одним махом** + **завалити двох зайців** (пор.: у такий спосіб утворилися тепер уже узуальні фраземи **обміряти очима з ніг до голови** [ФСУМ 1993, Т.2, с.572] ← **обміряти очима** + **з ніг до голови**; **мовби облитий з ніг до голови холодною водою** [ФСУМ 1993, Т.2, с.565] ← **мовби облитий холодною водою** + **з ніг до голови**). Остання мовленнєва ситуація демонструє стягнення – дериваційний процес, унаслідок якого дериваційною базою похідної одиниці є узуальні фраземи, що у своїй структурі мають спільний (спільні) компоненти, як-от **час збирати каміння і камінь спотикання**, де спільні компоненти нібито накладаються один на одного, водночас засвідчуючи кількісне компонентне опрощення.

Із кількісною модифікацією компонентного складу пов'язаний і такий спосіб okazіонального фраземотворення, який у мовознавчій літературі кваліфікують як еліптизація, або еліпсис, і визначають переважно як „пропуск одного (кількох) із членів синтаксичної конструкції, стійкого словосполучення, слова, що легко домислюються, відновлюються в контексті або ситуації мовлення” [УМ 2000, с.157; Печерица 1973, с.65-66]. Результати

означених дериваційних процесів засвідчують тенденцію до економії мовних засобів і зусиль мовців. Наприклад: *Коли єсть така певність – о, тоді він сміливий, він вдереться в беззахисну святиню, **положить ноги на стіл** і розгостюється так, що культурній людині хоч і не потикайся* (С.Єфремов) (пор.: **положити ноги на стіл** ← *пусти свиню за стіл, вона й ноги на стіл положить*); *Як із собором, із народними звичаями, із неоціненними знахідками Яворницького? Геннадію це здається всього-на-всього **писаною торбою*** (О.Гончар) (пор.: **писана торба** ← *носитися як із писаною торбою*); *Кому, Єгово, догодить, щоби **пролізти в голки вушко**? За що ти судиш цілий світ?* (В.Стус) (пор.: **пролізти в голки вушко** ← *легше верблюдові пролізти в голки вушко*); *Як так, то вона не зовсім розуміє, що хоче сказати граф. Ну, добре, мир, тиша, овечки, **мечі на рала**. Все це чудово* (В.Винниченко) (пор.: **мечі на рала** ← *перекувати мечі на рала*); *Господня роса – у Славути. І в Рось... А ми її – в жар. На скрижалі круті! Дві тисячі років. Родився Христос. І знову Україна моя – **на Хресті*** (А.Листопад) (пор.: **на хресті** ← *розіп'яти на хресті*) тощо.

Еліптичні модифікації неоднаковою мірою впливають на кількісно-якісний план вираження та план змісту: якщо у процесі такої деривації істотно змінюється компонентний склад узуальної фрази в напрямку до його скорочення, то семантичні зміни є менш відчутними, зведені головним чином до конденсації значення. Для репрезентації необхідного обсягу інформації використовується мінімально допустима матеріальна форма вираження, „укомпактнення” якої водночас інтенсифікує значення вихідної узуальної фрази, подекуди й індивідуалізуючи його (пор.: **легше верблюдові пролізти в голки вушко**³⁶ – „досягти якоїсь мети, зробити щось буде дуже важко” і **пролізти в голки вушко** – „досягти якоїсь мети”). Іноді еліптичні фрази, модифікуючи свої валентні можливості, отримують нові парадигматичні та синтагматичні характеристики, змінюють свою належність до відповідного номінативного поля, як-от **писана торба**: новоутворена номема є одним із зразків okazіональних репрезентантів предметності („хтось або щось, чому приділяють незаслужену увагу”), на відміну від узуальної, яка є ілюстрацією okazіональних репрезентантів процесуальної ознаки (**носитися як з писаною торбою** – „приділяти велику увагу тому, що її не варте”). При цьому частково модифікується й семантика. „При зміні ФО змінюються стилістичні властивості і можливості звороту, а зміна стилістична <...> обов'язково спричиняє певні зміни семантичні” [Юрченко 1984, с.37].

Слід, очевидно, звернути увагу й на ту особливість, що okazіональні репрезентанти предметності (як, до речі, й непроцесуальної ознаки), які є наслідками різних способів фраземних дериваційних процесів, – явище

³⁶ Вушком голки давні євреї називали Єрусалимські ворота, які були дуже низькими. Заходячи до міста, караванщик знімав вантаж зі спини верблюда, бо той міг перейти через ворота лише повзучи. Говорячи, що „**верблюдові легше пройти через вушко голки, ніж багатому в Боже Царство увійти**” [Луки 18 : 25], Ісус мав на увазі, що людина, яка все своє життя прослужила мамоні, спасенною не буде, бо з „надмірним вантажем” за плечима втрапити до Царства Божого дуже важко.

досить рідкісне. Натомість продуктивністю вирізняються okazіональні репрезентанти процесуальної ознаки. „Стрижневим словом, граматичним центром таких фразеологічних зворотів є дієслово, яке й зумовлює семантичну (позначення дії, процесу, стану) та синтаксичну (предикат) функції стійких словосполучень цього різновиду” [Скрипник 1973, с.94]. Дієслівні okazіональні фраземи номінують процесуальну ознаку через її відношення до предметів та інших ознак об’єктивної дійсності.

Okazіональні результати фраземних дериваційних процесів демонструють експліцитні передусім елементарні (рідше – неелементарні) формальні та здебільшого передбачувані смислові відношення між похідною одиницею та вихідною дериваційною базою.

Збагачення фразеологічного складу мови свідчить: утворення та „узуалізація” фразем відбуваються постійно, попри те, що для частини новоутворень остання залишається факультативною. З одного боку, для кожного синхронного зрізу в історії української мови характерні свої фраземні okazіоналізми, з іншого, – за деякими з них статус okazіональних закріплюється назавжди.

Okazіональні результати синтаксико-фразеологічного та фраземо-семантичного (субституція, експлікація, контамінація, еліптизація) способів фраземної деривації ілюструють регулярний та закономірний характер okazіонального фраземотворення, репрезентують зразки конструювання похідних одиниць за наявними в мові фразеологічними моделями.

2.6. Okazіональні результати морфологічної деривації

Статус основної одиниці, про що вже йшлося, надається слову не лише на лексичному, але й на морфологічному рівні мовної системи, який передбачає диференціацію, з одного боку, мінімальних морфологічних одиниць, або морфем, з іншого, – морфологічних одиниць-конструкцій, або морфологічних слів. Семантико-граматична структура морфологічних слів посідає центральне місце в дослідженнях із теоретичної морфології (О.Безпояско, О.Бондарко, І.Вихованець, К.Городенська, А.Загнітко, М.Леонova, В.Русанівський та ін.) і водночас репрезентує результат утворення будь-якого вторинного лексико-морфологічного знака. Механізми продукування нових морфологічних слів отримали назву словотвірної деривації і протиставилися морфологічній, або парадигматичній, деривації, що тлумачили як явище, коли одна граматична форма утворюється від іншої [Словотвір 1979, с.9], як „утворення системи словоформ слова, його парадигми, у якій одна зі словоформ є основною, а інші похідні” [Горпинич 1998, с.1]. Такий підхід усталився в сучасній морфології і вважається традиційним, загальноприйнятим, незважаючи на те, що сама теорія морфологічних дериваційних процесів не позбавлена суперечностей. Зняття цих суперечностей вимагає розв’язання ряду проблемних питань, як-от: На яких підставах виокремлюють морфологічний спосіб словотвірної деривації, якщо остання протиставляється морфологічній? Означена проблема

передбачає іншу, суть якої зводиться до того, що одні й ті самі явища в одних випадках кваліфікують як словотвірну деривацію, в інших – як морфологічну. Русист А.Михайлов під зразки морфологічної деривації підводить новоутворення, що є новими комбінаціями морфем і виступають результатами морфемного синтезу [Михайлов 1989, с.55]. Процеси морфологічної деривації, відповідно до позиції О.Кубрякової та Ю.Панкрац, „мають досить чітко окреслені межі та загалом становлять процеси комбінаторики морфем за аглютинативними або флективними типами, що завершуються формуванням морфологічних структур слова” [Кубрякова, Панкрац 1982, с.11] (пор.: „Словотвірна деривація – це утворення вторинних слів за допомогою службових морфів (суфіксів, префіксів) на базі інших слів та словосполучень” [Горпинич 1998, с.1]). Це свідчить про необхідність пошуків нових підходів до з’ясування сутності морфологічної деривації, що передбачає як узуальні, так і okazіональні результати і зводиться не тільки до „утворення словоформ із основ та словозмінних граматичних морфем” [Сильницький 1982, с.6].

Морфологічні слова, відображаючи різноманітні зв’язки між реаліями/ірреаліями навколишнього світу, об’єднуються в певні морфологічні класи, або частини мови, які характеризуються узагальненим частиномовним значенням, структурою морфологічних категорій, системою форм словозміни чи то її відсутністю, спільністю синтаксичних функцій та є здавна сформованим закритим рядом у тому витлумаченні, що нові частини мови не утворюються. Морфологічні класи виступають засобом систематизації всього розмаїття словникового складу мови, який постійно змінюється, оновлюється, поновлюється. „Словниковий склад, покликаний слугувати потребам комунікації між членами суспільства, відповідно до цього організований: він потенційно безмежний, постійно поповнюючись новими словами шляхом словотворення, запозичень тощо. Найпродуктивнішим засобом систематизації „океану” слів, найвищим виявом системної організації слів (попри їхній „відкритий” характер) виступають частини мови. Цей спосіб класифікації словника, звичний з давніх-давен, враховує як лексико-категорійну семантику слів, так і їхні морфологічні і синтаксичні показники. Частини мови, незважаючи на виділювану дослідниками в тій самій мові різну їхню кількість і вагання у принципах їхнього виділення, займають у граматиці стабільне в теоретичному плані і „міцне” місце з-поміж інших одиниць і категорій, і їхня класифікація ґрунтується на досить об’єктивних показниках” [Вихованець, Городенська 2004, с.11-12]. Попри „стабільність” частин мови загалом, морфологічні слова все ж таки не позбавлені динамічності, хоча б тому, що являють собою єдність не лише узуальних, але й okazіональних граматичних модифікацій з релятивним значенням.

Релятивність морфологічного слова надає йому статусу одиниці, що виявляється в різних граматичних модифікаціях (словоформах), які розташовуються в певній послідовності й утворюють його парадигму, прийняту та закріплену узусом. „Парадигма частин мови – це комплекс

морфологічних форм, що охоплює всю систему її формотворення. Частиномовна парадигма і парадигма морфологічної категорії взаємопов'язані, оскільки система частиномовного формотворення зумовлена системою її морфологічних категорій” [Авдєєва 2003, с.67]. Будь-які зміни в межах традиційної частиномовної парадигми та парадигми категорій спричиняють певні зрушення, що на момент свого виникнення сприймаються як ненормативні, ситуативні, але з часом можуть піднятися до рівня узусу, прийнятися й закріпитися ним (наприклад, первинно незмінне слово *пальто* з одноформених перейшло до розряду багатформених, сукупність його словоформ об'єдналася в нормальну парадигму) або відкинутися й залишитися на рівні випадкового морфологічного явища. „Безсумнівно, що в процесі мовлення ми часто використовуємо форми, яких ніколи не чули”, – писав Л.Щерба. Це й закономірно, адже „усі **форми слів** (виділено нами – Ж.К.) і всі сполучення слів нормально створені в процесі мовлення, у результаті надто складної гри складного мовленнєвого механізму людини в умовах конкретної ситуації відповідного моменту” [Щерба 1974, с.24-25]. Форми слів, використані вперше, „нормально створені в процесі мовлення”, є граматичними модифікаціями випадкового характеру, які засвідчують вияв категорії okazіonalʹnosti на морфологічному рівні. „Існує категорія okazіonalʹnosti. Її вияв – це й okazіonalʹni slova, й **okazіonalʹni форми слів** (виділено нами – Ж.К.), й okazіonalʹni znachenʹnia sliv” [Ханпира 1966, с.155; див. також: Лыков 1976, с.78]. На превеликий жаль, до сьогодні так і не осмислено природу okazіonalʹnosti на морфологічному рівні, не з'ясовано особливості okazіonalʹnih rezulʹtativ morfologіchnoї derivacії, не встановлено їхні диференційні ознаки, зокрема й ті, що мали б відрізнити їх від okazіonalʹnih rezulʹtativ leksichnih derivacійnih procesiv. Наявні спроби диференціювати okazіonalizmi за частиномовною належністю (іменникові, прикметникові, дієсловні і т. ін.) [Герман 1999; Турчак 2005; Юрченко 2003 та ін.] явно мають характер лексичних досліджень, зводяться до аналізу інноваційних процесів у лексиці, адже основний акцент робиться на оновленні словникового складу через продукування нових лексем, які систематизуються насамперед залежно від узагальнених граматичних значень.

Зауважимо, що така диференціація є апробованим засобом систематизації слів (як узуальних, так і okazіonalʹnih), але в жодному разі не свідчить про вияв категорії okazіonalʹnosti на морфологічному рівні навіть попри те, що в конкретній мовленнєвій ситуації репрезентується не слово як таке, а його відповідна граматична форма. Реалізація потенційних лексико-семантичних і формально-граматичних модифікацій у конкретному комунікативному акті спричиняє появу інноваційного явища, як правило, лексичного okazіonalizmu, який, будучи новою предметно-логічною номінацією, звичайно відображає ненові, типові зв'язки між предметами та явищами позамовного навколишнього світу.

Морфологічні okazіonalizmi пов'язуються насамперед із найелементарнішим граматичним поняттям – граматичним значенням, або

грамемою, репрезентованою випадковими граматичними модифікаціями.

У теоретичній морфології під грамемою розуміють „видове поняття щодо категорії як родового поняття” [Вихованець, Городенська 2004, с.28], компонент певної граматичної категорії, який виражає „реальний вияв названого словом факту через стосунки до інших фактів, закріплені у зв'язках між словами” [Леонова 1983, с.5], „зміст взаємного протиставлення двох або кількох мовних (морфологічних чи синтаксичних) одиниць” [СУЛМ 1969, с.8], інтегрований елемент, що об'єднує часткові модифікації окремої семантичної ознаки і ґрунтується на ряді морфологічних форм, „тобто виступає узагальненням одного з компонентів парадигми МК, яка утворюється загальним комплексом словоформ, пов'язаних загальною (родовою) семантичною ідеєю” [Загнітко 1996, с.25-26]. Звичайно граматичні (морфологічні) категорії цього чи того морфологічного класу передбачають традиційний графемний „набір”, як і частини мови, становлять закриті ряди в тому витлумаченні, що кількісний склад графем відповідних морфологічних класів залишається стабільним. Графеми, які виокремлюються на основі формальних властивостей морфологічних слів, їх граматичних засобів вираження, вказують на відношення одних реалій/ірреалій навколишнього світу до інших у вигляді традиційних, прийнятих і закріплених узусом, регульованих морфологічними нормами зв'язків між словами. Органічна єдність графеми та її типових формальних показників становить типову граматичну форму, що й уможливорює реалізацію мовленнєвої діяльності й адекватне її сприйняття з боку адресата. „Кожна словозмінна парадигма служить для морфологічного оформлення відповідної частини мови. Водночас кожна лексична основа характеризується сполучуваністю з певною словозмінною парадигмою <...>. У лексичній основі вже закладено частиномовне значення, тобто належність до певного морфологічного класу. Валентність, яка визначає сполучуваність основи з елементами словозмінної парадигми, є „зовнішньою” щодо цієї основи, але „внутрішньою” стосовно словоформи; цей тип зовнішньої основи може бути названий „внутрішньолексемним” (на відміну від „позалексемної”, мовленнєвої валентності основи, що визначає її сполучуваність із відповідним набором граматичних і семантичних позицій)” [Сильницький 1982, с.6].

Графемна (морфологічна) форма видозмінює слово як формально-семантичну одиницю, представляє його в певних різновидах, залишаючи незмінним лексичне значення, не порушуючи його тотожності: „МФ є регулярним засобом репрезентації позамовного змісту, який набуває у мові безпосереднього/опосередкованого граматичного/граматикалізованого вираження” [Загнітко 1996, с. 22]; саме ж слово – „це єдність граматичних модифікацій (словоформ) і семантичних модифікацій (його лексико-семантичних варіантів, значень)” [Вихованець, Городенська 2004, с.37]. Комплекс морфологічних форм, охоплюючи всю систему формотворення

тієї чи іншої частини мови, утворює її частиномовну парадигму,³⁷ що є замкненою, побудованою за суворими законами системою корелятивних словоформ, кожна з яких співвідносна з іншими, протиставляється їм, а всі разом належать одному слову, тобто кожна окрема словоформа є граматичною модифікацією основної формально-семантичної одиниці. У сфері мови всі морфологічні класи репрезентують типові зразки частиномовних парадигм, зокрема й парадигми морфологічних категорій, взаємозв'язок яких визначається тим, що „система частиномовного формотворення зумовлюється системою її МК і поза нею не може існувати” [Загнітко 1996, с.25]. Поява нових граматичних модифікацій узуального слова породжує нові його грамемні характеристики, що, відповідно, спричиняє певні зрушення в парадигмі його морфологічних категорій і як наслідок – у частиномовній парадигмі загалом. Зміна способу вираження грамеми при збереженні морфологічною одиницею свого лексичного значення, утворення нових граматичних модифікацій демонструє вияв категорії okazionalnosti на морфологічному рівні. Граматичні модифікації, які не відповідають морфологічним нормам, породжені конкретними мовленнєвими ситуаціями, мають випадковий характер і сприймаються як okazionalni rezultati morfolohichnoyi derivatsii. Наприклад: *Я приїду до тебе завтра На блакитних вітрах автострад. Чуєш, тихо шугають **авта** Там, де сад і дорога в сад* (М.Лиходід); *Виїжджає з-за овиду на полотна постелені Армія сонця незвичними **автами*** (Д.Павличко); *І порскають, і стогнуть **авта*** (М.Драй-Хмара). Наведені зразки ілюструють, що первинно одноформена парадигма невідмінюваного іншомовного іменника **авто** видозмінюється в багатформену, відбуваються певні зрушення і в частиномовній парадигмі, і в парадигмі морфологічних категорій (за кожною утвореною словоформою закріплюються конкретні відмінкові та числові грамеми, що репрезентують морфологічні категорії відмінка та числа). Подібні граматичні модифікації стали „жанрово маркованими” в мові української поезії, перетворившись на своєрідні „експресивні поезизми” [Чабаненко 1993, с.184]. Їх кодифікація й прийняття мовною системою – це питання часу. „Поширені в українській мові слова іншомовного походження поступово в усному мовленні набувають словозмінних характеристик і входять до відповідних іменникових відмін, наприклад до другої відміни, *метро* – *метра, метру, метро, метром, (на) метрі, метро*; *кіно* – *кіна* і т. ін. Штучне затримування й незакріплення того, що відшліфоване в народній мові, а отже, прогресивних динамічних процесів, видається консервативним” [Вихованець 2003, с.37].

Суть морфологічних okazionalizmiv можна сформулювати таким чином: унаслідок реалізації відповідних комунікативних завдань, з метою досягнення прагматичних цілей змінюються формальні показники традиційних, закріплених системою мови (мовленнєвим узусом) для цього чи

³⁷ Дефініція поняття „парадигма”, розмежування понять „парадигма лексеми”, „парадигма частин мови”, „парадигма МК” ґрунтовно висвітлені в працях А.Загнітка [Загнітко 1996, с.22-34], С.Авдєєвої [Авдєєва 2003, с.65-76].

того морфологічного класу граєм, що спричиняє появу нових випадкових граматичних модифікацій. У такому витлумаченні поняття „морфологічний okazіоналізм” та „okazіональна граматична модифікація” є тотожними. Okazіональні результати морфологічної деривації репрезентовані передусім зразками морфологічних слів із частиномовним значенням предметності та непроцесуальної ознаки.

2.6.1. Okazіональні граматичні модифікації-репрезентанти категорій відмінка та числа. Загальновідомо, що морфологічні слова з частиномовним значенням предметності об'єднані словозмінними морфологічними категоріями відмінка та числа, а також несловозмінною категорією роду і за семантико-синтаксичними та формально-граматичними показниками є одним із центральних, основних лексико-граматичних розрядів. „Жодна з інших частин мови не наділена таким набором морфологічних показників (морфологічних категорій і парадигм), як основні частини мови. Іменник морфологічно членується на дві морфеми – лексичну і релятивну (у непохідних іменниках) і, крім того, суфікси і префікси (у похідних іменниках). Релятивні морфеми (флексії) іменника виражають граматичні категорії відмінка, числа і роду, істот/неістот. Категорія відмінка є суто іменниковою і визначальною для іменників граматичною категорією, грамеми (відмінки) якої передають різні відношення, між предметами та явищами позамовної дійсності <...>. Категорія числа іменників відображає кількісні характеристики предметів. Рід іменників є важливою класифікаційною граматичною категорією” [Вихованець, Городенська 2004, с.46]. Особливості іменникових морфологічних категорій зумовлюються кількістю рядів морфологічних форм, співвідношенням з позамовною дійсністю, участю у вираженні частиномовного значення предметності, послідовністю представлення загальної семантики. Морфологічні форми є носіями видових значень щодо загальнокатегоріальних родових величин, характеризуються узусно закріпленими за ними грамами. Однак під впливом як позамовних, так і внутрішньомовних факторів у системі словозміни морфологічних слів з частиномовним значенням предметності можуть з'являтися нові морфологічні форми, випадковий характер яких звичайно суперечить морфологічним нормам, але доцільність яких підтверджується конкретною ситуацією мовлення. Вони посідають певне місце в системі іменникових морфологічних слів, отримують свою частиномовну парадигму (чи модифікують закріплену узусом) і парадигму морфологічних категорій. „Парадигма словоформи (зокрема й новопредставлена граматична модифікація – Ж.К.) певною мірою має самостійну цінність: вона закріплює формальні потенції слова того чи іншого класу, відбиваючи потенціал слова” [Загнітко 1996, с.15]. Морфологічні категорії слів з частиномовним значенням предметності – категорії відмінка, числа, роду – мають спільний принцип структурної організації: вони формуються з компонентів, або граєм, так чи інакше дотичних і до okazіональних результатів морфологічної деривації.

Категорія відмінка становить систему морфологічних форм слів, що передбачає по сім відмінкових грамам в однині та множині, кожна з яких репрезентована своїми формальними показниками. Сукупність кількісно усталених і постійно відтворюваних морфологічних форм визначає морфологічну природу кожного іменника. Зміни їх кількісного та якісного складу сприяють появі неузусальних граматичних модифікацій, морфологічних okazіоналізмів. Порухення правил нульової словозміни іменників іношомовного походження (чи то невідмінюваних аббревіатур) переводить їх із розряду одноформених морфологічних слів до розряду багатформених, унаслідок чого відбувається нівеляція омонімії граматичних форм. Наприклад: згідно з морфологічними нормами для вираження всіх відмінкових грамам іменника **поні** використовується єдина номінована морфологічна форма, проте в конкретних мовленнєвих ситуаціях (зокрема й у дитячому мовленні, яке, на думку О.Земської, є важливою сферою продукування okazіоналізмів [Земская 1992, с.180]) вибудовується семиграмемна відмінкова парадигма (**поні, поней, поням, поней, понями, (на) понях, поні**), очевидно, за аналогією до іменника **коні** у множині. Новоутворені граматичні модифікації дублюють відмінкову множинну парадигму іменників другої відміни м'якої групи. Цілком імовірно, що кінцева морфема **-і** в узусально незмінних іменниках на зразок **поні** асоціюється з закінченням **-і** в назвиному відмінку множини іменників другої відміни м'якої групи; випадкові граматичні модифікації перебирають на себе формальні показники узусальних словоформ (*На вікнах не було жалюзів* (Розмовне); *Ми з батьками їхали таксами* (Розмовне) тощо). Загальні назви іношомовного походження на **-о** (також незмінні аббревіатури) при появі випадкових граматичних модифікацій дублюють однинну парадигму іменників середнього роду другої відміни твердої групи (**трюмо, трюма, трюму, трюмом, (на) трюмі, трюмо**). У художньому мовленні подібні морфологічні okazіоналізми виступають засобом стилізації [Пришва 1977, с.74; Чабаненко 1993, с.184], наприклад: *Порішили всією ваплітою* (ВАПЛІТЕ– Ж.К.), *що футуризові каюк* (М.Семенко); *Закладайте на місцях профбюра* (Остап Вишня); у публіцистичному (інформаційному) – засобом граматикалізації, наприклад: *З ВІЛом нелегко боротися* (Телебачення); *Євросоюз запропонував Франції 50 млн. єврів* (Телебачення); *У Києві не вистачає пожезжних деп* (Телебачення), де словозмінні кінцеві афікси новопредставлених словоформ **ВІЛом, єврів, деп** засвідчують морфологічну сутність відповідних відмінків, репрезентують здатність корелювати з іншими афіксами морфологічної парадигми слів **ВІЛ, євро, депо** та виступають формальними показниками синтаксичних зв'язків і семантико-синтаксичних відношень. „Відмінок у такій кваліфікації розглядається як субстантивна категорія, що виражає синтаксичні зв'язки і семантико-синтаксичні відношення власне субстантива до інших компонентів речення і обов'язково має словозмінний кінцевий афікс” [Вихованець 1988, с.56].

Оказіонального характеру можуть набувати деякі з вторинних за походженням субстантивів, зокрема й вторинні відприслівникові іменники,

які в конкретних мовленнєвих ситуаціях репрезентують грамеми морфологічних слів з частиномовним значенням предметності. Наприклад: *Запівніч суха, непорушина, остуджена темінь, хоч би вітру порив – то б дніпрові наблизив слова* (В.Гаптар); *Попереду білий, як смерть, гробовець, і рвуться угору собори, і хай би вам грець, і хай би вам грець, всі завтра, всі нині, всі вчора* (В.Стус); *За те, що завтра хоче зеленіть, за те, що вчора встигло оддзвеніти* (Л.Костенко); *Рознапрямкований крокує розпач – у бознакуди із бозназвідки* (В.Стус). В усіх випадках морфологічні форми *запівніч, завтра, нині, вчора*, (у) *бознакуди*, (із) *бозназвідки*, що первинно були позбавлені будь-яких грамемних характеристик, набувають граматичних значень, відповідно, називного відмінка однини (*запівніч, завтра, вчора*), кличного відмінка множини (*завтра, нині, вчора*), знахідного та родового відмінків – (у) *базнакуди*, (із) *бозназвідки*. Аналогічні граматичні модифікації демонструють і вторинні відвігукові субстантиви. Наприклад: *Напис на вантажівці: „СТОПів немає”*; *Теперечки, після всіх „хайлів”, майн лібер Химіє Калістратівно, сповіщаю я вас, що я, – слава тобі, майн гот! – сиджу в тюрмі* (Остап Вишня); *Знову – перо, книги мудрі і різні, Людські обличчя, сніг, Тьмяні добраночі, ясні добридни Та молитви весни* (Є.Маланюк). Аналізовані зразки ілюструють так звану частиномовну транспозицію, коли узуальні слова, виступаючи в нетрадиційних для цих синтаксичних позиціях, змінюють формальні показники вихідних одиниць, набуваючи при цьому нових грамемних характеристик.

Оказіональні граматичні модифікації з'являються і в парадигмі морфологічної категорії числа, план змісту якої становить двокомпонентну структуру – грамеми однини і грамеми множини, що в системі морфологічних форм виявляються у зміні флексії слова. „Словоформи, що позначають одиничний предмет, переважно передбачають наявність словоформ, які вказують на множину таких же предметів. Стосовно цих словоформ семантичне протиставлення одиничність/множинність виявляється обов'язковим і регулярним. За такої умови граматична категорія числа виступає як словозмінна, оскільки вона ґрунтується на протиставленні словоформ, що мають однакове лексичне значення і відрізняються тільки семантико-граматичним змістом, закріпленням за корелятивними морфемами-флексіями того самого слова” [Вихованець, Городенська 2004, с.93].

Морфологічні оказіоналізми, пов'язані з модифікаціями числової словозміни, стосуються переважно тих морфологічних форм, які репрезентують неповні парадигми [Безпояско, Городенська, Русанівський 1993, с.83], що в будь-який час можуть трансформуватися в повні, бо в системі мови закладені такі потенції. У мовознавстві навіть має місце думка, згідно з якою всі слова *singularia tantum* „визнаються такими, що мають обидва числа; множина наділена тут потенційним характером: практично вона майже ніколи не використовується, але за необхідності все-таки може бути утворена” [Зализняк 1977, с.5]. Істотно відмінну позицію щодо цього висловлює В.Лопатін, зазначаючи: „У зв'язку з розмежуванням словозмінних типів неминуче постає питання про так звані потенційні форми. Аналізуючи

склад парадигм слів різних словозмінних типів, доцільно розрізняти, з одного боку, слова, які *п е р е в а ж н о* не утворюють певних форм, що, проте, можуть за необхідності бути утворені, і, з іншого боку, слова, у яких утворення подібних форм є принципово *н е м о ж л и в и м*. Так, під час аналізу іменників *singularia tantum* повинні бути виокремлені два розряди: „відносні” *singularia tantum*, тобто слова, що допускають утворення форм множини, <...> та „абсолютні” *singularia tantum* – слова відповідної словотвірної структури, у яких утворення форм множини неможливе” [Лопатин 1989, с.6-7]. Ми вважаємо, що грамеми множини для іменників *singularia tantum*, як, до речі, і грамеми однини для іменників *pluralia tantum*, є потенційними в усіх випадках, принаймні мовна система надає такі можливості. Інша річ, що ці можливості можуть реалізуватися чи не реалізуватися, а згодом актуалізовані потенції прийнятися чи не прийнятися узусом. „Порожні” клітинки грамеми множини неповних парадигм іменників з абстрактним значенням якості від прикметникових основ (зі значенням ознаки як результату дії, спрямованої на предмет, від основ пасивних дієприкметників минулого часу) є потенційно заповнюваними. У конкретних мовленнєвих ситуаціях відбувається реалізація цієї потенції, що сприяє появі оказіональних граматичних модифікацій у парадигмі морфологічної категорії числа. Наприклад: *Які слова – болючі зимні – Вона поховає мене зимностями Відчування інтимні – Зігрій моє серце інтимностями* (М.Семенко); *Небо всміхалось прихильностями блакитними Пестило жартливостями залицянь* (М.Семенко); *Зграйність злітала в душу монументальностями кам'яниць* (М.Семенко); *Невже – я схилюся? Непевно згризений Страшними думками – скостеніlostями* (М.Семенко); *Кістякам я даю загублені форми Одягаю в прозорий стрій Я люблю вас воскреслих хорами Підкресленостями мрій* (М.Семенко); *Користуючись деякими своїми знайомствами в сусідніх європейських країнах, я зумів призбирати певні відомості про Стахову діяльність того таємничого періоду, що його не без дешевих красивостей автор статті в „Ідеї ХХІ” рубашував* (Ю.Андрухович).

Проілюстровані оказіональні зразки (*зимності, інтимності, прихильності, жартливості* тощо) демонструють актуалізовані граматичні потенції іменників *singularia tantum* та свідчать про модифікацію їх числової парадигми: новопредставлені граматичні модифікації оновлюють, кількісно збагачують числову парадигму і, незважаючи на певні смислові відтінки, сприймаються як форми вихідного слова. До того ж подібні морфологічні оказіоналізми виконують „не пряму, не кількісну, а чисто експресивну, виразально-зображальну функцію” [Чабаненко 1993, с.185]. З тих же причин продукуються й оказіональні граматичні модифікації непохідних узуально однинних іменників на означення як абстрактних, так і конкретних (матеріальних) понять. Наприклад: *Я блукав по світах, Сидів аж у королівському кабінеті, відправляв уряд писаря військового, бачив гніви, незгоди, властолюбства, роздвоєння, заздрощі, ворожнечі, чвари з кровопролиттям* (П.Загребельний); *Всі мої добра* були в Суботіві, та й те

муляло очі *Конецьпольським* (П.Загребельний); *Занесений над мою головою палаши Конецьпольського після зухвалих моїх слів про Козацьку кріпость спам'ятав мене, кинув у отхлань, у самі **пекла*** (П.Загребельний); *Є любов до сестри, і до матері, і до дружини, Є багато **любовей*** (В.Сосюра); *То був щасливий десятилітній сон! Так повно кров у серці пульсувала, І екстатичних **сонць** легкі кружала Злітали в неба голубий плафон* (М.Зеров); *Він пролітав між поглядами **сонць**, Одна глибінь мінялася другою* (М.Вінграновський). Репрезентовані okazіональні утворення є похідними від іменників з нерахованою предметністю, „номінують предметність, для якої у мовному вираженні кількісна означеність неприйнятна” [Безпояско 1991, с.149], а відсутність дискретних ознак у них є нормативною. Поява корелятивних множинних морфологічних форм має суто прагматичне значення: ненормативна морфологічна форма є тим актуалізатором, який активізує увагу адресата. Такі „неправильні” морфологічні форми множини нерегулярні, але мотивовані. І навпаки, регулярні морфологічні форми множини на зразок ***вóди, стáлі, хлібá*** тощо лише частково мотивовані: репрезентуючи множинні грами, вони водночас сприймаються як лексикалізовані. „Семантичний розвиток, спрямований на формування нової лексичної одиниці, виконаний за допомогою змінних граматичних форм, у даному випадку множини, вказує на набуття словозмінними афіксами функції словотворення, яка раніше не була їм властива” [Безпояско, Городенська, Русанівський 1993, с.83-84], тобто переводить ці одиниці з морфології в словотвір [Кубрякова, Панкрац 1982, с.13-14].

Позбавленими ознак „квантитативної актуалізації” в парадигмі морфологічної категорії числа є власні назви, для яких не характерні співвідносні грами однини та множини. „У контексті власні назви – імена і прізвища людей – зазнають функціонального зміщення у бік розширення діапазону числового значення, поява співвідносних форм опозиційної пари не вказує на змістову кореляцію, відтворену граматичними формами, оскільки множинність власного імені не становить ідентичного повторення одиничного корелята. Утворення бінарних одиниць супроводжується зміною лексичного значення останніх” [Безпояско 1991, с.155]. Попри „зміну лексичного значення останніх”, вони все одно залишаються результатами морфологічної деривації, бо демонструють передусім реалізацію наданих мовою граматичних потенцій, а ознака, за якою ці похідні виділяють об’єкт, є ознакою зовнішньою, своєрідною позначкою або клеймом, нанесеним на об’єкт зовні з метою його індивідуалізації [Кацнельсон 1972, с.165]. Наприклад: *Ради тебе (Україно – Ж.К.) перли в душі сію, ради тебе мислю і творю. Хай мовчать **Америки й Росії**, Коли я з тобою говорю* (В.Симоненко); *У Туреччині за наших найапетитніших „**наташ**” давали більше – до 500 баксів (Україна молода); Після „**європ**” демократичний Президент їде в гості до східного диктатора (Україна молода); Кожне його слово уважно ловлять. І не лише **тарасичорноволи з шуфричами**, а й мільйони людей, в тому числі ті, хто щиро і віддано повірив у перемогу демократії (Літературна Україна); Адже на чому спекують **кушнарьови** –*

на низькому рівні історичних знань населення, що за його радянських часів тримали в історичному безпам'ятстві (Літературна Україна); Тоді ми скотимося до всепрощення і, врешті-решт, усі керівні посади знову опанують все ті ж злочинні „**шурики**”, які „надірвалися на роботі”, обкрадаючи всю Україну(Літературна Україна); Колись в лісах густих, соснових ведмеді вешились здорові. Минули ті уже роки, ведмеді щезли на віки: там валять ліс... **медведчуки** (В.Красіленко). Оказіональні результати морфологічної деривації продукуються на основі узуально маркованих граматичних форм однини і репрезентують реалізацію граматичних потенцій грами множини. Новопредставлені одиниці відрізняються від вихідних не тільки формальними, але й семантичними показниками: унаслідок подібних дериваційних процесів індивідуальні плани змісту переходять до розряду загальних. „У формальній репрезентації ці власні назви теж є віртуальними знаками, грами множинності або одиничності вказують на структурно-змістові ознаки” [Безпояско 1991, с.157].

Появі оказіональних граматичних модифікацій сприяє недотримання норм числової парадигми іменників *pluralia tantum*, які утворюють окрему групу номінацій, уживаних поза контекстом лише з грамою множини. В умовах конкретних мовленнєвих ситуацій продукуються морфологічні форми, здатні заповнити „порожні клітинки” грами однини. Наприклад: *Ось тобі! – і молода вліпила **аплодисмент** у щоку молодому* (А.Крижанівський); *Народ свердловський, жданівський народ, дніпропетровський і дніпродзержинський... Живеш щасливо, як у банці **шпрот**, з листком лавровим й перчиком чужинським* (А.Таран); *І між камінних мурів за **штахетом** Округлих яблунь темний куц процвів Таким живим розпадистим букетом* (М.Зеров); *Ви – **кадр**. З тих, що сказав вождь: кадри вирішують все* (П.Загребельний); *Секретаркою у Валер'яна Симоновича з дня його призначення директором працювала Мар'я Павлівна Нетел. Стара й перевірена не одним директором **кадра*** (В.Баранов).

Морфологічним словам з частиномовним значенням предметності властива категорія роду, яка, будучи не словозмінною, а класифікаційною, у типових виявах має диференційовану сукупність афіксів для свого вираження, „поєднує семантико-граматичний зміст назв істот на ґрунті їхнього стосунку до біологічної статі або недорослості та формально-граматичний зміст назв неістот і складається з грамом чоловічого, жіночого і середнього роду” [Вихованець, Городенська 2004, с.85]. Попри динамічність родової диференціації, помітні тенденції в родовій іменниковій категоризації, що мають місце в сучасній українській мові (йдеться насамперед про збільшення кількості іменників жіночого роду, дериваційною базою для яких послужили номінації з грамами чоловічого роду, поглиблення диференціації цих морфологічних слів за ознакою статі), парадигми морфологічної категорії роду позбавлені випадкових граматичних модифікацій, хоча не позбавлені оказіональності взагалі. Неузуальні, нетипові морфологічні форми, що репрезентують грами відповідного роду як бінарні опозиції до інших (скажімо, морфологічна форма з грамою

чоловічого роду з'являється як корелятивна пара морфологічної форми з граменою жіночого роду і навпаки), засвідчують категорію okazionalnosti не на морфологічному, а на лексичному рівні, ілюструють появу нових лексем, які поповнюють ряд субстантивних морфологічних слів. Наприклад: *У вас усе чоловіче, жіноче й середнє. А як назвати чоловіка в кобри? А жінку в удава? А чоловіка повій? Повій?* (П.Загребельний); *А ти піди. Піди і доведи, що я не порхавка і не метелик, а тигра... пантера. В такі хвилини мама справді чимось нагадувала мені тигру* (О.Чорногуз); – *То куди ж ви, е-е... Донкратовичу, побігли? Жартів не розумієте? Поговорили б ще, чайку попили б. Може, до чогось і добалакались би. Ви ж, виявляється, цей, як його... інтелект. І я інтелекта* (М.Пальчик); *Вона побігла слідом за своїм антилопом, але від левів однаково ж не втече* (П.Загребельний); *Якщо немає крил, То й ангел навіть – лиш мураш, не птиця* (М.Руденко). Проілюстровані зразки є результатами лексичної деривації, що, безперечно, набувають закономірних формально-граматичних характеристик, зокрема грамом чоловічого (*повій, антилон, мураш*) чи жіночого (*тигра, інтелекта*) роду, демонструють не словозмінні, а словотворчі процеси, формальними показниками яких є словотворчі афікси (флексії та суфікси), матеріально виражені та нульові (*повій* ← *повія*; *тигра* ← *тигр*; *інтелекта* ← *інтелект*; *антилон* ← *антилопа*; *мураш* ← *мурашка*). Змістова структура „словотворчих корелятив” суміщає семантичну спеціалізацію денотативного значення і родову ознаку” [Безпояско 1991, с.87]. Віртуальна сукупність афіксальних похідних, що репрезентують відповідні родові грамени, складає їх морфологічні парадигми.

Десь-не-десь у структурі номінацій-неістот має місце порушення морфологічних норм родової парадигми: морфологічні форми з узуально закріпленою граменою цього чи того роду модифікуються, отримують нові формальні показники й інший статус – ненормативні, нетипові, випадкові. Наприклад: *Мене заспокоїв трепет у вікні мотора Блимала фільма в електричній стіні* (М.Семенко); *Яка уважна камера, яка чутлива фільма – просвічують бретельки і вени на руках* (Ю.Андрухович); *Це наш щосвятковий програм* (М.Семенко); *Немов той самий дім із-за мереж фіранок: галерея картин (малює син-поет) і фортеп'ян доньки – затишшя тет-а-тет, коли дискусія ввірвалася нежданно* (О.Тарнавський); *Життя солодке й з гіркотою, Все меншає моя майбуть. Роки, немов човни рікою, В затоку вічності плывуть* (М.Кондратенко); *Вже ночі під листопадом ночують, Примерзла опустилася латать, І шуки воду слухають – не чують, І снігурі поміж сніжинами летять* (М.Вінграновський); *Кругом – торговиця! Дикий ринок: велика джунгля* (Літературна Україна). Подібні okazionalni граматичні модифікації завжди переводяться в нову стильову площину й забезпечують конкретним мовленнєвим ситуаціям особливу виразність. Ідентифікаторами їх родових грамом виступають формально-граматичні показники (закінчення) та валентні зв'язки (пор.: *фільма* блимала; *чутлива фільма*; *щосвятковий програм*; *моя майбуть*; *примерзла латать*; *велика джунгля*). Зміни відповідних узуально закріплених родових характеристик

(пор.: *фільм* – ч. р.; *програма* – ж.р.; *фортепіано, майбуття, латаття* – с. р.) спричиняють певні зрушення в парадигмах морфологічних категорій відмінка і числа.

2.6.2. Оказіональні граматичні модифікації-репрезентанти категорії співвідносної інтенсивності ознаки. Незважаючи на те, що прикметник як частина мови не є універсальним лексико-граматичним розрядом, становить „найменш специфічний клас слів” [ЛЭС 1990, с.397], позбавлений денотації і співвідноситься з денотатами тільки опосередковано через означуваний ним іменник, він є найчисленнішою після іменника, постійно оновлюваною в кількісному вимірі „армією слів” [Виноградов 1986, с.158], граматична специфіка яких виявляється в їх морфологічних – словозмінних та словотвірних – категоріях, що розрізняються передусім ступенем їх абстрактності. „Морфологічні прикметникові категорії роду, числа і відмінка являють собою надто абстрактні величини, які фактично слугують засобом вираження синтаксичної підпорядкованості прикметника іменникові та вказівкою на означальну роль прикметника в найабстрактнішому (недиференційованому) вияві. До того ж морфологічним категоріям притаманна така ознака, як їхня регулярність і обов’язковість щодо частиномовного класу. На відміну від морфологічних (словозмінних – Ж.К.) категорій категорії словотвірні позначені більшою граматичною конкретністю і відсутністю регулярності та обов’язковості” [Вихованець, Городенська 2004, с.133].

Процес виникнення і становлення морфологічного класу слів із частиномовним значенням атрибутивності – це процес виокремлення ознаки як показника існування об’єктів позамовної дійсності: „граматичному терміну прикметник (назва ознаки, що міститься в речі, означення іменника, атрибут) відповідає категорія якості або властивості речі” [Потебня 1968, Т.3, с.7]; „п р и к м е т н и к є о з н а к о ю, д а н о ю в ч о м у с ь, щ о б е з д о п о м о г и і н ш о г о с л о в а з а л и ш а є т ь с я з б о к у з м і с т у н е в и з н а ч е н и м” [Потебня 1968, Т.3, с.94]. Ознака предмета, яка виявилася в результаті суспільно-трудової діяльності, стала його невід’ємною частиною, його природною сутністю, його кваліфікатором та атрибутом.

Виступаючи атрибутом цього чи того предмета, ознака може виявляти в різних ситуаціях неоднакову міру інтенсивності, що встановлюється на основі зіставлення різних предметів, носіїв тієї самої ознаки, чи того самого предмета в різний час і вказує на її якісну та кількісну градацію.

Якісну градацію ознаки виявляють унаслідок порівняння реальних/ірреальних предметів навколишнього світу, яким вона властива, і диференціюють за ступенем (наявністю більшої або меншої міри ознаки) її інтенсивності в кожному з них. Репрезентація співвідносної міри інтенсивності однієї і тієї ж ознаки предмета (предметів) є змістом категорії співвідносної інтенсивності ознаки, що має місце тоді, „коли предмети порівнюються не за ознакою, а за її якісним станом, коли увага

зосереджується не стільки на ознаці як властивості предмета, скільки на якості ознаки, що поєднує в собі такі особливості, як насиченість, або інтенсивність, більшу або меншу міру її виявлення” [Безпояско, Городенська, Русанівський 1993, с.103].

У сучасній теоретичній морфології категорії співвідносної інтенсивності ознаки надають різний граматичний статус. З одного боку, її кваліфікують як словозмінну на тій підставі, що граматичні форми нульового (звичайного), вищого та найвищого ступенів порівняння, які репрезентують цю категорію, визначаються як форми одного слова: за „характером регулярності творення і узагальненим значеннєвим наповненням відприкметникові якісні прикметники певною мірою наближаються до словозмінних (розрядка наша – Ж.К.) за суттю форм ступенів порівняння” [Словотвір 1979, с.120]. З іншого, – як словотвірну, зважаючи на те, „нульовий, вищий і найвищий ступені розрізняються лексичним значенням, мають різні словотвірні засоби його вираження і через це становлять різні лексеми” [Горпинич 2004, с.105], „становлять спільнокореневі лексеми зі словотворчою функцією афіксальних засобів” [Безпояско, Городенська, Русанівський 1993, с.103]. Є спроби також інтерпретувати категорію співвідносної інтенсивності ознаки як міжрівневу морфолого-синтаксико-словотвірну [Вихованець, Городенська 2004; Костусяк 2002]. Дискусійним залишається питання й про кількість граем цієї категорії: одні з мовознавців розглядають три граеми категорії співвідносної інтенсивності ознаки [Виноградов 1986, с.206; Горпинич 2004, с.104], інші – вважають, що „категорія ступенів порівняння реалізується у двох граемах – **вищому і найвищому ступенях порівняння**” [Вихованець, Городенська 2004, с.139]. Незаперечним залишається те, що вона властива лише одиницям зі значенням якості, ґрунтується на протиставленні форм за вираженням ними ступеня вияву якісної ознаки. Іншими словами, притаманна якісним прикметникам, які означають властивості предметів, що впливають із їх безпосереднього пізнання, оцінки, індивідуального або суб’єктивного сприйняття. До того ж не всім, а тільки тим, які „означають градуйовані, змінні щодо ступеня вияву ознаки” [УМ 2000, с.609]. У зв’язку з цим О.Безпояско зауважує: „Міру інтенсивності ознаки, її кількісний вияв передають тільки якісні прикметники, відносним прикметникам ці величини не властиві. Однак у середовищі якісних прикметників носіями семантико-граматичних значень інтенсивності та кількості ознаки є не весь склад лексем, а тільки похідні групи назв, які характеризують предмет за зовнішніми і внутрішніми ознаками” [Безпояско, Городенська, Русанівський 1993, с.102]. Думка про те, що відносні прикметники виражають незмінну щодо ступеня вияву ознаку предмета як властивість, яка впливає з його зв’язків із іншими предметами чи явищами позамовної дійсності, утвердилася в мовознавстві й не піддається жодним сумнівам.

Усупереч обмеженням, накладеним мовною системою, у власне комунікативному просторі, у конкретних ситуаціях спілкування, мають місце випадки, коли репрезентантами категорії співвідносної інтенсивності ознаки

стають морфологічні слова з частиномовним значенням атрибутивності, що виражають ознаку предметів опосередковано, через відношення до інших предметів, а також ті якісні, які згідно з морфологічними нормами позбавлені градації якісної ознаки. Наприклад: *Вона здавалася ще худіша в сіряці, ще **мертвіша*** (П.Загребельний); *Ходить по Ворсклі навшпиньках Боса солодка тиша. Ти ж бо Полтава з Полтав **Українськішої** нема* (І.Драч); *З ярка воно (небо – Ж.К.), мов з ями, здавалося нижчим і куцішим, а сам ярк – глибшим і **крутосхилишим*** (Г.Тютюнник); *В осінній день, а то й раніше, Прилине в кийське село Весна – всіх весен **весняніша**, Весна, якої не було* (О.Підсуха); ***Найсвітанковіший** пеан Аж фіялковішає внутрішня напруга. Є камінь – **пелюсковіший** від мальв, Рожеві верстви **пелюсткіш** шипшини* (Е.Андієвська). Аналогічним чином продукуються морфологічні прикметникові okazіоналізми від вихідної дериваційної бази зі значенням посесивності або порядковості. Наприклад: *Хоч „фейлетон” уже й завойовував у нас певне право на життя, та, на мою думку, слово „усмішка” **нашіше** від „фейлетону”* (Остап Вишня); *Грішниця я. Полюбила чужого. Долі моєї пекуча жого! Буде гроза. Потім буде тиша! Жінка твоя. Але я **твоїша*** (Л.Костенко); *Що вродливіша сніжинка, то важча, незалежніша од вітру поглядів, то швидше падає на денце очей, ніби в її червоній серединці замережана ще одна, глибша, **первіша**, пізнання тільки на дотик душа* (В.Затуливітер).

Усі наведені мовленнєві ситуації ілюструють продукування okazіоналізмів від прикметникових основ за допомогою суфікса **-іш-**, який водночас виступає формальним показником грами вищого ступеня інтенсивності ознаки, або компаратива. Подібні результати морфологічних дериваційних процесів є випадковими стилістично мотивованими позанормативними утвореннями, „які характеризуються певною граматичною категоріальністю і пов’язуються з певною граматичною формою” [Чабаненко 1993, с.174] і які всупереч морфологічним нормам об’єднуються в градаційні ряди (пор.: *український – українськіший; весняний – весняніший; наш – нашіший; твій – твоїший* тощо) і потенційно здатні замкнути їх (пор.: *найукраїнськіший; найвесняніший; найнашіший; найтвоїший* і т. ін.), виражають опозиційну інтенсивність ознак (*мертвий – мертвіший; крутосхилий – крутосхилиший; перший – первіший* тощо).

У сфері мови ступінювання прикметників, що послужили дериваційною базою для продукування okazіональних морфологічних форм, суперечить відповідній нормі, адже вони або є опосередкованими атрибутами предметів („Займенникові, присвійні і відносні прикметники позначають такі ознаки, які не розрізняються за ступенем. *Каменный* (дом), *сестрин* (рисунок), *наш* (сад) не уявляються з боку кількісного розрізнення їх властивостей” [Виноградов 1986, с.206]), або виражають ознаки, що не можуть вимірюватися, не виявляються більшою мірою, ніж вихідна форма. Однак, як свідчать проілюстровані ситуації, ці обмеження легко знімаються в процесі мовленнєвої діяльності, де ненормативні okazіональні результати

морфологічної деривації демонструють актуалізацію граматичних потенцій і заповнення „порожніх клітинок” морфологічної парадигми прикметника.

З аналогічним призначенням продукуються й морфологічні okazіоналізми, форманти яких (префікс **най-** і суфікс **-іш-**) експлікують грамему найвищого ступеня інтенсивності ознаки, або суперлатива. Наприклад: *Пишуть, пишуть, пишуть автоскати, що ти ось їхав, мов насправді жив у **найдвадцятішім** із двадцятих, **найдвадцятішому** з усіх віків* (В.Затулівітер); *Очевидним є те, що сьогодні **найтрадиційніші**, „найвічніші” теми наповнюються новим змістом, актуалізуються* (Літературна Україна); *Цікаво, який ненависник України вигадав, що наша країна є „**найпіратськішою**” у світі?* (Політика і культура); *Єдиним, на мою думку, „**наймультяшнішим**” мультиком, тобто смішним, добрим і змістовним, був португальський анімаційний фільм „Телевізор”* (Політика і культура); *„Бітлз” залишається „**найплатиновішим**”* (Україна молода); *Фейрі „Лісові ягоди” – **найягідніші** „ягоди”* (Телебачення); *Олія „Стожар” – **найолійніша** олія* (Телебачення); *Соус „Чумак” з **найпомідорніших** херсонських помідорів* (Телебачення). Суперлативні okazіональні форми виражають ознаки, що усвідомлюються з порівняння не двох, а більше предметів, носіїв порівнюваної ознаки (пор.: з багатьох „піратських” країн одна (у даному випадку Україна) – **найпіратськіша**; з багатьох „мультяшних” мультиків один – **наймультяшніший**; з багатьох засобів для миття з запахом ягід один – **найягідніший** тощо), і характеризуються найінтенсивнішим її виявом.

На відміну від узуальних компаративних та суперлативних форм, які репрезентують категорію співвідносної інтенсивності ознаки, okazіональні можуть мати за свою дериваційну базу не атрибутивні, а субстантивні вихідні одиниці. З позицій теорії дериваційних відношень такі похідні минають стадію прикметниковості і демонструють відносно елементарні формальні стосунки, опосередковані проміжним (віртуальним, уявним) елементом. Наприклад: *Бо лиш – немов тобі від мого болю життя солодше, і **денніший** день, і дощ **дощіший**, і **травніший** травень, і **ластів’їші** в гніздах ластівки* (В.Затулівітер); *І стала глибша і свіжіша Качачо-гусяча ріка, Ожина стала ще **ожіша*** (М.Вінграновський); *А він мене списом припер до намету та так свердлить мені у груди, щоб татари ж бачили, що він **татаріший*** (Л.Костенко); *Там купка, там. Вже ціле гнойовище. І Наливайка ж видали свої. Такі орли, один **орліший** іншого* (Л.Костенко); *Щораз твердіша мого серця мова, Скупіший жест і **рентгеніший** зір* (Б.Нечерда); *От я свиня – то вже свиня! Од свиней **свиніша*** (П.Тичина); *Баба Палажка, по-моєму, значно **професоріша** за самого професора* (Остап Вишня) тощо.

Дериваційною базою аналізованих морфологічних okazіоналізмів, крім **денніший**, з погляду теорії дериваційних відношень, формально виступають іменники, про що свідчать і конкретні мовленнєві ситуації, у межах яких похідна і вихідна одиниці звичайно представляють певні опозиції (пор.: **дощ** – **дощіший**; **травень** – **травніший**; **ластівки** – **ластів’їший**; **татари** – **татаріший**; **орли** – **орліший**; **свиня** – **свиніший**; **професор** –

професоріший). Це, з одного боку, ще раз підтверджує те, що „формально-граматичні відмінності між іменником і прикметником не споконвічні” [Грищенко 1978, с.16]. Як зауважував О.Потебня, клас імен, із якого виділився прикметник, раніше відзначався „сильною атрибутивністю”, завдяки чому від них навіть можна було творити ступені порівняння на зразок БЕРЕЖѣЕ, ЗВѣРѣЕ, СКОТѣЕ, що свідчить про те, що „іменник, будучи назвою певної субстанції, був водночас якіснішим, ніж зараз” [Потебня 1968, Т.3, с.37]. З іншого, – беручи до уваги, що деривація як процес утворення похідних одиниць не піддається безпосередньому спогляданню, бо відбувається у свідомості мовців, можна зробити припущення про проміжну ланку в межах дериваційного кроку, яка, з позицій теорії дериваційних відношень, і буде тим віртуальним елементом під час установалення формальних стосунків між похідною та вихідною одиницями (пор.: *орліший* ← [орлий] ← орел; *свиніший* ← [свиний] ← свиня; *професоріший* ← [професорий] ← професор і т. ін.).

Оказіональні результати морфологічних дериваційних процесів, що репрезентують категорію співвідносної інтенсивності ознаки, є граматичними модифікаціями не лише прикметників, але й прислівників³⁸. Наприклад: *Він ставляв хори, амфори й амвони. В єпархію по ладан дибубляв, а щоб кращіше бамбуляли дзвони, шпільтеру до міді добавляв* (Л.Костенко); *Наступної неділі вони знову приїхали сюди, тільки в інше місце – цивілізованіше, чи, точніше, захватаніше* (Ю.Мушкетик); *Хочу заплющити очі тісніше тісніше Душу свою відчувати струнніше струнніше* (М.Семенко); *Приїздив колись у село дачник, пожив кілька днів і сказав, що у нас „загидкоповітряніше”, ніж у місті* (Селянська газета); *Лікує ота городина „синьобульбніше” і геморой, і душі* (Селянська газета). Продукування таких okazіональних зразків є значно складнішим, ніж відношення похідності (*кращіше* ← *краще*), які ми встановлюємо вже після того, коли деривація відбувалася. Дериваційні кроки між вихідними та похідними знаками мають різну протяжність і характеризуються більшою/меншою обтяженістю віртуальними елементами (пор.: *струнніше* ← *струнно* ← *струнний* ← *струна*; *захватаніше* ← *захватано* ← *захватаний* ← *захватити*; *загидкоповітряніше* ← *загидкоповітряно* ← *загидкоповітряний* ← *загидкоповітрити* ← *гидке повітря*; *синьобульбніше* ← *синьобульбно* ← *синьобульбний* ← *синя бульба*). Незалежно від способу трансформації вихідної дериваційної бази, кожна з конкретних мовленнєвих ситуацій демонструє актуалізацію відповідної граматичної потенції, наданої мовною системою.

Отже, okazіональні результати морфологічної деривації свідчать, що

³⁸ Категорію ступенів порівняння прислівника, як і прикметника, деякі сучасні мовознавці кваліфікують як словотвірне, а не словозмінне явище [Вихованець, Городенська 2004, с.309], грамами вищого і найвищого ступенів і їх вихідні дериваційні бази розглядають не як форми того самого слова, а як різні слова [Вихованець 1988, с.189]. Відповідно до цього твердження, „різними словами” слід визнати вихідні прислівники й спродуковані на їх основі аналітичні форми компаратива і суперлатива (пор.: *зелено* – *більш зелено* – *найбільш зелено*). Однак цілком очевидно, що результатом такого дериваційного процесу є не лексема, а морфологічна форма, один компонент якої репрезентує лексичне значення, інший – граматичне.

окремі морфологічні слова мають значно ширші можливості щодо реалізації узуально закріплених за ними морфологічних категорій.

Оказіональні граматичні модифікації, які репрезентують категорію відмінка, числа, співвідносної інтенсивності ознаки, постають як своєрідні відхилення від норми, але окремі з них за умови їх стабілізації мовленнєвим узусом отримують „шанс” потрапити до мовної системи, інші – назавжди залишаються на рівні okazіональних явищ.

2.7. Оказіональні результати синтаксичної деривації

Теорія синтаксичної деривації має глибоке наукове коріння, характеризується давніми науковими традиціями і репрезентується принаймні двома чітко окресленими науковими підходами: з одного боку, починаючи від Є.Куриловича, синтаксичну деривацію визначають як один із типів словотвірних дериваційних процесів, при якому лексичне значення вихідної та похідної одиниці залишається незмінним, а змінюється лише частиномовна належність похідного слова, його синтаксична функція [Курилович 1962, с.61; Словотвір 1979, с.10]; з іншого, – зараховують до експліцитних типів деривації, протиставляють лексичній (словотвірній) як таку, що „охоплює не граматичну форму слова, а граматичну форму речення або словосполучення”, „спричиняє зміну зв'язків між лексемами (актантами та предикатами), зміну синтаксичної структури речення (словосполучення)” [Мурзин 1984, с.26-27; див. також: Вихованець 1993; Городенська 1991; Михайленко 1987; Мишланов 1984; Мурзин 1974; Снитко 1982; Шишенков 1986 та ін.]. Причому позиція деяких учених, як-от В.Горпинича, не є чітко визначеною: поділяючи погляди Є.Куриловича [Горпинич 1998, с.79], науковець водночас поділяє й інші погляди, пояснюючи синтаксичну деривацію як „формування вторинних синтаксичних одиниць (одиниць вищого рівня) на базі первинних одиниць (нижчого рівня): словосполучення на базі слів і словоформ, речень на базі словосполучень, тексту на базі речень” [Горпинич 1998, с.1]. Крім того, мовознавці, які схилиються до витлумачення синтаксичної деривації як процесу утворення синтаксем, неоднотайні у своїх принципах їх конструювання: одні вважають, що на основі слів продукуються словосполучення, які служать будівельним матеріалом для речення; на думку інших, – словосполучення є згорненим реченням [див.: Городенська 1991, с.85-99]; треті розглядають словосполучення як таке, що виникає при побудові речення внаслідок поширення слова [див.: Шишенков 1986, с.126-133].

Підхід до словосполучення як до „будівельного матеріалу” речення означає можливість його конструювання поза комунікативною одиницею. Таку позицію головним чином заперечують з огляду на те, що нібито в один і той же час в одному і тому ж місці не можуть відбудуватися два різні синтаксичні процеси, тобто продукувати водночас і речення, і словосполучення неможливо. Висуваються припущення: номінативна синтаксема постає або в результаті компресії комунікативної, або внаслідок

поширення лексеми. Аналізуючи останнє твердження, П.Шишенков зазначає: „<...> словосполучення може бути представлене чи то як результат використання відносно конкретних лексем певних узагальнених правил сполучуваності, що сприяє появі поняття моделі словосполучення, чи то як безпосередній результат зчеплення лексем, яке спричиняє виникнення поняття так званого „поширення слова”. Характерно, що в обох випадках ми отримуємо певні аналогії процесів: у першому – конструювання моделі, у другому – поширення значення слова” [Шишенков 1986, с.127-128].

Безумовно, кожне словосполучення, як і будь-яку синтаксичну одиницю, „ми творимо в численних актах мовлення, не помічаючи того, що ці одиниці „продукуємо” за певним зразком”, адже мовці не опанували б синтаксичний механізм мовлення, якби за кожною конкретною синтаксею не стояла „єдина мірка”, тобто не мовленнєва, а власне мовна модель [Вихованець 1993, с.47]. Усі синтаксеми в „мовному просторі” є типовими абстрагованими від мовленнєвих репрезентацій моделями, що реалізуються в конкретних ситуаціях і за якими утворюються конкретні одиниці. До того ж, як справедливо зауважує І.Вихованець, у сфері мовлення не тільки актуалізуються готові мовні зразки, але й „породжуються нові синтаксичні явища, які можуть закріпитися синтаксичною системою” [Вихованець 1993, с.48]. Йдеться передусім про модифікації абстрагованих зразків основної синтаксичної одиниці: відповідно до позиції науковця, деякі особливості речення виступають, з одного боку, типовими, що уможливорює їх моделювання, з іншого, – „такими, що надто відходять від загального стандарту, тобто okazіональними” [Вихованець 1993, с.49]. Наявність okazіональних елементів у реченні аж ніяк не означає, що такі синтаксеми доцільно кваліфікувати як okazіональні. І насамперед тому, що, по-перше, випадковим, okazіональним є знак, поява якого зумовлена не комунікативними, а номінативними потребами: позначити певний сегмент об’єктивної дійсності (реальної чи ірреальної) і лише після цього апробувати новостворений знак у власне комунікативному просторі, подати його „на розгляд” узусу, що має вирішити його подальшу долю; по-друге, за стратифікаційною теорією, речення визначається як суперзнаковий рівень мови, „який будується зі знаків, але сам не є знаковим” [Звегинцев 1976, с.47-48] у тому витлумаченні, що „у своїх безпосередніх природних виявах мовні знаки є усталеними в даній мові артикуляційними звуковими актами, кожен із яких осмислюється носіями мови в постійному зв’язку з якимсь класом позамовних явищ і може довільно відтворюватися і комбінуватися з іншими знаками за необхідності позначення відповідних явищ” [УМ 2000, с.192]. Характер власне мовних знаків залишається чітко визначеним навіть поза процесом мовленнєвих ситуацій, в умовах яких вони набувають конкретизації. Речення ж як суперзнак („знак знаків”) пов’язане „не з окремими предметами, властивостями чи абстрагованими процесами, а з цілими конкретними фактами – подіями чи ситуаціями” [УМ 2000, с.192] і відображається у свідомості носіїв мови не саме по собі, а крізь призму ідеальних сутностей номінативних знаків, зокрема слів і словосполучень.

Знак „у формі словосполучення виконує свої знакові функції, як правило, частіше, ніж окреме слово” [УМ 2000, с.192], бо „як і слово, називає предмет, ознаку, дію, але називає поширено, конкретизовано” [Загнітко 2001б, с.50]. Звідси й відповідні визначення номінативної синтаксеми. „Під словосполученням, – писав Г.Удовиченко, поділяючи погляди В.Виноградова, – розуміємо такі синтаксико-семантичні єдності, утворені за нормами і правилами національної мови з двох чи більшої кількості повнозначних слів, які виражають єдину, хоч і в лексично членованій формі, назву предмета, поняття чи уявлення” [Удовиченко 1968, с.11].

У синтаксичній системі української мови розрізняють два класи словосполучень: „з одного боку, словосполучення, які „міцно” закріплюються у структурі речення, оскільки вони відбивають системно зумовлені семантичні і формальні закономірності сполучуваності слів, і з другого боку, словосполучення, різноманітні побудови яких формуються в мовленні внаслідок перетворення речення і не стосуються системно закріплених мовних явищ” [Вихованець 1993, с.183]. Проте було б неправильно вважати, що словосполучення повністю залежить від речення й утворюється лише в ньому, і, навпаки, що словосполучення як номінативна синтаксема є самостійним утворенням, яке використовується в готовому вигляді й не залежить від комунікативної одиниці. „Самостійність словосполучення як семантико-синтаксичної моделі в мові та його мовленнєве функціонування як номінативної одиниці поза реченням або в складі конкретного речення в тексті діалектично взаємопов’язані” [Сиротинина 1980, с.40], словосполучення „тільки в складі речення і через речення входить у комунікативну систему категорій мови, засобів спілкування. Але воно належить так само, як і слово, і до сфери „номінативних” засобів мови, засобів позначення. Воно так само, як і слово, є „будівельним матеріалом”, який використовується у процесі мовного спілкування. Речення – витвір із цього матеріалу, що вміщує повідомлення про навколишній світ” [Виноградов 1950, с.38]. На відміну від мови, де мають місце типові зразки поєднань повнозначних слів із відповідними синтаксичними зв’язками й семантико-синтаксичними відношеннями між компонентами³⁹, мовлення досить часто репрезентує й нетипові, випадкові, оказіональні зразки, позбавлені постійних диференційних формальних і значеннєвих характеристик.

Мінімальною синтаксичною одиницею є слово, що характеризується системним лексичним значенням, формою реалізації якого є необхідність слова в поширенні іншими словами в синтаксичній структурі речення [Уфимцева 1986, с.12-13]; визначається певними синтаксичними зв’язками, а також семантичним узгодженням у конкретній мовленнєвій ситуації. У

³⁹ Морфологічні форми, як вважає О.Сиротиніна, можуть використовуватися як залежні компоненти для конкретизації значення опорного слова. Будучи зв’язаними з опорним словом, вони використовуються в реченні тільки разом з ним. Такі словоформи дослідниця називає зв’язаними, а словосполучення з ними – як поширення слів. „Поширення слова здійснюється через реалізацію його **потенційної здатності** (виділено нами – Ж.К.) до поширення, тобто до **активної валентності**” [Сиротинина 1980, с.20-21].

структурі мінімальної синтаксичної одиниці чітко диференціюються два взаємопов'язані фактори: 1) значення слова, 2) його сполучуваність, де перший корелює з поняттям, інший – з його синтаксичними потенціями [Загнітко 1996, с.311]. Синтаксичні дериваційні процеси передбачають урахування не лише системного лексичного значення мінімальної синтаксичної одиниці, але й її валентних можливостей. В основі вчення про валентні можливості лежить твердження В.Виноградова про фразеологічно зв'язані значення слів, які мають чи то одиничну сполучуваність, чи то обмежену валентність [Виноградов 1986, с.23-30], наприклад, *глибока річка, глибоке озеро, глибока осінь, глибока ніч* (пор.: *глибокий* (ліс), *глибока* (лука), *глибока* (весна), *глибокий* (ранок), де узуально закріплена валентність слів *ліс, лука, весна, ранок* не дозволяє їм поєднатися з компонентом *глибокий*). У конкретних мовленнєвих ситуаціях межі валентності цього чи того слова розширюються [Голуб 1986, с.24] унаслідок актуалізації синтаксичних потенцій, що спричиняє появу „випадкових елементів” як відхилення від „нормативно-фразеологічної вибірності сполучувальних зв'язків, які закріпилися за певними словами в мовному узусі” [Скобликова 1990, с.8-9]. Результати синтаксичних дериваційних процесів, що ілюструють зміну норм синтагматичних зв'язків та відношень мінімальної синтаксичної одиниці або засвідчують зміщення її потенційної валентності [Лебедева 1976, с.10], варто кваліфікувати як okazіональні синтаксичні номеми, або синтаксичні okazіоналізми⁴⁰.

Суть синтаксичних okazіоналізмів полягає в тому, що для номінації нових або для перейменування вже відомих фактів позамовної дійсності (словосполучення, як справедливо стверджує А.Загнітко, „позначають розширений факт дійсності” [Загнітко 2001б, с.50]) конструється нова матеріальна форма вираження, яка, репрезентуючи єдине, але розчленоване поняття, не тільки відображає світ актуальних об'єктивних предметів та явищ, але й демонструє відношення між ними. Наприклад: *Опозиційним лідерам до подібних провокацій не звикати, тому робити з цього трагедію, а тим паче комедію, на відміну від команди „тому що надійного”, їм і на думку б не спало* (Україна молода); *Учасники „кастріольних мітингів”, про які Росія останнім часом забула, вдалися до перекриття руху* (Україна молода); *Такий ціновий спадок залишився „помаранчевій владі” від старої* (Україна молода); *Інше питання – чи буде форум „жовтих” активістів помаранчевої революції без документації Міністерства юстиції легітимним?* (Україна молода) тощо. Okazіональні номеми на зразок *команда „тому що надійного”, кастріольні мітинги, помаранчева влада, жовті активісти*⁴¹ (пор.: утворення *помаранчева революція* вже майже адаптувалося в „мовному просторі” та відтворюється в готовому вигляді) побудовані за типовими структурними моделями субстантивних синтаксем,

⁴⁰ Термінологічне сполучення „синтаксичний okazіоналізм” уведено в науковий обіг Л.Чумаком [Чумак 1993, с.59].

⁴¹ На думку Л.Чумака, неuzuальний характер синтаксичних okazіоналізмів „часто підкреслюють використані лапки” [Чумак 1993, с.57].

які характеризуються найбільшою номінативною самостійністю. „Безсумнівною є залежність ступеня номінативності, потенційної самостійності словосполучення від його морфологічного типу. Найбільш самостійні субстантивні словосполучення. Ад’єктивні словосполучення фактично не самостійні, вони виявляються тільки як залежний компонент субстантивного словосполучення. Нумеративні словосполучення так само простежуються лише в складі речень (іноді в заголовках), їх самостійній номінативності заважає денотативна конкретність кількості <...>. Це саме стосується й прислівникових словосполучень. Звичайно їм також відмовляють у самостійній номінативності, оскільки здебільшого вони поза реченням не використовувані” [Сиротинина 1980, с.27]. Тому цілком закономірно, що okazіональність репрезентується переважно субстантивними синтаксемами, між компонентами яких установлюються „власне синтаксичні відношення” [Слинько, Гуїванюк, Кобилянська 1994, с.26], зокрема атрибутивні та апозитивні.

2.7.1. Okazіональні репрезентанти атрибутивних відношень ілюструють тенденцію в синтаксичній будові мови, що виявляється в смисловій і граматичній конденсації. Вони продукуються з метою більш точного опису різних об’єктів та явищ навколишнього світу за необхідності дати їм соціальну оцінку. При їх побудові простежується, з одного боку, мовленнєвий автоматизм, з іншого, – прагнення до мовотворчості. Новопредставлені „неузуальні побудови віддзеркалюють творчий підхід до мови, прагнення мовця вільно створювати нові одиниці різних рівнів”, адже „мовці охоче утворюють не тільки нові слова, але і їх конструкції, новизна й експресивність яких пояснюється порушенням загальномовних законів сполучуваності” [Земская, Китайгородская, Ширяев 1981, с.46].

Синтаксичні дериваційні процеси, у результаті яких постають атрибутивні синтаксичні номеми, так само не піддаються безпосередньому спогляданню, бо відбуваються у свідомості вербалізатора конкретної мовленнєвої ситуації. Спродуковане в умовах основної комунікативної одиниці, словосполучення вицленовуються з неї і на абстрактний рівень виносяться тільки їх початкові форми [див.: СУЛМ 1972, с. 39; Слинько, Гуїванюк, Кобилянська 1994, с.63]⁴².

Узуальні атрибутивні синтаксеми демонструють передбачувані синтаксичні зв’язки між складовими компонентами, їх структурні моделі зумовлюються лексичними та граматичними значеннями, що виникають при парадигматичних і синтагматичних зв’язках, іншими словами, засвідчують уже актуалізовані синтаксичні потенції. Крім того, система мови надає кожному з компонентів таких аналітичних номем ще чимало не реалізованих можливостей щодо нової валентності. Будь-який мовний елемент у світлі

⁴² В умовах основної комунікативної одиниці продукуються, як вважає В.Павлов, не лише словосполучення, але й слова: „Якщо „мова – це сукупність правил, за якими утворюються речення”, і якщо визнати, що слова, зокрема й складні слова, також „утворюються” (на основі мовних „правил”), то „утворюватися” вони повинні разом із реченнями, а не раніше за речення” [Павлов 1985, с.90].

теорії валентності розглядають як такий, що містить у собі зародок можливих семантичних зв'язків. Зважаючи на це, О.Лосєв зауважував: „Кожен мовний елемент розглядається <...> не ізольовано, не сам по собі, а нібито у вигляді зарядженості різними своїми можливими зв'язками з іншими мовними елементами, як певного роду спрогнозування в окремому мовному елементі всіх можливих зв'язків із іншими елементами” [Лосєв 1983, с.132]. Новопредставлені результати синтаксичної деривації, що експлікують актуалізацію синтаксичних потенцій, засвідчують вияв категорії okazіonalʹnosti на синтаксичному рівні. Наприклад: *Тут (сиділи— Ж.К.) модно одягнені молодики, **декольтовані** й розфарбовані **дівуці** (І.Сочивець); У відділі „Сорочки для чоловіків усіх розмірів” сидить **хімічна красуня** і читає книжку (А.Крижанівський); Ніколи б вам і на думку не спало, що в тій хибарці двоє людей захлинаються в паперах, що вже ось три роки ливом ллють з „**райвиконкомівської хмари**” (Остап Вишня); Одначе, хоч як напружуємо фантазію, не можемо уявити собі танки на вулиці Грушевського або військовий штурм свіжовибіленої споруди з „**молоткасто-серпастою ознакою**” на фасаді (Літературна Україна); У ній „**кризові менеджери**”, прогнозуючи „осамостійнення” Володимира Литвина, як один із методів протидії цьому пропонували блокування роботи Верховної Ради (Україна молода); І що було б зі світом, коли би залишився тільки отой торжествуючий ситий „**доляровий бомонд**”, що скептично поглядає на усіх, котрі — „не вміють жити”, себто, точніше кажучи, пристосовуватися до життя (Літературна Україна). У формально-граматичному плані проілюстровані okazіonalʹni репрезентанти атрибутивних відношень нічим не відрізняються від узуальних: як і узуальні, вони спродуковані відповідно до граматичної сполучуваності опорних компонентів, валентні властивості яких значною мірою визначені їх категоріальним значенням: „Оскільки іменник передає категоріальне значення предметності, то він поширюється словами з означальною семантикою, передусім прикметниками і дієприкметниками” [Городенська 1991, с.76]. Номеми на зразок **декольтовані дівуці**, **хімічна красуня**, **райвиконкомівська хмара**, **молоткасто-серпаста ознака**, **кризові менеджери**, **доляровий бомонд** демонструють порушення семантичної валентності мінімальних синтаксичних одиниць **дівуця**, **красуня**, **хмара**, **ознака**, **менеджер**, **бомонд**. Дериваційною базою подібних okazіonalʹnih результатів синтаксичної деривації послужили узуальні синтаксеми (пор.: **декольтовані дівуці** ← *дівуці в сукнях (блузах) з декольте*; **хімічна красуня** ← *красуня з хімічною завивкою*; **райвиконкомівська хмара** ← *біда, нещастя, яке насувається з боку райвиконкомівської адміністрації*; **молоткасто-серпаста ознака** ← *ознака, що символізує радянське минуле, про яке нагадує емблема у вигляді серпа і молота*; **кризові менеджери** ← *менеджери зі створення кризових ситуацій*; **доляровий бомонд** ← *пересічні люди, що, маючи багато валюти (доларів), відзначаються пихою та зверхнім ставленням до інших*). Причому похідні та вихідні синтаксичні одиниці демонструють семантичну тотожність. До того ж між компонентами*

похідних і вихідних синтаксем, попри їх структурні відмінності, установлюються атрибутивні семантико-синтаксичні відношення. Саме атрибутивні відношення сприяють конденсації узуальних синтаксем, уможливають згортання їх компонентів [Вихованець 1992, с.157; див. також: Городенська 1991, с.96] в оказіональні синтаксичні номеми.

Продуктування оказіональних атрибутивних словосполучень, згідно з Л.Чумаком, передбачає три основні процеси: а) елімінацію, б) компресію, в) трансформацію⁴³, де перший пов'язується з усуненням предиката внаслідок опрощення („денежные” люди), другий ілюструє „стиснення складу поверхневої структури висловлювання” („речевые” профессии), третій стосується зміни синтаксичного зв'язку залежного компонента вихідного словосполучення – перехід від керування до узгодження (*хлебный ажиотаж*) [Чумак 1993, с.57-59]. Як нам здається, теоретичне обґрунтування названих дериваційних механізмів уразливе, позбавлене чітких диференційних ознак (про що свідчать й аналізовані зразки), оскільки, по-перше, кожен з процесів, який засвідчує зміну, перетворення вихідної дериваційної бази, можна було б означити терміном „трансформація”; по-друге, в усіх випадках має місце згортання вихідних синтаксичних конструкцій, що так чи інакше спричиняє опрощення, так би мовити, усунення (елімінацію) надлишкових компонентів, і як наслідок – стиснення „поверхневої структури”.

Незаперечним залишається те, що продуктування оказіональних репрезентантів атрибутивності відбувається по-різному і, очевидно, в декілька етапів. Цілком імовірно, що дериваційний процес починається з модифікації предикативної одиниці та триває до повного її перетворення в одиницю номінативну (пор.: *Красуня, волосся якої було піддане хімічній завивці* → *Красуня, яка мала хімічну завивку* → *красуня з хімічною завивкою* → *хімічна красуня*; *Біда, нещастя, що насувається з боку райвиконкомівської адміністрації* → *Хмара, що насувається з боку райвиконкомівської адміністрації* → *хмара з боку райвиконкомівської адміністрації* → *райвиконкомівська хмара* і т. ін.). Така синтаксична деривація є експліцитною, а її результати демонструють неелементарні структурні відношення щодо вихідної дериваційної бази.

Оказіональні синтаксичні номеми яскраво ілюструють тенденцію до економії мовних засобів і зусиль мовців, адже „словосполучення виявляється не чимось іншим, як компресованим реченням” [Шишенков 1986, с.130]. Сама компресія є віртуальним, уявним процесом: „стиснення” відбувається у свідомості мовця; вербалізована мовленнєва ситуація репрезентує вже остаточні, підсумкові результати.

Спродуковані в такий спосіб синтаксеми створюють додаткову динаміку в сприйнятті того, що номінується; похідні оказіональні одиниці зберігають асоціативні зв'язки з вихідними узуальними конструкціями,

⁴³ Три різновиди синтаксичної деривації, результатом якої є основна синтаксична одиниця – речення, зокрема 1) контамінацію; 2) конверсію; 3) компресію, диференціює Л.Мурзін [Мурзін 1984, с.27].

сприймаються як їх мовленнєві варіанти. Наприклад: *Бідна, але дуже лімузиниста південноафриканська країна* Малаві придбала армаду з 39 розкішних лімузинів, призначених для вищих урядовців (Є.Баран); *Відлюдник, самотник, затворник. Це був суто кабінетний керівник, кабінетний полководець* (В.Решетиллов); *Пірнаю... І в гущавині різнокаліберних ніг, на чотирьох лізу вперед* (В.Ендеберя); *Уперте непомічання цієї тенденції вже схоже не на симптом, а на діагноз: політична короткозорість* (М.Рубанець); *Хтось із знайомих сказав, що Львів перебуває у літературній сплячці* (Літературна Україна); *Чого тобі, ворожа рать? Чого вам, атомні злочинці? Навіщо скопом помирать? Вмирають люди поодиночі* (О.Підсуха) тощо. Новопредставлені аналітичні номени називають єдині розчленовані поняття, які згідно з синтаксичними нормами позначаються багатоконпонентними конструкціями: *лімузиниста країна* ← країна, у якій багато лімузинів; *кабінетний полководець* ← полководець, що „керує” з кабінету ← очільник, який „керує” з кабінету; *різнокаліберні ноги* ← ноги, що мають „різний калібр” ← ноги, які мають різну величину; *політична короткозорість* ← короткозорість політичних діячів ← короткозорість, на яку страждають політичні діячі ← небажання політичних діячів бачити те, що знаходиться поруч; *літературна сплячка* ← сплячка, яка характеризує літературне життя ← певне затишшя, що характеризує літературне життя; *атомні злочинці* ← злочинці, які причетні до аварії на атомній станції). Подібні утворення пов’язують „з різноманітними внутрішньореченнєвими, внутрішньосполученнєвими перетвореннями” [Загнітко 2001б, с.516], із послабленням синтаксичних зв’язків між компонентами вихідних синтаксичних конструкцій і своєрідним їх згортанням, що вимагає переключення уваги зі змісту на форму та подальшого переосмислення. Зберігаючи вихідне семантико-синтаксичне значення узуальних синтаксем, оказіональні репрезентанти атрибутивних відношень унаслідок порушення норм лексичної та семантичної валентності опорних компонентів збагачуються стилістичними відтінками і демонструють смислове ущільнення. „Зміна побудови словосполучення може торкатися його лінійної протяжності, зменшення кількості словоформ у ній, при цьому інформативне значення конструкції залишається без змін, відбувається її смислове ущільнення” [Загнітко 2001б, с.517]. Таке ущільнення не виключає можливості використання узуальних варіантів, які послужили вихідною дериваційною базою, щоправда, подекуди повністю втрачається стилістичний ефект. Наприклад: *Я дуплетом: кондуктор – водій. Воно і нічого вдруге діставатись до водія. Але між двома широкоформатними дядилами... затисло* (В.Ендеберя) (пор.: *широкоформатні дядила* ← дядила, які мають „широкий формат” ← дядила, які мають широку комплекцію); *Грошова шизофренія. Так думав про гроші, що навіть час дня рахував ними: вставав – о 6-й гривні 30 копійок, лягав – о 22-й гривні* (А.Звірик) (пор.: *грошова шизофренія* ← психічне захворювання, супроводжуване маренням про гроші). Оказіональні синтаксичні номени, на відміну від їх узуальних відповідників, є дієвим

засобом забезпечення гумористично-сатиричного ефекту, сконцентровують у собі інформацію цілих мовленнєвих відрізків, що „дає змогу не ускладнювати синтагматику тексту, обмежити лінійне розгортання речень” [Чумак 1993, с.58]. Атрибутивний компонент частково втрачає свою автономність у структурі синтаксичного okazіonalізму, він використовується у функції своєрідного індексу, уточнюючи, конкретизуючи, доповнюючи зміст мінімальної номени⁴⁴. Це дало підстави деяким мовознавцям зараховувати подібні субстантивно-атрибутивні конструкції до розряду синлексики [Климовская 1978, с.15]. Десь-не-десь цим конструкціям надано статус одиниць перехідної зони, „що розміщується між цариною „вільних” і цариною фразеологічних словосполучень” [Павлов 1985, с.56], адже з-поміж перших „виокремлюють категорії, які розрізняються за ступенем семантичної монолітності та відповідності поняттю окремого слова” [Сухотин 1950, с.154]. Згідно з позицією В.Сухотіна, „скам’янілі або ті, що знаходяться на стадії скам’яніння, словосполучення” частково „розміщуються десь на межі між синтаксисом і лексикою” [Сухотин 1950, с.153]. Поступовий „перетин” синтаксичної межі ілюструють передусім перифрастичні словосполучення, які номінують реалії/ірреалії навколишнього світу не прямо, а описово, через їх характерні ознаки. „Ми кваліфікуємо перифразу як метафоричне сполучення, – зауважує І.Кобилянський, – яке, виділяючи одну з характерних рис, властивостей предмета (у широкому витлумаченні цього слова), служить засобом його образно-описової характеристики і виступає синонімом до слова або виразу, що є основною назвою даного предмета” [Кобилянський 1985, с.106; див. також: Копусь 2002, с.211-214]. З погляду дериватології, перифрастичне словосполучення визначаються як „еквівалентне слову аналітичне висловлювання, що служить для встановлення семантики похідного слова” [УМ 2000, с.435], причому компоненти цього словосполучення прирівнюються до компонентів похідного слова (основи та словотвірного афікса). Наприклад: *Любові, як і шила в мішку, не сховаєш, тим більше на селі, де „безпроводочний телефон” завжди діє бездоганно, де секрети існують тільки для тієї частини громадянства, котра ще в люльці забавляється* (Ф.Маківчук) (пор.: **безпроводочний телефон** = **пліткар**, де **пліткар** ← той, хто пліткує; поширює, передає плітки; **безпроводочний телефон** ← той, хто поширює, передає інформацію без будь-якої системи електронного зв’язку ← той, хто поширює, передає інформацію мобільно ← той, хто пліткує; поширює, передає плітки); *Рубляку витягли! Розплодили, розумієте, кишенькових активістів* (А.Крижанівський) (пор.: **кишеньковий активіст** = **зłodій**, де **зłodій** ← той, хто діє, чинить зло; **кишеньковий активіст** ← той, хто активно „зłodіє” у чужих кишенях ← той, хто активно „зłodіє” ← той, хто діє, чинить зло). Незважаючи на те, що такі „словосполучення можуть проходити процес поступової лексикалізації” [Павлов 1985, с.66] і навіть фразеологізації

⁴⁴ У мовознавстві має місце думка, що атрибути, утворюючи з іменниками іменну групу, виконують синтаксичну функцію одного члена речення [Кацнельсон 1972, с.158].

(індивідуально-авторська перифраза → традиційна перифраза → фразеологізм [Малажай 1980, с.17]), вони все одно постають як результати синтаксичних дериваційних процесів, а їх перехід „зі сфери „вільних” у сферу „зв’язаних” не означає повного усунення, без залишкового знищення комплексу ознак, які у своїй сукупності складають поняття „синтаксичний зв’язок” [Павлов 1985, с.57]. Зразками синтаксичної деривації (тепер уже з певним ступенем лексикалізації) є такі перифрастичні словосполучення, як: *майстер фальсифікаційного жанру* ← С.Ківалов – це майстер фальсифікаційного жанру; *перша трибуна України* ← Майдан Незалежності – це перша трибуна України; *принцеса помаранчевої революції* ← Ю.Тимошенко – це принцеса помаранчевої революції і т. ін., що ілюструють модифікації предикативних конструкцій: вихідні одиниці репрезентують мовленнєві ситуації, у яких ця чи та предикативна ознака характеризує тих чи інших її носіїв; формальні зміни в реченневих структурах, зокрема усунення підметів, спричиняє перетворення предикативних конструкцій у номінативні; новоутворені номемами виводяться на абстрактний рівень й ідентифікуються зі „згорнутими” підметами, відрізняючись від останніх нестандартними ракурсами (пор.: *А що таке весна? Це – просто H₂O, хімічна формула: вода – **пальне весни**. Сльоза – це H₂O із домішками солі, хімічна формула на довжину життя* (А.Таран). Іманентні властивості утворених у такий спосіб синтаксичних номем (їх конструктивні морфологічні та семантичні особливості) передбачають їх відносну еквівалентність слову і, відповідно, відносну синтаксичну нерозкладність уже в процесі їх „продукування” разом з конструюванням речення [Павлов 1985, с.87]. Оказіональні синтаксеми, „відносно еквівалентні слову”, вступають „у конфлікт” із семантично тотожними узуальними мінімальними номемами, який звичайно в умовах прагматичних мовленнєвих ситуацій розв’язується на користь перших (пор.: *людина, що знаходиться у стані сп’яніння, „під градусом” → **багатоградусний клієнт** (= п’яниця, пияк), наприклад: – Ага, прокинувся ліхтарчик! – **зрадів багатоградусний клієнт*** (А.Крижанівський).

Атрибутивні okazіональні синтаксеми є нарізнооформленими зразками номінативного поля okazіональних репрезентантів предметності; кожний з окремо взятих компонентів похідних синтаксичних номем є, як правило, узуально закріпленим, використовується як готовий „будівельний матеріал”, але нові тенденції в конструюванні цього матеріалу забезпечують появу якісно нових результатів. Нова матеріальна форма вираження закріплюється за денотатом, для означення якого в „мовному просторі” вже адаптувалася відповідна матеріальна зовнішня (звукова) оболонка.

2.7.2. Оказіональні репрезентанти апозитивних відношень виникають на основі корелятивного синтаксичного зв’язку [Кротевич 1959, с.16; Слинко, Гуйванюк, Кобилянська 1994, с.31], або варіантного зв’язку апозитивних (від лат. *appositio* – близький) словоформ [Сиротинина 1980, с.17], між іменником та прикладкою, яка так само „виражається іменником

або субстантивованим словом і приєднується до головного слова паралельними з ним формами з метою його визначення, уточнення або пояснення” [Загнітко 2001б, с.171]. При апозитивних відношеннях „немає уявлення про предмет та його ознаки, а є один предмет (денотат) і два співвідносні з ним поняття, що по-різному називають цей предмет” [Сиротинина 1980, с.19]. Такі особливості апозитивних утворень спричинили деякі суперечності у визначенні їх статусу: з синтаксичних позицій вони розглядаються як номінативні синтаксеми, побудовані на основі кореляції (Н.Гуйванюк, А.Загнітко, М.Кобилянська, Є.Кротевич, О.Сиротиніна, І.Слинько та ін.); з погляду лексикології та словотвору – як юкстапозити, кількаосновні складні слова, що утворилися внаслідок словоскладання [УМ 2000, с.742]; складені слова, які є „поєднанням кількох слів у єдину лексичну одиницю” [Горпинич 1998, с.126]; зокрема й за умови їх інноваційного характеру визначаються як неологізми прикладкових структур [Сюта 1995, с.14], складні okazіоналізми прикладкового типу [Юрченко 2003, с. 11], okazіональні словоскладальні юкстапозитивні типи [Турчак 2005, с.95; Вокальчук 1995, 128]. На думку О.Турчак, „okazіональні юкстапозити – це переважно **слова** (виділено нами – Ж.К.), що складаються з двох іменників, у яких одна з частин прикладка, що поєднується з пояснюваним елементом. Вказуючи на ознаку предмета, прикладка водночас дає йому другу назву. Означуваний прикладкою іменник виступає основною назвою, а прикладка – уточнюючою, деталізуючою. Характерною ознакою прикладки є її властивість становити з іменником цілісну єдність. По відношенню до означуваного слова прикладка може бути як препозитивною, так і постпозитивною: **вандал-прапорonoсець, хіт-журнал, депутат-„багатоверстатник”, преса-жебрак**” [Турчак 2005, с.95-96]. Сам аналіз особливостей прикладки не викликає жодних заперечень, а от погодитися з думкою, що апозитивні утворення на зразок **вандал-прапорonoсець, депутат-багатоверстатник, преса-жебрак** є словами, які „оновлюють і поповнюють лексичний склад (виділено нами – Ж.К.) новотворів” [Турчак 2005, с.96], досить важко. І насамперед тому, що ніколи й ні в кого не виникало сумнівів щодо того, що прикладка – „структурно-семантичний різновид означення” [Загнітко 2001б, с.171], а отже, не дублює синтаксичної функції означуваного слова. Наприклад: Землетрус-убивця повертається на місце злочину (Україна молода), де один з компонентів апозитивного утворення виконує функцію підмета, інший – означення. Виникає слушне запитання: Чи можна кваліфікувати як лексему одиницю, компоненти якої виконують різні синтаксичні функції? Відповідь очевидна. Незаперечним є те, що це інновація номінативного характеру, але не лексичного, а синтаксичного рівня, яка репрезентує поєднання компонентів, що відбулося всупереч синтагматичним нормам, з порушенням активної валентності складових. Подібні утворення на момент свого виникнення сприймаються як випадкові, індивідуально-авторські, й можуть кваліфікуватися як okazіональні апозитивні синтаксеми, побудовані на основі кореляції. Наприклад: *Ні вістей з України, Ні слівця ні від кого... Вік-унир! До краплини*

вип'є кров із живого (М.Самійленко); *Все схоже на весну. І все звичайне. Тролейбуси-метелики* на вуликах літають магістралями швидкими, від гамору і сміху розпашілі (В.Підпалій); *Сива стомлена сутінь снігів, Слід сорочий і лисячий слід. І під крилами хмар-снігурів Сонця зимного жевріє глід* (М.Вінграновський); *Проте наркоділок-мічуринець* ховав не лише куці-великани коноплі, а й б трьохлітрових банок, доверху заповнених подрібленим зіллям (Київські відомості); *Вона всміхнулася крадькома на цю свою вигадку і відчула, що двоїться: хтось зносив її серце-троянду над світом, а хтось із того кпив* (В.Шевчук); *За декілька лише останніх місяців „електрик-потрошитель”* укоротив лінії електропередач на два кілометри (Україна молода); *Український олігарх та голлівудський режисер-„оскароносець”* працюватимуть над документальним фільмом про Холокост (Україна молода); *Віце-прем'єр-євроінтегратор* Олег Рибачук прийшов з дружиною, яка також не каталася, але замість них це робили двоє дітей (Україна молода) тощо. Кожна з апозитивних синтаксем (*вік-упир, тролейбуси-метелики, хмари-снігурі, наркоділок-мічуринець, електрик-потрошитель, режисер-оскароносець, віце-прем'єр-євроінтегратор*) „позначає один об'єкт реальної дійсності” [Загнітко 2001б, с.171], поняття про який зароджується в голові одного окремо взятого індивідуума, навіть коли воно підготовлене всім багатовіковим досвідом людства. Дериваційні процеси, результатами яких є апозитивні словосполучення, значно складніші, ніж видаються на перший погляд: з позицій теорії дериваційних відношень, похідні утворення засвідчують формально-сміслові зв'язки з дериваційною базою, представленою у вигляді узуальних слів; з погляду дериватології, при їх продукуванні відбувається не просто поєднання узуальних мінімальних номем, бо різноманітні авторські конструкції, комбінації залежать передусім від враження, яке складається в мовця про цей чи той об'єкт, що потребує такої номінації, яка не лише називала б його, але й водночас давала відповідну характеристику. Таким чином складаються різні судження про номіновані об'єкти. Оскільки матеріалізоване (зовнішньо оформлене) судження є реченням (реченнями), то, як і при утворенні атрибутивних okazіonalіzmів, при продукуванні okazіonalіchnих апозитивів має місце згортання певних синтаксичних предикативних одиниць, у яких експлікується судження про те чи інше поняття (пор.: *вік-упир* ← Вік – упир ← Вік – неначе упир ← Вік, неначе упир, що ссе з людей кров; *тролейбуси-метелики* ← Тролейбуси – метелики ← Тролейбуси – немов метелики ← Тролейбуси, немов метелики, літають магістралями; *віце-прем'єр-євроінтегратор* ← віце-прем'єр, який виступає за євроінтеграцію ← Віце-прем'єр, який виступає за євроінтеграцію, – Олег Рибачук і т. ін.). Рух від „предикації до номінації” демонструє ущільнення теморемних блоків: рема, що виокремлює в темі нові додаткові деталі і тим самим обмежує, уточнює тему, з одного боку, конкретизує, деталізує маніфестовану інформацію, з іншого, – ускладнює формально-семантичну структуру єдиного, хоча й розчленованого поняття. Апозитивні okazіonalіchnі результати синтаксичних дериваційних процесів є зразками „комунікативного еліпсису” (Л.Сахарний).

Кожен з компонентів okazіональних репрезентантів апозитивних відношень сам по собі є відтворюваним знаком, наділеним великою кількістю валентних можливостей. Реалізація нетипової валентності сприяє появі нових сконструйованих, спродукованих одиниць, які характеризуються єдиними, цілісними, нехай і розчленованою, параметрами. Уявлення про ці чи ті фрагменти дійсності, що складаються в індивідуальній свідомості, матеріалізуються, вербалізуються й через конкретні мовленнєві ситуації пропонуються узусу, з внутрішнього індивідуального коду переводяться в іншу форму, готову для сприйняття іншими людьми, від яких залежить їх подальша доля, узусне схвалення чи заперечення. Свого часу прийнялися і стабілізувалися узусом такі апозитивні синтаксеми, як **дівчина-красуня**, **хлопець-велепень**, **місто-герой**, **ненька-Україна** і т. ін. Їх опорні компоненти репрезентують зразки активної валентності, „реалізації потенційної здатності до поширення” [Сиротинина 1980, с.21]; поширювальні компоненти є і формально, і семантично передбачуваними. Натомість, okazіональні апозитивні синтаксеми характеризуються семантично непередбачуваними компонентами. „Залежний компонент непередбачуваний ні в нових моделях словосполучень, ні в **оказіональних** (виділено нами – Ж.К.) мовленнєвих словосполученнях”, – зауважує О.Сиротиніна [Сиротинина 1980, с.21]. В okazіональних апозитивах він розширює обсяг поняття, вираженого головним словом, і врешті-решт постає якісно та кількісно нова номінація: „прикладка змінює семантику означуваного слова, кількісно збільшуючи її та додаючи певні відтінки здебільшого оцінювального плану” [Калашник 1985а, с.57]. Сконструйовані відповідним чином номема перестають бути дублетами предикативних одиниць, що їх мотивують, починають власне функціонування, відображаючи реалізацію синтаксичних потенцій. Від okazіональних апозитивних синтаксем необхідно відрізнити okazіональні юкстапозитивні утворення, компоненти яких лексикалізувалися. Наприклад: *На „російському напрямку” вербувальники й продавці живого товару за одну **секс-рабіню** (залежно від віку й зовнішнього „товарного” вигляду останньої) одержували від 100 - до 300 доларів (Україна молода); Парламентські **бізнес-вершки** сунуть у „Юлину” фракцію, виживаючи старожилів (Україна молода); Питання американського громадянства дружини В.Ющенка особливо агресивно піднімалося в суспільстві у період президентських виборів, це був один із **піар-козирів** його противників (Україна молода); **Піар-урок**, а діти для масовки? За таким сценарієм 1 вересня пройшли візити до шкіл наших знаменитостей та політиків (Київські відомості); Найшустріший охоронець, мабуть, керівник, постійно відмежовував журналістів від довірених йому „**VIP-тіл**” боксерів (Голос України); Не закриті й не реорганізовані в національні парки спецафарі для **VIP-мисливців** (Голос України); Порада тим, хто їде за кордон: перед поїздкою випишіть на окремий аркуш дані паспорта, номери кредитних карток, дані авіабілетів й „**тревел-людей**” (Голос України); Як повідомила прес-секретар прокурора Черкаської області Сніжана Лисенко, у „**СНІД-тероризмі**” підозрюють 30-*

літню мешканку міста Ватутіно (Голос України). Новопредставлені утворення типу *секс-рабиня, бізнес-вершки, піар-козири, піар-урок, VIP-тіло* і т. ін. утратили статус синтаксем, бо, по-перше, той компонент, який мав би кваліфікуватися як залежний і „дублювати флексії іншого для вираження апозитивних відношень” [Слинько, Гуйванюк, Кобилянська 1994, с.33], у їх парадигмах залишається незмінним (пор.: *СНІД-тероризм, СНІД-тероризму, СНІД-тероризму, СНІД-тероризм, СНІД-тероризмом, (у) СНІД-тероризмі, СНІД-тероризм; секс-рабиня, секс-рабині, секс-рабині, секс-рабиню, секс-рабинєю, (на) секс-рабині, секс-рабине* і т. ін.); по-друге, часто використовувані компоненти типу *секс, бізнес, піар, VIP, СНІД* набувають у юстапозитах статусу префіксоїдів (пор.: *секс-скандал, секс-продукція, секс-бізнес, секс-марафон, секс-підтанцьовка*), що сприймаються як усічення прикметникових основ, а спродукована в такий спосіб одиниця – як модифікація конструкцій атрибутивного типу (пор.: *сексуальна рабиня, бізнесові вершки, піарні козири* і т. ін.). Від співвідносних атрибутивних синтаксем юстапозити відрізняються не лише структурно (перші є нарізнооформленими одиницями, другі – ціліснооформленими), але й смисловими відтінками, які актуалізуються в конкретних мовленнєвих ситуаціях (*Обережно: фальшивка! Порошенківська медіа-підтанцьовка збилася з ноги* (Голос України), де *медіа-підтанцьовка* – „публікації ЗМІ, що мають сприяти, допомагати кому-небудь”).

Не належать до okazіональних репрезентантів апозитивних відношень і своєрідні okazіональні відзвуччя (зразки міжслівного накладання, за В.Чабаненком [Чабаненко 1993, с.165]). Наприклад: *Рахівники за свої „ордери-мордери” за свої „цок-цок” – та з приміщення контори* (Остап Вишня); *Стійте на місці, гей, усі містери-твістери, і ви теж, люба місіс Заболотна* (О.Гончар) тощо. Проілюстровані ситуації демонструють певний ступінь обтяженості узуальних мовних знаків неuzuальними елементами, що всього-на-всього виступають звуковими „відголосками” перших.

Отже, поєднання компонентів на основі корелятивного синтаксичного зв’язку й апозитивних семантико-синтаксичних відношень є одиницями синтаксичного рівня зі статусом апозитивних синтаксем. З юстапозитами на рівні лексеми їх зближує номінативне призначення та ціліснооформленість, хоча, на відміну від перших, вони є знаками розчленованої номінації, де кожен з компонентів зберігає свої синтаксичні особливості.

У процесі мовленнєвої діяльності атрибутивні та апозитивні синтаксеми породжуються здебільшого за типовими мовними зразками, абстрагованими від мовленнєвих репрезентацій, відповідно до законів синтагматики з дотриманням і формальних, і семантичних норм валентності. Індивідуально-авторські зміни синтагматичних зв’язків і відношень у межах атрибутивних та апозитивних синтаксем, що засвідчують зміщення потенційної валентності їх компонентів, сприймаються як випадкові явища, а самі одиниці – як okazіональні утворення.

Висновки до другого розділу

Оказіональна деривація – прогресивний процес, унаслідок якого оновлюється, збагачується та розвивається мовна система загалом: продукування okazionalizmu, прийняття його узусом і включення до системи є певним квантом перетворення мови.

Дериваційні процеси відбуваються значно складніше, ніж їх можна представити в теорії дериваційних відношень, адже сам по собі акт конструювання вторинного знака миттєвий і практично такий, який не піддається безпосередньому спогляданню. До того ж продукування похідної одиниці є не просто миттєвим якісним перетворенням, а результатом різних аналітично-синтетичних операцій, що відбуваються у свідомості суб'єкта комунікації, воля і розум якого дають поштовх відповідному дериваційному механізмові. Про те, які саме механізми лежать в основі дериваційних процесів, можна судити за об'єктивованими конкретними результатами, що постають передусім у вигляді номінативних зразків. Новопредставлені номінативні зразки, або номеми, засвідчують актуалізацію різних мовних потенцій і вияв категорії okazionalnosti/uzualnosti на лексичному, семантичному, фразеологічному, морфологічному та синтаксичному рівнях мовної системи, є результатами лексичної, семантичної, фраземної, морфологічної та синтаксичної номінативної деривації.

Найбільш продуктивними є результати okazionalnoi leksichnoi derivatsii, інтегровані в три основні номінативні поля, а саме: а) okazionalni reprezentanti predmetnosti; б) okazionalni reprezentanti protsesualnoi oznaki; в) okazionalni reprezentanti neprotsesualnoi oznaki. У структурі основних номінативних полів сегментуються поля часткові, або мікрополя.

Досить строкатим є номінативне поле okazionalnih reprezentantiv predmetnosti, представлене у вигляді бінарних опозицій (номеми на означення а) конкретних/абстрактних понять; б) реалій живої/неживої природи; в) осіб/не-осіб; г) предметів природного/штучного походження; ґ) власних/загальних назв; д) тваринного/рослинного світу). Усе розмаїття okazionalizmiv зі значенням predmetnosti об'єднане у сім номінативних мікрополів, означених як: 1) антропоніми; 2) персоніми; 3) зооніми; 4) флоризми; 5) натурфактоніми; 6) артефактоніми; 7) ідеоніми. Кожне з названих мікрополів відповідно до експлікованого механізму найменування – кваліфікації номеми як носія protsesualnoi/neprotsesualnoi oznaki – об'єднує в собі дериваційні поля, протяжність яких залежить від спектру значень як градації загальної семантики та від ступеня абстракції останньої. На основі специфічних лексико-семантичних особливостей похідні – представники одного й того самого дериваційного поля – згруповані в дериваційні ряди, протяжність яких постійно видозмінюється за рахунок нових okazionalnih „nadkhozhen”: кількісні зміни переходять у якісні, у межах одного ряду, крім ототожнювальних рис, з'являються диференційні, що стимулює сегментацію дериваційного ряду, його „розщеплення” на нові структурні елементи.

Номінативне поле okazionalnih reprezentantiv protsesualnoi oznaki

представлене фінітними та нефінітними утвореннями (вербонімними та вербоїдними мікрополями). Дериваційні поля фінітних утворень об'єднують номи, які є а) носіями процесуальності, опосередкованої предметною субстанцією; б) носіями процесуальності, опосередкованої іншою (процесуальною/непроцесуальною) ознакою; дериваційні поля нефінітних утворень – номи, що є а) носіями процесуальної ознаки, модифікованої в непроцесуальну; б) носіями супровідної процесуальної ознаки. Дериваційні поля як вербонімів, так і вербоїдів передбачають у своїх структурах дериваційні ряди, вичленовані на основі загальних категоріальних показників. Наприклад, дериваційні ряди фінітних утворень як носіїв процесуальної ознаки, опосередкованої предметною субстанцією, сегментовані на основі номінації вербонімами реалій/ірреалій навколишнього світу через їх відношення до антропонімів, персонімів, зоонімів, флоризмів, натурфактонімів, артефактонімів, ідеонімів.

Номінативне поле оказіональних репрезентантів непроцесуальної ознаки представлено у вигляді ад'єктивних та адвербіативних мікрополів. Ад'єктивні номи засвідчують зразки двох дериваційних полів: а) ад'єктиви як носії непроцесуальної ознаки, опосередкованої предметною субстанцією; б) ад'єктиви як носії непроцесуальної ознаки, опосередкованої ознаковим мотиватором. Дериваційні поля ад'єктивних одиниць сегментовані на дериваційні ряди, ідентичні до тих, що репрезентують вербонімні номи з подібним значенням дериваційного поля.

Адвербіативні утворення, виражаючи якісно-кількісні відношення дії (стану) чи ознаки ознак, тобто відображаючи відношення двох ознакових репрезентантів, активно продукуються лише в межах дериваційного поля, похідні якого є носіями непроцесуальної ознаки, опосередкованої ознаковим мотиватором.

Оказіональні результати семантичних дериваційних процесів засвідчують продукування нових семем: у конкретних мовленнєвих ситуаціях уже апробована матеріальна форма вираження набуває нового плану змісту. При семантичній деривації має місце вторинна номінація, оскільки матеріальна форма, будучи узуально закріпленою, не створюється, а вдруге використовується у власне комунікативному просторі, зокрема й для означення тих реалій/ірреалій, які узус сприймає крізь призму інших матеріальних оболонок. Нові семми виокремлюються зі „старої” форми, що репрезентує не лише лексему, але й фразему, і модифікують полісемічні та омонімічні парадигматичні відношення. Семантичні оказіоналізми демонструють зразки актуалізації смислових потенцій.

Результати оказіональної фраземної деривації засвідчують, що стабільність зовнішньої оболонки фразеологічних одиниць не є абсолютною: комплексний характер їх структури, невідповідність актуальних позначень етимологічним значенням дозволяє творчо використовувати фразеологічний матеріал.

Можливість видозміни фразеологізмів ґрунтується на збереженні їх внутрішньої форми, нарізнооформленості та відносній стійкості. Оказіональні фраземи успішно продукуються внаслідок фраземо-

семантичного, рідше синтаксико-фразеологічного дериваційних процесів і є результатами а) субституції; б) експлікації; в) контамінації; г) еліптизації.

Оказіональні результати морфологічної деривації засвідчують реалізацію граматичних можливостей мовної системи. Морфологічні оказіоналізми пов'язуються здебільшого з модифікаціями а) відмінкової та числової словозміни морфологічних слів зі значенням предметності; б) градем вищого та найвищого ступенів категорії співвідносної міри якості морфологічних слів зі значенням атрибутивності та адвербіальності. Зміни відповідними морфологічними формами узуально закріплених граматичних характеристик спричиняють певні зрушення в парадигмах їх морфологічних категорій і в частиномовній парадигмі загалом.

Синтаксичні оказіоналізми ілюструють тенденцію до аналітизму в синтаксичній будові, що виявляється в смисловій і граматичній конденсації. Оказіональні результати синтаксичних дериваційних процесів демонструють зміщення потенційної валентності їх компонентів. Механізм утворення оказіональних репрезентантів атрибутивних та апозитивних відношень передбачає згортання предикативних конструкцій, перетворення предикації в номінацію і виведення новопредставлених номем на абстрагований рівень. Кожен з окремо взятих компонентів оказіональних атрибутивних та апозитивних синтаксем є узуально закріпленим, використовується як готовий „будівельний матеріал”, але нові тенденції в конструюванні цього матеріалу забезпечують появу якісно нових результатів, що означають єдине, хоча й розчленоване поняття.

З позицій теорії дериваційних відношень, результати лексичної, фраземної, морфологічної та синтаксичної деривації демонструють експліцитні формальні зв'язки зі своєю дериваційною базою; формальна мотивація новоутворень, які стали результатом семантичної деривації, є імпліцитною. Структурні відношення, установлені між похідними і вихідними одиницями, виявляються як елементарні (абсолютно/відносно) чи неелементарні. Оказіональні результати різних дериваційних процесів репрезентують неоднотипні, зокрема передбачувані та непередбачувані, відношення, що ґрунтуються на асоціативно-дериваційних зв'язках.

Зміни мовної системи є наслідком різнорідних оказіональних дериваційних процесів, які спричиняють продукування нових похідних одиниць, вторинних знаків, відмінних від тих, що вже зберігаються в пам'яті носіїв мови. Система мови виявляється відкритою для інновацій, з яких, щоправда, лише певна частина приймається і поширюється узусом.

РОЗДІЛ 3

ФУНКЦІОНАЛЬНО-ПРАГМАТИЧНИЙ АСПЕКТ ОКАЗІОНАЛЬНОЇ ДЕРИВАЦІЇ

У першому розділі вже йшлося про те, що сучасна лінгвістика розглядає мову не тільки як певну знакову систему, але і як своєрідний комплекс мовленнєвотворчих процесів. Якщо мова є система комунікативних знаків і правил їх використання, з одного боку, і функціонування цієї системи у формі створення різнорідних комунікативно значущих одиниць – з іншого, то мовознавство як наука, на думку провідних дериватологів, повинно поєднувати в собі два напрямки – системологічний і дериватологічний. „Зауважимо: не можна залишати поза увагою діалектичну єдність мовної системи і дериваційної (мовленнєвої) діяльності; це варто розуміти таким чином, що мовна система породжується в процесі мовленнєвої творчості, фіксує в собі не тільки результати, але й характер попередніх актів деривації, а тому є основою, де зберігаються зразки для нових комунікативно-дериваційних та номінативно-дериваційних актів. Системологія і дериватологія, отже, повинні взаємодіяти та поєднуватися в межах єдиної науки про мову” [Адливанкин, Мурзин 1984, с.4].

Програмовим для науковців (і не лише лінгвістів) стає положення про те, що ключем до пізнання мови є вивчення мови в дії, дослідження мовленнєвої діяльності, або породження мовлення [Белянин 1988; Жинкин 1982; Кацнельсон 1986; Колшанский 1979; Кубрякова 1986; Леонтьев 1969; Мурзин 1984; Попов, Трегубович 1984; Сахарный 1985; Хомский 1972].

Термін „породження мовлення”, який своєю появою завдячує представникам генеративної граматики, зокрема Н.Хомському, з позицій деяких мовознавців (наприклад, О.Кубрякової) не що інше, як „процес мовленнєвої діяльності, що має місце тоді, коли звучить мовлення або коли на папері фіксують певне висловлювання” [ЧФ 1991, с.11], як „залежний від структури мови поетапний лінгвокогнітивний процес переходу від особистісних смислів адресанта до узуалізованих мовних значень, зрозумілих адресатові” [Бацевич 2004, с.88]. У подібному витлумаченні мовленнєва діяльність є одним із ключових понять як у лінгвопрагматиці⁴⁵ [Анисимова 1983; Арутюнова, Падучева 1985; Гак 1982; Заботкина 1990; Жумагулова 1983; Киселева 1978; Лузина 1982; Мецлер 1990; Петров 1985; Скаб 2003; Стивенсон 1985; Столнейкер 1985], зокрема й у теорії мовленнєвих актів [Демьянкова 1986; Кобозева 1986; Остин 1986; Стросон 1986], так і в лінгвостилістиці [Александрова 1983; Габинская 1981; Девкин 1989; Земская 1992; Кожина 1987; Москвин 2000; СУЛМ 1973б; Тюрина 1990; Чабаненко

⁴⁵ Становлення прагматики пов'язують з іменами таких відомих філософів, як Ч.Пірс, У.Джемс, Ч.Морріс (останній увів цей термін у науковий обіг); відтоді її кваліфікують як науку, що вивчає поведінку знаків у реальних процесах комунікації [Арутюнова, Падучева 1985, с.3], досліджує мову в її відношенні до тих, хто нею послуговується [Столнейкер 1985, с.419]; описує факти мови в аспекті людської діяльності [Гак 1998, с.554].

1984, 1993], лінгвістичних царинах, що розвиваються в тісному контакті, збагачуючи та взаємодоповнюючи одна одну (і лінгвостилістика, і лінгвопрагматика зорієнтовані на дослідження знакових систем, де безпосередньо враховують „людський фактор”). Останнім часом вивчення „мови в дії”, динаміці, русі об’єднує не тільки прагматистів і стилістів, але й дериватологів, зусилля яких скеровані на дослідження похідних одиниць в умовах вербальної комунікації. Продукти вербальної комунікації є результатами чи то узуальних, чи то okazіональних дериваційних процесів, реалізують конкретні прагматичні цілі та відповідний функціонально-стилістичний потенціал. Свою надзвичайну прагматичну і стилістичну значущість у цьому відношенні демонструють й okazіональні номени – репрезентанти okazіональної деривації.

3.1. Прагматична орієнтація результатів okazіональної деривації

3.1.1. Okazіональна деривація і комунікативно-прагматична ситуація. Реальне буття мови є безмежним процесом вербальної комунікації, що робить мову необхідним атрибутом людського суспільства, яке накопичує й передає від покоління до покоління свої знання та досвід. Очевидно, що мовний механізм повинен мати таку внутрішню структуру, яка дозволяла б здійснювати змістовну комунікацію. У „мовному просторі” номени – це типові, абстраговані від мовленнєвих репрезентацій зразки, які об’єктивуються через мовленнєву діяльність, отримують реальне буття тільки в конкретних ситуаціях, що є „засобом відбору потрібного значення” і засобом його актуалізації (поза вербальною комунікацією номени не несуть невизначену інформацію і мають лише потенційні семи [Кочерган 1980, с.14; Новиков 2002, с.83]). Однак типові зразки не становлять застиглий реєстр, який кожен з комунікантів приводить у дію, аби реалізувати свої комунікативно-прагматичні цілі, бо „мова сама по собі є зосередженням безперервної роботи, що впливає на формальний апарат, трансформує його категорії та створює нові класи” [Бенвенист 1974, с.254].

На відміну від класичної структурної лінгвістики, яка так чи інакше намагалася описати мову як дещо ідеалізований об’єкт, звівши при цьому до нуля всі конкретно-ситуативні моменти, деякі мовознавці, як-от, наприклад, Л. Сахарний, обстоюють думку про те, що теорія мовленнєвої діяльності не може не зважати на вилучення ситуативного моменту з реального буття мови, бо „підхід „від мовленнєвої діяльності” дозволяє враховувати під час дослідження велике розмаїття конкретних комунікативних ситуацій та типів вияву закономірностей словотворення (деривації – Ж.К.) і в той же час, з іншого, – урахувувати їх складну динамічну, діалектичну єдність на основі соціального коду – мови” [Сахарний 1985, с.4; див також: Почепцов 1987, с.5], де „кодом називають систему знаків і правил їх поєднання, що дозволяє передати повідомлення через певні канали” [Арнольд 1974, с.6].

З позицій лінгвопрагматики, мовленнєва діяльність становить сукупність мовленнєвих дій та мовленнєвих операцій з боку мовця, який

продукує мовленнєвий акт, і слухача, що його сприймає; вона задовольняє певні потреби, передбачає конкретну мету та конкретні умови своєї реалізації: будь-який акт мовлення не лише цілеспрямований, але й ситуативно зорієнтований. Створення комунікативно-прагматичних ситуацій великою мірою залежить від людського фактора, на творчій активності якого свого часу наголошував ще Л.Щерба [див.: Щерба 1974, с.24-25].

Творче начало „мови в дії”, як і кожна діяльність, стимулюється цілеспрямованістю конкретної комунікативно-прагматичної ситуації, під якою розуміють „комплекс зовнішніх умов спілкування, наявних у свідомості мовця в момент реалізації мовленнєвого акту: хто – що – де – коли – як – для чого – кому” [Азнаурова 1988, с.38], визначають „як сукупність факторів, що зумовлюють можливість і характер комунікативного акту” [Сахарный 1989, с.114]. Комунікативно-прагматична ситуація – це ситуація, коли адресант, маючи „деяку інформацію”, хоче поділитися нею, передати її адресатові. Причому кожен раз мовець постає перед вибором між кількома альтернативно можливими вербальними засобами, за допомогою яких ця інформація може бути передана через відповідні канали. Репрезентуючись у формі контексту, вербальна комунікація засвідчує систему знаків мови, з одного боку, з іншого, – віддзеркалює індивідуальний досвід мовця, його індивідуальні знання цієї системи та індивідуальні вміння щодо реалізації мовних потенцій. А отже, саме контекст (ширше – текст і текстоутворення) виявляє прагматичний потенціал дериваційних процесів взагалі та оказіональної деривації зокрема.

Про те, що дериватологія як наука зорієнтована на текст, говорили неодноразово. У зв’язку з цим Л. Мурзін зауважував: „Будь-які одиниці мови виникають у процесі текстоутворення. Хоча текстоутворення і не зводиться до деривації, вона, очевидно, складає його важливу частину. Текстоутворення є важливою частиною мовленнєвої діяльності, адже найголовніша її мета – створити текст” [Мурзін 1984, с.22; Гатауллин 1990, с.25-29]. Звідси випливає, що мовленнєва діяльність передбачає текстоутворення, а текстоутворення – деривацію. На думку науковця, текстоутворення не може обійтися без деривації, „оскільки будь-який текст, навіть найшаблонніший, містить і деякі нові одиниці – слова, словосполучення або речення, „винайдені” мовцем для конкретного випадку. А мовленнєва діяльність позбавлена смислу, якщо вона не завершується створенням тексту” [Мурзін 1984, с.22]. Таке твердження мовознавця не викликає принципових заперечень, зважаючи на те, що текст усе частіше визначають як продукт мовленнєвої діяльності [див.: Белянин 1988; Воробьева 1993; Васильев 1988; Загнітко 2001б; Земская 1992; Каменская 1990; Кубрякова 1986; Лузина 1989; Попов, Трегубович 1984; Радзієвська 1999; Чахоўскі 2000; ЧФ 1991; Pfütze 1970]. І не лише як продукт, але й як сам процес його створення [Мурзін, Штерн 1991, с.22]. Вивчення текстів як готової „мовленнєвої продукції” кваліфікують як вивчення „мови в дії”: „текст за такого підходу виступає як результат використання системи мови й окремих її складових елементів, і при його сприйнятті ми маємо змогу

спостерігати, як функціонувала мова і як використовував її той, хто створював цей текст” [ЧФ 1991, с.5] . До того ж із „незалежного ” погляду текст розглядають у двох параметрах: як велику кількість заданих елементів із заданими відношеннями і як певну частину елементів уперше сконструйованих (ще не відомих системі) з відношеннями, які тільки-но формуються. Одні з них є узуальними статичними одиницями та виступають засобом автоматизації⁴⁶; інші – незузальними (оказіональними) динамічними, процесуальними знаками, позбавленими автоматизму, що сприяють актуалізації і які продукуються задля досягнення відповідних прагматичних цілей. Сконструйовані одиниці демонструють індивідуально-творчу компетенцію адресанта, що кодує певну інформацію і через конкретну комунікативно-прагматичну ситуацію доносить її до адресата, що сприймає кожен мовний елемент як складний та чуттєвий інструмент, на якому грає той, хто послуговується мовою [Блакар 2001, с.53]. З-поміж таких інструментів, що перебувають у розпорядженні адресанта, Р. Блакар виокремлює і створення нових слів та висловів [Блакар 2001, с.57]. Готуючись до вербальної комунікації, мовець ставить перед собою певну мету, прагне реалізувати ті чи інші наміри (інтенції), у зв’язку з чим мовлення отримує відповідне визначення: „діяльність, яка виходить від суб’єкта і спрямована на адресата, а текст є її матеріалізованим результатом, що містить не лише об’єктивно-інформаційний, але й прагматичний зміст” [Матвеева 1990, с.5].

У межі комунікативно-прагматичної ситуації незузальні знаки потрапляють як результати номінативної деривації, як об’єктивація номемних мовних потенцій у процесі текстоутворення. „Номінація виникає вже на першому кроці деривації тексту, адже процес опису об’єкта – текст – не можна почати інакше, як з означення цього об’єкта загалом” [Мурзин, Штерн 1991, с.45]⁴⁷, бо „створити речення – це насамперед здійснити процеси номінації кардинально різних типів: процеси номінації, пов’язані з глобальним означенням усієї ситуації, факту, події і т. ін. та її членуванням, з одного боку, і процеси номінації, пов’язані з означенням окремих елементів описуваної ситуації чи події, – з іншого” [Кубрякова 1986, с.97]. Текст, будучи об’єктивованою індивідуально-суб’єктивною думкою, матеріалізованим „змістом свідомості” і репрезентуючи вербальну комунікацію („Осмислюючи дійсність у результаті своєї практичної діяльності, суб’єктивно, людина об’єктивує думку у вербальній формі „для інших” і тим самим для себе, іншими словами, перетворює зміст своєї індивідуальної свідомості в соціальний феномен – текст” [Попов, Трегубович 1984, с.47]), водночас демонструє „матеріали” оказіональних/узуальних

⁴⁶ Автоматизація (від лат. *automatos* - самодіючий) – це „звичне нормативно закріплене використання мовних одиниць, що не спричиняє створення додаткового ефекту і не несе додаткової інформації” [Загнітко 2001б, с.439].

⁴⁷ Подібна схема текстотворення (номінація → текст) окреслена й у вченні про комунікативну номінацію як універсальну динамічну одиницю мовленнєвої діяльності, „що являє собою єдність внутрішньої актуальної номінації і тексту” [Сахарный 1985, с.8].

номінативних дериваційних процесів. Наприклад: *І вийшли на арену силачі: шантажорозвінчувач і реформоподавач, претендент на історичні науки і регалії, представник і куратор, генератор і сокирник не однієї політичної сили і власного імені – Роман Смердний <...> син свого батька, важковаговик і багатоборець, порушник спокою висотного житла, шикувальник погононосіїв, порохобезпечний координатор програми „уряд-2”, кризоутворювач-2, натхненник валахів і конструктор Бюро Кримінального Сприяння, снайпер власного імені, координатор усіх можливих небезпек і ексцесів, людина-пароход, людина-кузня, цукровар і Шоколадний Заєць – Петрусь-чорний вус Безпильний <...> арифмометр і цербер транзитних серверів, підрахуй живих, мертвих і ненарождених – Серж Кідалов <...> незмінний ланшєріз і окоплюв, телепилил з конопель Плїховшек (М.Матіос); – Мені подобається, що ти хоч і занудливий зі своїми моральми, але веселий. Не можу збагнути, як тебе могли взяти в оту вашу міжнародну єрундацію. – Фундацію. – Яка різниця! Для мене всі оті столичні інститути по вивченню землетрусів, танення льодів в Антарктиці, способів відмивання пожевклої шерсті у білих ведмедів і ширини ширінки в американських президентів – знаєш що?.. Панельний варіант збіговиська чоловіків-проституток (П.Загребельний). Для продукування текстів (текстоутворення) потрібен був якийсь „вихідний матеріал”, що не є текстом, і певні дії, операції з ним, які перетворили цей матеріал у текст. Механізми номінації, що відбуваються у свідомості адресанта, і є, по суті, механізмами вибору мовних засобів для семантизації цього чи того смислового комплексу, який відображає відношення суб’єкта до навколишнього світу. Як і комунікативна ситуація, номінативний акт також має свою структуру: він проходить декілька фаз: фазу мотивації, фазу мовленнєвої інтенції, фазу внутрішнього програмування, фазу реалізації програми [див.: Попов, Трегубович 1984, с.52-53], подекуди представлений чотирикомпонентною схемою: 1) номінатор (суб’єкт, що дає ім’я); 2) номінант (ім’я); 3) номінат (об’єкт, який одержує ім’я); 4) слухач (і умови спілкування)⁴⁵ [Бойко 2002, с.12]. Однак важко говорити про номінативний акт (номінацію, номінативну деривацію) „у чистому вигляді”, що відбувається сам по собі, поза*

⁴⁵ У науці немає єдиної загальноприйнятої схеми комунікативної ситуації. Поширеною серед мовознавців була схема акту мовленнєвого спілкування, запропонована Р.Якобсоном, згідно з якою виокремлювали такі складові: адресант, повідомлення, адресат, контекст (референт), код, контакт [Якобсон 1975, с.197-198]. Але ця схема мала дещо інше призначення – обґрунтувати функції мови. За Л.Сахарним, у структуру комунікативної ситуації входять: 1) мовець; 2) слухач; 3) предмет комунікації – те, про що йдеться; 4) код („мова”), за допомогою якого створюють та сприймають текст; 5) текст, тобто сигнал, де за допомогою мови закодована інформація, – матеріальне „тіло” акту комунікації, що пов’язує поведінку мовця і слухача в цьому акті; 6) загальні умови, у яких відбувається спілкування [Сахарный 1989, с.116]. Аналіз структури мовленнєвого акту В.Гаком зводиться до виокремлення таких основних компонентів: 1) мовець; 2) адресат мовлення; 3) вихідний матеріал висловлювання (пресупозиція мовців); 4) мета повідомлення; 5) розвиток, внутрішня організація мовленнєвого акту; 6) контекст і ситуація спілкування [Гак 1998, с.557]. Слідом за російською дослідницею міжособистісного спілкування В.Красних, Ф.Бацевич виокремлює чотири компоненти комунікативного акту: конситуація, контекст, пресупозиція, мовлення [Бацевич 2004, с.104]. Гранично спрощений комунікативний акт представлено у вигляді триелементної структури: автор (адресант) → текст → читач (адресат) [Загнітко 2001б, с.438; Каменская 1990, с.15].

комунікативно-прагматичною ситуацією, яка стимулює і водночас зумовлює появу нових результатів номінативних дериваційних процесів. Тим паче, що критерії „текстуальності”, ознаки, які роблять матеріал текстом, за справедливим твердженням І.Онхайзера, дотичні до засобів і функцій номінації (номінативної деривації – Ж.К.) [Словообразование 1990, с.5]. Це стосується передовсім таких факторів „текстуальності”, що знаходять специфічне відображення у використанні та комбінуванні мовних засобів, зокрема й номінативних, як-от: по-перше, ситуативність (і текст, і результати okazіональних дериваційних процесів завжди співвідносяться з певною ситуацією); по-друге, інтенціональність (і текст, і okazіональна деривація служать для реалізації певного наміру мовця); по-третє, прийнятність (і текст, і номінація повинні відповідати запитам адресата, причому різні адресати зумовлюють різну шкалу прийнятності); по-четверте, інформативність (і текст, і номінативний знак є провідниками відповідним чином репрезентованої інформації).

Процедури пошуків необхідних матеріальних форм вираження досить складні, хоча водночас полегшуються тим, що людська пам'ять зберігає як готові одиниці номінації, так і моделі їх побудови. Під час створення комунікативно-прагматичних ситуацій для реалізації авторських інтенцій адресантам, так би мовити, „не вистачає” системно закріплених одиниць, а отже, порушуючи нормативні „програми”, вони модифікують системний інвентар знаків, продукуючи okazіональні утворення, кожному з яких ще доведеться пройти випробування функціональними і соціальними нормами та узусом. Ті результати, що прийме узус, переважно засвоює і мова, а увійшовши до системи, вони самі стануть „будівельним матеріалом” для наступних вербальних комунікацій, коли будь-хто з активних учасників мовленнєвої діяльності автоматично може скористатися вже готовими номемними знаками. Щоправда, ми не погоджуємося з позицією тих науковців, які вважають питання „узуалізації” okazіоналізмів наперед визначеним, спрогнозованим. „Питання про подальшу долю номінативних одиниць, тобто протиставлення їх як okazіональних та узуальних, здавалося б, виходить за межі власне ситуації найменування, але важко уявити, що в процесі номінації номінатор не ставить для себе питання щодо статусу створюваного імені (якщо номінація осмислена). Номінативну одиницю продукують чи то як одноразову, ситуативно зумовлену, чи то як „приречену” на узуалізацію” [Рут 1992, с.22]. Адресант, продукуючи неомеми і виносячи їх на „справедливий суд” адресата, переконані, не може передбачити їхню подальшу долю.

Дериваційні процеси щодо продукування okazіональних номем – це складна робота розумової діяльності індивіда, що відбувається за особливою схемою, де чітко запрограмовані всі етапи: та чи інша інформація спочатку існує у вигляді поняття, об'єктивованого синтаксично (позначеного описово словосполученням або реченням); синтаксично об'єктивоване поняття піддають об'єктивації лексичній (якщо йдеться про результати лексичної деривації – Ж.К.), унаслідок чого виникають нові знаки, з'являються нові

можливості номінації, які певним чином видозмінюють наявні механізми називання і стандартність вербальної комунікації, ускладнюють відношення між адресантом та адресатом [див.: Торопцев 1980]. При передачі інформації узуальними знаками „спрацьовує” усталена схема : „Комунікант **A** має намір повідомити **B** якусь інформацію про об’єкт. Цю інформацію, що стосується певної царини знання (поняттєвий зміст, сигніфікат – **S**), оформляють у вигляді мовного значення **s**, тісно пов’язаного з внутрішнім знаком **z**, психічним образом фізичного знака **Z** (звукової чи графічної оболонки слова і т. ін.). За допомогою психофізіологічних процесів внутрішній знак перетворюється в зовнішній (фізичний) **Z**, передаючи свій зміст значенням **s**. Закодована таким чином у вигляді коливання звукових хвиль інформація декодується комунікантом **B** у зворотному напрямку: зовнішній знак **Z** викликає у його свідомості психічний образ **z**, тобто впізнається в тісному зв’язку зі своїм змістом (мовним значенням **s**), що містить натяк на ширше значення (поняття, поняттєвий зміст) **S**” [Новиков 1982, с.42]. Це можна представити таким чином (Схема 3.1.):

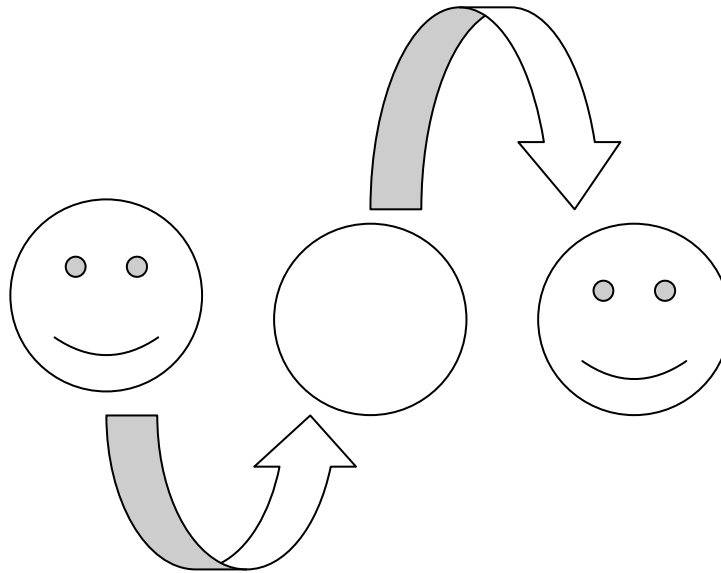

Схема 3.1. Зв’язок між адресантом та адресатом в умовах породження і сприйняття комунікативно-прагматичної ситуації

Нестандартне мислення спонукає адресанта до нестандартного оформлення повідомлюваного матеріалу, яке завершується появою результатів оказіональної деривації та модифікацією вище описаних Л.Новиковим психофізіологічних процесів: новопредставлений знак викликає у свідомості адресата *цілий ряд* психічних образів, оскільки не „впізнається в тісному зв’язку зі своїм змістом (мовним значенням **s**)”, а неузуальна форма вираження ще не стала надбанням його досвіду. „Концепти, відображаючи весь людський досвід, людина постійно пропускає крізь призму власного досвіду, набутого внаслідок предметно-практичної та пізнавальної діяльності” [Кубрякова 1986, с.148-149].

Наявність зворотного зв'язку між адресантом та адресатом – основна умова побудови комунікативно-прагматичної ситуації: перший повинен передбачити ефективність закодованої в ній прагматичної інформації, виробити відповідну стратегію і тактику текстоутворення взагалі та номінативної деривації зокрема; другий – декодуючи запропоновану йому інформацію, створити якщо не дзеркальне, то більш-менш ідентичне відображення цієї ситуації (Схема 3.1.), правильно сприйняти та досягти максимально еквівалентного її розуміння, без чого сама по собі відпала б потреба в текстоутворенні.

Зусилля адресанта спрямовані на пошук таких комунікативних параметрів, які забезпечили б не абстрактний обмін інформацією, а той реальний процес спілкування, що складається з багатьох компонентів, до яких належать й інформативний зміст, і вплив на адресата, і контролювання його вчинків та почуттів. Результативність прагматичного ефекту okazіональних утворень незаперечна: адресат реагує на них завжди. З одного боку, „вони реалізують індивідуально-творчу компетенцію мовця”, з іншого, – демонструють, „на що здатна мова при породженні нових слів, які її творчі потенції, глибинні сили” [Земская 1992, с.180]. А тому і від знаків у неuzuальній формі великою мірою залежить успіх вербальної комунікації. Аналізуючи поезію В.Хлебникова та наголошуючи на „великих творчих можливостях мовця”, Р.Якобсон визначає „потрійну” роль індивідуально-авторських утворень для комунікативно-прагматичної (поетичної) ситуації: по-перше, okazіональні слова (згідно з теорією науковця, поетичні неологізми – Ж.К.) створюють „яскраву еффонічну пляму”, тоді як старі (uzuальні) слова „старіють фонетично, стираючись від частого використання, а головне, сприймаючись лише поверхово у своєму звуковому складі”; по-друге, на відміну від форм uzuальних слів, що „легко перестають усвідомлюватися, відмирають, каменіють”, сприйняття форми індивідуально-авторського утворення, даного *in statu nascendi* (у стані зародження), є „вимушеним”; по-третє, значення зуuального слова „у кожний момент більш-менш статичне, значення ж неологізму значною мірою визначає контекст, спонукаючи читача до етимологічного мислення” [Якобсон 1989, с.298].

Okazіональні номеми необхідні не самі по собі, а для означення нестандартної, прагматично значущої інформації, найбільш прийнятної в межах конкретної ситуації спілкування, яка стає їх своєрідною апробацією. У такий спосіб відбувається взаємодія двох контекстів: комунікативного і номінативного, або ономасіологічного, де останній обслуговує не стільки процес комунікації, скільки дериваційний акт, але завжди уможливорює реалізацію мети спілкування. Ономасіологічний контекст як мовленнєва репрезентація результатів okazіональної деривації первинний щодо контексту комунікативного: останній матеріалізується лише після реалізації першого, у першому (ономасіологічному контексті) знаходять своє втілення номінативні дериваційні процеси. Яскравими прикладами в цьому плані виступають художні тексти, мовний матеріал яких становить складне поєднання елементів різних рівнів, покликаних, по-перше, відтворити в

художній формі особливості реалій/ірреалій навколишнього світу й самої людини [Наер 1991, с.4-9], по-друге, вплинути на адресата, пробудити в нього образне мислення, долучити до співпереживання. Художньому мовленню, як справедливо зауважує Н.Сологуб, „протипоказаний шаблон”. Результати okazіональних дериваційних процесів – „нешаблонні” утворення, „аномалії”, „відхилення від стандартизованості” – активізують „глухонімі шари мови”, виводять слова з автоматизму сприйняття [Сологуб 1999, с.45]. А сила впливу, як відомо, залежить також і від новизни оформлення запропонованої читачеві інформації, що стимулює пошук письменником нових засобів для відображення естетичного світу речей. Одним з таких засобів, який допомагає митцеві віднайти та висловити нові грані чуттєвого світу, є, безперечно, й okazіоналізми [Бабенко 1997], що до того ж демонструють індивідуальні вміння автора передусім реалізувати дериваційні можливості, закладені в системі мови, засвідчують свободу мовотворчості як свободу вибору мовцем вербальних дій, вибору, який не диктований системою мови. Наприклад: *Узварокуть! Марії дар? Різдвянить путь небесовар. Кого я очу? Бачить Бог – тиходівочу свято двох! Дитинносніг... дитинноснів... Мій гріх - горох на дні тих днів. Дзвінке осання самоті. Полоззя сання; Царедворять свинопаси – про ковбаси віщосни, Розіконений Тарасе, словогроззям – воскресни! Сторозіпнуть вогнехрестя жидохмелий гріхоплід. До прийдеиного прииестя безголов'я богосвіт; Світлинобачу – віршоплачу. Гарячоспомином горю. Своєнедолю сліпозрячу з самособою не мирю! Столітминулий світзозулий Маріємріється мені. Своєпровинить серцекулий – ненашосин у вікносні* (В.Верховень). Мовотворчість В.Верховеня – це „радше сон, ніж дійсність, радше гра словами, ніж велич дій”, вона ілюструє як високий ступінь „свободи мови”, так і відповідний ступінь володіння мовою. „Досягнення високого ступеня свободи мови на рівні тексту – це не тільки мета, але й обов'язкова умова володіння мовою. Той, хто не вміє створювати тексти, а за необхідності продукувати *неологізми* (виділено нами – Ж.К.) і використовувати одиниці у вторинній функції, по суті, не володіє мовою” [Мурзин, Штерн 1991, с.40].

Таке індивідуально-авторське експериментування з мовним (системним) матеріалом „зумовлюється не потребами мови як знакової системи, а потребами художньої творчості, принципами світобачення письменника, створенням індивідуально-авторської картини світу” [Сологуб 1991, с.76; див. також: Smolkowa 2000, с.68]. Поверхнева структура результатів okazіональних дериваційних процесів доповнюється в художніх текстах авторським осмисленням дійсності, підпорядковується ідейно-художній спрямованості творів, ускладнюється прагматичним значенням. Світоглядна орієнтація митця відображена в моделюванні особливої лінгвальної дійсності, у формуванні індивідуалізованих мовних засобів. В.Верховень, як і багато інших письменників сучасності, усвідомивши себе як особистість і відчуваючи певну абсурдність сучасного світу, у якому суспільно-політичні перетворення спричинили глибинний переворот у літературі, кардинальні зміни естетичного світогляду, творення нового

художнього мислення, нових форм і структур творчості, намагається „відокремитися від загалу”, самотужки творити своє буття, знайти свій мікрокосмос. Свобода людини та свобода вибору сприяють його самовиявленню, самовираженню, надають сенсу його творчій діяльності. І саме деривація стає тим наріжним каменем, на якому будує свої витвори поет (у невеличкій збірці „Топитокуподзвін” спродуковано 280 okazіональних номем слівного характеру). Наприклад: *Грімколунь серцетривожі здіймохвилить неботиш, Дай нам десь, Всемудробожже, волелюб'я гостроніж! Чревоточить зловороже домовинна костосіч. Дай нам днесь, Вседобребожже, силодуху навсевіч! Дітовиння безпороже христорадить чужемов. Дай нам десь, Всекріпчебожже, розйорданить столубов! Ветхозріє калиновість первокіїводуші. Літорінно врем'яповість Новоплуژه – меж межі... Страшносудий Правдобожже, дай нам десь життераїнь! Дніпровіро запорожить – ниніпріснівк* (В.Верховень). Подібні комунікативно-прагматичні ситуації скеровані на індивідуалізацію вираження, унаслідок чого змінюється уявлення адресата про дійсність, виявляється естетичне ставлення до повідомлюваного. Адресант залучає адресата до творчого процесу, активізує його асоціативне мислення за допомогою „ігрового фактора”, одного з чинників „психологічного акцентування”.

Маючи нестандартну форму вираження, будучи незвичними, непередбачуваними, малозрозумілими знаками, okazіональні номеми безпосередньо впливають на сам процес розуміння прагматичної інформації, виступають регулятором психічної діяльності адресата, мобілізують його увагу, сконцентровуючи її на себе, деавтоматизують і підвищують інтенсивність сприйняття, завдяки чому „добудовується ” поетичний текст, заповнюються інформаційні лакуни і „білі плями” в його структурі. Результати okazіональних дериваційних процесів збуджують у свідомості адресата не узагальнені образи, а ідентифікуються в нові „образосполучення”, „своєрідні образні молекули, утворені зі словообразів-атомів” [Васильєва 1983, с.52], репрезентують нестереотипні ситуації і є тим „містком”, який забезпечує тісніший зв'язок між комунікантами.

Інтереси адресанта та адресата певною мірою протилежні: перший, кодуючи інформацію, виконує ряд синтетичних операцій; другий, декодує її, вдається до операцій аналітичного характеру⁴⁹. Крім того, без адресата існують лише матеріальні „тіла” репрезентованих одиниць, які без сприйняття й осмислення залишаються ланцюжками якихось графічних фігур, що, очевидно, стають повноцінними знаками тоді, коли й з'являється той, хто здатен „приписати” їм значення, належним чином оцінити індивідуально-творчу компетенцію адресанта. Оцінка ж, згідно з думкою Н.Арутюнової, „найбільш яскравий представник прагматичного значення”, „яке слово (чи висловлювання) набуває в ситуації мовлення” [Арутюнова

⁴⁹ Послідовність дій мовця та слухача досліджені досить детально. Про побудову (породження) та сприйняття тексту (мовлення) в процесі комунікації [див.: Бацевич 2004, с.86-103; Каменская 1990, с.112-143; Сахарный 1989, с.145-156]. З позицій передачі та сприйняття смислу повідомлюваного, як уважає Г.Андрєєва, схема комунікативного акту є асиметричною [Андрєєва 2001, с.90, рис.1.3].

1988, с.5; див. також: Бацевич, Космеда 1997, с.211-212; Космеда 2001]. Оцінність є невід'ємним атрибутом усіх без винятку результатів okazіональної деривації, репрезентованих у вигляді okazіональних номем і зорієнтованих на збільшення перлокутивної сили як номінацій, так і комунікативно-прагматичних ситуацій загалом.

3.1.2. Перлокутивна сила okazіональних утворень. Термін „перлокуція” був запропонований Дж. Остіном для означення мовленнєвого акту, спроможного „викликати що-небудь або досягти чогось через мовлення” [Остин 1986, с.92]. У своїй науковій праці І.Кобозева кваліфікує перлокуцію як „вплив мовлення на думки і почуття аудиторії” [Кобозева 1986, с.14]. Звідси, відповідно, перлокутивну силу ми визначаємо як силу впливу, здатність адресанта впливати на адресата, фокусуючи його увагу на актуальній прагматичній інформації. Для адресанта дуже важливо, щоб запропонована ним інформація була не лише сприйнята, але й осмислена. Перлокутивна сила, яка тут виникає, є не що інше, як психологічний вплив адресанта на адресата з метою модифікувати поведінку останнього. Ефективність вербальної комунікації прямо залежна від індивідуально-авторської компетенції, від уміння індивідуума творчо маніпулювати узуальними знаками, трансформуючи їх у знаки okazіональні, що в умовах конкретних комунікативно-прагматичних ситуацій сприймаються як „невипадкові випадковості”, які певним чином активують силу впливу. Остання вимірюється тим, наскільки достатньо вдалим є цей вплив, наскільки доречною є кореляція „традиційне” (старе, відоме) – „оригінальне” (нове, невідоме, несподіване), бо „саме на ґрунті цієї кореляції виникає особлива емоційно-оцінна напруга як у свідомості того, хто продукує індивідуальний неологізм, так і у свідомості того, хто його сприймає” [Чабаненко 1984, с.52]. Відповідно до міри вияву перлокутивну силу okazіонально утворених номем можна диференціювати на такі типи, як: 1) мінімальна, або менш ніж достатня; 2) достатня; 3) максимальна, або більш ніж достатня (Схема 3.2.):

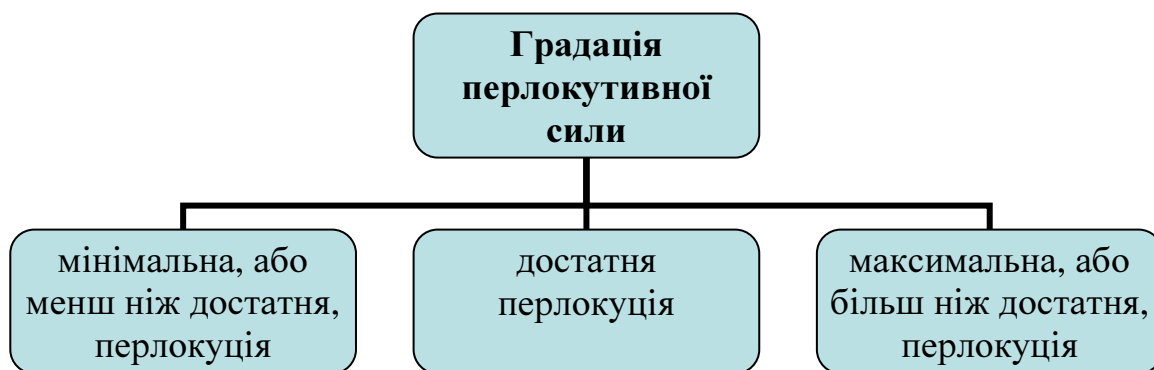

Схема 3.2. Градація перлокутивної сили

Міра вияву перлокуції комунікативно-прагматичних ситуацій із результатами okazіональної деривації залежить від їх стильової належності та від співвідношення власне інформативної, регулятивної, афективної функцій (основних функцій спілкування, згідно з позицією Г.Андрєєвої), що характеризують не тільки вербальну комунікацію взагалі, але й кожну окремо взятую неологію. Звичайно, кожна з цих функцій насправді не є ізольованою від інших, а лише виявляється на передньому, середньому чи задньому плані. Беручи до уваги те, що okazіоналізми активно продукують (про це вже йшлося раніше) у трьох сферах – розмовному, публіцистичному та художньому мовленні, а перлокутивна сила градується за трьома ступенями, окреслимо певну пропорцію їх співвідношення: мінімальна, або менш ніж достатня, перлокуція : розмовна комунікація = достатня перлокуція : публіцистична комунікація = максимальна, або більш ніж достатня, перлокуція : художня комунікація.

При мінімальній перлокуції власне інформативна функція сконструйованих номем „бере гору” над регулятивною та афективною. Наприклад: *Шановна, нам з вами слід **потетатетатися*** (Розмовне) (пор.: *поспілкуватися віч-на-віч*); *Я **автокерую** уже не перший рік* (Розмовне) (пор.: *керувати автомобілем*); *Маю бажання оволодіти хоча б однією **імпортною мовою*** (Розмовне) (пор.: *іноземною мовою*). Яскраві зразки в цьому відношенні ілюструє дитяче мовлення, де поява okazіональних знаків є спонтанною, їх конструювання не усвідомлене: *А якщо я **зашубкаю** шубу, то мороз мене не заморозить* (Розмовне) (пор.: *вдягнутися в шубу*); *Розкажіть мені **розказку*** (Розмовне) (пор.: *казку*); *Я хочу подивитися на маленьке **коровенятко*** (Розмовне) (пор.: *телятко*); – *Цю рибу називають верховодкою. – А яку **низоводкою**?* (Розмовне) тощо. Маленькі адресанти мають намір передусім „бути почутими”, створені ними комунікативно-прагматичні ситуації мінімальним чином регулюють поведінку адресатів, викликаючи в них сплеск емоцій. Проте результати okazіональної деривації призначені не стільки для інформування, скільки для реалізації прагматичної мети спілкування: у конкретній ситуації, комунікативна цілеспрямованість якої визначається потребами відповідного мовленнєвого акту, вони набувають прагматичних властивостей, отримують здатність „коректувати спосіб життя, дії і вчинки” адресата.

При достатній перлокуції на передній план виходить регулятивна функція: новопредставлена у вербальній комунікації номема покликана певним чином керувати поведінкою адресата, вплинути не тільки на його знання, світогляд, але й дії. Тому цілком закономірно, що така сила впливу пов’язана з публіцистичним комунікативним простором, конкретні ситуації якого реалізують насамперед регулятивну мету. Наприклад: *Нашій газеті, яка виступає інформаційним спонсором з’їзду, не хотілося б, щоб чесне прагнення підвести з колін вітчизняне виробництво і всю економіку держави звелось на ділі до чергової мильної бульки **кучмономіки** в рік президентських виборів* (Вісті кийвські); *Володимир Олександрович каже, що у семи „**правопохоронців**”, причетних до скоєного, знайшлися покровителі, тепер*

виникла версія, нібито випускник університету дійсно займався наркобізнесом (Сільські новини); Український наркотик – так величають у народі сало – приносить великий дохід „беконістам” нашої держави. Так, бізнесмен Ігор Очеретько з Полтавщини став „салоювіляром”, бо став основним постачальником миргородської породи свиней на ринок України (Сільські новини); Сучасні „лантушники” їдуть нині не до столиці, а до містечок сусідніх областей – Камиш-Зорі Запорізької області та Чаплиного Дніпропетровської (Селянська газета); Смертельним „яблуком розбрату” став елітний розважальний комплекс на острові Хортиця, де полюбляв столуватися і „більярдуватися” экс-Президент Леонід Кучма (Сільські новини); Це можна зрозуміти, коли цією нещасною „віткою” вимахують люди в полемічному запалі: там часто буває не до правди і з **мухи вовка роблять** (С.Єфремов) тощо.

При максимальній перлокуції афективна функція переважає над власне інформативною та регулятивною: результати okazіональних дериваційних процесів, уведений в художні комунікативно-прагматичні ситуації, спонукають адресата до переживання, викликають у нього певні почуття (оказіональні номемами не лише розуміються, але й переживаються). Наприклад: *Зайди в моє село – куди твоєму едему: Ставок. Хрущі. Гаїв зеленограй. А молодик такий, хоч зараз в діадему Даруй своїй Чурай* (Б.Олійник); *І перегулі зойки, мов туман, зависли над вікном, беруть у бран мене, німотного, і вгору зносять, де київські вітри **тонкоголосять** і крізь вікно нашіптують мені якісь слова, облесні та чужі* (В.Стус); **Нейтроннобомбовий ірже кінь** І визволити прагне Нас від нас, Від нині суцix нас Й грядущих поколінь (І.Драч); *Адже поки не був радистом у радгоспі, то **радіохуліганів**, міг через ефір розшукати її в степу, покликати, а тепер, коли йому доручили весь радіовузол, він сам собі не дозволяє такі коники викидати* (О.Гончар); *Наука гайнула вперед, а **шпаргалізм** – могутнє знаряддя інтелектуального процесу – тупцює на старих позиціях* (А.Крижанівський); *Вічно помиляєшся! Сядь підснідай і ступай на Космодромну вулицю в клініку **психоінтелектовідновлюваної хірургії*** (М.Пальчик) тощо.

Щоправда, чіткі межі між мінімальною, достатньою і максимальною перлокутивною силою через об’єктивні та суб’єктивні причини встановити досить важко. Крім того, при будь-якому розкладі адресант прагне за допомогою вибору (чи то конструювання) відповідних узуальних (або okazіональних) засобів привернути увагу адресата, заставити його себе сприйняти, зрозуміти й отримати відповідну реакцію. Останній, зі свого боку, сприймаючи та осмислюючи вербальні знаки, має можливість прогнозувати зміст повідомлення, „розгадати” задум автора. Наприклад: – *Ментол, то й ментол, – не став заперечувати Совинський...* Так і „**доментолили**”, поки літак пішов на посадку (П.Загребельний); – *Та ти знаєш, бешиха тобі в живіт, що ми, як тільки **відавтокефалились**, всіх курських солов’їв видавили* (Остап Вишня); *Відчувши, що пішов „**фарт**”, „бабуся Шапокляк” вирішила „**поскубти лохів**” у Вінницькій області та „**відоріфлеймила**” довірливих мешканців* (Сільські новини); *Цікаво і те, що*

„огривняний” Карташовим козачий отаман Олександр Панченко і ці ж таки грошки розтринькав, привласнивши 27 тисяч перед відправленням на київський Майдан „молодчиків” (Сільські новини); Знову розпочалася *ворожба на „бюджетній гущі”* (Літературна Україна) тощо. Оказіональні номеми зберігають асоціативні зв’язки зі своїми дериваційними базами, поняттєві морфеми яких допомагають розшифрувати новопредставлені знаки (пор.: *до+ментол+и-ти* ← *ментол*; *від+автокефал+и-ти+ся* ← *автокефальний*; *від+оріфлейм+и-ти* ← *Оріфлейм*; *о+гривн+ян-ий* ← *гривня*) і зрозуміти зміст запропонованих ситуацій загалом. Оказіоналізми на зразок *поскубити лохів* та *ворожба на бюджетній гущі* сприймаються як мовленнєві варіанти узуальних фразеологічних одиниць – *тримати за лохів*, *ворожба на кавовій гущі* (асоціативні зв’язки простежуються завдяки ідентифікаторам – спільним компонентам).

На перший погляд здається, що оказіональні номеми нібито „спотворені” лексеми, фраземи, синтаксеми і з погляду логіки є випадковими – звичайними порушеннями мовних норм, а тому позбавлені права на існування. Але водночас вони не видаються випадковими з позицій лінгвопрагматики і передусім тому, що служать колоритним засобом забезпечення комунікативного ефекту. Причому інтерес викликають не тільки найрізноманітніші маніпуляції з узуальним матеріалом, на основі якого продукуються подібні утворення, а й закодована в них логічно обґрунтована інформація. Оказіональні утворення – дієвий засіб актуалізації потрібної інформації, репрезентованої конкретною мовленнєвою ситуацією, що виступає тією канвою, тим тлом, на якому виявляється специфічна, незвична природа, оказіональний характер сконструйованих номінативних одиниць, що активізують уяву та мислення, стають операторами, які при активізації свідомості викликають ряд складних асоціацій. Наприклад: – *Я ж вас, нещасних, учив, – упевнено мовив Орлянченко, – на всякого Бублика антибублик потрібен. На крутіїство – сила антикрутіїства* (О.Гончар); *Мікроскопічно еолять* улицею спірохети Бульдог біля дверей кондитерської кашляє од злості (М.Семенко); *А сонце, розмурашене* роями рудавих ос, чаділо в небесах, додимлюючи мій *передкінець* життя і сподівання (В.Стус); – *Стоїш! Механізація називається! Стоянізація, а не механізація... Простойзатори, а не механізатори* (Остап Вишня); *Тамую серце – аж до неба. Воно так б’ється в цілий світ, Палає серденько квітнево, Аж сонце задрить слід у слід* (І.Драч); *В шовковиці – шовковенятко. В гаю у стежки – стеженнятко. У хмари в небі – хмаренятко. В зорі над садом – зоренятко* Вже народилось (М.Вінграновський); *Зимно. Сніжно. Синьо. Ніжно. Березнево. Пролісково* (В.Калашник); *Хамократія. Допоки ойкнем, безборонні, вони обгадять кожний храм, і владно всядеться на троні не Мономах, а Монохам* (А.Бортняк); *То як це фальсицькувати: як політичну косоглазість чи ідеологічне хуліганство?* (А.Крижанівський) тощо. Немає сумнівів у тому, що неузуальні утворення характеризуються прагматичною орієнтацією, спродуковані з метою впливу на адресата та для регуляції його поведінки, апелюють до емоційної сфери і через неї до інтелекту, їх

використовують насамперед для інтелектуального переконання або для переконання через інформування. Будучи одиницями з запрограмованим прагматичним ефектом, вони формують прагматичний центр висловлювань, створюючи позитивну чи негативну оцінку ситуацій загалом. Осмислюючи комунікативно-прагматичну ситуацію, адресат намагається „розшифрувати” запропоновану йому інформацію, перетворити її та відповідним чином інтерпретувати. Номінативні елементи тексту впливають на адресата не ізольовано, а в сукупності, взаємодіючи один з одним, тому адресант має передбачати доцільність/недоцільність, ефективність/неефективність своїх нововведень. Саме тому важливий не лише правильний відбір мовних знаків, але й уміння правильно об'єктивувати надані мовні можливості та створювати максимально місткі образи, які є „засобом художнього узагальнення дійсності, тобто засобом компресії інформації” [Арнольд 1999, с.143]. У межах комунікативних ситуацій відбувається перехід з рівня значення на рівень смислу, зокрема прагматичного.

Шлях до осмислення прагматичної інформації, закованої в новоутвореннях, – складний і поетапний процес від нечітких образів, асоціацій, уявлень, від активізованих у момент пробудження свідомості концептів й особистісних смислів до перетворення останніх, „стягнення” їх у єдине ціле. Асоціації є звичайним способом декодування репрезентованої інформації, коли, упізнавши номему або її структурний елемент, ми згадуємо все, що пов'язане з нею (ним). Вони служать „пусковим механізмом” для визволення з пам'яті іншої, нестандартної інформації. Залежно від того, коли спрацьовує цей „пусковий механізм” (у момент установаження контакту між комунікантами чи згодом), реакція адресата виявляється або як контактна, або як дистантна, де перша має місце тоді, коли адресант відразу, ментально реагує на запропоновані йому оказіональні знаки; друга – є результатом „тривалої роботи” розуму, з'являється після певних розмірковувань. Відповідно до того, як спрацьовує цей „пусковий механізм”, реакцію адресата можна диференціювати як пейоративну, або негативну, та мейоративну, або позитивну.

В усіх випадках декодування передбачає більш-менш адекватне сприйняття тексту, демонструє активну співтворчість: той, для кого продукують конкретну комунікативно-прагматичну ситуацію, повинен установити інтенцію того, хто її продукує. „Адресант здійснює декодування повідомленого номінатором, одержуючи інформацію не лише про об'єкт, а й про емоційний стан суб'єкта мовлення, який закладено в експресивному потенціалі лексеми” [Бойко 2002, с.13]. Попри те, що оказіональні номеми відсутні в соціальному коді, вони здебільшого легко декодуються адресатом через установаження дериваційних зв'язків з їх вихідною базою. „Прообраз інновації незримо присутній при декодуванні тексту його адресатом” [Девкин 1979, с.187]. Проте правильне декодування і відповідна реакція на декодовану інформацію можливі лише за умови достатніх фонових знань про окремі фрагменти об'єктивної дійсності. Наприклад: *Є й такі „професори”, що перед тим побували у лавах КПЗК, а потім провідною персоною в*

комуністичній газеті „Українські щоденні вісті” в США, тобто **п’ятиколонником** чистої води (І.Багрянний), де номема **п’ятиколонник** – „зрадник” об’єктивована на синтаксичній основі: „п’ята колона законспірованих ворогів, призначена для придушення революційних подій в Іспанії”. Форма таких okazіональних номінацій, крім безпосередньо закріплених за її компонентами значень, містить також інформацію, яка в ній не представлена, але супроводжує її. Адресатові надається можливість певною мірою самому вибрати з мовленнєвої ситуації необхідний зміст. Подібні номінації, забезпечуючи формальну та семантичну конденсацію, водночас відсилають адресата до образних уявлень, що лежать в основі неонемеми і сприяють правильному її декодуванню (пор. також: *Не чуючи біди, люмпен-науковець весело базікав у колі професури та великої рідні аспірантів* (А.Крижанівський), де **люмпен-науковець** – „той, хто приречений на убоге, злиденне існування, оскільки сфера його зайнятості – наука – не приносить великих матеріальних статків”). Семантика okazіонального утворення ґрунтується на асоціаціях, що йдуть від внутрішньої форми структурних елементів, його мотивація може здійснюватися й через властивості позначуваних реалій. Будь-яка okazіональна номінація бере участь у формуванні підтекстових естетичних смислів, що реалізуються через актуалізацію конотативних компонентів, які є складовими прагматичного значення номем.

Доволі часто okazіонально утворені номеми фокусують увагу на найбільш важливій інформації, особливо це стосується публіцистичних текстів, де „цей чи той факт цікавить журналіста не сам по собі, а в аспекті соціальних оцінок” і в яких важливе місце відводиться прагматичній „програмі”. Будучи стандартизованими згідно з особливостями їх утворення та функціонування, зазначені комунікативно-прагматичні ситуації урівноважують стандарт експресією [Матвеева 1990, с.84; Могила 2003, с.615]. Наприклад: *Наші шпалери **найшпалерніші** шпалери у світі, і жодні інші шпалери не **перешпалерять** наших шпалери по **шпалерності*** (Телебачення); *Ще одним джерелом, з якого уряд зараз фінансує виплати, стала „Криворіжсталь”, яку олігархи – а саме зять Кучми Пінчук та компаньйон Януковича Ахметов – „**прихватизували**” за півціни* (Україна молода); *Тепер слідство з’ясовує, хто „**хакеруючивідінтернетив**” і куди поділися десятки мільйонів гривень* (Сільські новини); *Круті „**лохочайники**” зникли, і навіть „кінчені лохи” прокинулися, коли в ЗМІ з’явилося повідомлення про намір акціонерів арматурного заводу розділити прибутки за 2004 рік* (Сільські новини); *Цей „**грабізнес**” зараз, коли діє досить багато як легальних, так і підлеглих пунктів прийому металобрухту, є досить розповсюдженим* (Сільські новини); *Оператори в цьому випадку (як і банкіри) не просто „**нафтодилерують**”, а і „**нафтокілерують**”* (Селянська газета); *Справді, найстійкіші **батьківщинці** ні на мить не розгубилися, не втратили віри в свою партію, не пішли на уклін ні до „**регіоналів**”, ні до „**медведчуркісів**” (об’єднаних), ні до **хитрунів-аграрників**, а нині „щирих народників”, при потуранні й за допомогою яких **кучмо-януковичі***

пограбували той народ, особливо сільський (Батьківщина); Деякі з „**трасовумен**” пояснюють правоохоронцям, що на трасу вони виходять для того, щоб підзаробити грошей для прогону дітей (Україна молода) тощо. Новопредставлені зразки є продуктами індивідуально-авторської мовотворчості, індивідуально-авторським експериментом та експромтом [Чабаненко 1993, с.160], що задовольняють потреби конкретних вище означених вербальних комунікацій.

Такі результати okazіональних дериваційних процесів по-різному реалізують загальні для номінативної діяльності принципи: принцип релевантності (важливості); принцип прозорості (зрозумілості); принцип економії як подальший суттєвий фактор розвитку словникового складу.

З-поміж okazіональних утворень, які ідентифікуються як нестандартні, нешаблонні знаки, заслуговують на увагу зокрема й ті, що є зразками компресивної (від лат. *compressio* – стискання) номінації і які в науковій літературі кваліфікують як okazіональні композити, або композитні okazіоналізми (пор.: **хакеруючивідінтернетити, лохочайник, грабізнес, нафтодилерувати, нафтокілерувати, кучмо-януковичі, трасовумен**).

Сутність okazіональних композитів полягає в тому, що вони зменшують кількісний обсяг матеріальної форми вираження певної інформації без шкоди для її змісту. Продукування складних okazіональних номем відповідає тенденції мовної економії, пов'язується з прагненням адресанта звести до мінімуму обсяг комунікативної номінації, наповнивши її максимумом змісту. Дериваційною базою аналогічних утворень є синтаксеми, компоненти яких стають твірними основами для новопредставлених одиниць (пор.: **кучмо-януковичі** ← ті, що були при владі за президентства Кучми та прем'єрства Януковича; **нафтодилерувати** ← працювати дилером у нафтовій сфері; **нафтокілерувати** ← практикувати „послуги” кілера для розв'язання проблем нафтового бізнесу). „При словотворенні на синтаксичній основі утворенню одиниці номінації передують висловлювання про позначуване, <...> дефініційне словотворення передбачає мотивацію не словом, а судженням, висловлюванням, яке містить дефініцію предмета” [Кубрякова 1981, с.36]. Причому okazіональні композити перестають бути простими дублетами висловлювань, що їх мотивують, починають власне „буття”, підпорядковуючись тим закономірностям, які характерні для подібного класу слів узагалі, демонструють специфічну смислову структуру, що виявляється безпосередньо через дериваційну базу й особливості її зв'язків з позначуваними реаліями. Незважаючи на наявність семантичної конденсації, значення композитних утворень устанавлюється, як правило, без особливих зусиль завдяки прозорій семантиці їх структурних компонентів (пор.: **нафтодилерувати** ← нафта, дилер; **нафтокілерувати** ← нафта, кілер). Закодована інформація легко декодується навіть тоді, коли новоутворений композит зберігає переносне значення своєї дериваційної бази. Наприклад: Сантехнік Петро Молдован, можна не сумніватися, таки згадає своє унікальне потрапляння до списку визначених поміж „**закозиротузівних**”

бізнесменів (Сільські новини) (пор.: **закозиротузівний** ← *козирний туз*, де фразема **козирний туз** – „важлива персона, що має вплив на певне оточення” – виникла на основі однойменного синтаксичного словосполучення (*козирний туз* – „важлива карта, здатна вплинути на хід гри”) унаслідок переосмислення семантики).

Значення складних okazіоналізмів вибудовується по-різному, однак у жодному разі його не можна зводити до суми значень їх компонентів [Сологуб 1999, с.47-48], хоча б тому, що будь-яке перетворення зовнішньої форми вихідної одиниці спричиняє певні зрушення в семантиці (навіть якщо вони незначні). У композитів „за зовні схожим співвіднесенням з подібними (такими, які демонструють подібний синтаксичний зв’язок компонентів) словосполученнями приховані нетотожні семантичні їх відношення, зумовлені індивідуальними лексичними значеннями поєднаних у словосполучення складників, різного роду конотаціями” [Клименко 1984, с.54]. Наприклад: *Кохана, ти, як світ. Початок і кінець твій загубився...Багряною півчарою схилився В вологих **сонцетінях** небозвід* (М.Вінграновський); *Десятиліття свого **генералодиректорствування** Ягнич гримів, роздраконював, роздеболізував, херив-похерював тільки за допомогою „великого и могучего русского языка”* (П.Загребельний); *За метким визначенням великого українського письменника, всі ті російські спеціалісти, комуністи й „гуманісти” різні були людьми личкованими, а пошкреби кожного, то з-під личкованої полуди вилазить неодмінно махровий реакціонер і чорносотенець, **єдинонеділимець**, у якого весь гуманізм закінчився на цьому пункті* (І.Багряний); *Забезпеченість фінансової олігархії **загсочоловіками** була досить високою, якщо не рахувати дівуць Ліду та Люду і незалежну молодицю Ладу* (А.Крижанівський); *У Калинівці **начудотворив**, треба й в іншій місці...Ніг у нього нема, щоб самому ходити, ну й свиснули! Потому – кожному чуда хочеться* (Остап Вишня); ***Трояндконцерти** казкові руна Грали для Ванди сплітали Ванді* (М.Семенко) тощо. Композитні okazіоналізми **сонцетінь**, **генералодиректорствування**, **єдинонеділимець**, **загсочоловік**, **начудотворити**, **трояндконцерт** є результатами компресивної номінативної деривації, що забезпечують формальну і семантичну конденсацію: влучні, точні, семантично вагомі та прагматично зорієнтовані мінімальні номени „займають місця” їх надслівних, подекуди багатокomпонентних, прототипів (пор.: **сонцетінь** – відбиток сонячного проміння; **генералодиректорствування** – перебування на посаді генерального директора; **єдинонеділимець** – прихильник колись „единой и неделимой” держави СРСР; **загсочоловік** – чоловік, з яким зареєстровано шлюб у загсі і т. ін.). Саме завдяки конкретним комунікативно-прагматичним ситуаціям okazіональні номени набувають комбінаторного прирощення смислу. Деякі з них отримують здатність представляти дериваційні гнізда, виступаючи дериваційною базою для наступних дериваційних процесів, як-от неонотеми І.Багряного **єдинонеділимець**, **єдинонеділимство**, **єдинонеділимський**, **єдинонеділимщина** (пор.: *Тож як на цьому тлі мають виглядати ті нещасні „речники” своїх знедолених*

народів, які хотіли б будь-що довести малозначимість і неважність резолюції Конгресу США (про підтримку поневолених народів), ідучи у фарватері не інтересів свого народу, а у фарватері пп. Ліпманів і інших прибічників російської імперії, а зрештою – у фарватері російського **єдинонеділимства** на еміграції; ... російська **єдинонеділимицина** заповіла боротися „всіма дозволеними засобами” проти... проти нас, ясна річ, проти нашої свободи; Ось так танцюють на слизькій **єдинонеділимській** линві російські псевдodemократи).

Прагматично зорієнтованими є результати okazіональних дериваційних процесів, пов’язані з різними лексико-синтаксичними перетвореннями, коли формально однослівна номема складається з синтаксичних словосполучень або навіть предикативних одиниць. Наприклад: *О, давній наш біль, що не пройшов не поміченим повз пильне серце митця: не діти свого народу, а люди „якоїзволитенациональності”*. Розбудовуй з такими Україну (Літературна Україна); *Ну не вміщується Святослав у жодні християнські рамки, ні у пацифічну концепцію, що, мовляв, Україна і українці ніколи нікого не завоювали! Хоробрий войовничий, що хоч з ним роби, ніяк його образ не пасує до псевдомиролюбної концепції. А у походи ходив такі, що сину Володимиру й онуку Ярославу і не снилися, не те, що нашим „ніколиненадійникам”* (Час/Time); *Той-я-що-син мовчить і вже уцух. Я йду, а він – як пес – позаду мене... Тойящосин не чує вже мене, Тойящобатько вже не чую сина* (В.Стус); *Дівчина в містечку могла б зійти за „міс королеву”, але тут, виявляється, конкурсів не оголошували і тому її називали значно простіше – „Корчитьсебекрасуню”* (О.Чорногуз). Показовим у цьому плані є комунікативно-прагматична ситуація, створена Остапом Вишнею: *Мені дуже страшно дожити до того моменту (чи часу), коли дзвінкосерйозний Малишко, або лютодотепний Воскрекасенко, чи несміливо-сміливий Смілянський, чи колючий Маківчук, чи їйбогузжялюблюприроду Новиченко, чи авиколінебудьтягли Гончаренко, чи недайбогхтонебудьдізнаєтьсящояспінінгіст Вільховий, чи їйбогуятоваришііобов’язковопоїдуаякжеж Копиленко, чи татамдвіщучки-йодинокунчик Дорошко, чи поїхалибачилинестрілялиакстріляли-невлучили Рильський, чи можеайбожеіябпоїхавтаквонаякстріляєтак-бахкаєаптичкажвонахочежити Тичина, чи івменебуласучечкаойсучечка-чорнахорошаіяїйбогумисливець Корнійчук, чи ойщовименіговорите-ябільшефутболіст Смолич, чи ойохотавонаменепродменамочить Яновський, чи словочестіубившіітсотнайшоводну Чалий, чи івменепес-гавкаєаяжодинавменехазяїн Склярєнко, чи нащоменімисливськарушниця-колиятойщогреблірвав Воронько, чи австалинградемынеохотились Палійчук, чи актоегознаєтстреляетнестреляет Ушаков, чи ярославмудрийтежходивналови Кочерга, – от коли ці всі коли-небудь скажуть: „Остап Вишня – старий!” – І, збираючись на полювання, додадуть: „Не турбуйте його!” – Я того ж часу – візьму й помру!*

Індивідуально-авторські інновації привертають увагу насамперед своєю однослівно-багатокомпонентною формальною структурою. Творча

фантазія адресанта створює номінативні знаки, які є якнайадекватнішою атрибутивною характеристикою конкретних осіб, забезпечують іронічно-доброзичливий колорит комунікативно-прагматичної ситуації та викликають в адресата відповідний настрій. Попри свою структурну надмірність, „гіперхарактеризацію”, okazіональні номеми, утворені в такий спосіб, забезпечують компресію вербальної комунікації загалом, демонструють тенденцію до економії мовних засобів і зусиль мовця: підрядна предикативна частина, ускладнена однорідними членами речення, формально співвідносна навіть не зі складною синтаксичною конструкцією, а зі складним синтаксичним цілим (мінітекстом), або й узагалі з макротекстом.

Суперечність між потребами комунікативно-прагматичної ситуації і прагненням адресанта звести до мінімуму „свої розумові та фізичні зусилля” сприяє появі подібних результатів okazіональної деривації, що, крім прагматичної орієнтації, демонструють і потужні експресивно-стилістичні можливості неологічного матеріалу.

3.2. Експресивно-стилістичний ефект okazіонально утворених номем

3.2.1. Okazіональна експресія та засоби її забезпечення.

Основоположником сучасних концепцій і методів дослідження експресії з упевненістю можна вважати французького лінгвіста Ш.Баллі. До сьогодні вчені різних шкіл та напрямків використовують постулати, сформульовані в його науковому доробку, розвиваючи і модифікуючи їх відповідно до тієї парадигми наукових знань, у рамках якої здійснюють дослідження експресивного забарвлення мовленнєвих фактів.

Починаючи від Ш.Баллі, поняття експресивності розглядали як власне стилістичну проблему і тлумачили насамперед як „підсилення виразності, зображальності, збільшення дієвої сили сказаного” при реалізації логіко-сміслового чи оцінно-емоційного змісту мови в процесі вербальної комунікації, що відображає факти реальної дійсності [Баллі 1961, с.107]. Подібне витлумачення експресивності усталилося і в українській лінгвістичній традиції: експресивність – це „властивість мовної одиниці підсилювати логічний та емоційний зміст висловленого, виступати засобом суб’єктивного увиразнення мови” [УМ 2000, с.156].

Незважаючи на те, що філологічна наука напрацювала чимало теоретичних матеріалів, де з тих чи інших позицій осмислюються виразальні та зображальні засоби мовлення, які надають йому експресивності, емоційності та образності, проблема експресивності не знаходить одностайного розв’язання, про що свідчить різноманітність концепцій щодо розуміння її сутності.

З одного боку, маємо ототожнення понять „експресивність”, „експресія” [Стернин 1987, с.136-137], з іншого, – їх диференціацію: „якщо експресія – це інтенсифікація (збільшення, підсилення) виразності, то експресивність – це вже сама інтенсифікована (збільшена, підсилена) виразність, така психологічно й соціально мотивована властивість мовного

знака, що деавтоматизує його сприйняття, що підтримує загострену увагу, активізує мислення людини, викликає напругу почуттів у слухача (читача)” [Чабаненко 1993, с.9]. Для одних дослідників експресивність (експресія) є категоріальним поняттям⁵⁰: „<...> мовленнєва експресія – це складна лінгвостилістична категорія, що спирається на цілий комплекс внутрішньомовних, психічних та соціальних факторів і виявляється як інтенсифікація виразності повідомлюваного, як збільшення вражальної сили вислову” [Чабаненко 1993, с.9; Панасюк 1973, с.29-38], інші – ставлять під сумнів доцільність виокремлення категорії експресивності (експресії) „через відсутність власних засобів вираження” [Телия 1991б, с.33]. Одні наукові студії стверджують думку про те, що експресивність (експресія) може бути як мовленнєвою, так і мовною [Панасюк 1973, с.38; Чабаненко 1993, с.10], інші – експресивність мовних одиниць заперечують: „<...> експресія – поняття функціональне; у системі мови немає експресивних одиниць, а є одиниці, форма і зміст яких можуть слугувати основою для їх експресивного використання в мовленні” [Стернин 1987, с.137]. І цей ряд протилежних позицій можна продовжувати.

Основні проблеми, з якими зіштовхуються дослідники експресивності (експресії), можна звести до двох запитань: У чому сутність категорії експресивності? Якщо це категоріальне (родове) поняття, то які видові воно в собі об’єднує?

Поняття „експресивність”, „експресія” у нашому витлумаченні використовуються як тотожні, оскільки навряд чи на практиці можна провести чітку межу між „інтенсифікацією виразності” та „самою інтенсифікованою виразністю”.

Як уже зазначалося, питання визначення сутності експресії є дискусійним. Проте навіть ті мовознавці, які „наполягають” на мовленнєвій природі цього явища, не виключають його „зв’язку” з мовою. „Узяті поза контекстом мовні засоби лише надають мовцеві можливість для створення експресивного мовлення, тобто це потенційно експресивні засоби. Вони стають реально, дійсно експресивними в контексті спілкування, тільки в мовленні <...>. Експресивність – це поняття передусім комунікативно-функціональне, **мовленнєве** (виділено нами – Ж.К.), хоча, безперечно, потенційно наявне (точніше, закріплюване) в мові, оскільки факт мовлення передуює мові” [Кожина 1987, с.13-14]. У самому визначенні, як нам здається, має місце суперечливість: з одного боку, дослідниця припускає, що те експресивне, яке виникає в мовленні, може бути закріплене в мові (і цілком очевидно, що пов’язується це аж ніяк не з комунікативною одиницею), з іншого, – допускаючи думку, що експресивне може закріпитися в системі мови, йому надається „статус” лише потенційно експресивного засобу. Доцільніше, мабуть, було б говорити про те, що експресія потенційно закладена в системі мови, однак головним чином виявляється в мовленнєвій

⁵⁰ Європейська лінгвістична традиція, починаючи з еллінського періоду, використовує це поняття як категоріальне.

сфері. У будь-якому випадку сказане засвідчує: експресія має мовну природу, „оскільки діє через механізми мови, але її ефект виявляється тільки в мовленні, виходячи за рамки слова та словосполучення в текст” [Телия 1991б, с.11].

Для розкриття сутності експресії принципово важливим є той момент, що експресію доцільно розглядати не тільки як лінгвостилістичну категорію, але й зважати на міждисциплінарний характер цього явища, яке стало об’єктом дослідження принаймні в семасіології та лінгвопрагматичі.

Аксіомою є на сьогодні те твердження, що мова становить знакову систему (осмисленню природи мовних знаків і їх класифікації присвячено чимало наукових доробків як у вітчизняному, так і в зарубіжному мовознавстві). Експресивність є однією з властивостей мовного знака, „завдяки якій він сприймається деавтоматизовано, безпосередньо впливає на уявлення адресата і (або) на його емоційну сферу” [Долинин 1978, с.120]. З погляду К. Долиніна, „експресивність належить до стилістичного значення мовної одиниці, але не є таким же його компонентом, як емоційність, спонтанність і ненормативність, бо сама по собі вона не передає інформації про суб’єкт мовлення, а лише визначає характер та інтенсивність сприйняття як стилістичної, так і предметно-логічної інформації, закладеної в знакові <...>. Експресивність пов’язана з мотивованістю знака, однак вона не є мотивованість – по-перше, тому що визначається не відношенням означення до означуваного, а характером сприйняття, по-друге, через те, що мотивованість не є єдиним джерелом експресивності” [Долинин 1978, с.120]. Наведене твердження доцільно, очевидно, розуміти так: експресію не можна розглядати як компонент семантичної структури мовної одиниці, оскільки вона позбавлена корелятивних відношень „означення – означуване” (цей момент, на наш погляд, підлягає спростуванню так само, як і те, що експресивність не передає інформації про суб’єкт мовлення), співвідносна не з реальними предметами та явищами, а з суб’єктивними формами людських емоцій, викликаних реальною дійсністю.

Питання про те, чи є (чи не є) експресивний компонент складовою семантичної структури мовної одиниці, є принципово важливим для розкриття сутності експресії. У лінгвістичній літературі його розв’язують по-різному [дет. див.: Панасюк 1973, с.31-33; Телия 1991а, с.40-41; Телия 1991б, с.16-17]. Ми схилиємося до думки тих мовознавців, які дають на це питання позитивну відповідь. Хоча зауважимо, що експресивний компонент у семантичній структурі мовного знака не є обов’язковим. Іншими словами, не всі одиниці мови запрограмовані на інтенсифікацію виразності. Одні мовні знаки становлять заготовки для власне номінативної (комунікативної) діяльності, інші – мають прагматичну орієнтацію; їх сукупність є тим необхідним „будівельним матеріалом”, без якого мовленнєва діяльність не відбудеться. Мовний знак постійно знаходиться в „кругообігу”: ця чи та одиниця залежно від інтенції адресанта вибирається з системи мови і через мовленнєву діяльність уводиться в комунікативно-прагматичну ситуацію, „пропонується” адресатові, „фільтрується” через його (адресата) сприйняття

та розуміння, „узуалізується” і знову об’єктивується в мові. Схематично це можна зобразити таким чином (Схема 3.3.):

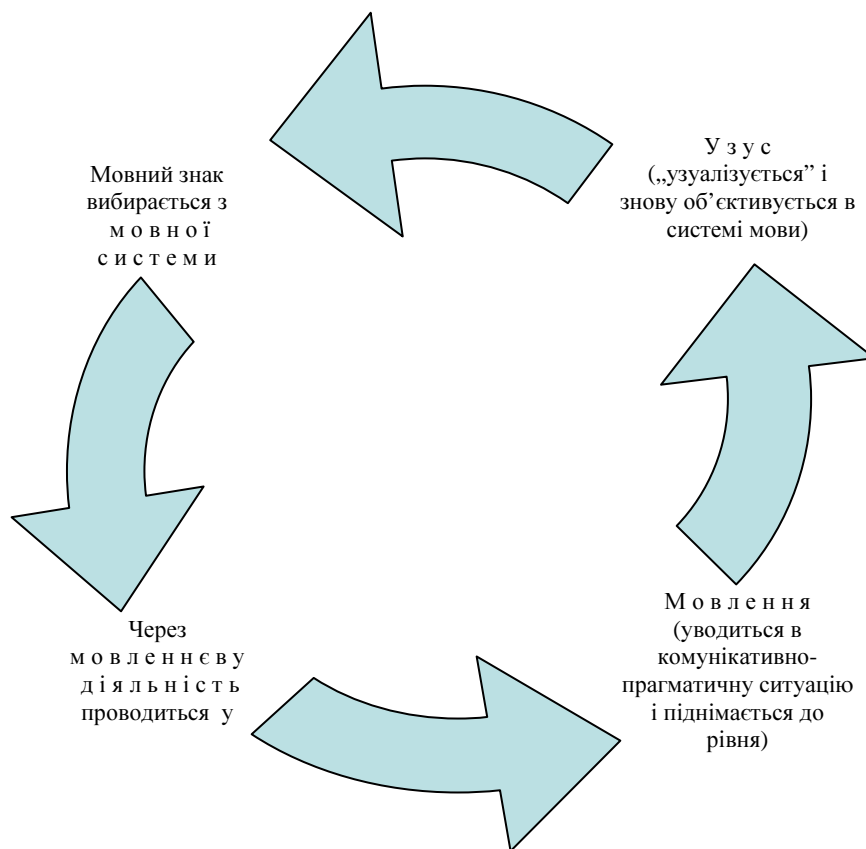

Схема 3.3. „Кругообіг” мовного знака

Усе те, що в результаті мовленнєвої діяльності з’являється в мовленні, репрезентується конкретними комунікативно-прагматичними ситуаціями, рано чи пізно відкладається в системі мови, якщо, безперечно, воно приймається узусом, отримує його схвалення. „Мовна система не тільки „породжує” мовлення, не тільки утримує його плин у відомих берегах і межах, але й живиться ним, функціонує під його потужним впливом” [Виноградов 1981, с.31].

Диференціація нейтральних і запрограмованих на експресивність мовних знаків відбувається внаслідок ідентифікації, коли добирають відповідний синонім, який є „лише логічним, інтелектуальним позначенням предмета або явища дійсності” [Панасюк 1973, с.33]. Контраст, виявлений через ідентифікацію, свідчить про наявність експресивного компонента в семантичній структурі мовної одиниці.

Експресивність того чи іншого мовного знака простежують унаслідок його зіставлення з неекспресивним відповідником, на тлі якого створюється враження стилістичної ненейтральності, семантичної відчуженості, незвичності або просто кількісного підсилення. Наприклад: **відлеглість**

(пор.: *відстань*), *запоганений* (пор.: *брудний*), *зречення* (пор.: *відступництво*), *невситимий* (пор.: *жадібний*), *підхмар'я* (пор.: *висота*) і т. ін.; вищий ступінь інтенсифікації виразності характеризує мовні одиниці з так званими афіксами суб'єктивної оцінки: *бабуся*, *вовчище*, *голуб'ятко*, *дідунь*, *злодюга*, *матуся*, *хамлюга*, *хлопчисько* тощо; найвищий ступінь інтенсифікації виразності пов'язують із мовними одиницями, які в науковій літературі кваліфікують як фраземи, що цілком закономірно, адже експресивність, на думку багатьох науковців-фразеологів, є однією з диференційних ознак фразеологізму [див.: Мокиєнко 1989]: *вальпургієва ніч* (пор.: *гучна гулянка*), *вибілювати зуби* (пор.: *сміятися*), *вискочити на сухе* (пор.: *знайти вихід із будь-якої ситуації*), *високо літати* (пор.: *посідати значне суспільне становище*), *загладжувати гострі кути* (пор.: *спрощувати ситуацію*), *довгий карбованець* (пор.: *великий і легкий заробіток*), *ламати хребта* (пор.: *працювати*), *мертвою хваткою* (пор.: *дуже міцно*), *перебиватися з копійки на копійку* (пор.: *терпіти нестатки*), *проковтнути без солі* (пор.: *знищити, погубити когось*), *покірне телятко* (пор.: *безвідмовна людина*), *сховати кінці в воду* (пор.: *приховати суть справи*), *як по маслу* (пор.: *без надмірних зусиль*) тощо.

Наведені мовні факти (приклади лексем і фразем) об'єднані тією особливістю, що вже самі по собі вони запрограмовані на інтенсифікацію виразності: ці номени не лише називають предмети та явища навколишнього світу, але й дають їм відповідну характеристику, виражаючи закріплене узусом ставлення до позначуваних реалій. Вибір подібних знаків для реалізації мовленнєвої діяльності засвідчує семантичну і прагматичну компетенцію адресанта: у їх семантичній структурі „закодована інформація про ставлення мовця до позначуваного і, подібно до пружини, яка знімається зі стопора, ця інформація спрацьовує, коли будується висловлювання (комунікативно-прагматичну ситуацію – Ж.К.)” [Теля 1986, с.7], що й репрезентує експресивно-стилістичний ефект. Наприклад, для того щоб нейтральній інформації „ставити матеріальні цінності вище за духовні; прагнути до багатства, наживи та задля досягнення цієї мети підпорядковувати собі все і всіх” надати експресивного забарвлення, можна скористатися мовними знаками, запрограмованими на інтенсифікацію виразності, як це робить Б.Олійник: *Вона (смерть – Ж.К.) не загляда у табель рангів На суднім рубежі. Для неї всі однакової міти – Король чи старець, щедрий чи скупий – Вона – остання справедливість світу, Яку ніколи в світі не купить: Ні фарисею, що служив мамоні, І Україну гнув на свій копил. Ні злодію в державному законі, що навіть Зевса з челяддю купив* (пор.: ... *фарисею, що ставив матеріальні цінності вище за духовні, прагнув до багатства, наживи і задля досягнення цієї мети підпорядкував собі Україну* – експресивно-стилістичний ефект нівелюється). Семантичну і прагматичну компетенцію автора можна витлумачити таким чином: адресант оперує тими знаками, які не лише відображають мовну картину світу, але й запрограмовані на відповідну реакцію з боку адресата, що, стаючи інтерпретатором, декодує запропоновану йому інформацію та розгадує

інтенцію мовця (ця інтенція пов'язується передовсім з тим, щоб викликати емотивну реакцію адресата).

З одного боку, запрограмована на інтенсифікацію виразності мовна одиниця, яку через мовленнєву діяльність уводять у комунікативно-прагматичну ситуацію, завжди забезпечує останній експресивно-стилістичний ефект; з іншого, – експресивно-стилістичний ефект може забезпечуватися не тільки запрограмованими на експресивність одиницями і не тільки мовними. А це, зокрема, спонукає до висновку: експресія не є однотипною.

Як щодо самої експресії, так і щодо її різновидів у мовознавстві немає однастайності. Так, Й.Стернін розрізняє підсилювальну, номінативну, функціонально-стилістичну експресію [Стернін 1987, с.134], Н.Бойко, поділяючи експресію на 1) інгерентну та 2) адгерентну, диференціює її на підтипи: денотативно-конотативна, конотативно-денотативна, конотативна (1); функціонально-семантична, функціонально-стилістична (2) [Бойко 2002, с.10]. В.Чабаненко систематизує експресію з урахуванням різноманітних принципів, зіставляючи її як мовну і мовленнєву, інгерентну та адгерентну, первинну і вторинну, суб'єктивну та об'єктивну, просту і комбіновану, слабку, помірну та значну [Чабаненко 1993, с.9-14].

У лінгвістичній традиції усталилася думка, що експресія (експресивність) диференціюється насамперед як мовна і мовленнєва. „Мовленнєва інтенсифікована виразність пов'язується з планом цілеспрямованого вживання, актуалізації лінгвальних одиниць, із планом їх постійного функціонального „освіження”, оновлення, а мовна – з їх константною узуально закріпленою конотативною ознакою” [Чабаненко 1993, с.10; див. також: Кожина 1987, с.8].

Залежно від особливостей вияву, експресію розглядають або як інгерентну (внутрішньо притаманну мовній одиниці), або як адгерентну (характерну для певної мовленнєвої ситуації) [Бойко 2002, с.10; Панасюк 1973, с.35-36; Чабаненко 1993, с.11; пор.: інгерентна/адгерентна конотація у Фридрих 1989, с.45], згідно з чим можна констатувати: інгерентна експресія – це нібито те саме, що й мовна, адгерентна – те саме, що й мовленнєва. Закономірно виникає запитання про доцільність подвійної термінології. Зважимо також на той момент, що А.Панасюк, осмислюючи сутність інгерентної та адгерентної лексичної експресії, наголошував: це явища мовні, а не мовленнєві. „Варто зазначити, що в інгерентній лексичній експресії експресивний компонент значення слова лексикалізований; у словах з адгерентною лексичною експресією експресивне значення також може лексикалізуватися або знаходитися на стадії лексикалізації, тому інгерентні та адгерентні лексичні значення ми розглядаємо як явища мовні, а не мовленнєві” [Панасюк 1973, с.36]. Крім того, учений виділяє ще й третій тип експресії (контекстуальний), який виводить за межі „семантичної системи мови” [Панасюк 1973, с.38].

Беручи до уваги особливості вияву інтенсифікованої виразності, доцільно було б, як нам здається, диференціювати експресію як: 1) узуальну;

2) *оказіональну*⁵¹, де *узуальна* передбачає такі різновиди, як: а) *інгерентна*; б) *адгерентна*. До того ж поняття „мовна”/„мовленнєва експресія” (у тому витлумаченні, що подано вище) не є абсолютно тотожними до понять, відповідно, „узуальна”/„оказіональна експресія”.

Мовні знаки, які вже запрограмовані на інтенсифікацію виразності, є *узуально експресивними* (*узуальна експресія*); одиниці, що запрограмовуються на інтенсифікацію виразності в процесі мовленнєвої діяльності, в умовах конкретної комунікативно-прагматичної ситуації, є *оказіонально експресивними* (*оказіональна експресія*). Останні, по суті, відсутні в семантичній компетенції адресата і реакція на них з його боку є *непередбачуваною*, а тому може й не відповідати інтенції адресанта.

Експресію мовного знака, яка є одним із постійних і невід’ємних компонентів його семантичної структури (для виявлення такого компонента контекст не є обов’язковим), кваліфікуємо як *інгерентну*. Наприклад, цілком очевидно, що такі одиниці, як *прибитий на цвѣту, собаку з’їсти, ставати цапки, тримати хвіст трубою, триматися гоголем; водиця, злюка, сіромаха, словечко, челядь* тощо, запрограмовані на інтенсифікацію виразності значно раніше, до введення їх у новопредставлені комунікативно-прагматичні ситуації.

Експресія мовного знака, яка є одним з компонентів його семантичної структури, але виявляється лише в певній комунікативно-прагматичній ситуації, отримує кваліфікацію *адгерентної*. Це стосується передусім полісемантичних одиниць, їх експресивність засвідчує конкретна вербальна комунікація. Наприклад: *Попереду було стільки **широкого** щастя, що їм навіть не уявлялось, як це може його не бути* (О.Гончар); *Тепер не коле вже мене стерня, Я – на **хребті осідланого** слова. Дзвенить **залізна** рима, як підкова. Прудкий **скакун** думки наздоганя* (Д.Павличко) (поза контекстом *узуальні* знаки *широкий, хребет, осідланий, залізний* сприймаються як нейтральні; лексема *скакун* – сама по собі запрограмована на інтенсифікацію виразності, а в умовах контексту набуває додаткової інтенсифікації).

Оказіональна експресія характерна для *неузуальних* знаків, що конструюються і запрограмовуються на інтенсифікацію виразності в конкретних комунікативно-прагматичних ситуаціях. Вона виникає в результаті функціонально-ситуативної зумовленості та структурно-семантичного оновлення мовного знака, внаслідок авторської мовотворчості та індивідуально-асоціативного сприйняття *неузуальних* одиниць. Наприклад: *Програма максимум нашого чиновника – розширити владні*

⁵¹ Деякі мовознавці, які досліджують експресивність зі стилістичного погляду, заперечують сам термін „оказіональна експресія”, вважаючи, що „експресія *оказіональностей узуальна*”, бо „узуальний характер стильових явищ визначається іншими мірками, ніж узуальний характер звукових, граматичних і лексичних елементів мови” [Стилистика 1987, с.17]. Інші, досліджуючи конотацію, виокремлюють *оказіональну експресивність* як таку, що має місце в контексті при наявності індикаторів, які реалізують двозначність для створення метафоричного образу [Тюрина 1990, с.130], протиставляють *оказіональну експресивність загальномовній* [Бакина 1991, с.94] або розвивають теорію „експресивності новизни”, яка „протягом певного часу входить у систему значень нового слова і забезпечує його сприйняття як незвичного свіжого найменування” [Сенько 1987, с.138].

повноваження, особливо так звані „**хабароємні**” функції (Дзеркало тижня); Політик – це той, хто, не допускаючи жодних „**відсебеньок**”, лише постійно дослухається до голосу свого народу саме як до „гласу божого” і коректує свої дії відповідно до його вимог (Дзеркало тижня); Чи виправдає себе **Болонка** (Болонська система освіти – Ж.К.) – покаже час (Розмовне); Наші політики і провідники можуть помилятися, можуть **яничаритися**, але місця в портретній галереї української й усесвітньої історії визначатимуться кожному з них лише одним: чим і як хто прислужився рідному народові (І.Драч); „**Сердючитися**” в Андрія Данилка виходить досить природно та чудово (Сільські новини); Під час Помаранчевої революції кожен **пропагун „блакитного оазису”** сприймався як **тріпун** або зомбована проказа (Сільські новини); Не треба, шановні, „**локишинізувати**” мої вуха про те, що Юлія Володимирівна, мовляв, сприяла знищенню українського виробника (Батьківщина); Як громадський діяч Мороз неприховано пронизаний пристрастями, зразково рішучий і діяльний в момент, коли слід „**ловити точку долі**” (Сільські новини); Скоріше за все, вони (грабіжники – Ж.К.) спеціально „**випасали жирного карася**” (Сільські новини); **Шість років – і нічого не навчився!** Костю, – повернувся він до **парубійка закордонної моделі**, – скільки ти поклав днями у „Кавказі”? (А.Крижанівський); **Товариство з обмеженими відповідальними** (М.Левицький) тощо.

Усі проілюстровані комунікативно-прагматичні ситуації репрезентують, крім узуальних знаків, й експресивні результати okazіональних дериваційних процесів, що або назавжди „осядуть” у мовленні, або, принаймні частина з них, мають шанс піднятися до рівня узусу, який і вирішить їх подальшу долю (прийме чи не прийме). Ті, що узус не прийме, залишаться на рівні мовлення (у власне комунікативному просторі), порушуючи системний „кругообіг” (див.: Схема 3.3.); ті, які приймуться узусом, оновлять знакову систему мови („мовний” простір), перейдуть до розряду узуальних, закріплять свій мовний статус – і „кругообіг” відновиться.

Кожен з адресантів для „породження” okazіональних номем послуговується узуальним матеріалом; кожен з них у семантичній структурі сконструйованих одиниць закодує інформацію про своє ставлення до позначуваного, новоутворені знаки запрограмовуються на інтенсифікацію виразності. Чи правильно інтерпретуватиме адресат запропоновану йому інформацію і відповідним чином відреагує на неї – залежить насамперед від його семантичної компетенції, від уміння співвіднести цей чи той okazіональний знак із його узуальною дериваційною базою.

Неузуальні (сконструйовані та запрограмовані на інтенсифікацію виразності в процесі вербальної комунікації) номеми демонструють okazіональну експресію, яка досягається способом найрізноманітніших авторських модифікацій узуальних знаків (морфем, лексем, фразем, синтаксем). В умовах конкретної комунікативно-прагматичної ситуації

адресант може вдаватися до увиразнення okazіональної експресії⁵², послуговуючись тими чи іншими стилістичними прийомами, що „підносить ступінь комунікативної ефективності” [СУЛМ 1973б, с.55], максималізує перлокутивну силу.

3.2.2. Прийоми увиразнення okazіональної експресії. Одним з найколеритніших прийомів⁵³ увиразнення okazіональної експресії є **к а л а м б у р** (від фр. *calembaur* – гра слів), в основі якого лежить гумористичне чи комічне використання різних значень того самого слова чи слів, схожих за звучанням [Ганич, Олійник 1985, с.101; Санников 1995, с.56; Тимчук 2003]. Словесна гра сприяє створенню „пружних емоційно-естетичних варіацій думки” [Чабаненко 1993, с.60], збільшує вражальну силу контексту [Земская 1996, с.128; Санников 1999, с.15]. Уведення в комунікативно-прагматичну ситуацію okazіональних номем, що вступають в омонімічні чи паронімічні парадигматичні відношення з узуальними одиницями, забезпечує додаткову інтенсифікацію виразності. Наприклад: *Їхніх же сенаторів, відомо, хлібом не годуй – дай когось вивести на чисту воду. І вже наступного тижня за наводкою Буша-молодшого сенаторський комітет закордонних справ візьметься за свого Гора, а попутно і за російського Черномирдіна. Видадуть сенатори **на-гора** (точніше **на-Гора**) утаємничувані досі документи, що стосуються забороненої співпраці Росії з Іраном, про яку знав, але мовчав американський віце-президент (Вечірній Київ).*

Невід’ємною ознакою проілюстрованого контексту є okazіональна експресія, репрезентована лексичною okazіональною номемою **на-Гора**, спродукованою за зразком узуального знака (**на-гора**). Зіткнення омонімічних (узуальної та okazіональної) одиниць в умовах однієї комунікативно-прагматичної ситуації дає змогу адресантові забезпечити потрібний експресивно-стилістичний ефект, посилити естетичний вплив на адресата, викликати в його уяві яскраві несподівані образи. Завдяки подібним результатам okazіональної деривації відбувається, так би мовити, „збій в логіці мислення” [Маслова 1991, с.199], адже порушуються не лише мовні стереотипи, але й соціальні і як наслідок – стереотипи поведінки.

Структурно-семантичні особливості okazіональних номем впливають на характер породжуваної ними мовленнєвої експресії [Голуб 1986, с.79]. Омонімічні результати okazіональних дериваційних процесів демонструють передовсім експресію гумору та сатири. Наприклад: *Летіла сорока, а за нею **сорок**. Скільки усього було птахів?* (Розмовне); – *Коли я виросту, я стану пілотом. – А я **пілоткою*** (Розмовне); *Вчитель, сівши на стілець, Викликає*

⁵² Експресивно-стилістичні можливості okazіональних утворень детально розглянуті в ряді наукових досліджень [Александрова 1973; Бакина 1975, 1977; Вакуров 1989; Виноградова 1984; Габинская 1981; Земская 1972; Каневская 2003; Киссел 1975; Намитокова 1986; Равлюк 2003; Розенталь 1987; Рыжкина 1999; Савинкина 1985; Семенова 1975; Стернин 1987; Чабаненко 1980, 1984, 1993; Чабатар 2000 та ін.].

⁵³ У деяких наукових працях диференціюють поняття „стилістична фігура”, „стилістичний прийом”. У своїй роботі ми поділяємо думку А.Сковороднікова, який вважає, що „логічним є об’єднання стилістичних фігур і тропів в одну групу стилістичних прийомів” [Сковородников 2002, с.64].

Рому: – Розкажи нам про свинець Все, що вивчив дома. Рома довго розганя язика у роті: – Ну... **свинець**... це то...свиня... В чоловічій роді (К.Дяченко). Оказіональні номени типу **сорок** ← *сорока*; **пілотка** ← *пілот*; **свинець** ← *свиня* є індивідуально-авторськими омонімами до узуальних лексем: **сорок** – „числівник на означення чотирьох десятків”; **пілотка** – „літній формений головний убір у деяких військовослужбовців”; **свинець** – „важкий м’який легкоплавкий метал синювато-сірого кольору”. Аналогічні okazіональні омоніми є засобом переходу смислу з однієї функціональної підсистеми мови в іншу. Оказіонально утворені лексеми не інформують про якесь нове явище навколишнього світу. Має місце спроба диференціювати певні поняття на основі граматичної родової ознаки, що супроводжується зміною інтерпретації. Відбувається нова етимологізація слова (або, за іншою термінологією, семантична реетимологізація, хибна етимологізація, псевдовстановлення дериваційної бази), унаслідок чого матеріальному знакові „приписують” зовсім іншу внутрішню форму [Москвин 2000, с.61]. Наприклад: *Чого він найбільше не зносив в українських телепередачах, так це мексиканських „диванних” телесеріалів і коментаторів-просвітителів, гуманістів від слова „Умань”, тобто безнадійних провінціалів у всьому, що стосувалося діяльності духу* (П.Загребельний), де автор свідомо обіграє індивідуально-авторську інновацію **гуманіст**, репрезентуючи незвичне значення – „безнадійний провінціал”, ілюструє омонімічні відношення з узуальним словом **гуманіст** – „людина, пройнята ідеями гуманізму”, посилює загальний емоційний вплив повідомлюваного, збагачує його образну палітру, створює відповідну експресію гумору (пор. також: *Кажуть, що ми сепаратисти. А якими нам бути, коли нас століттями пропускали крізь сепаратор, з кожного покоління відбираючи „вершки” для Петербурга і Варшави, для Відня і Москви* (В.Яворівський), де **сепаратист** (жарт.) – „той, кого пропустили через сепаратор”; **Мариніст** – *це той, хто одружений на Марині, – включулася Інна, щоб трохи пом’якшити суперечку* (Ю.Мушкетик).

Додаткова інтенсифікація виразності характеризує не лише okazіональні омоніми, але й пароніми, які адресант уводить передусім у комічні комунікативно-прагматичні ситуації, посилюючи їх гумористично-сатиричне звучання. Наприклад: **„ПоФОРДунило”** – назва фейлетону про те, як деякі керівники придбали собі суперавтомобілі „Форд-Скорпіон” (Червоний гірник) (пор.: **поФОРДунило** – **пофортунило**); *Соцпартія у своїй виборчій кампанії робить ставку не на мудровані політичні технології, чорний PR або „біг-морди”, які вже намулили очі, а на реальну роботу з простими людьми* (Сільські новини); *Слово „меморандум” Донукович* (скорочено – Дон) *в школі не вивчав, почув його вже в зрілому віці і вимовляв не інакше, як „мимораунд”, себто раунд, який не відбувся, пройшов мимо* (Батьківщина). Особливо активно „експлуатують” такий прийом у контекстах гумористично-сатиричних жанрів. Наприклад: *Далі вуличкою, поза Білим домом, повернути ліворуч – і вийдеш ніби в степ, і вже тоді все степом, усе степом, усе степом дійти до річки, що має вроді нашу назву* **Мусійсінав**

(Остап Вишня) (пор.: *Miccicini*); – Громадянине! Ви з Марса чи з Видригайлівки? У нас проістекають два *спінозіуми*, два *коло-куми* та *семінар*! – і адміністраторка гордо кивнула на дошку об'яв (А.Крижанівський) (пор.: *симпозіум, колоквиум*); Я впевнена, що ви зумієте захистити мою дівочо-жіночу честь від деяких *плейбоїв* та *екс-бомб* нашої контори, які з певних *істеричних* причин мислять комунальними категоріями (А.Крижанівський) (пор.: *секс-бомба, історичних*); Хором *ниркоманів* непомітно, але твердо диригував довгожителів відділення (А.Крижанівський) (пор.: *наркоман*) тощо.

Будучи незвичними словами, okazіональні пароніми не затьмарюють зміст комунікативно-прагматичних ситуацій і „не є збудниками того сміху”, що виникає після роздумування над ними. Адресат реагує на них завжди (хоч, імовірно, і не відразу). Це пояснюється тим, що okazіональні пароніми спродуковані за аналогією або за зразком узуальних одиниць. Близькість у звучанні okazіональних та узуальних знаків створює додаткові семантичні зв'язки між ними, породжує несподівані повороти думки, її змістове переключення. Наприклад: *амуртизація* (пор.: *амортизація*); *горлодранці* (пор.: *голодранці*); *славоблуд* (пор.: *словоблуд*); *чадотворець* (пор.: *чудотворець*); *фінгаліст* (пор.: *фіналіст*); *порнокопитні* (пор.: *парнокопитні*); *блатфлот* (пор.: *Балтфлот*) тощо. Зіставлення okazіональних та узуальних номем експресивно підкреслює їх семантичну різницю і різницю позначуваних ними понять; словесна гра, побудована на гумористичному використанні okazіональних паронімів, забезпечує мовленнєву інтенсифікацію виразності, що великою мірою залежить від авторської винахідливості та дотепності.

Значна кількість результатів okazіональної деривації, продемонстрованих у різнопланових комунікативно-прагматичних ситуаціях, самі по собі є потужним засобом комічного ефекту, адже „викликають сміх уже тим, що виражають поняття незвично, не зовсім ясно, трохи „вивернуто”, так, як не прийнято говорити” [Пришва 1977, с.62]. Наприклад: *Тож, шановні читачі, перш ніж утамувати спрагу склянкою прохолодного вина десь на пляжі, варто перевірити, чи не „кагорує” хтось цей напій на підпільному заводіку* (Сільські новини); *За сімейні бешикети він не раз „анишлагає” у райвідділі і всьому селу відомий як злісний п'яниця та хуліган* (Сільські новини); *Процедури мозкопромивні* Приписала всесвітові осінь, Та й пішла собі, а він і досі Скніє в каламутній струмині (М.Сіробаба); *Позабюджетний інфаркт* (Україна молода); *Конвертовані думки* (Літературна Україна); *Тоді прошу до клепкопротезного відділення* (М.Пальчик); *Під Києвом у вільний від зйомок нового фільму час Андрій Данилко та Філіпп Кіркоров „набрєнділися” в готельному номері* (Вісті кийівські); *Перша дія завершилася вражаючим хором мурмурандо і оркестровим крецендо, частина публіки вже замовляла перекуси в буфеті* (Ю.Андрухович); *Переименувати на український штиб назву „Президент” (від латинського presideo – той, що сидить попереду) на „Передсидяк”, коли ж нинішній Президент стане балотуватися на новий строк, тоді*

йменувати його „**Пересидяк**” (П.Загребельний); Так йому **кадильно фіміамлять** Горе-шанувальники його, кожен крок зазубрюють напам'ять, Мов шедеври Данте чи Гюго (І.Гнатюк); Ліквідували ви неписьменність...Завели кооперативи. **Землеустроїлись...Меліорувалися...В сільському господарстві інтенсифікувались...Засівозмінилися** на шестипілля...**Затракторилися** (Остап Вишня) тощо. Оказіональні номени містять потенційні або приховані, імпліцитно виражені смислові компоненти, які віддзеркалюють суб'єктивно оцінку та емоційну інформацію. Через актуалізацію потенційних конотативних сем і відповідно до адресантних інтенцій відбувається їх перетворення в естетично значущі елементи, з огляду на те, що „почуття гумору як різновид естетичного почуття завжди спирається на високі естетичні ідеали” [Мацько, Сидоренко, Мацько 2003, с.392]. У наведених вище контекстах індивідуально-авторські утворення не тільки забезпечують комізм зображуваних ситуацій, викликають добродушний, незлобливий сміх, а й репрезентують образотворчість. „Образотворчість залежить не тільки від позамовних факторів (тематична і контекстуальна зумовленість, ідейна спрямованість, естетичний рівень), але й від факторів суто мовних, зокрема від функціонального компонента лексичного значення. Функціональний фактор великою мірою визначає колорит образних засобів, а також впливає на потенційну можливість слів, зокрема й **неологізмів** (виділено нами – Ж.К.), брати участь у створенні тих чи інших художніх образів” [Калашник 1985а, с.59-60].

Більшість okazіональних утворень виникає внаслідок порушення структурної валентності. Поєднуються несумісні, логічно не поєднувані між собою речі, далекі одна від одної за зовнішніми ознаками і за внутрішніми властивостями, що уможлиблює комічний ефект, оскільки утворюється контрастна невідповідність, на основі якої об'єктивуються гумористичні конотації. Наприклад: *Симпотяга Н., центр нападу, чесно й наполегливо працює на півдні, щоб удосконалити майстерність, а з нього болільники зробили і корову, й сундука, та й самі при тім **коровоосундучилися*** (Остап Вишня); *Парткоми від Москви до самих до окраїн **інквізіторствували** над нещасними **ширінькодержателями** „за моральний розклад”, а цей кремлівський кощей нахабно **гречкував**, бо він же „перший теоретик партії, видатний лєнінець, видатний марксист”* (П.Загребельний); *Сунули в ногу з віком: у **міні-чоботах** плюс – дідівські кожушки, кастровані до пан'європейського рівня; техаські джінси одеського пошиву; **максі-окуляр** „Очі, як ночі”* (А.Крижанівський); *Одна до одної вуркотіли голубками, а до „**чергашиників**” гаркали, буцімто по цей бік прилавка стояли не покупці, а **електророздражнювачі*** (В.Ендеберя); *За словами Віктора, Юліне обличчя підходить для нової „**миломексиканищини**” на всі сто* (Сільські новини); *Але я знову ж таки виявила наполегливість, бо в мене повинен залишитися документ, який стверджує, де „**охімчистився**” мій піджак* (Сільські новини); *Розуміння суті політики новоявлених „**сільпменів**” прийшло до „**пайменів**”, коли значна частина їхнього колишнього майна пішла на погашення заборгованостей по кредитах, зарплатні, податках* (Селянська

газета); *Мабуть, саме за цю тиху ходу **фіндіпошивці** охрестили його „тихолазом”* (О.Чорногуз) тощо. Контрастна невідповідність між структурними частинами okazіональних номем (основами композитних okazіоналізмів (*коровоосундучитися, ширінькодержатель, електророздражнювач, миломексиканищина, тихолаз*); основами та афіксами (скажімо, до власне української основи приєднано неукраїнські (запозичені) афікси або навпаки – *міні-чоботи, максі-окуляри, сільпмен, наймен*) чи контраст між узуальним наповненням моделей та їх реалізацією (*фіндіпошивці, чергашиник, охімчиститися*) посилює експресивно-стилістичний ефект. Показовими в цьому відношенні є лексичні результати okazіональних дериваційних процесів, сконструйовані внаслідок міжслівного накладання, „яке полягає в тому, що на кінець основи одного слова накладається омонімічний початок іншого” [Янко-Триницька 1975, с.416]. Наприклад: *Чемпіонер* (назва ігрового клубу) (пор.: *чемпіонер* ← *чемпіон* + *піонер*); *Регламенталітет* (Україна молода) (пор.: *регламенталітет* ← *регламент* + *менталітет*); *Серед письменників трапляються надто вже ... епіграмотні! Запорізький поет, генеральний писар „Веселої Січі”, „Веселого Куреня” і так далі Петро Ребро в „Літературній Україні” виписав цілу пригірщ „Епіграмесок” на своїх же таки колег. Ще й грайливо додав у кінці: Вам дошкуляє епіграма? Пишіть на мене – будем квити, Бо епіграма – це реклама, За котру бажано платити* (В.Шукайло) (пор.: *епіграмотний* ← *епіграма* + *грамотний*; *епіграмеска* ← *епіграма* + *гумореска*); *Мемуареска* – це, сказати б дохідливіше, мемуарна гумореска. Тобто гумористична розповідь про життя й пригоди якоїсь особи (І.Сочивець) (*мемуареска* ← *мемуарна* + *гумореска*); *Я вважаю, що Президент і уряд чинять правильно, у судовому порядку добиваючись доплат стосовно об’єктів, „прихватизованих” упродовж останніх трьох років* (Сільські новини) (пор.: *прихватизований* ← *прихватизувати* ← *прихватити* + *приватизувати*); *Так отака хвороба, коли в лікаря свербить права долоня і нічим, крім десятки, тої сверблячки не спинити, зветься хапендицит* (Остап Вишня) (пор.: *хапендицит* ← *хапати* + *апендицит*); *Перестань нести ахінацею* (Розмовне) (пор.: *нести ахінацею* ← *нести ахінею* + *ехінацея*). І в структурі, і в семантиці okazіональних номем, утворених способом міжслівного накладання, наявні елементи кожного з компонентів дериваційної бази.

При продукуванні okazіоналізмів знімаються будь-які структурні, логіко-семантичні та суто формальні обмеження. „У колі загальних закономірностей комбінаторики афіксів у мові реально існують певні обмеження, унаслідок чого кожен корінь має свій, властивий лише йому візерунок поєднання суфіксів і префіксів у похідних від нього словах. Індивідуально-авторські новотвори виникають здебільшого тоді, коли письменник (адресант – Ж.К.) навмисне переступає через обмеження, накладені коренем, навмисне розширює, „домальовує” візерунок поєднання афіксів із даним коренем, реалізуючи потенційні можливості комбінаторики афіксів” [Касім 1969, с.158]. Конструювання неuzuальних знаків ґрунтується

на посиленні звучання внутрішньої форми, яка відсилає до фонових знань. Результати okazіональних дериваційних процесів зорієнтовані на визначені денотати, новими є хіба що способи їх означення. Вони номінують поняття, що при використанні узуальних засобів могли б виражатися переважно описово. Наприклад, okazіоналізм **коровоосундучитися** набуває okazіонального значення „зробити з себе і корову, і сундука”; для мотивації лексичного значення індивідуально-авторського неологізму актуалізується внутрішня форма твірних слів (*корова, сундук*), зокрема їх переносно-образні семи. Зіставлення семантичної структури okazіональної номени та її дефініції допомагає хоча б частково встановити акти номінації, яким передували споглядання позначуваного та напівсвідома, напівнесвідома робота розуму. Урешті-решт стає зрозуміло, що okazіональне слово **коровоосундучитися** має те ж саме значення, що й узуальне *зганьбитися*, вступає з ним у синонімічні відношення. Проте спроба замінити okazіональне слово на узуальне спричинить те, що оцінка реальних суперечностей дійсності втратить свій комізм, а контекст – принадність. „Стилістично задане позанормативне індивідуальне словотворення хоча здебільшого й осмислене в соціальному відношенні, проте розраховане не на комунікативно-функціональне прийняття, а лише на естетично-оцінне сприйняття” [Чабаненко 1993, с.193].

Використання засобів комізму залежить від адресанта, від його індивідуального світобачення та світосприйняття, від його уміння пристосувати цей чи той мовний засіб до певної ситуації, обіграти цю ситуацію таким чином, аби досягти бажаного ефекту, щоб надати їй відповідної гумористичної інтонації. „Історія світової художньої культури свідчить: індивідуальні особливості, властиві творчому методу кожного художника, впливають не тільки з характеру його обдарування, але й із того, наскільки глибоко його естетична свідомість засвоїла певні інтереси та ідеали” [Брандер 2004, с.240]. Розвиток мови тісно пов’язаний з загальносвітоглядними шуканнями духовної культури. Ці „шукування” знаходять своє віддзеркалення передовсім у літературі, де суспільно-політичні зміни здійснюють глибинні, масштабні перевороти. Кінець ХХ – початок ХХІ століття ознаменувався кардинальною зміною естетичного світогляду, творенням нового художнього мислення, нових форм і структур творчості. Проілюструємо це на прикладі комунікативно-прагматичної ситуації з роману П.Загребельного „Брухт”, що відображає прагнення автора показати бездуховність нашого сьогодення, духовний „чорнобиль”, залишений нам у спадок будівниками „світлого майбутнього”: *До того ж тут логічно діє те, що сьогодні звуть логотипом. „Куч-оберіг”. Ми вкладали в цю назву початок слова „Кучугури”(назва населеного пункту – Ж.К.), але тут президентом України став Кучма і наш логотип одразу зріс у ціні в розмірах просто неймовірних. До речі, моє мале підприємство звалось „Куч”, хоч про Кучму тоді ніхто й не чув, бо він був засекречений, як усі ракетники. Тепер у нашій корпорації „Куч-метал” всі податкові й правоохоронні органи сахаються від самої назви. – Тобі пощастило, що ти не скористався для*

своїх називань прізвищем першого президента незалежної України. – А що було б тоді? – Спробуй уявити всі назви твоєї корпорації: „**Крав-лімітед**”, „**Крав-оберіг**”, „**Крав-метал**”, „**Крав-брухт**”, „**Крав-плюс**”. І так до безкінечності, бо Україна велика і красти можна довго і весело.

Таку гру слів автор використовує не лише для привернення уваги до значення через форму, а й для загострення сприйняття семантичних особливостей одиниць, що обігруються, особливостей, справді властивих цим одиницям чи тільки приписуваних їм у такий спосіб (пор.: **Крав** – коренева морфема прізвища першого Президента України Л.Кравчука і **крав** – форма минулого часу від дієслова *красти* – „нишком привласнювати чуже”). Оказіональну експресію посилює те, що в зазначеній мовленнєвій ситуації відбувається подвійна актуалізація індивідуально-авторського новотвору: він сприймається і в узуальному, і в okazіональному значеннях.

Унаслідок подвійної актуалізації як стилістичного прийому увиразнення okazіональної експресії оновлюється енергія узуального знака, адресант нібито „перезаряджає” його для відповідного розряду. Наприклад: *Усе їхнє подальше життя значилося суцільними „**комами**”*: рай-ком, міськ-ком, об-ком, ще вищий ком (П.Загребельний); *Кілька днів тому приїхав до нас у село лектор. Медик чи **педик**. Біс його знає* (В.Ендеберя); *Аби Державтоінспекція не займалася „**машинним доїнням**”, міністр надумав ліквідувати цей департамент узагалі й на його основі створити Державну патрульну службу* (Україна молода); ***МОРГ** мовчить* (Україна молода); *Уже й посаду для Р.Безсмертного придумали – генеральний секретар **ООН*** (Телебачення); ***Дембель у законі*** (Україна молода) тощо.

Осмилення адресатом таких комунікативно-прагматичних ситуацій відбувається у два етапи: упізнання узуальної одиниці, її буквалізація (витлумачення в буквальному значенні) та дебуквалізація (відмова від буквального витлумачення) (пор.: **комами** – 1) розділовими знаками (*Усе їхнє подальше життя значилося суцільними розділовими знаками*); 2) комітетами (*Усе їхнє подальше життя значилося суцільними комітетами*); **педик** – 1) гомосексуаліст; 2) педагогічний працівник (за аналогією до *медик* – медичний працівник); **машинне доїння** – 1) механізоване видошування молока з вимені, як правило, корови; 2) необмежене користування матеріальними засобами автомобілістів, власників машин; **МОРГ** – 1) будівля, приміщення для трупів; трупарня; 2) Міністерство оборони Республіки Грузія; **ООН** – 1) Організація Об’єднаних Націй; 2) об’єднана опозиція наших). Маскування абревіатур **МОРГ**, **ООН** під звичайні (просте та складноскорочене) узуальні слова не тільки створює каламбур, але й наповнює їх додатковими конотаціями, що були б їм не властиві за відсутності зв’язку з узуальними одиницями. В останньому контексті первинна актуалізація зумовлена значенням дериваційної бази okazіональної номеми (*дембель у законі* ← *злодій у законі* – „злочинець, який живе за законами кримінального (злодійського) світу”) і диктує відповідні асоціації: *дембель у законі* – „демобілізований солдат, що живе за законами

кримінального (злочинського) світу”. Проте тільки після цілісного сприйняття комунікативно-прагматичної ситуації актуалізується вторинне значення індивідуально-авторської інновації: „демобілізація після проходження строкової служби за скороченим терміном узаконена”.

На подвійну актуалізацію десь-не-десь накладається прийом оманливого сподівання [Санников 1999, с.21], коли має місце контраст між сподіванням адресатів, яке ґрунтується на їхньому життєвому досвіді, й отриманим продуктом (завершеною реалізацією): перші враження виявляються помилковими і „реабілітуються”, від „вихідної точки” здійснюється раптовий перехід до остаточного результату, що суттєво відрізняється від цієї „вихідної точки”. Наприклад: **Плюваризми**; **Ейфлоризми**; **Вишнякізми** (Літературна Україна) (пор.: **плюваризм** (влучне слово, вислів, дотеп, поданий у гумористичній рубриці В.Плювака) ← *Плювако*, а не *плюватися*; **ейфлоризм** (влучне слово, вислів, дотеп, поданий у гумористичній рубриці Флоріана Боднара) ← *Флоріан*, а не *флора*; **вишнякізм** (влучне слово, вислів, дотеп, поданий у гумористичній рубриці „Вишняк”, названій на честь Остапа Вишні) ← *Вишняк*, а не *вишняк*). Досить часто, зважаючи на ту особливість, що адресат має адекватно сприйняти запропоновану йому інформацію, адресант вдається до авторського коментування: – *А Бараненко ваш, що у якихось святих та божих вірує?..* – *Ні...* – *А чому ж тоді бабтистом його у вас називають?!* – *Тому що одружений він, – пояснила скоромовкою. – А до інших баб (так у нашому селі жінок називають) – вчащає* (В.Ендеберя); *І буде проти під’їдня „перемол”* (од слова „молитися”), а „о низпосланії дощу” – „**недомол**” (од того ж таки слова) (Остап Вишня); *У Ленінграді на одному з центральних ринків „ітедешникам”* (як називають тих, що займаються індивідуальною трудовою діяльністю) і кооператорам віддали цілий поверх (О.Рогинський) (пор.: **бабтистом** ← баба і узуальне *баптист* = сектант, послідовник баптизму; **перемол** ← *перемолитися* і узуальне *перемол* = намолоти чогось у великій (більш ніж достатній) кількості ; **недомол** ← *недомолитися* і узуальне *недомол* = намолоти чогось у малій (менш ніж достатній) кількості; **ітедешник** ← *індивідуальна трудова діяльність*, а не від узуального *ітеде* = і т.д.).

І подвійна актуалізація, і оманливе сподівання демонструють передусім прагнення адресантів до максимального використання виражальних можливостей неономем і водночас ілюструють оригінальну індивідуально-творчу компетенцію того чи іншого автора, якому „потрібні неабиякі гострота та точність розуміння слів, повнота мовного досвіду, щоб, поставивши його у фокус, змусити читача побачити в ланцюжку слів одну найяскравішу ланку, висловити саме цим словом свою думку і водночас віддзеркалити реальність” [Ларин 1974, с.127].

Аналогічну прагматичну орієнтацію засвідчує й прийом вивільнення структурного компонента узуальної одиниці та надання йому статусу оказіональної номеми. Наприклад: *Північно-західний вітер, міркую, до мого вікна прямо з вулиці дме. Рух на ній, як у*

мурашнику. Рухаються КраЗи, МАЗи, БелАЗи та інші „АЗи”, і в кожного своя індивідуальна труба (О.Шелепало); Найголовніші статті кодексу карного суть: конокрадіство, копокрадіство, рибокрадіство, вівцекрадіство, курокрадіство, бакалієкрадіство, бакшокрадіство, садокрадіство і взагалі **крадіство** (Остап Вишня).

Зі структури системно закріпленої одиниці можуть вивільнятися службові (незначущі) елементи, що після індивідуально-авторської обробки починають функціонувати як самодостатні, хоча й оказіональні знаки з узагальненою семантикою. Наприклад: *Окрім того, він (режим – Ж.К.) був антиамериканський, антинаатовський, анти, анти, анти... і, зважаючи на всі ці „анти”, був проголошений поза всіма законами на рівнях найвищих, аж до ООН (П.Загребельний) (пор.: ...і, зважаючи на всі ці протилежності, був проголошений поза всіма законами на рівнях найвищих, аж до ООН); Але у вік науково-технічної революції, модернізації, естетизації та інших „ацій”, про які так багато говорили на підприємстві, старий зразок уже не просто не відповідав кращим зарубіжним, а здавався безнадійним анахронізмом (О.Шелепало); На жаль, правив історичний бал ще один „ізм” – естетичний релятивізм (М.Славинський).* В окремих випадках службові елементи не вивільняються, а „звільняються” зі структури узуально закріпленого знака, що так само спричиняє появу оказіоналізму: *І скрізь, скрізь, поміж очеретами річок наших, – невеличких і величких, – є обов’язково „біле” озеро і обов’язково „комишувате” (Остап Вишня); Між нами завжди той повинен бути, Хто **навидить** тебе чи навпаки (Д.Павличко); – Ти нічога* дівчинка. – Я сьогодні побуду нічога, а завтра вже буду **чога**. Добре, мамо? (Розмовне); А мене великий **мух** кусає (Розмовне).* Іноді названий прийом супроводжується неuzuальним перерозкладом узуально непохідних знаків: *І кажуть у Донбасі також, що видавати вугілля із шахти слід не на гору, а на-гора, наголос на „а”. Це, так би мовити, преамбула. А далі вже буде „амбула” (Остап Вишня); У забутому громі, Хто згадає, що в мареві цьому Колись зацвіта Блискавиці **миг-даль**? Ані гілля тепер, Ні пахучих мигливих куців? (І.Царинний); Прийшов чолов’яга на прізвище Лапікура й дуже темпераментно сказав: мовляв, покажіть мені тут хоч одного інтелігента! Зрештою, у нас так часто буває: де зайде мова про антисеміта – обов’язково вилізе **анти-лігент** (Київські відомості).*

У комунікативно-прагматичних ситуаціях, побудованих із залученням прийому антитези, або протиставлення, відбувається модифікація значення в напрямку до повної протилежності: оказіональні одиниці ілюструють антонімічні парадигматичні відношення щодо своїх узуальних індикаторів (*величкий – невеличкий; навидіти – ненавидіти; чогий – нічогий; амбула – преамбула; інтелігент – анти-лігент* (пор.: *інтелігент* – „людина, якій притаманна велика внутрішня культура” та *анти-лігент* – „людина, якій не притаманна велика внутрішня культура”). Прийом протиставлення в межах одного контексту узуальної та оказіональної (а то й

* нічогий (діал.) – неслухняний.

оказіональних) номем є поширеним і серед афіксальних результатів оказіональних дериваційних процесів: – *Нащо пан так мовить? – спробував він мене заспокоїти. – Кожен мучиться по-своєму. Тому довкіл нас повно великомучеників і маломучеників* (П.Загребельний); – *Один дуже інтелектуальний критик казав мені, що на Заході вже ніхто не читає романів. – А що читають? – Антиромани. Там тепер усі – „анти”* (Ю.Іваків); *Так от, хлопці, й поділяйтесь! Одні хай будуть урбанізатори села, а другі селозатори міста* (Остап Вишня); Протиставлювані елементи можуть співіснувати навіть у межах однієї номеми, наприклад: *Я втер зволожені очі записничком і тихо запитав: – Що таке „перенедопити”?* – *Це коли випив більше, ніж міг, але менше, ніж хотів* (А.Крижанівський), демонструючи явище енантіосемії, де один і той же знак репрезентує два прямо протилежні значення (пор.: **перенедопити** ← *перепити* + *недопити*). Яскравим зразком енантіосемічного обігрування оказіональних номем є така комунікативно-прагматична ситуація: *Антиепопея. На цікаву антитему молодий антипоет написав антипоему. Залітає в кабінет, де сидів... Простіть, редактор. Привітався з антитактом: маю антиріч нову! Та на все оте редактор – в плани вглибився свої: – Залишайте... Ми негайно антивидамо її* (П.Тарапата). З одного боку, іншомовний афікс **анти-** вказує на протилежний характер інформації, закріпленої за дериваційною базою, певною мірою заперечуючи її (вступає в синонімічні відношення, ймовірно, не з префіксом **проти-**, а **не-**)⁵⁴, з іншого, – вивільнена морфема **анти** розвиває значення „не такий, як більшість; те (той), що претендує на оригінальність” (див. проілюстрований вище контекст Ю.Івакова) (пор.: **антиепопея** – неепопея та епопея, яка претендує на оригінальність; **антитема** – нетема і тема, що претендує на оригінальність; **антипоет** – непоет і поет, який претендує на оригінальність; **антипоема** – непоема та поема, що претендує на оригінальність і т. ін.). Випадає з цього логічно вибудованого ланцюжка алогічних номем оказіоналізм **антивидати**, який, очевидно, слід розуміти або як „виступити проти того, щоб видати твір; не видати”, або як „видати з огляду на те, що твір претендує на оригінальність”. При актуалізації першого значення виявляється такий стилістичний прийом, який у науковій літературі отримав назву о к с ю м о р о н (алогізм – за А.Сковородніковим [Сковородников 2004, с.39]) (пор.: *негайно антивидати*, де в межах мінімального контексту поєднуються непокєднувані поняття). Оксюморон пов’язують здебільшого з оказіональними утвореннями неслівного характеру. Наприклад: **високопоставлений низькопоклонник; широкоформальний фільм; шедевр художнього убозтва; скромний розумом; моментальне панно; фальшивити на високій ноті; сплачувати компліменти** (А.Крижанівський). Навмисне порушення логічних зв’язків,

⁵⁴ Згідно з теорією О.Безпояско, К.Городенської, предикатна функція префікса **анти-** „реалізується значним інвентарем сем, що зумовлено широким і різноманітним семантичним контекстом імен. У структурі іменників, що називають людей, префікс **анти-** виступає виразником семи „антипод” [Безпояско, Городенська 1987, с.192].

характерних для структурних компонентів, знову ж таки „працює” на увиразненні оказіональної експресії.

Увиразненню оказіональної експресії сприяють також такі прийоми, як: *парономазія та паронімічна атракція*⁵⁵ (*Мало художників-монументалістів, зате до біса художників-моменталістів* (А.Крижанівський) (*монументалістів – моменталістів*); *У присмеркові доброї дібровості* пшеничний присмак скошеного дня. *На крутосхилах срібної дніпровості* сидлає вічність чорного коня (Л.Костенко) (*дібровості – дніпровості*); *...моє кохання – захопленість* Люди озброєні мрії озброєні мови озброєні *А у мене тільки затопленість* (М.Семенко) (*захопленість – затопленість*); *Коли ж порине ярий борвоспад, який клекоче під грудьми стовирно?* Тобі не треба янгольських порад, *Що повівають крилами сумирно* (Яр Славутич) (*стовирно – сумирно*); *У лісі-недоборі блудило блудців* сімсот молодців (П.Загребельний) (*блудців – молодців*); *Ми не лише самотійники, а й самосійники*, бо нагадуємо спориш – чим більше нас топчуть, тим глибше входить наш корінь у землю. *Отакі ми самотійники-самозасійники* (В.Яворівський) (*самотійники – самосійники; самотійники – самозасійники*) і *тавтологія* (*Не руш мене. Я сам самую. Собі у руки сам дивлюсь. А душу більше не лікую. Хай погиба. Я не боюсь* (М.Вінграновський); *У лісі вже нічого не цвіте, Цвіте лиш дятел на сосні сумливій Та синій дзвоник уві млі у мливій – Це те цвітіння, але вже не те* (М.Вінграновський); *Заледве дибаю; журні журуни*, *Наштовхуюсь на крісла із лози. Літа мої, слова мої з жарини Ще тліють в купі чорної золи* (В.Забаштанський); *Сигналізували про головні „подвиги” колгоспники районному прокуророві, але прокурор „одсигналізував” їхні сигнали назад до голови, з голови почав сигналістів „сигналізувати”* (Остап Вишня). У першому випадку оказіональні номени сприймаються на тлі узуальних як суголосся, спродуковані за їх „зразком і подобою”. Такі прийоми особливо продуктивно використовують у віршованих текстах, де новотворення здебільшого опиняються в позиції римованого слова (*дібровості – дніпровості; захопленість – затопленість; стовирно – сумирно*) і виступають організаційним центром звукового повтору. Близькість у звучанні створює додаткові семантичні відтінки, породжує несподівані повороти думки, її змістове переключення. Тавтологічний механізм утворення оказіоналізму відштовхується від своєрідного дубляжу поняттєвої морфеми узуальної одиниці (*мла → млива; журні → журуни; сигналізували → одсигналізував*). Проведення аналогії між узуальними та оказіональними знаками дає змогу без особливих зусиль декодувати останні. „Аналогія – це механізм, який уможливорює розуміння нового слова, створюючи опору на те, що вже мало місце. Без аналогічного зіставлення,

⁵⁵ Ми схилиємося до думки тих мовознавців, які вважають, що між парономазією та паронімічною атракцією немає чітких диференційних ознак, оскільки і перше, і друге явища пов’язують із навмисним зближенням слів, що мають звукову подібність. Про особливості парономазії та паронімічної атракції [див.: Голуб 1987, с.50-51; Дашченко 2001, с.116 і д.; УМ 2000, с.425].

аналогічного тла нове слово не має перспективи. Аналогічним тлом можуть бути: словотвірна модель, конкретне слово-зразок, асоціативне тло” [Земская 1992, с.184]⁵⁶. Оказіональні знаки виступають не тільки як репрезентанти певного смислу, але й як відповідні формальні конфігурації, які при поєднанні з узуальними спільнокореновими одиницями сигналізують про емоційно-експресивну атмосферу комунікативно-прагматичних ситуацій, максималізують їх стилістичний ефект.

Прийоми увиразнення okazіональної експресії стосуються переважно тих результатів okazіональних дериваційних процесів, що є своєрідними семантичними стержнями, навколо яких формується думка. „Експресивний момент (особливо ситуативно-експресивний) – це свого роду організуюче конститутивне начало вислову” [Чабаненко 1984, с.150]. Як правило, саме в таких ситуаціях okazіональні номеми задають направленість прагматично значущої інформації, актуалізують найбільш важливі для адресанта смислові ланки.

Висновки до третього розділу

Теорія вербальної комунікації безпосередньо пов’язана з ситуативним моментом, адже кожен акт мовлення не лише цілеспрямований, але й ситуативно зорієнтований. Ситуативна орієнтація співіснує з орієнтацією прагматичною, що лежить в основі створення комунікативно-прагматичних ситуацій, які зумовлюються людським фактором: адресантом – з одного боку, та адресатом – з іншого, де перший, реалізуючи певні інтенції та користуючись своїм правом вибору, кодує відповідну інформацію, другий, керуючись своїм життєвим і мовним досвідом, повинен її декодувати. Зусилля адресанта спрямовані на пошук таких комунікативних параметрів, що забезпечили б не абстрактний обмін інформацією, а дозволили б контролювати вчинки та почуття адресата.

Будь-яка комунікативно-прагматична ситуація може репрезентувати як загальномовну, так і індивідуально-творчу компетенцію мовця, демонструвати як бездоганне знання узуального матеріалу, так і вміння маніпуляцію ним. І загальномовна, й індивідуально-творча компетенція виявляються на рівні тексту, на який зорієнтована дериватологія як наука і в умовах якого актуалізуються результати okazіональних дериваційних процесів, засвідчуючи взаємодію комунікативного та номінативного контекстів.

Оказіональні номеми є результатами номінативної деривації (наслідком об’єктивації номемних мовних потенцій), для яких ця чи та комунікативно-прагматична ситуація стає їх своєрідною апробацією. Маючи нестандартне матеріальне вираження, okazіональні утворення не проходять повз увагу адресата: вони безпосередньо впливають, хоча й по-різному, на сам процес

⁵⁶ Термін „аналогія” у дериватології використовують і в більш вузькому витлумаченні: як один із дериваційних процесів, зорієнтованих лише на конкретний зразок [Кубрякова 1981, с.25-28; Doroszewski 1982, с.303-306].

сприйняття та розуміння прагматичної інформації, запропонованої реципієнту. Залежно від того, наскільки достатньо вдалим є цей вплив, і відповідно до міри його вияву, що визначається стильовою належністю та співвідношенням власне інформативної, регулятивної, афективної функцій, властивих повідомленню, перлокутивна сила okazіонально утворених номем градується за трьома ступенями: 1) мінімальна, або менш ніж достатня (має місце тоді, коли власне інформативна функція сконструйованих номем „бере гору” над регулятивною та афективною); 2) достатня (на передній план виходить регулятивна функція); 3) максимальна, або більш ніж достатня (афективна функція переважає над інформативною та регулятивною).

Необхідною складовою побудови комунікативн-прагматичної ситуації є наявність зворотного зв'язку. А тому силу впливу адресанта зумовлює і реакція адресата: контактна (збігається з моментом установлення контакту між комунікантами) або дистантна („спрацьовує” після моменту установлення контакту між комунікантами), пейоративна (негативна) чи мейоративна (позитивна).

Від реакції адресата залежить ефективність вербальної комунікації загалом і доля прагматично зорієнтованих okazіональних номем зокрема, які до того ж у конкретних комунікативно-прагматичних ситуаціях демонструють потужну експресію. Інтенсифікація виразності пов'язана як із вдалим вибором того чи іншого мовного знака (або його творчою модифікацією), так і з умінням адресата правильно декодувати запропоновану йому інформацію та відповідним чином відреагувати на неї.

Якщо для узуальних знаків, запрограмованих на інтенсифікацію виразності, характерна узуальна експресія, що може виявлятися або як інгерентна, або як адгерентна, то знаки, сконструйовані та запрограмовані на інтенсифікацію виразності в умовах вербальної комунікації, ілюструють okazіональну експресію, засобами забезпечення якої є найрізноманітніші результати okazіональних дериваційних процесів.

Утворення okazіональних номем демонструє споконвічне прагнення до небуденного, оригінального способу вираження думки. Це прагнення спонукає до пошуку таких стилістичних прийомів, що сприяли б додатковій інтенсифікації виразності. Для увиразнення okazіональної експресії в конкретних комунікативно-прагматичних ситуаціях найпродуктивніше використовуються: а) каламбур; б) подвійна актуалізація; в) оманливе сподівання; г) вивільнення структурного компонента узуальної одиниці; ґ) протиставлення; д) оксюморон; е) параномазія та паронімічна атракція; є) тавтологія. Будучи спрямованими на максималізацію експресивно-стилістичного ефекту повідомлюваного, актуалізовані в такий спосіб okazіональні результати виступають регуляторами поведінки адресатів. У таких випадках увага фокусується передусім на найбільш важливій прагматично значущій інформації.

ВИСНОВКИ

Сучасна лінгвістика загалом формується як антропологічна. Дослідження мовних процесів здійснюють у нерозривному зв'язку з потребами вербальної комунікації, що великою мірою враховує людський фактор, „за яким визнають функцію основного організуючого начала, що визначає стан мови” [Кудашова 2004, с.61], який змінюється хоча й повільно, але постійно.

Рушіями мовної еволюції є не лише бурхливий розвиток науки і техніки, розширення міжнародних контактів, інформаційного обміну і т. ін., тобто зовнішньомовні чинники, але й чинники внутрішньомовні, внутрішні суперечності, що виникають між структурними елементами мовної системи. До таких суперечностей належить й антиномія okazіональності/узуальності, яка перебуває в тісному зв'язку і взаємозалежності з антиномією потенційності/актуальності. Матеріалізація потенційності (актуалізація наданих системою мови потенцій) є початковою стадією закономірного процесу розвитку, що забезпечує процес формування нової сутності і, відповідно, об'єктивацію матеріальної форми вираження для її означення. Мовні потенції як нематеріальні складові мовної системи є такими, які ще не відбулися, але можуть відбутися, коли в тому буде необхідність, стати реальними результатами, що з'являються здебільшого як випадкові або випадково необхідні й отримують статус okazіональних матеріальних репрезентантів. Їх породження є прерогативою індивідуума, адже будь-який процес перетворення в мовній системі починається з непомітного коливання в мовленні, спричиненого не колективним досвідом, а індивідуально-творчою компетенцією мовця. Проте подальша доля індивідуально-авторської інновації залежить від узусу, від справедливого „вироку” суспільства. За таких обставин „боротьба” між узуальним та okazіональним неминуха: okazіональне, отримавши „путівку в життя”, прагне до узаконення, а узуальне, побудоване на основі того спільного, що закладене людською природою, відштовхує від себе все випадкове, сприймаючи лише ті елементи, які отримують „санкцію індивідів, що спілкуються один з одним”. А отже, не всі актуалізовані мовні потенції стають системними матеріальними репрезентантами, як і не всі надані системою можливості можуть відбутися, актуалізуватися, про що переконливо свідчать різноаспектні дослідження в царині української та зарубіжної неології.

Історія української неології має давні традиції, бере свої початки від середини XIX століття і пов'язується насамперед із так званими „кованими словами” та дискусією, що виникла навколо них. Уже в тогочасній лексикографічній практиці досить помітно впроваджували інноваційну лексику, створену на народній основі й покликану продемонструвати „окремішність” української мови. Автори різноманітних інновацій обстоювали своє право на продукування індивідуально-авторських новотворів, частина з яких згодом отримала узуальне „громадянство”.

Перехід від принагідного фіксування індивідуально-авторських утворень до їх теоретичного осмислення, а пізніше й до лексикографічного опрацювання уможливив науковий підхід до виваженої систематизації інноваційних процесів, щоправда, головним чином у лексиці.

Традиційне ототожнення неологізму з новим словом із позицій наукових здобутків сучасної неології є занадто вузьким, подекуди суперечливим і потребує перегляду, оскільки терміном „неологізм” можна означити цей чи той новий результат реалізації мовної потенції, поява якого спричинена потребами переномінації або неонімації, тобто кожному новопредставлену одиницю номінативного характеру, неонімому.

Однією з релевантних характеристик неонімоми традиційно вважають фактор часу. Однак оцінка відповідного факту як нового зумовлена не тільки певною часовою протяжністю, бо нове – це ще й те, що настає за чимось іншим щодо нього в часі, відображає не раптовий, короточасний зріз об’єктивної вербальної дійсності, а протяжність у „мовному просторі”, яка не є однаковою для різних матеріальних репрезентантів. У таких випадках новизна не є абсолютною, а відносною (безвідносною, не порівнюваною ні з чим новизни немає), відносна ж новизна, як відомо, індиферентна до часу. Її варто розуміти як неадаптований, унікальний, винятковий якісний стан, що характеризується неповторністю та неподібністю до вже адаптованих.

Адаптованість/неадаптованість матеріального репрезентанта як результату реалізації мовної потенції визначається щодо „мовного простору”. Процес адаптації має часову плинність, що дає змогу диференціювати його за чотирма рівнями, кожен із яких співвідносний із відповідним ступенем відтворюваності у власне комунікативному просторі: а) нульовий рівень адаптації (нульовий ступінь відтворюваності); б) мінімальний рівень адаптації (мінімальний ступінь відтворюваності); в) середній рівень адаптації (середній ступінь відтворюваності); г) високий рівень адаптації (високий ступінь відтворюваності). Неадаптовані (з нульовим рівнем адаптації) у „мовному просторі” новоутворені матеріальні знаки з нульовим ступенем відтворюваності кваліфіковано як оказіональні неологізми та протиставлено частково адаптованим (із мінімальним рівнем адаптації) узуальним номімам із мінімальним ступенем відтворюваності. Оказіональні матеріальні репрезентанти, підняті до рівня узусу і прийняті ним, втрачають оказіональність та отримують статус узуальних неологізмів, які згодом, подолавши межу пасивності, взагалі денеологізуються.

У нашому витлумаченні оказіоналізм – це новоутворений матеріальний репрезентант, що є результатом реалізації мовної потенції і характеризується категорією оказіональності/узуальності, нульовим рівнем адаптації в „мовному просторі” та нульовим ступенем відтворюваності в просторі власне комунікативному.

Своєю появою такі результати завдячують різноманітним механізмам оказіональної деривації, яка відбувається значно складніше, ніж її можна представити в теорії дериваційних відношень, адже сам по собі акт конструювання вторинного знака не є об’єктом безпосереднього

споглядання, бо відбувається у свідомості мовців. Про те, яким саме чином здійснили цей чи той дериваційний процес, можна судити тільки за конкретними його результатами, репрезентованими передусім у вигляді номінативних зразків. Ці зразки є відмінними від узуальних одиниць, що зберігаються в пам'яті носіїв мови та визначають сутність узуальної деривації – дериваційного процесу, прийнятого та закріпленого узусом: okazionalni znaki ілюструють і сам процес утворення похідної одиниці, і відношення похідності, натомість як узуальні – лише відношення похідності. У зв'язку з цим okazionalna derivacija постає як продуктивний процес, узуальна – як репродуктивний, перша засвідчує суб'єктивацію об'єктивного, друга – об'єктивацію суб'єктивного, одна є прогресивною, інша – регресивною. Результати okazionalnoї деривації демонструють вияв категорії okazionalnosti/uzuальності на лексичному, семантичному, фразеологічному, морфологічному та синтаксичному рівнях мовної системи і відповідний тип номінативної деривації.

Найпродуктивніше представлені результати лексичної деривації, які конструюються з наявного в системі мови готового „будівельного матеріалу” з метою номінації нових або переномінації вже відомих фрагментів позамовної дійсності. Нова матеріальна форма вираження репрезентує нове лексичне значення, віддзеркалює світ реальних чи ірреальних предметів та явищ і т. ін. та демонструє типові відношення між ними. Усе розмаїття okazionalних результатів лексичної деривації інтегровано в три основні номінативні поля: а) okazionalni репрезентанти предметності; б) okazionalni репрезентанти процесуальної ознаки; в) okazionalni репрезентанти непроцесуальної ознаки. Кожне з основних номінативних полів об'єднує в собі поля часткові, або мікрополя, у межах яких виокремлюються дериваційні поля, сегментовані на дериваційні ряди. Протяжність дериваційних полів залежить від спектру значень як градації загальної семантики та від ступеня абстракції останньої.

Номінативне поле okazionalних репрезентантів предметності представлене у вигляді бінарних опозицій (номеми на означення а) конкретних/абстрактних понять; б) реалій живої/неживої природи; в) осіб/не-осіб; г) предметів природного/штучного походження; ґ) власних/загальних назв; д) тваринного/рослинного світу) та проілюстровані сімома номінативними мікрополями, означеними нами як: 1) антропоніми; 2) персоніми; 3) зооніми; 4) флоризми; 5) натурфактоніми; 6) артефактоніми; 7) ідеоніми. Структура кожного номінативного мікрополя передбачає дериваційні поля, виокремлені відповідно до експлікованого механізму найменування – кваліфікації номеми як носія процесуальної/непроцесуальної ознаки. На основі специфічних лексико-семантичних особливостей похідні – представники одного й того самого дериваційного поля – згруповані в дериваційні ряди, протяжність яких постійно видозмінюється за рахунок нових okazionalних „надходжень”: кількісні зміни переходять у якісні, у межах одного ряду, крім ототожнювальних рис, з'являються диференційні, що стимулює сегментацію дериваційного ряду,

його „розщеплення” на нові структурні елементи.

Номінативне поле okazіональних репрезентантів процесуальної ознаки представлене фінітними та нефінітними утвореннями (вербонімними та вербоїдними мікрополями). Вербонімне мікрополе передбачає два дериваційні поля, які об’єднують номеми, що є а) носіями процесуальності, опосередкованої предметною субстанцією; б) носіями процесуальності, опосередкованої іншою (процесуальною/непроцесуальною) ознакою. У дериваційному полі вербоїдного мікрополя зінтегровані номеми, що є а) носіями процесуальної ознаки, модифікованої в непроцесуальну; б) носіями супровідної процесуальної ознаки. Залежно від загальних категоріальних показників, кожне дериваційне поле як фінітних, так і нефінітних утворень сегментовано на дериваційні ряди, які перебувають у певному взаємозв’язку та взаємовідношеннях із дериваційними рядами (мікрополями) okazіональних репрезентантів предметності та непроцесуальної ознаки. Наприклад, дериваційні ряди фінітних утворень як носіїв процесуальної ознаки, опосередкованої предметною субстанцією, диференційовано на основі номінації вербонімами фрагментів об’єктивної дійсності через їх відношення до антропонімів, персонімів, зоонімів, флоризмів, натурфактонімів, артефактонімів, ідеонімів.

Номінативне поле okazіональних репрезентантів непроцесуальної ознаки представлене у вигляді ад’єктивних та адвербіативних мікрополів. Ад’єктивне номінативне мікрополе демонструє такі дериваційні поля: а) ад’єктиви як носії непроцесуальної ознаки, опосередкованої предметною субстанцією; б) ад’єктиви як носії непроцесуальної ознаки, опосередкованої ознаковим мотиватором. У їх структурі виокремлено дериваційні ряди, ідентичні до тих, які проілюстровані вербонімними номемами з подібним означенням дериваційного поля.

Адвербіативні утворення, виражаючи якісно-кількісні відношення дії (стану) чи ознаки ознак, відображаючи відношення двох ознакових репрезентантів, активно продуковані лише в межах дериваційного поля, похідні якого є носіями непроцесуальної ознаки, опосередкованої ознаковим мотиватором.

Досить продуктивними є також okazіональні результати семантичної деривації, коли узуально закріплені звукові комплекси використовують для означення денотатів, з якими не співвідносні у свідомості носіїв мови, уже апробована матеріальна форма вираження набуває нового плану змісту, тобто звукові оболонки похідної одиниці та її дериваційної бази ідентичні. Будучи узуально закріпленою, матеріальна форма не створюється, а вдруге використовується у власне комунікативному просторі, зокрема й для означення тих реалій, що узус сприймає крізь призму інших матеріальних оболонок. Okazіональні результати семантичної деривації тяжіють до двох полюсів – омонімії та полісемії, остання передбачає як метафоричні, так і метонімічні механізми, які поширюються як на лексему, так і на фразему.

Фразеологічні одиниці здатні модифікувати не лише семантичну, але й фразеологічну мовну систему. Стабільність зовнішньої оболонки узуальних

фразем не є абсолютною. Комплексний характер їх структури, невідповідність актуальних позначень етимологічним значенням дозволяє творчо використовувати фразеологічний матеріал та успішно продукувати okazіональні фраземи, які за умови їхньої „узуалізації” самі можуть стати вихідною дериваційною базою для інших дериваційних процесів.

Оказіональні фраземи з'являються як результати фразеомо-семантичного, рідше синтаксико-фразеологічного, дериваційних процесів, зокрема а) субституції, б) експлікації, в) контамінації, г) еліптизації, і демонструють регулярний та закономірний характер okazіонального фраземотворення, репрезентують зразки конструювання похідних одиниць за наявними в мові фразеологічними моделями.

Оказіональні результати морфологічної деривації засвідчують реалізацію граматичних можливостей мовної системи. Унаслідок реалізації конкретних комунікативних завдань змінюються формальні показники традиційних, закріплених системою мови для цього чи того морфологічного класу грамем, що сприяє появі нових випадкових граматичних модифікацій, пов'язаних насамперед із: а) відмінковою та числовою словозміною морфологічних слів зі значенням предметності; б) грамею вищого та найвищого ступенів категорії співвідносної міри якості морфологічних слів зі значенням атрибутивності та адverbіальності. Зміни відповідними морфологічними формами узуально закріплених граматичних характеристик спричиняють зрушення в парадигмах морфологічних категорій і в частиномовних парадигмах загалом.

Результати синтаксичних дериваційних процесів (синтаксичні okazіоналізми) відображають зміни норм синтагматичних зв'язків і відношень мінімальної синтаксичної одиниці або демонструють зміщення її потенційної валентності. Вони ілюструють тенденцію до аналітизму в синтаксичній будові, що виявляється в смисловій та граматичній конденсації. Механізм утворення okazіональних репрезентантів атрибутивних та апозитивних відношень передбачає згортання предикативних конструкцій, перетворення предикації в номінацію і виведення новопредставлених номем на абстрагований рівень. Кожен з окремо взятих компонентів okazіональних атрибутивних та апозитивних синтаксем є узуально закріпленим, використовується як готовий „будівельний матеріал”, але нові тенденції у конструюванні цього матеріалу забезпечують появу якісно нових результатів, що позначають єдине, хоча й розчленоване поняття.

Відповідно до теорії дериваційних відношень, між структурними елементами дериваційної опозиції встановлюються чи то експліцитні, або зовнішньо виявлені, чи то імпліцитні, або приховані, формальні зв'язки, де перші характеризують переважно результати лексичних, фраземних, морфологічних, синтаксичних дериваційних процесів, другі – результати семантичної деривації. Формальні відношення, крім того, диференціюються також як елементарні (вторинні знаки продукуються на основі одиниць нижчого або того самого рівня) та неелементарні (дериваційною базою слугують похідні вищого рівня); серед елементарних розрізняються

абсолютно елементарні та відносно елементарні (при останніх структурні відношення між дериватом і його дериваційною базою регулюються опосередкованим структурним елементом). Дериваційна опозиція здатна репрезентувати й неоднотипні смислові відношення (передбачувані/непередбачувані), що ґрунтуються на асоціативно-дериваційних зв'язках.

Оказіональні номеми, будучи результатами номінативної деривації, водночас є продуктами вербальної комунікації, для яких конкретна комунікативно-прагматична ситуація стає їх своєрідною апробацією і в межі якої вони потрапляють як зразки об'єктивованих мовних (номемних) потенцій у процесі текстоутворення. Процес текстоутворення передбачає як велику кількість заданих елементів із заданими відношеннями (узуальні знаки), так і певну частину уперше сконструйованих елементів із відношеннями, що тільки-но формуються (оказіональні знаки). Оказіональні елементи мають передусім прагматичну орієнтацію: вони репрезентують індивідуально-творчу компетенцію адресанта, який, користуючись своїм правом вибору, в оригінальний спосіб кодує певну інформацію і через конкретну комунікативно-прагматичну ситуацію доносить її до адресата, безпосередньо впливаючи на нього. Сила цього впливу, або перлокутивна сила, залежить від того, наскільки достатньо вдалим він є, і згідно з мірою його вияву, що визначається стильовою належністю та співвідношенням основних функцій спілкування (власне інформативної, регулятивної, афективної) градуюється за трьома ступенями: 1) мінімальна, або менш ніж достатня (має місце тоді, коли власне інформативна функція сконструйованих номем „бере гору” над регулятивною та афективною); 2) достатня (на передній план виходить регулятивна функція); 3) максимальна, або більш ніж достатня (афективна функція переважає над інформативною та регулятивною). Сила впливу адресанта зумовлює зворотну реакцію адресата: контактну (збігається з моментом установлення контакту між комунікантами) або дистантну („спрацьовує” після моменту встановлення контакту між комунікантами), пейоративну (негативну) чи мейоративну (позитивну). Чи правильно інтерпретуватиме адресат запропоновану йому інформацію і відповідним чином відреагує на неї – залежить насамперед від його семантичної компетенції, від уміння співвіднести цей чи той оказіональний знак з його узуальною дериваційною базою, розкодувати, розшифрувати, „розпрограмувати” його.

Адже новопредставлені знаки в умовах вербальної комунікації завжди запрограмовані на інтенсифікацію виразності, вони ілюструють мовленнєву (оказіональну) експресію та демонструють споконвічне прагнення до небуденного, оригінального способу вираження думки. Це прагнення спонукає до пошуку таких стилістичних прийомів, які забезпечили б додаткову інтенсифікацію виразності. Цьому сприяють зокрема: а) каламбур; б) подвійна актуалізація; в) оманливе сподівання; г) вивільнення структурного компонента узуальної одиниці; ґ) протиставлення; д) оксюморон; е) паронوماзія та паронімічна атракція; є) тавтологія.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

- Авдєєва 2003* – **Авдєєва С.** Морфологічна парадигма української мови // Українська мова. – 2003. – №3-4. – С.65-77.
- Авксентьєв 1988* – **Авксентьєв Л.Г.** Сучасна українська мова: Фразеологія. – Харків: Вища школа, 1988. – 134с.
- Авксентьєв, Ужченко 1979* – **Авксентьєв Л.Г., Ужченко В.Д.** Індивідуально-авторські видозміни у сфері фразеології // Українське мовознавство. – 1979. – Вип.7. – С.55-63.
- Адливанкин, Мурзин 1984* – **Адливанкин С.Ю., Мурзин Л.Н.** О предмете и задачах дериватологии // Деривация и текст: Межвуз. сб. научн. тр. – Пермь: Изд-во Пермского ун-та, 1984. – С.3-13.
- Азарх 1984* – **Азарх Ю.С.** Словообразование и формообразование существительных в истории русского языка. – М.: Наука, 1984. – 247с.
- Азнаурова 1988* – **Азнаурова Э.С.** Прагматика художественного слова. – Ташкент: Фан, 1988. – 121с.
- Акимова 1990* – **Акимова Г.Н.** Новое в синтаксисе современного русского языка. – М.: Высшая школа, 1990. – 168с.
- Алаторцева 2001* – **Алаторцева С.И.** Основные категории неологии (потенциальное, окказиональное, узуальное слово) в свете теории переходности // Переходные явления в области лексики и фразеологии русского и других славянских языков: Материалы междунар. научн. симпозиума. – Великий Новгород: Изд-во Новгородского ун-та, 2001. – С.68-69.
- Александрова 1983* – **Александрова О.И.** О текстовых функциях поэтических новообразований (на материале поэзии начала XX века) // Язык и композиция художественного текста: Межвуз. сб. научн. тр. – М.: Изд-во Московского ун-та, 1983. – С.34-44.
- Александрова 1973* – **Александрова О.И.** О формировании моделей поэтического словотворчества // Актуальные вопросы лексики, словообразования, синтаксиса и стилистики современного русского языка. – Куйбышев, 1973. – С.16-32.
- Александрова 1974* – **Александрова О.И.** Поэтические неологизмы начала XX века // Русская речь. – 1974. – №1. – С.42-46.
- Александрова 1978* – **Александрова О.И.** Русское поэтическое словотворчество // Традиции и новаторство в поэтическом языке. – Куйбышев, 1978. – Т.218. – С.3-73.
- Алексеев 1966* – **Алексеев Д.И.** Аббревиатуры как новый тип слов // Развитие словообразования современного русского языка: Сб. научн. тр. – М.: Наука, 1966. – С.13-37.
- Алефіренко 1987* – **Алефіренко М.Ф.** Теоретичні питання фразеології. – Харків: Вища школа, 1987. – 130с.
- Амосова 1963* – **Амосова Н.Н.** Основы английской фразеологии. – Л.: Изд-во Ленинградского ун-та, 1963. – 208с.
- АН 1983* – **Английские неологизмы.** – К.: Наукова думка, 1983. – 172с.
- Андреева 2001* – **Андреева Г.М.** Общение как обмен информацией

(коммуникативная сторона общения) // Психология влияния : Хрестоматия / Сост. А.В.Морозов. – СПб.: Питер, 2001. – С.83-99.

Анисимова 1983 – **Анисимова Е.Е.** О коммуникативно-прагматических нормах текста // Прагматика и структура текста: Сб. научн. тр. – М., 1983. – Вып. 209. – С.3-15.

Апресян 1974 – **Апресян Ю.Д.** Лексическая семантика: Синонимические средства языка. – М.: Наука, 1974. – 367с.

Аристотель 1975 – **Аристотель.** Сочинения: в 4-х томах. – М.: Мысль, 1975. – Т.1. – 550с.

Аристотель 1978 – **Аристотель.** Сочинения: в 4-х томах. – М.: Мысль, 1978. – Т.2. – С.51-91.

Аркушин 2000 – **Аркушин Г.** Діалектні okazіоналізми: як вони виникають, де і скільки живуть (на матеріалі західнополіських говірок) // Урок української. – 2000. – №5-6. – С.18-22.

Арнольд 1979 – **Арнольд И.В.** Потенциальные и скрытые семы и их актуализация в английском художественном тексте // Иностранный язык в школе. – 1979. – №5. – С.10-14.

Арнольд 1999 – **Арнольд И.В.** Семантика. Стилистика. Интертекстуальность. – СПб: Изд-во Санкт-Петербургского ун-та, 1999. – 443с.

Арнольд 1974 – **Арнольд И.В.** Стилистика декодирования: Курс лекций. – Л., 1974. – 76с.

Арутюнова 1990 – **Арутюнова Н.Д.** Метафора и дискурс // Теория метафоры. – М.: Прогресс, 1990. – С.5-32.

Арутюнова, Падучева 1985 – **Арутюнова Н.Д., Падучева Е.В.** Истоки, проблемы и категории прагматики // Новое в зарубежной лингвистике: Лингвистическая прагматика. – М.: Прогресс, 1985. – Вып.XVI. – С.3-43.

Арутюнова 1988 – **Арутюнова Н.Д.** Типы языковых значений: Оценка. События. Факты. – М.: Наука, 1988. – 239с.

Архипов 1989 – **Архипов И.К.** Значения и функции производных слов // Деривационные типы и гнезда в синхронии и диахронии: Сб. научн. тр. – Владивосток: ДВО АН СССР, 1989. – С.3-13.

Архипов 1984 – **Архипов И.К.** Семантика производного слова английского языка. – М.: Просвещение, 1984. – 128с.

Архипов 1986 – **Архипов И.К.** Типы значений и номинативно-коммуникативные функции дериватов // Деривация и семантика: Слово – предложение – текст: Межвуз. сб. научн. тр. – Пермь: Изд-во Пермского ун-та, 1986. – С.50-64.

Бабенко 1997 – **Бабенко Н.Г.** Okказиональное в художественном тексте: Структурно-семантический анализ: Учебное пособие. – Калининград: Изд-во Калининградского ун-та, 1997. – 79с.

Бакина 1975a – **Бакина М.А.** Новообразования в современной поэзии // Русская речь. – 1975. – №2. – С.67-76.

Бакина 1991 – **Бакина М.А.** Общезыковая фразеология и языковая выразительность в поэзии (на материале стихотворных текстов середины XIX в.) // Поэтика и стилистика: 1988-1990. – М.: Наука, 1991. – С.94-100.

Бакина 1975б – **Бакина М.А.** Okказиональные слова, мотивированные

прилагательными в современной поэзии // Слово в русской советской поэзии. – М., 1975. – С.164-179.

Бакина 1973 – **Бакина М.А.** Отадъективные новообразования в языке современной поэзии // Автореф. дис. ... канд. филол. наук: 10.02.01/ Ин-т русского языка АН СССР. – М., 1973. – 30с.

Бакина 1977 – **Бакина М.А.** Словотворчество // Языковые процессы современной русской художественной литературы: Поэзия. – М.: Наука, 1977. – С.78-128.

Бакулина 2002 – **Бакулина Г.** Новое словарное слово: от интересного представления к эффективному усвоению // Русский язык в школе. – 2002. – №4. – С.16-24.

Балалыкина, Николаев 1985 – **Балалыкина Э.А., Николаев Г.А.** Русское словообразование: Учебное пособие. – Казань: Изд-во Казанского ун-та, 1985. – 184с.

Балли 1955 – **Балли Ш.** Общая лингвистика и вопросы французского языка: Пер. с фр. – М.: Изд-во иностранной л-ры, 1955. – 416с.

Балли 1961 – **Балли Ш.** Французская стилистика: Пер. с фр. – М.: Изд-во иностранной л-ры, 1961. – 394с.

Балута 2002 – **Балута Г.А.** Смысловий простір комунікації(філософсько-лінгвістичний аналіз) // Актуальні проблеми духовності: Зб. наук. праць. – Кривий Ріг: І.В.І., 2002. – Вип.4. – С.143-150.

Баранник 2001 – **Баранник Д.Х.** Українська мова на межі століть // Мовознавство. – 2001. – №3. – С.40-47.

Баранникова 1986 – **Баранникова Л.И.** Специфика проявления нормы в различных формах реализации языка // Функционирование языка и норма: Межвуз. сб. научн. тр. – Горький, 1986. – С.11-26.

Баран 1980 – **Баран Я.А.** Основні питання загальної та німецької фразеології. – Львів: Вища школа, 1980. – 155с.

Баран 1998 – **Баран Я.А.** Фразеологія у системі мови: Автореф. дис. ... д-ра філол. наук: 10.02.15/ Прикарпатський ун-т ім. В.Стефаника. – Івано-Франківськ, 1998. – 32с.

Бахтин 1979 – **Бахтин М.М.** Эстетика словесного творчества. – М.: Искусство, 1979. – 424с.

Бацевич, Космеда 1997 – **Бацевич Ф.С., Космеда Т.А.** Очерки по функциональной лексикологии. – Львов: Світ, 1997. – 391с.

Бацевич 2004 – **Бацевич Ф.С.** Основи комунікативної лінгвістики: Підручник. – К.: Академія, 2004. – 342с.

Безпояско, Городенська 1987 – **Безпояско О.К., Городенська К.Г.** Морфеміка української мови. – К.: Наукова думка, 1987. – 210с.

Безпояско, Городенська, Русанівський 1993 – **Безпояско О.К., Городенська К.Г., Русанівський В.М.** Граматика української мови: Морфологія. – К.: Либідь, 1993. – 335с.

Белей 2002 – **Белей Л.О.** Як „промовляють” імена літературних персонажів: про мовні засоби української літературно-художньої антропонімії // Мовознавство. – 2002. – №1. – С.23-32.

Белецкий 1964 – **Белецкий А.А.** Знаковая теория языка // Теоретические

проблемы современного советского языкознания. – М.: Наука, 1964. – С.38-46.

Белова 1974 – **Белова Б.А.** Контекст и окказиональное слово (на материале поэзии В.Луговского) // Вопросы лексики и грамматики русского языка. – Кемерово, 1974. – Вып.1. – С.11-24.

Белова 1980 – **Белова Б.А.** Об особенностях производности синонимических окказионализмов // Актуальные проблемы русского словообразования: Сб. научн. тр. – Ташкент: Учитувчи, 1980. – Ч.2. – С.74-78.

Белова 1987 – **Белова Б.А.** О номинативных свойствах окказионализмов художественной речи // Номинативные единицы языка и их функционирование: Сб. научн. тр. – Кемерово: Изд-во Кемеровского ун-та, 1987. – С.115-123.

Белова 1977 – **Белова Б.А.** Сложное окказиональное слово в поэтической речи // Вопросы языкознания и сибирской диалектологии. – Томск, 1977. – Вып.7. – С.212-216.

Белоусов 1989 – **Белоусов В.Н.** Глаголы с неполной знаменательностью и их синтаксические характеристики // Слово и грамматические законы языка: Глагол. – М.: Наука, 1989. – С.172-210.

Белошапкова 1983 – **Белошапкова В.А.** О понятии синтаксической производности // Русская язык за рубежом. – 1983. – №7. – С.49-53.

Беляева 1987 – **Беляева Л.В.** Образование лексических окказионализмов в текстах художественных произведений Ф.М.Достоевского // Активные процессы в русском словообразовании. – Алма-Ата, 1987. – С.61-66.

Белянин 1988 – **Белянин В.П.** Психолингвистические аспекты художественного текста. – М.: Изд-во Московского ун-та, 1988. – 122с.

Бенвенист 1974 – **Бенвенист Э.** Общая лингвистика: Пер. с фр. – М.: Прогресс, 1974. – 447с.

Березовенко 1998 – **Березовенко А.В.** Лексичні інновації (на матеріалі болгарської мови 80-х років). – К.: Вид-во Київського ун-ту, 1998. – 189с.

Берков, Павлов 1983 – **Берков В.П., Павлов В.М.** Новые слова // Новые слова и словари новых слов. – Л.: Наука, 1983. – С.58-70.

Бертагаев 1965 – **Бертагаев Т.А.** Сочетание слов и аналитическая конструкция // Аналитические конструкции в языках различных типов. – М.-Л.: Наука, 1965. – С.121-128.

Билимович 1976 – **Билимович Н.П.** К вопросу о взаимосвязи словообразования с функциональным стилем (приставочное словообразование в газетно-публицистическом стиле) // Актуальные проблемы русского словообразования: Сб. научн. тр. – Ташкент, 1976. – Т.174. – С.157-162.

Білоноженко, Гнатюк 1989 – **Білоноженко В.М., Гнатюк С.І.** Функціонування та лексикографічна розробка українських фразеологізмів. – К.: Наукова думка, 1989. – 156с.

Блакар 2001 – **Блакар Р.М.** Язык как инструмент социальной власти // Психология влияния : Хрестоматия / Сост. А.В.Морозов. – СПб.: Питер, 2001. – С.42-67.

Бойко 2002 – **Бойко Н.І.** Типи лексичної експресивності в українській

літературній мові // Мовознавство. – 2002. – №2-3. – С.10-21.

Бойченко 1982 – Бойченко Л.М. Структурно-семантичні типи аббревіатур і діапазон їх дериваційної активності в сучасній українській мові // Мовознавство. – 1982. – №5. – С.75-80.

Бондаренко 2001 – Бондаренко В.О. Фонетична структура інноваційних складних слів сучасної англійської мови: Автореф. дис. ... канд. філол. наук: 10.03.04/ Київський ун-т ім. Т.Шевченка. – К., 2001. – 20с.

Бондарко 1984 – Бондарко А.В. О грамматике функционально-семантических полей // Известия АН: Серия литературы и языка. – 1984. – Т.43. – №6. – С.495-499.

Бондарко 1976 – Бондарко А.В. Теория морфологических категорий. – Л.: Наука, 1976. – 255с.

Бондарь 1990 – Бондарь В.Р. О когнитивном и речевом мышлении // Деривация в речевой деятельности: Межвуз. сб. научн. тр. – Пермь: Изд-во Пермского ун-та, 1990. – С.15-20.

Борисенко 1974 – Борисенко И.И. Окказиональное словопроизводство в современном английском языке (сложные глаголы) // Вісник Київського ун-ту: Серія: Іноземна філологія. – 1974. – №8. – С.52-53.

Бояджиев 1995 – Бояджиев Т. Динамични процеси в лексикалния състав на българския език // Българистични студии / Състав. Й.Холевич, И.Павлов. – София: Университетско изд-во „Св. Климент Охридски“, 1995. – С.7-17.

Брагина 1973 – Брагина А.А. Неологизмы в русском языке. – М.: Просвещение, 1973. – 223с.

Брагина 1970 – Брагина А.А. Неологизмы и закон аналогии // Вестник Московского ун-та: Серия 9: Филология. – 1970. – №4. – С.72-78.

Брагина 1974 – Брагина А.А. Рецензия на книгу: Лопатин В.В. Рождение слова: Неологизмы и окказиональные образования // Русский язык в школе. – 1974. – №3. – С.111-114.

Брандес 1990 – Брандес М.П. Стилистика немецкого языка. – М.: Высшая школа, 1990. – 320с.

Брандес 2004 – Брандес М.П. Стилистика текста: Теоретический курс. – М.: Прогресс - Традиция, ИНФРА, 2004. – 416с.

Будагов 1965 – Будагов Р.А. Введение в науку о языке. – М.: Просвещение, 1965. – С.88-104.

Булаховский 1952 – Булаховский Л.А. Курс русского литературного языка: в 2-х томах. – К.: Рад. школа, 1952. – Т.1. – 446с.

Булаховский 1957 – Булаховский Л.А. Неологизмы // Русский литературный язык первой половины XIX века. – К.: Изд-во Киевского ун-та, 1957. – С.320-342.

Булаховський 1975 – Булаховський Л.А. Вибрані праці: у 5 томах. – К.: Наукова думка, 1975. – Т.1. – 495с.

Булаховський 1947 – Булаховський Л.А. Виникнення і розвиток літературних мов // Мовознавство. – 1947. – Т.4-5. – С.116-173.

Вакуров 1983 – Вакуров В.Н. Основы стилистики фразеологических единиц (на материале советского фельетона). – М.: Изд-во Московского ун-та, 1983. – 175с.

- Вакуров 1991* – **Вакуров В.Н.** Словотворчество журналиста // Вестник Московского ун-та: Серия 10: Журналистика. – 1991. – №4. – С.44-55.
- Васильева 1983* – **Васильева А.Н.** Художественная речь: Курс лекций по стилистике. – М.: Русский язык, 1983. – 256с.
- Васильев 1985* – **Васильев Л.М.** Значение в его отношении к системе языка: Учебное пособие. – Уфа: Изд-во Башкирского ун-та, 1985. – 62с.
- Васильев 1990* – **Васильев Л.М.** Современная лингвистическая семантика. – М.: Высшая школа, 1990. – 176с.
- Васильев 1988* – **Васильев С.А.** Синтез смысла при создании и понимании текста. – К.: Наукова думка, 1988. – 239с.
- Вашченко 1989* – **Вашченко В.С.** Фрагменти з українського мовознавства. – Дніпропетровськ, 1989. – 79с.
- Верхратський 1875* – **Верхратський І.** Кілька слів о словарі Партицького. – Львів: Друк НТШ, 1875. – 23с.
- ВЗОССУЛ 2003* – **Великий зведений орфографічний словник сучасної української лексики.** – К.-Ірпінь: Перун, 2003. – 887с.
- Виноградова 1984* – **Виноградова В.Н.** Стилистический аспект русского словообразования. – М.: Наука, 1984. – 184с.
- Виноградов 1950* – **Виноградов В.В.** Идеалистические основы синтаксической системы проф. А.М.Пешковского // Вопросы синтаксиса современного русского языка. – М.: Изд-во Московского ун-та, 1950. – С.34-48.
- Виноградов 1982* – **Виноградов В.В.** Очерки по истории русского литературного языка XVII- XIX веков. – М.: Высшая школа, 1982. – 529с.
- Виноградов 1981* – **Виноградов В.В.** Проблемы русской стилистики. – М.: Высшая школа, 1981. – 320с.
- Виноградов 1986* – **Виноградов В.В.** Русский язык: Грамматическое учение о слове. – М.: Высшая школа, 1986. – 640с.
- Винокур 1991* – **Винокур Г.О.** Маяковский – новатор языка // О языке художественной литературы. – М.: Высшая школа, 1991. – С.317-405.
- Винокур 1980* – **Винокур Т.Г.** Закономерности стилистического использования языковых единиц. – М.: Наука, 1980. – 238с.
- Винокур 1974* – **Винокур Т.Г.** К вопросу о норме в художественной речи // Синтаксис и норма. – М.: Наука, 1974. – С.267-282.
- Вихованець, Городенська 2004* – **Вихованець І., Городенська К.** Теоретична морфологія української мови. – К.: Пульсари, 2004. – 400с.
- Вихованець 1993* – **Вихованець І.Р.** Граматика української мови: Синтаксис. – К.: Либідь, 1993. – 368с.
- Вихованець 2003* – **Вихованець І.Р.** Динамічні процеси в українському іменниковому відмінюванні // Українська мова. – 2003. – №3-4. – С.33-38.
- Вихованець 1992* – **Вихованець І.Р.** Нариси з функціонального синтаксису української мови. – К.: Наукова думка, 1992. – 224с.
- Вихованець 1988* – **Вихованець І.Р.** Частини мови в семантико-граматичному аспекті. – К.: Наукова думка, 1988. – 256с.
- Віняр 1992* – **Віняр Г.М.** Словотворчі тенденції в сучасній українській мові (на матеріалі усного і писемного мовлення 80-х – початку 90-х років ХХ

- століття: Дис.... канд. філол. наук: 10.02.01. – Дніпропетровськ, 1992. – 229с.
- Віняр, Шпачук 2000* – **Віняр Г.М., Шпачук Л.Р.** Словник новотворів української мови (кінець 80-х – початок 90-х років XX століття). – Кривий Ріг, 2000. – 117с.
- Віняр, Шпачук 2002* – **Віняр Г.М., Шпачук Л.Р.** Словник новотворів української мови кінця XX століття. – Кривий Ріг, 2002. – 181с.
- Возможность 1989* – **Возможность и действительность**/ М.А.Парнюк, А.С.Кирилюк, В.В. Кизима, С.Н.Логвинов и др. – К.: Наукова думка, 1989. – 288с.
- Возный 1982* – **Возный Т.М.** К вопросу о сравнительно-типологическом изучении отадъективных глаголов в восточно-славянских языках // Вісник Львівського у-ту: Серія філологічна. – Львів, 1982. – Вип.12. – С.30-35.
- Воїнов, Семенець 1989* – **Воїнов В.В., Семенець О.Є.** Оцінний компонент значення і його прагматична функція // Мовознавство. – 1989. – №1. – С.47-51.
- Вокальчук 2004* – **Вокальчук Г.М.** Авторський неологізм в українській поезії XX століття (лексикографічний аспект): Монографія. – Рівне: Перспектива, 2004. – 524с.
- Вокальчук 2002* – **Вокальчук Г.** Михайль Семенко: „Я хочу кожний день все слів нових...” // Українська мова. – 2002. – №2. – С.92-100.
- Вокальчук 1991* – **Вокальчук Г.М.** Оказіональна номінація осіб в українській поезії 20-30 рр. XX ст.: Автореф. дис. ... канд. філол. наук: 10.02.01 / Київський пед. ін-т ім. М.Драгоманова. – К., 1991. – 21с.
- Вокальчук 1995* – **Вокальчук Г. М.** Юкстапозити – назви осіб в українській поезії 20-30-х років XX століття // Актуальні проблеми сучасної філології: Наукові записки Рівненського пед. ін-ту: Філологічні студії: у 2-х томах. – Рівне, 1995. – Т.2. – С.128-145.
- Вокальчук 2006* – **Вокальчук Г.** „Я – беззразковості поет”(словотворчість Михайля Семенка): Монографія. – Рівне: Перспектива, 2006. – 201с.
- Волков, Сенько 1983* – **Волков С.С., Сенько Е.В.** Неологизмы и внутренние стимулы языкового развития // Новые слова и словари новых слов. – Л.: Наука, 1983. – С.43-57.
- Волоцкая 1982* – **Волоцкая З.М.** К методике сопоставительного анализа номинативной деривации в славянских языках: На материале обозначений локативных денотатов // Словообразование и номинативная деривация в славянских языках: Тезисы докладов республ. конф.: в 2 частях. – Гродно, 1982. – Ч.2. – С.32-35.
- Вольф 1988* – **Вольф Е.М.** Метафора и оценка // Метафора в языке и тексте. – М.: Наука, 1988. – С.52-65.
- Вопросы 1990* – **Вопросы** словообразования и номинативной деривации в славянских языках: Материалы III республ. конф. – Гродно, 1990. – 237с.
- Воробьева 1993* – **Воробьева О.П.** Текстовые категории и фактор адресата. – К.: Вища школа, 1993. – 199с.
- Воробьева 1982* – **Воробьева Т.П.** Тропические окказионализмы В.Маяковского // Стилистика художественной литературы. – М.: Наука, 1982. – С.199-215.

- ВТССУМ 2001* – **Великий тлумачний словник сучасної української мови.** – К.- Ірпінь: Перун, 2001. – 1426с.
- Габинская 1975а* – **Габинская О.А.** Особенности мотивировки при образовании окказиональных слов некоторых тематических групп // Ученые записки Ташкентского пед. ин-та. – Ташкент, 1975. – Т.143: Актуальные проблемы русского словообразования. – №1. – С.297-303.
- Габинская 1975б* – **Габинская О.А.** О языковом и речевом статусе неологизмов // Проблемы ономазиологии: Сб. научн. тр. – Курск, 1975. – Т.46. – №2. – С.157-165.
- Габинская 1981* – **Габинская О.А.** Типология причин словотворчества. – Воронеж: Изд-во Воронежского ун-та, 1981. – 153с.
- Гаврилюк 2000* – **Гаврилюк Н.** Про поетичний словник неокласиків (нульова суфіксація як засіб творення оказіоналізмів) // Урок української. – 2000. – №8. – С.22-23.
- Гаврин 1974* – **Гаврин С.Г.** Фразеология современного русского языка (в аспекте теории отражения). – Пермь: Изд-во Пермского ун-та, 1974. – 269с.
- Гавриш 1988* – **Гавриш М.М.** Особливості формальних змін фразеологізмів при контамінаційному фраземотворенні // Мовознавство. – 1988. – №4. – С.45-50.
- Гак 1973* – **Гак В.Г.** Высказывание и ситуация // Проблемы структурной лингвистики: 1972. – М.: Наука, 1973. – С.349-373.
- Гак 1965* – **Гак В.Г.** Десемантизация языкового знака в аналитических структурах синтаксиса // Аналитические конструкции в языках различных типов. – М.-Л.: Наука, 1965. – С.129-142.
- Гак 1978* – **Гак В.Г.** О современной французской неологии // Новые слова и словари новых слов. – Л.: Наука, 1978. – С.37-52.
- Гак 1982* – **Гак В.Г.** Прагматика, узус и грамматика речи // Иностранный язык в школе. – 1982. – №5. – С.11-17.
- Гак 1998* – **Гак В.Г.** Языковые преобразования. – М.: Языки русской культуры, 1998. – 763с.
- Ганич, Олійник 1985* – **Ганич Д.І., Олійник І.С.** Словник лінгвістичних термінів. – К.: Вища школа, 1985. – 360с.
- Гатауллин 1990* – **Гатауллин Р.Г.** Словообразование и текст: Учебное пособие на нем. языке. – Уфа: Изд-во Башкирского ун-та, 1990. – 80с.
- Гвоздарев 1977* – **Гвоздарев Ю.А.** Основы русского фразообразования. – Ростов-на-Дону: Изд-во Ростовского ун-та, 1977. – 184с.
- Гвоздев 1955* – **Гвоздев А.Н.** Очерки по стилистике русского языка. – М.: Учпедгиз, 1955. – С.117-124.
- Герман 1999* – **Герман В.В.** Індивідуально-авторські неологізми (оказіоналізми) в сучасній поезії (60-90 роки): Автореф. дис. ... канд. філол. наук: 10.02.01 / Київський ун-т ім. Т.Шевченка. – К., 1999. – 22с.
- Гик 2001* – **Гик А.В.** Языковые парадоксы М.Кузмина // Русская речь. – 2001. – №6. – С.9-14.
- Гимпелевич 1975* – **Гимпелевич В.С.** Заметки об окказиональном и потенциальном словообразовании // Ученые записки Ташкентского пед. ин-та. – Ташкент, 1975. – Т.143: Актуальные проблемы русского

словообразования. – №1. – С.79-84.

Гладкий 1930 – **Гладкий М.** Мова сучасного письменства. – Харків- К.: Державне вид-во України, 1930. – 160с.

Гладкий 1928 – **Гладкий М.** Наша газетна мова. – Харків-К.: Державне вид-во України, 1928. – 174с.

Говердовская 1992 – **Говердовская Е.В.** Лексические новации в сфере имен существительных современного русского литературного языка (на материале публицистических текстов 1985-1991 гг.): Автореф. дис. ... канд. филол. наук: 10.02.03/ НИИ нац.-русского двуязычия АПН СССР. – М., 1992. – 16с.

Головащук 1988 – **Головащук С.І.** Позасловникова лексика в творах О.Гончара // Мовознавство. – 1988. – №6. – С.32-40.

Голуб 1986 – **Голуб И.Б.** Стилистика современного русского языка: Учебное пособия. – М.: Высшая школа, 1986. – 336с.

Голуб 1987 – **Голуб И.Б.** Стилистическое использование паронимов в художественной речи // Значение и смысл слова: художественная речь, публицистика. – М.: Изд-во Московского ун-та, 1987. – С.50-57.

Гольцова 1993 – **Гольцова Н.Г.** Окказиональность слова и окказиональность фразеологизма // Русский язык в школе. – 1993. – №3. – С.81-86.

Гончаренко 1978 – **Гончаренко Г.Е.** Лексико-семантические особенности окказиональных слов (на материале произведений советской публицистики): Автореф. дис. ... канд. филол. наук: 10.02.01/ Ростовский гос. ун-т. – Ростов-на-Дону, 1978. – 24с.

Горбач 1976 – **Горбач О.** Словництво // Енциклопедія українознавства. – Париж- Нью-Йорк, 1976. – Т.VIII. – С.2896-2899.

Горецький 1963 – **Горецький П.Й.** Історія української лексикографії. – К.: Вид-во АН УРСР, 1963. – 243с.

Городенська 1991 – **Городенська К.Г.** Деривація синтаксичних одиниць. – К.: Наукова думка, 1991. – 192с.

Городенська, Кравченко 1981 – **Городенська К.Г., Кравченко М.В.** Словотвірна структура слова (відмінні деривати). – К.: Наукова думка, 1981. – 199с.

Горпинич 2004 – **Горпинич В.О.** Морфологія української мови: Підручник. – К.: Академія, 2004. – 336с.

Горпинич 1998 – **Горпинич В.О.** Українська словотвірна дериватологія. – Дніпропетровськ, 1998. – 189с.

Грамматические 1991 – **Грамматические** исследования: Функционально-стилистический аспект: Морфология. Словообразование. Синтаксис. – М.: Наука, 1991. – 147с.

Грещук 1985 – **Грещук В.В.** Поняття словотвірної парадигми в сучасній дериватології // Мовознавство. – 1985. – №1. – С.21-27.

Грещук 1979 – **Грещук В.В.** Словообразовательная и лексико-семантическая структура украинских деадъективов на *-ість*, *-ство*, *-ота*, *-ина*, *-изна*: Автореф. дис. ... канд. филол. наук: 10.02.02/ Киевский гос. пед. ин-т им. А.Горького. – К., 1979. – 23с.

Григораш 2002 – **Григораш А.М.** Засоби індивідуально-авторської інтерпретації фразеологічних одиниць без зміни їх семантики (на матеріалі

сучасної преси України) // Рідний край. – 2002. – №1(6). – С.43-39.

Григораши 1997 – **Григораш А.М.** Трансформація складу фразеологізмів у газетних текстах // Система і структура східнослов'янських мов: Зб. наук. праць. – К.: Знання, 1997. – С.56-61.

Григораши 2003 – **Григораш А.М.** Фразеологічні інновації на шпальтах сучасної преси України // Лексико-граматичні інновації в сучасних слов'янських мовах: Матеріали Всеукр. наук. конф. – Дніпропетровськ: Економіка, 2003. – С.144-147.

Григорук 2000 – **Григорук С.** Прагматичні функції колористичної лексики у художньому тексті (на прикладі поезії Г.Державіна) // Вісник Львівського ун-ту: Серія філологічна. – Львів, 2000. – Вип.29. – С.183-190.

Григорьев 1986 – **Григорьев В.П.** Словотворчество и смежные проблемы языка поэта. – М.: Наука, 1986. – 255с.

Гринберг 1989 – **Гринберг И.М.** Роль аффиксоидов в образовании неологизмов русского языка // Проблема статуса деривационных формантов. – Владивосток: ДВО АН СРСР, 1989. – С.94-104.

Грищенко 1978 – **Грищенко А.П.** Прикметник в українській мові. – К.: Наукова думка, 1978. – 208с.

Грінченко 1961 – **Грінченко Б.** Кілька слів про нашу літературну мову // Хрестоматія матеріалів з історії української літературної мови / Упор. П.Д. Тимошенко – К.: Рад. школа, 1961. – Ч.2. – С.134-150.

Грінченко 1905 – **Грінченко Б.** Огляд української лексикографії // ЗНТШ. – Львів, 1905. – Т.66. – С.1-30.

Грусберг 1987 – **Грусберг А.А.** Об одной из причин деривационных процессов // Деривация и история языка: Межвуз. сб. научн. тр. – Пермь: Изд-во Пермского ун-та, 1987. – С.121-125.

Губарев 1987 – **Губарев В.П.** Историческая фразеология и фразеологическая деривация (на материале немецкого языка) // Деривация и история языка: Межвуз. сб. научн. тр. – Пермь: Изд-во Пермского ун-та, 1987. – С.50-58.

Гумбольдт 1984 – **Гумбольдт В. фон.** Избранные труды по языкознанию: Пер. с нем. – М.: Прогресс, 1984. – 397с.

Гуреев 2004 – **Гуреев В.А.** Языковой эгоцентризм в новых парадигмах знания // Вопросы языкознания. – 2004. – №2. – С.57-67.

Даниленко 2001 – **Даниленко Л.І.** Лексико-семантичні інновації в сучасній чеській мові // Мовознавство. – 2001. – №3. – С.104-112.

Дащенко 2001 – **Дащенко Н.** Формування засобами звукосмислової організації поезії особливостей індивідуально-авторського стилю // Науковий вісник Чернівецького ун-ту: Слов'янська філологія. – Чернівці: Рута, 2001. – Вип.119. – С.116-123.

Девкин 1979 – **Девкин В.Д.** Немецкая разговорная речь: Синтаксис и лексика. – М.: Международные отношения, 1979. – 254с.

Дегтярь 1975 – **Дегтярь И.Г.** О термине „окказионализм”, или „окказиональное слово” // Структура словаря и вопросы словообразования германских языков. – Пятигорск: ПГПИИЯ, 1975. – С.129-135.

Дейк 1989 – **Дейк ван Т.А.** Контекст и Познание: Фреймы знаний и понимания речевых актов //Язык. Познание. Коммуникация: Пер. с англ. –

М.: Прогресс, 1989. – С.12-40.

Демський 1984 – **Демський М.Т.** Деривація фразем на базі існуючих // Українське мовознавство. – 1984. – № 12. – С.90-98.

Денисенко 1993 – **Денисенко С.Н.** Мотиваційна база фразеологічної деривації (лінгвокраєзнавчий та лінгвістичний аспекти) // Мовознавство. – 1993. – №5. – С.49-55.

Диброва 1991 – **Диброва К.Ю.** О языковой относительности в лингвистике // Филологические науки. – 1991. – №2. – С.61-69.

Долинин 1978 – **Долинин К.А.** Стилистика французского языка. – Л.: Просвещение, 1978. – 344 с.

Дорофеев 2006 – **Дорофеев Ю.В.** Роль инноваций в развитии языковой системы // Східнослов'янська філологія: Зб. наук. праць. – Горлівка: Вид-во ГДПІМ, 2006. – Вип.7: Мовознавство. – С.32-37.

Ельмслев 1960 – **Ельмслев Л.** Язык и речь // История языкознания XIX-XX веков в очерках и извлечениях: в 2-х частях / Сост. В.А. Звегинцев. – М.: Просвещение, 1960. – Ч.2. – С.56-66.

Ермакова 1984 – **Ермакова О.П.** Лексические значения производных слов в русском языке. – М.: Русский язык, 1984. – 151с.

Єрмоленко 1999 – **Єрмоленко С.Я.** Нариси з української словесності: стилістика та культура мови. – К.: Довіра, 1999. – 431с.

Жайворонок 1999 – **Жайворонок В.В.** Лексична підсистема мови і значення мовних одиниць // Мовознавство. – 1999. – №6. – С.32-46.

Жайворонок 1992 – **Жайворонок В.В.** Сучасний суспільно-політичний словник: процес оновлення // Історія, стан і перспективи розбудови української термінології: Зб. наук. праць. – К.: НМКВО, 1992. – С.29-36.

Жижома 2006 – **Жижома О.О.** Прикметники-новотвори у сучасному поетичному мовленні // Східнослов'янська філологія: Зб. наук. праць. – Горлівка: Вид-во ГДПІМ, 2006. – Вип.7: Мовознавство. – С.191-2001.

Жинкин 1982 – **Жинкин Н.И.** Речь как проводник информации. – М.: Наука, 1982. – 160с.

Житецький 1987 – **Житецький П.Г.** Нарис літературної історії української мови в XVII ст. // Вибрані праці: Філологія. – К.: Наукова думка, 1987. – С.19-139.

Жовтобрюх 1991 – **Жовтобрюх М.А.** Нарис історії українського радянського мовознавства (1918-1941). – К.: Наукова думка, 1991. – 259с.

Жумагулова 1983 – **Жумагулова Б.С.** Категория контактности между партнерами коммуникации // Прагматика и структура текста: Сб. научн. тр. – М., 1983. – Вып.209. – С.16-29.

Журавлев 1982 – **Журавлев А.Ф.** Технические возможности русского языка в области предметной номинации // Способы номинации в современном русском языке. – М.: Наука, 1982. – С.45-108.

Заботкина 1989 – **Заботкина В.И.** Новая лексика современного английского языка. – М.: Высшая школа, 1989. – 126с.

Заботкина 1990 – **Заботкина В.И.** Прагматика слова и ее реализация в контексте // Вопросы английской контекстологии: Межвуз. сб. научн. тр. – Л.: Изд-во Ленинградского ун-та, 1990. – Вып.3. – С.104-110.

Загнітко 2001a – **Загнітко А.** Естетичне навантаження оказіоналізмів у поезії В.Стуса // Лінгвістичні студії: Зб. наук. пр. – Донецьк: Вид-во Донецького ун-ту, 2001. – Вип.8. – С.208-216.

Загнітко 1996 – **Загнітко А.П.** Теоретична граматика української мови: Морфологія. – Донецьк: Вид-во Донецького ун-ту, 1996. – 437с.

Загнітко 2001b – **Загнітко А.П.** Теоретична граматика української мови: Синтаксис. – Донецьк: Вид-во Донецького ун-ту, 2001. – 662с.

Зайцева 1983 – **Зайцева И.П.** Функционально-семантические характеристики имен собственных в поэтическом тексте // Язык и композиция художественного текста: Межвуз. сб. научн. тр. – М.: Изд-во Московского ун-та, 1983. – С. 68-67.

Залевская 1990 – **Залевская А.А.** Слово в лексиконе человека: психолингвистическое исследование. – Воронеж: Изд-во Воронежского ун-та, 1990. – 206с.

Зализняк 2001 – **Зализняк А.А.** Семантическая деривация в синхронии и диахронии: проект „Каталога семантических переходов” // Вопросы языкознания. – 2001. – №2. – С.13-25.

Зализняк 1987 – **Зализняк А.А.** Грамматический словарь русского языка: Словоизменение. – М.: Русский язык, 1987. – 880с.

Зацний 1998 – **Зацний Ю.А.** Розвиток словникового складу сучасної англійської мови. – Запоріжжя: Вид-во Запорізького ун-ту, 1998. – 429с.

Звегинцев 1976 – **Звегинцев В.А.** Предложение и его отношения к языку и речи. – М.: Изд-во Московского ун-та, 1976. – 307с.

Земская 1996 – **Земская Е.А.** Активные процессы современного словопроизводства // Русский язык конца XX столетия (1985-1995). – М.: Языки русской культуры, 1996. – С.90-141.

Земская, Китайгородская, Ширяев 1981 – **Земская Е.А., Китайгородская М.Б., Ширяев В.Н.** Русская разговорная речь: Общие вопросы. Словообразование. Синтаксис. – М.: Наука, 1981. – 276с.

Земская, Кубрякова 1978 – **Земская Е.А., Кубрякова Е.С.** Проблемы словообразования на современном этапе // Вопросы языкознания. – 1978. – №6. – С.112-123.

Земская 1972 – **Земская Е.А.** Оказиональные и потенциальные слова в русском словообразовании // Актуальные проблемы русского словообразования: Материалы республ. научн. конф. – Самарканд, 1972. – С.19-29.

Земская 1966 – **Земская Е.А.** Понятия производности, оформленности и членимости основ // Развитие словообразования современного русского языка: Сб. научн. тр. – М.: Наука, 1966. – С.3-13.

Земская 1989 – **Земская Е.А.** Словообразование // Современный русский язык / Под ред. В.А.Белошапковой. – М.: Высшая школа, 1989. – С.237-380.

Земская 1992 – **Земская Е.А.** Словообразование как деятельность. – М.: Наука, 1992. – 220с.

Земская 1973 – **Земская Е.А.** Современный русский язык: Словообразование. – М.: Просвещение, 1973. – 304с.

Зимин 1972 – **Зимин В.И.** К вопросу о вариантности фразеологических

единиц // Проблемы устойчивости и вариативности фразеологических единиц: Материалы межвуз. симпозиума(1968). – Тула: Изд-во Тульского пед. ин-та, 1972. – Вып.2. – С.70-82.

Злєй 2003 – **Злєй І.В.** Процес переосмислення значень слів при виконанні ними функції соціальної оцінки (на матеріалі суспільно-політичної лексики 90-их років ХХ ст.) // Система і структура східнослов'янських мов: Зб. наук. праць. – К.: Знання України, 2003. – С.159-162.

Зубова 1989 – **Зубова Л.В.** Языковой сдвиг в позиции поэтического переноса (на материале поэзии М.И.Цветаевой) // Проблемы структурной лингвистики 1985-1987. – М.: Наука, 1989. – С.229-146.

Зятковская 1989 – **Зятковская Р.Г.** Статус словообразовательных компонентов в телескопии // Проблема статуса деривационных формантов. – Владивосток: ДВО АН СССР, 1989. – С.24-29.

Изюмская 2001 – **Изюмская С.С.** Неология в лексической системе на рубеже ХХІ века: центр или периферия? // Переходные явления в области лексики и фразеологии русского и других славянских языков: Материалы междунар. научн. симпозиума. – Великий Новгород: Изд-во Новгородского ун-та, 2001. – С.181-183.

Ицкович 1970 – **Ицкович В.А.** Норма и ее кодификация // Актуальные проблемы культуры речи. – М.: Наука, 1970. – С.9-39.

Ицкович 1982 – **Ицкович В.А.** Очерки синтаксической нормы. – М.: Наука, 1982. – 199с.

Ицкович 1968 – **Ицкович В.А.** Языковая норма. – М.: Просвещение, 1968. – 94с.

Кабакчиев 1999 – **Кабакчиев К.** Ситуационна семантика на терминологичните изрази в съвременния български книжков език. – София: Академично изд-во „Проф. Марин Дринов”, 1999. – 131с.

Калашник 1985а – **Калашник В.С.** Особливості слововживання в поетичній мові. – Харків: Вид-во Харківського ун-ту, 1985. – 68с.

Калашник 1985б – **Калашник В.С.** Фразотворення в українській поетичній мові радянського періоду (семантико-типологічний аспект). – Харків: Вища школа, 1985. – 172с.

Калечиц 1990 – **Калечиц Е.П.** Взаимодействие слов в системе частей речи (межкатегориальные связи). – Свердловск: Изд-во Уральского ун-та, 1990. – 160с.

Калєтнік 2003 – **Калєтнік А.А.** Функціональний статус неологізмів як наукова проблема // Актуальні проблеми української лінгвістики: теорія і практика: Зб. наук. праць. – К., 2003. – С.70-75.

Калниязов 1975а – **Калниязов М.У.** Оказиональные существительные, созданные с нарушением законов словообразования // Ученые записки Ташкентского пед. ин-та. – Ташкент, 1975. – Т.143: Актуальные проблемы русского словообразования. – №1. – С.285-291.

Калниязов 1975б – **Калниязов М.У.** Членимость окказиональных и потенциальных слов // Ученые записки Ташкентского пед. ин-та. – Ташкент, 1975. – Т.143: Актуальные проблемы русского словообразования. – №1. – С.118-125.

- Каменская 1990* – **Каменская О.Л.** Текст и коммуникация. – М.: Высшая школа, 1990. – 152с.
- Каневская 2003* – **Каневская О.Б.** Стилистические особенности газетных окказионализмов // Лексико-граматичні інновації в сучасних слов'янських мовах: Матеріали Всеукр. наук. конф. – Дніпропетровськ: Економіка, 2003. – С.153-157.
- Кант 1998* – **Кант И.** Критика чистого разума. – Симферополь: Реноме, 1998. – 328с.
- Капуш 2000* – **Капуш А.Е.** Еволюційні процеси в німецькій лексиці суспільно-політичного змісту (на матеріалі періодичних видань 80-90-их років): Дис. ... канд. філол. наук: 10.02.04/ Київський держ. лінгв. ун-т. – К., 2000. – 194с.
- Каравашкин, Ефимов 1999* – **Каравашкин В.И., Ефимов Р.В.** Внутренняя валентность слова: теория и практика: Учебное пособие. – К.: Константа, 1999. – 111с.
- Караулов 2001* – **Караулов Ю.Н.** О состоянии современного русского языка // Русская речь. – 2001. – №3. – С.25-30.
- Карпенко 1990* – **Карпенко А.П.** О неологических процессах в языке в свете дихотомии парадигматика/синтагматика // Языковые единицы в парадигматике и синтагматике: Сб. научн. тр. – Днепропетровск: Изд-во Днепропетровского ун-та, 1990. – С.86-91.
- Карпіловська 1990* – **Карпіловська Є.А.** Конструювання складних словотвірних одиниць. – К.: Наукова думка, 1990. – 156с.
- Карпов, Черемисин 1975* – **Карпов А.Н., Черемисин П.Г.** Индивидуальные словообразования в письмах А.П.Чехова // Вопросы языкознания. – Саранск, 1975. – С.73-78.
- Карпов 1992* – **Карпов В.А.** Язык как система. – Минск: Вышэйшая школа, 1992. – 302с.
- Касимова 1989* – **Касимова Г.К.** Глаголы со значением информации и субъективные связи их предикативных форм // Слово и грамматические законы языка: Глагол. – М.: Наука, 1989. – С.211-247.
- Касім 1969* – **Касім Ю.Ф.** Індивідуальні новотвори сатириків та гумористів і закономірності українського словотвору // Питання словотвору східнослов'янських мов: Матеріали міжвуз. республ. наук. конф. – К.: Наукова думка, 1969. – С.158-159.
- Касім 1973* – **Касім Ю.Ф.** Про деякі специфічні прийоми утворення окказионалізмів в українській радянській гумористиці // Українське мовознавство. – 1973. – Вип.1. – С.88-93.
- Каспранский 1990* – **Каспранский Р.Р.** Проблемы нормы и нормативности в языкознании // Проблемы и нормы вариативности в реализации высказывания: Межвуз. сб. научн. тр. – Горький, 1990. – С.3-15.
- Катлинская 1993* – **Катлинская Л.П.** Из актуальной лексики (заметки словарного типа о новых словах) // Русская речь. – 1993. – №2. – С.62-66.
- Кацнельсон 1986* – **Кацнельсон С.Д.** Общее и типологическое языкознание. – Л.: Наука, 1986. – 298с.
- Кацнельсон 1972* – **Кацнельсон С.Д.** Типология языка и речевое мышление.

– Л.: Наука, 1972. – 216с.

Киселева 1978 – **Киселева Л.А.** Вопросы речевого воздействия. – Л.: Изд-во Ленинградского ун-та, 1978. – 160с.

Киселева 1973 – **Киселева Р.А.** Авторский неологизм и контекст // Вопросы теории английского и русского языков. – Вологда, 1973. – С.53-61.

Киселева 1974 – **Киселева Р.А.** Роль микро- и макротекста в установлении стилистической функции авторского неологизма // Вопросы английской контекстологии. – Вологда, 1974. – С.30-46.

Киссел 1975 – **Киссел Ю.А.** Оказиональное использование фразеологических единиц в произведениях Б.Шоу и О.Уайльда. – Воронеж: Изд-во Воронежского ун-та, 1975. – 100с.

Кисельова 2000 – **Кисельова О.В.** Онімні та відонімні okazіonalіzmi в англійській мові: Автореф. дис. ... канд. філол. наук: 10.02.04/ Одеський нац. ун-т ім. І.Мечникова. – Одеса, 2000. – 20с.

Клещова 2003 – **Клещова О.Є.** Індивідуально-авторські новотвори у публіцистиці Івана Багряного // Система і структура східнослов'янських мов: Зб. наук. праць. – К.: Знання України, 2003. – С.195-200.

Клименко 1990 – **Клименко Н.Ф.** Аглютинативність в українському словотворенні // Українське мовознавство. – К., 1990. – Вип.17. – С. 96-104.

Клименко 2003 – **Клименко Н.Ф.** Осново- і словоскладання у процесах номінації сучасної української мови // Українська мова. – 2003. – №3-4. – С.83-107.

Клименко 1984 – **Клименко Н.Ф.** Словотворча структура і семантика складних слів у сучасній українській мові. – К.: Наукова думка, 1984. – 251с.

Климовская 1978 – **Климовская Г.И.** Субстантив-атрибутивная синлексика современного русского языка. – Томск: Изд-во Томского ун-та, 1978. – 200с.

Клімович 2000 – **Клімович С.** Узуальні та okazіональні назви у поезії Ліни Костенко // Південний архів: Зб. наук. праць: Філологічні науки. – Херсон, 2000. – Вип.IX. – С.120-122.

Кобилянський 1985 – **Кобилянський І.Ю.** Один із засобів експресії мови газети // Українське мовознавство. – 1985. – Вип.13. – С.104-111.

Кобозева 1986 – **Кобозева И.М.** „Теория речевых актов” как один из вариантов теории речевой деятельности // Новое в зарубежной лингвистике: Теория речевых актов. – М.: Прогресс, 1986. – Вып.17. – С.7-22.

Ковалев 1979 – **Ковалев В.П.** Неологизмы художественной прозы // Русская речь. – 1979. – №1. – С.48-51.

Ковалев 1981 – **Ковалев В.П.** Языковые выразительные средства русской художественной прозы. – К.: Вища школа, 1981. – 184с.

Ковалик 1961 – **Ковалик І.І.** Вчення про словотвір. – Львів: Вид-во Львівського ун-ту, 1961. – 83с.

Ковалик 1979 – **Ковалик І.І.** Діалектичний характер словотвірної структури похідного слова // Питання словотвору. – К.: Вища школа, 1979. – С.20-38.

Коваль 1982 – **Коваль В.И.** Образование фразеологических единиц и фразеомообразовательный анализ: Автореф. дис. ... канд. филол. наук: 10.02.02/ Белорусский ун-т. – Минск, 1982. – 17с.

Коваль 1990 – **Коваль В.И.** О сходстве и различии в образовании слов и

- фразем // Вопросы словообразования и номинативной деривации в славянских языках: Сб. научн. тр. – Гродно, 1990. – С.201-205.
- Ковальов, Бойко 1989* – **Ковальов В.П., Бойко О.В.** Фразеологізми у художньому мовленні // УМЛШ. – 1989. – №10. – С.32-36.
- Ковальов 1992* – **Ковальов В.П.** Виразальні засоби українського художнього мовлення. – Херсон, 1992. – 216с.
- Ковальов 1983* – **Ковальов В.П.** Словотвір художніх неологізмів // УМЛШ. – 1983. – №6. – С.25-28.
- Кожина 1987* – **Кожина М.Н.** О языковой и речевой экспрессии и ее экстралингвистическом обосновании // Проблемы экспрессивной стилистики. – Ростов-на-Дону: Изд-во Ростовского ун-та, 1987. – С.8-17.
- Кожина 1983* – **Кожина М.Н.** Стилистика русского языка: Учебник. – М.: Просвещение, 1983. – 223с.
- Колесник 1978* – **Колесник Г.М.** Мова газети в епоху НТР // Науково-технічний прогрес і мова. – К.: Наукова думка, 1978. – С.91-109.
- Колесов 1986* – **Колесов В.В.** Функции и норма в литературном языке // Функционирование языка и норма: Межвуз. сб. научн. тр. – Горький, 1986. – С.3-11.
- Колоїз 2002а* – **Колоїз Ж.В.** До питання про диференціацію основних понять неології // Вісник Запорізького ун-ту: Філологічні науки. – Запоріжжя, 2002. – №3. – С.78-83.
- Колоїз 2003а* – **Колоїз Ж.В.** Індивідуально-авторські інновації як засіб вираження духовної кризи в романі П.Загребельного „Брухт” // Література. Фольклор. Проблеми поетики: Зб. наук. праць. – К.: Твім інтер, 2003. – С.380-390.
- Колоїз 2004а* – **Колоїз Ж.В.** Індивідуально-авторські інновації як стилістичний засіб національної сміхової культури // Література. Фольклор. Проблеми поетики: Зб. наук. праць: у 2-х частинах. – К.: Акцент, 2004. – Ч.2: Питання менталітету в українській літературі. – Вип.18. – С.256-269.
- Колоїз 2000* – **Колоїз Ж.В.** Контамінація як різновид фраземної деривації // Вісник Харківського ун-ту: Серія: Філологія. – Харків, 2000. – №491. – С.328-333.
- Колоїз 2002б* – **Колоїз Ж.В.** Лексичні okazіоналізми як засіб створення актуалізованого контексту // Рідний край. – 2002. – №1(6). – С.30-34.
- Колоїз, Малюга 2001* – **Колоїз Ж.В., Малюга Н.М.** Каламбур як засіб забезпечення okazіональної експресії // Науковий вісник Чернівецького ун-ту: Слов'янська філологія. – Чернівці: Рута, 2001. – Вип.119. – С.38-44.
- Колоїз 2001* – **Колоїз Ж.В.** Okazіональна мовотворчість В.Стуса (словотвірний та функціонально-стилістичний аспекти) // Вісник Харківського ун-ту: Серія: Філологія. – Харків, 2001. – №520. – Вип.33. – С.157-161.
- Колоїз 2002в* – **Колоїз Ж.В.** Okazіональні синтаксичні деривати (на матеріалі атрибутивних словосполучень) // Вісник Харківського ун-ту: Серія: Філологія. – Харків, 2002. – №538. – Вип.34. – С.108-114.
- Колоїз 2002г* – **Колоїз Ж.В.** Okazіональні фраземні деривати // Мандрівець. – 2002. – №6. – С.42-47.

- Колоїз 2004б* – **Колоїз Ж.В.** Порушення фразеологічних норм як один із способів інтенсифікації виразності у мові ЗМІ // Мандрівець. – 2004. – №2. – С.34-40.
- Колоїз 2003б* – **Колоїз Ж.В.** Тлумачно-словотвірний словник okazіonalізмів. – Кривий Ріг: ЯВВА, 2003. – 168с.
- Коломієць 1973* – **Коломієць В.П.** Розвиток лексики слов'янських мов у післявоєнний період. – К.: Наукова думка, 1973. – 304с.
- Колшанский 1979* – **Колшанский Г.В.** Проблемы коммуникативной лингвистики // Вопросы языкознания. – 1979. – №6. – С.51-62.
- Комлев 1969* – **Комлев Н.Г.** Компоненты содержательной структуры слова. – М.: Изд-во Московского ун-та, 1969. – 193с.
- Кондрашова 1998* – **Кондрашова О.В.** Семантика поэтического слова. – Краснодар: Изд-во Кубанского ун-та, 1998. – 260с.
- Копусь 2002* – **Копусь О.А.** Перифрастичні okazіonalізми у творах О.Гончара: дериваційний аспект // Південний архів: Зб. наук. праць: Філологічні науки. – Херсон, 2002. – Вип. XIV. – С.211-214.
- Коробова 1989* – **Коробова М.М.** Глаголы несовершенного вида с непарновидовыми значениями и их лексическая характеристика // Слово и грамматические законы языка: Глагол. – М.: Наука, 1989. – С.248-292.
- Король 1985* – **Король Т.В.** Об экстралингвистических условиях актуализации внутренней логико-семантической валентности при образовании лексических инноваций // Неологизмы в лексике, грамматике и фонетике: Сб. научн. тр. – Рига: Изд-во Латвийского ун-та, 1985. – С.80-85.
- Король 1968* – **Король Т.В.** Окказионализмы как разновидность неологизмов и возможность их классификации // Проблемы лингвистики и зарубежной литературы: Ученые записки. – Рига: Знатье, 1968. – С.49-59.
- Косериу 1963* – **Косериу Э.** Синхрония, диахрония и история: Пер. с исп. // Новое в лингвистике. – М.: Изд-во иностранной л-ры, 1963. – С.143-343.
- Космеда 2001* – **Космеда Т.А.** Аксиологічні аспекти прагмалінгвістики: засоби вираження категорії оцінки в українській та російській мовах: Автореф. дис. ... д-ра філол. наук: 10.02.01, 10.02.02 / Харківський пед. ун-т ім. Г.Сковороди. – Харків, 2001. – 32с.
- Косовский 1969* – **Косовский Б.И.** Общее языкознание. – Минск: Изд-во Белорусского ун-та, 1969. – 107с.
- Костомаров 1993* – **Костомаров В.Г.** Русский язык в иноязычном потоке // Русский язык за рубежом. – 1993. – №2. – С.58-64.
- Костомаров 1999* – **Костомаров В.Г.** Языковой вкус эпохи: Из наблюдений над речевой практикой масс-медиа. – СПб: Златоуст, 1999. – 319с.
- Костусяк 2002* – **Костусяк Н.М.** Категорія ступенів порівняння прикметників і прислівників. – Луцьк: Вежа, 2002. – 179с.
- Котелова 1978* – **Котелова Н.З.** Первый опыт лексикографического описания русских неологизмов // Новые слова и словари новых слов. – Л.: Наука, 1978. – С.5-27.
- Коць 1997* – **Коць Т.А.** Функціональний аспект лексичної норми в засобах масової інформації (на матеріалі газет 90-х років ХХ століття): Автореф. дис. ... канд. філол. наук: 10.02.01 / Інститут української мови НАН України.

– К., 1997. – 16с.

Кочерган 2000 – **Кочерган М.П.** Вступ до мовознавства: Підручник. – К.: Академія, 2000. – 368с.

Кочерган 2003 – **Кочерган М.П.** Загальне мовознавство: Підручник. – К.: Академія, 2003. – 464с.

Кочерган 1984 – **Кочерган М.П.** Лексична сполучуваність і семна структура слова // Мовознавство. – 1984. – №1. – С.25-32.

Кочерган 1980 – **Кочерган М.П.** Слово і контекст: Лексична сполучуваність і значення слова. – Львів: Вища школа, 1980. – 184с.

Кравченко 1996 – **Кравченко А.В.** Язык и восприятие: Когнитивные аспекты языковой категоризации. – Иркутск: Изд-во Иркутского ун-та, 1996. – 160с.

Красиков 1986 – **Красиков Ю.В.** Некоторые аспекты генеративной деривации // Деривация и семантика: Слово – предложение – текст: Межвуз. сб. научн. тр. – Пермь: Изд-во Пермского ун-та, 1986. – С.150-159.

Красильникова 1989 – **Красильникова Е.В.** К соотношению словообразования и словоизменения // Проблемы структурной лингвистики 1985-1987. – М.: Наука, 1989. – С.27-47.

Красинянский 1989 – **Красинянский В.В.** О развитии сложного эпитета в художественной речи // Проблемы структурной лингвистики 1985-1987. – М.: Наука, 1989. – С.206-220.

Кривенко 1996 – **Кривенко Б.В.** Семантический окказионализм или окказиональная семантика? // Семантика языковых единиц: Доклады V Междунар. научн. конф. – М.: Ф-ра, обр-ие и наука, 1996. – Т.1. – С.72-75.

Кромптон 1998 – **Кромптон А.** Мастерская рекламного текста. – М.: Довгань, 1998. – 221с.

Кротевич, Родзевич 1957 – **Кротевич Є.В., Родзевич Н.С.** Словник лінгвістичних термінів. – К.: АН УРСР, 1957. – 236с.

Кротевич 1959 – **Кротевич Е.В.** О связях слов. – Львов: Изд-во Львовского ун-та, 1959. – 62с.

КСУЛМ 1951 – **Курс сучасної української літературної мови** / За заг. ред. Л.А.Булаховського. – К.: Рад. школа, 1951. – Т.1. – С.68-103.

Кубрякова 1974 – **Кубрякова Е.С.** Деривация, транспозиция, конверсия // Вопросы языкознания. – 1974. – №5. – С.64-76.

Кубрякова 1986 – **Кубрякова Е.С.** Номинативный аспект речевой деятельности. – М.: Наука, 1986. – 157с.

Кубрякова, Панкрац 1982 – **Кубрякова Е.С., Панкрац Ю.Г.** О типологии процессов деривации // Теоретические аспекты деривации: Межвуз. сб. научн. тр. – Пермь: Изд-во Пермского ун-та, 1982. – С.7-20.

Кубрякова 1976 – **Кубрякова Е.С.** Теория мотивации и определения степеней мотивированности производного слова // Актуальные проблемы русского словообразования: Сб. научн. тр. – Ташкент, 1976. – Т.174. – С.285-292.

Кубрякова 1981 – **Кубрякова Е.С.** Типы языковых значений: Семантика производного слова. – М.: Наука, 1981. – 199с.

Кубрякова 1978 – **Кубрякова Е.С.** Части речи в ономаσιологическом освещении. – М.: Наука, 1978. – 115с.

- Куглер 2003* – **Куглер Н.А.** Некоторые вопросы происхождения и функционирования неологизмов в современном русском языке // Лексико-граматичні інновації в сучасних слов'янських мовах: Матеріали Всеукр. наук. конф. – Дніпропетровськ: Економіка, 2003. – С.14-16.
- Кудрявцева, Дорофеева 2003* – **Кудрявцева Л.А., Дорофеева Е.Н.** Окказиональное словопроизводство в современных массмедийных текстах // Лексико-граматичні інновації в сучасних слов'янських мовах: Матеріали Всеукр. наук. конф. – Дніпропетровськ: Економіка, 2003. – С.19-23.
- Кудрявцева 1992* – **Кудрявцева Л.А.** Моделирование динамики словарного состава (на материале лексических новаций русского языка): Автореф. дис. ... д-ра филол. наук: 10.02.19/ Киевский гос. ун-т им. Т.Шевченко. – К., 1992. – 46с.
- Кузнецов 1986* – **Кузнецов А.М.** От компонентного анализа к компонентному синтезу. – Л.: Наука, 1986. – 125с.
- Кузнецова 1986* – **Кузнецова А.И.** Глубина слова как фактор, регулирующий процессы образования новых слов (на материале русского языка) // Деривация и семантика: Слово – предложение – текст: Межвуз. сб. научн. тр. – Пермь: Изд-во Пермского ун-та, 1986. – С.43-50.
- Кузнецова 1982* – **Кузнецова Э.В.** Лексикология русского языка. – М.: Высшая школа, 1982. – 151с.
- Кулаева 1999* – **Кулаева Е.В.** Словообразовательные средства обеспечения запоминаемости рекламного текста (на материале англоязычной журнальной рекламы) // Английский лексикон и дискурс: когнитивный и прагматический аспекты: Сб. науч. тр. – М., 1999. – Вып.448. – С.66-80.
- Кунин 1970* – **Кунин А.В.** Английская фразеология. – М.: Высшая школа, 1970. – 344с.
- Кунин 1977* – **Кунин А.В.** Замена компонентов фразеологизмов как стилистический прием // Иностранный язык в школе. – 1977. – №2. – С.21-25.
- Курилович 1962* – **Курилович Е.** Очерки по лингвистике: Сб. статей. – М.: Изд-во иностранной л-ры, 1962. – 456с.
- Лазарева 1986* – **Лазарева Э.А.** Метафорическое значение как результат семантической деривации // Деривация и семантика: Слово – предложение – текст: Межвуз. сб. научн. тр. – Пермь: Изд-во Пермского ун-та, 1986. – С.118-126.
- Ларин 1974* – **Ларин Б.А.** Эстетика слова и язык писателя. – Л.: Изд-во художественной л-ры, 1974. – 284с.
- Лебедева 1976* – **Лебедева Н.В.** О лингвистических параметрах единиц поэтического синтаксиса // Исследования по стилистике. – Пермь, 1976. – Вып.5. – С.3-20.
- Левашов 1978а* – **Левашов Е.А.** Лексико-фразеологические и семантические новообразования: Указатель литературы, изданной в СССР на русском языке с начала 20-х годов XX века и до 1975 года // Новые слова и словари новых слов. – Л.: Наука, 1978. – С.167-183.
- Левашов 1978б* – **Левашов Е.А.** Словари новых слов (краткий обзор)// Новые слова и словари новых слов. – Л.: Наука, 1978. – С.27-36.
- Левицкий 1982* – **Левицкий В.В.** Семантическая деривация: универсальность

или специфичность? // Теоретические аспекты деривации: Межвуз. сб. научн. тр. – Пермь: Изд-во Пермского ун-та, 1982. – С.53-62.

Левицкий 1990 – **Левицкий Ю.А.** О производстве и воспроизводстве единиц языка // Деривация в речевой деятельности: Межвуз. сб. научн. тр. – Пермь: Изд-во Пермского ун-та, 1990. – С.10-15.

Левченко 1861 – **Левченко М.** Заметки о русинской терминологии // Основа. – 1861. – №7. – С.184-185.

Леонова 1983 – **Леонова М.В.** Сучасна українська літературна мова: Морфологія. – К.: Вища школа, 1983. – 264с.

Леонтьев 1965 – **Леонтьев А.А.** Аналитические формы и проблема „единства слова” // Аналитические конструкции в языках различных типов. – М.-Л.: Наука, 1965. – С.94-99.

Леонтьев 1969 – **Леонтьев А.А.** Язык, речь, речевая деятельность. – М.: Просвещение, 1969. – 214с.

Лесюк 1987 – **Лесюк М.П.** Транспозиція, мутація та модифікація значення твірного слова // Мовознавство. – 1987. – №3. – С.34-39.

Лисецька 2004 – **Лисецька Н.І.** Фразеологічні інновації в сучасній німецькій мові: когнітивний та функціональний аспекти: Автореф. дис. ...канд. філол. наук: 10.02.04/ Львівський ун-т ім. І.Франка. – Львів, 2004. – 20с.

Лисиченко 1977 – **Лисиченко Л.А.** Лексикологія сучасної української мови: Семантична структура слова. – Харків: Вид-во Харківського ун-ту, 1977. – 114с.

Литвинова 1987 – **Литвинова М.Н.** Деривационные процессы при переводе метафоры // Деривация и история языка Межвуз. сб. научн. тр. – Пермь: Изд-во Пермского ун-та, 1987. – С.110-121.

Лопатин 1973 – **Лопатин В.В.** Рождение слова: Неологизмы и окказиональные образования. – М.: Наука, 1973. – 151с.

Лопатин 1976 – **Лопатин В.В.** Русская словообразовательная морфемика (проблемы и принципы описания): Автореф. дис. ... д-ра филол. наук: 10.02.01/ Институт русского языка АН СССР. – М., 1976. – 51с.

Лопатин 1989 – **Лопатин В.В.** Словоизменительные типы и их лексическое наполнение (продуктивность в морфологии)// Слово и грамматические законы языка: Имя. – М.: Наука, 1989. – С.3-58.

Лопатин 1978 – **Лопатин В.В.** Суффиксальная универбация и смежные явления в сфере образования новых слов // Новые слова и словари новых слов. – Л.: Наука, 1978. – С.72-81.

Лопатин, Улуханов 1969 – **Лопатин В.В., Улуханов И.С.** К соотношению единиц словообразования и морфологии // Единицы разных уровней грамматического строя языка и их взаимодействие. – М.: Наука, 1969. – С.119-132.

Лосев 1989 – **Лосев А.Ф.** В поисках построения общего языкознания как диалектической системы // Теория и методология языкознания: Методы исследования языка. – М.: Наука, 1989. – С.5-33.

Лосев 1983 – **Лосев А.Ф.** О понятии языковой валентности // Языковая структура: Учебное пособие. – М., 1983. – С.131-143.

Лотман 1971 – **Лотман Ю.М.** Анализ поэтического текста. –

Л.: Просвещение, 1971. – 272с.

Лузина 1989 – **Лузина Л.Г.** Прагматика стиля: теоретический аспект // Проблемы структурной лингвистики 1985-1987. – М.: Наука, 1989. – С.62-73.

Лыков 1972a – **Лыков А.Г.** Можно ли окказиональное слово называть неологизмом? // Русский язык в школе. – 1972. – №2. – С.85-89.

Лыков 1977 – **Лыков А.Г.** Окказионализм и языковая норма // Грамматика и норма. – М.: Наука, 1977. – С. 62-83.

Лыков 1971 – **Лыков А.Г.** Окказиональное слово как лексическая единица речи // Филологические науки. – 1971. – №5. – С.70-81.

Лыков 1972б – **Лыков А.Г.** Русское окказиональное слово: Автореф. дис. ... д-ра филол. наук: 10.02.02 / Институт русского языка АН СССР. – М., 1972. – 60с.

Лыков 1976 – **Лыков А.Г.** Современная русская лексикология (русское окказиональное слово). – М.: Высшая школа, 1976. – 119с.

ЛЭС 1990 – **Лингвистический энциклопедический словарь.** – М.: Советская энциклопедия, 1990. – 683с.

Львова 1980 – **Львова Э.Л.** Новообразование в прозе Ю.М.Нагина // Русская речь. – 1980. – №1. – С.47-52.

Магазаник 1978 – **Магазаник Э.Б.** Ономапозэтика, или „Говорящие имена” в литературе. – Ташкент: Фан, 1978. – 145с.

Мазурик 2002a – **Мазурик Д.В.** Інноваційні процеси в лексиці сучасної української літературної мови (90-і роки ХХ ст.): Автореф. дис. ... канд. філол. наук: 10.02.01 / Львівський ун-т ім. І.Франка. – Львів, 2002. – 21с.

Мазурик 2002б – **Мазурик Д.В.** Нове в українській лексиці: Словник-довідник. – Львів: Світ, 2002. – 130с.

Мазурик 2000a – **Мазурик Д.В.** Поетичні оказіоналізми: традиція і сучасність // Культура слова. – К., 2000. – №55-56. – С.45-51.

Мазурик 2000б – **Мазурик Д.В.** Сучасні тенденції в оновленні лексики української літературної мови // Вісник Львівського ун-ту: Серія філологічна. – Львів, 2000. – Вип.29. – С.177-183.

Маковский 1977 – **Маковский М.М.** Необходимость и свобода в лексико-семантических преобразованиях // Вопросы языкознания. – 1977. – №3. – С.55-72.

Максимов 1977 – **Максимов В.И.** Структура и членение слова. – Л.: Изд-во Ленинградского ун-та, 1977. – 147с.

Малажай 1980 – **Малажай Г.М.** Сучасна беларуская мова: Перыфразы. – Мінск: Вышэйшая школа, 1980. – 95с.

Малеева 1983 – **Малеева М.С.** Лексическая и синтаксическая объективация знания в словообразовательном контексте. – Воронеж: Изд-во Воронежского ун-та, 1983. – 127с.

Малкина 1971 – **Малкина Н.М.** К вопросу о семантических неологизмах (на материале французского языка) // Известия Воронежского пед. ин-та. – Воронеж, 1971. – Т.111. – С.25-29.

Мальцева 1978 – **Мальцева И.И.** Сложные слова с первым компонентом *все-* в современном русском языке // Новые слова и словари новых слов. – Л.: Наука, 1978. – С.106-117.

- Мальцева, Молотков, Петрова 1975* – **Мальцева И.М., Молотков А.И., Петрова З.М.** Лексические новообразования в русском языке XVIII в. – Л.: Наука, 1975. – 371с.
- Мартине 1963* – **Мартине А.** Основы общей лингвистики: Пер. с фр.// Новое в лингвистике. – М.: Изд-во иностранной л-ры, 1963. – Вып. III. – С.366-566.
- Мартинцова 1987* – **Мартинцова О.** Оказиональные слова в сопоставительном аспекте // Сопоставительное изучение словообразования славянских языков. – М.: Наука, 1987. – С.170-173.
- Маслова 1991* – **Маслова В.А.** Параметры экспрессивности текста // Человеческий фактор в языке: языковые механизмы экспрессивности. – М.: Наука, 1991. – С.179-205.
- Матвеева 1990* – **Матвеева Т.В.** Функциональные стили в аспекте текстовых категорий: Синхронно-сопоставительный очерк. – Свердловск: Изд-во Уральского ун-та, 1990. – 172с.
- Матезиус 1967* – **Матезиус В.** О необходимости стабильности литературного языка: Пер. с чешск.// Пражский лингвистический кружок/ Под ред. Н.А.Кондрашова. – М.: Прогресс, 1967. – С.378-393.
- Мацько, Сидоренко, Мацько 2003* – **Мацько Л.І., Сидоренко О.М., Мацько О.М.** Стилїстика української мови. – К.: Вища школа, 2003. – 462с.
- Мацько 2000* – **Мацько Л.** Українська мова в кінці ХХ ст.(зміни в лексиці) // Дивослово. – 2000. – №4. – С.15-20.
- МБСУМ 1975* – **Морфологічна будова сучасної української мови.** – К.: Наукова думка, 1975. – 207с.
- Мельничук 1964* – **Мельничук А.С.** О природе лингвистического знака // Теоретические проблемы современного советского языкознания. – М.: Наука, 1964. – С.135-140.
- Мехович 1986* – **Мехович Т.А.** Лингвистические особенности детской речи (на материале словообразования) // Функционирование языка и норма: Межвуз. сб. научн. тр. – Горький, 1986. – С.65-69.
- Мехович 1983* – **Мехович Т.А.** Материалы к словарю детской речи (неузуальные слова). – Владивосток: ДВНЦ, 1983. – 56с.
- Мехович 1987* – **Мехович Т.А.** Номинация в детской речи // Словообразовательная номинация в терминосистемах и норме: Сб. науч. тр. – Владивосток: ДВО АН СССР, 1987. – С.82-87.
- Мецлер 1990* – **Мецлер А.А.** Прагматика коммуникативных единиц. – Кишинев: Штиинца, 1990. – 102с.
- Мечковская 1983* – **Мечковская Н.Б.** Язык как исторически изменяющееся явление // Общее языкознание: Учебник / Под ред. А.Е. Супруна. – Минск: Вышэйшая школа, 1983. – С.335-422.
- Мешков 1975* – **Мешков О.Д.** Пополнение словарного состава английского языка путем словосложения в 60-70-е годы XX в. // Иностранный язык в школе. – 1975. – №2. – С.18-24.
- Мещанинов 1987* – **Мещанинов И.И.** Соотношение логических и грамматических категорий // Общее языкознание: Хрестоматия/ Под ред. А.Е. Супруна. – Минск: Вышэйшая школа, 1987. – С.133-139.
- Мещанинов 1978* – **Мещанинов И.И.** Члены предложения и части речи. –

Л.: Наука, 1978. – 387с.

Милославский 1981 – **Милославский И.Г.** Морфологические категории современного русского языка. – М.: Просвещение, 1981. – 254с.

Мирлис 1976 – **Мирлис А.И.** Словотворчество писателей-фантастов // Русская речь. – 1976. – №6. – С. 42-46.

Миськевич 1977 – **Миськевич Г.И.** К вопросу о норме в словообразовании // Грамматика и норма. – М.: Наука, 1977. – С.42-61.

Миськевич, Чельцова 1970 – **Миськевич Г.И., Чельцова Л.К.** Новые слова, их принятие и нормативная оценка (проблема новых слов в культурно-речевом аспекте)// Актуальные проблемы культуры речи. – М.: Наука, 1970. – С.243-276.

Михайленко 1987 – **Михайленко В.А.** Синтаксическая деривация в диахроническом аспекте (на материале косвенных высказываний в немецком языке) // Деривация и история языка: Межвуз. сб. научн. тр. – Пермь: Изд-во Пермского ун-та, 1987. – С.10-22.

Михайлов 1989 – **Михайлов М.А.** Речевая номинация и выделяемость морфем. – Красноярск: Изд-во Красноярского ун-та, 1989. – 162с.

Мишланов 1984 – **Мишланов В.А.** Генезис и деривация синтаксических конструкций (о становлении относительного подчинения в русском языке) // Деривация и текст: Межвуз. сб. научн. тр. – Пермь: Изд-во Пермского ун-та, 1984. – С.63-78.

Мінчак 2003 – **Мінчак Г.Б.** Конотативна семантика сучасних ідеологічно забарвлених номінативних одиниць (на матеріалі української преси 90-х років ХХ ст.): Автореф. дис. ... канд. філол. наук: 10.02.01 / Інститут української мови НАН України. – К., 2003. – 21с.

Мова 1980 – **Мова і процеси суспільного розвитку/** За ред. В.М.Русанівського. – К., 1980. – 210с.

Могила 2003 – **Могила С.** Словосполучення в мові сучасної преси: стандарт і експресія // Лінгвістичні студії: Зб. наук. праць. – Донецьк: Вид-во Донецького ун-ту, 2003. – С.615-619.

Мокиенко 1989 – **Мокиенко В.М.** Славянская фразеология. – М.: Высшая школа, 1989. – 288с.

Морфемна 1979 – **Морфемна** структура слова. – К.: Наукова думка, 1979. – 334с.

Москаленко 1961 – **Москаленко А.А.** Нарис історії української лексикографії. – К.: Рад. школа, 1961. – 162с.

Москвин 2000 – **Москвин В.П.** Стилистические фигуры и стилистические средства: перспективы классификации // Коммуникативно-прагматическая семантика: Сб. науч. тр. – Волгоград: Перемена, 2000. – С.55-69.

Мыркин 1998 – **Мыркин В.Я.** Всегда ли языковая норма соотносится с языковой системой? // Филологические науки. – 1998. – №3. – С.22-30.

Мукаржовский 1967 – **Мукаржовский Я.** Литературный язык и поэтический язык: Пер. с чешск.// Пражский лингвистический кружок/ Под ред. Н.А.Кондрашова. – М.: Прогресс, 1967. – С.406-431.

Мурзин 1987 – **Мурзин Л.Н.** Деривация в синхронном и диахронном аспектах // Деривация и история языка: Межвуз. сб. научн. тр. – Пермь:

Изд-во Пермского ун-та, 1987. – С.4-10.

Мурзин 1990 – **Мурзин Л.Н.** Лингвистическое моделирование и деривация в речевой деятельности // Деривация в речевой деятельности: Межвуз. сб. научн. тр. – Пермь: Изд-во Пермского ун-та, 1990. – С.4-10.

Мурзин 1982 – **Мурзин Л.Н.** О деривационных механизмах текстообразования // Теоретические аспекты деривации: Межвуз. сб. научн. тр. – Пермь: Изд-во Пермского ун-та, 1982. – С.20-29.

Мурзин 1984 – **Мурзин Л.Н.** Основы дериватологии: Конспект лекций. – Пермь: Изд-во Пермского ун-та, 1984. – 56с.

Мурзин, Плясунова 1984 – **Мурзин Л.Н., Плясунова С.Ф.** Деривация и ее экспликация в тексте // Деривация и текст: Межвуз. сб. научн. тр. – Пермь: Изд-во Пермского ун-та, 1984. – С.112-125.

Мурзин 1974 – **Мурзин Л.Н.** Синтаксическая деривация. – Пермь: Изд-во Пермского ун-та, 1974. – 170с.

Мурзин, Штерн 1991 – **Мурзин Л.Н., Штерн А.С.** Текст и его восприятие. – Свердловск: Изд-во Уральского ун-та, 1991. – 172с.

Муромцева 1985 – **Муромцева О.Г.** Розвиток лексики української літературної мови в другій половині XIX – на початку XX ст. – Харків: Вища школа, 1985. – 152с.

Мусатова 2006 – **Мусатова Е.А.** Увеличение семантического объема лексем как активный процесс семантической деривации // Східнослов'янська філологія: Зб. наук. праць. – Горлівка: Вид-во ГДПШМ, 2006. – Вип.7: Мовознавство. – С.181-190.

Наер 1991 – **Наер В.Л.** О социальном и личностном статусе адресата в художественном тексте // Индивидуальное и социальное в текстообразовании: Сб. науч. тр. – М., 1991. – Вып.376. – С.4-9.

Назаренко 1989 – **Назаренко Л.Ю.** До питання про видозміни форми фразеологічних одиниць // Мовознавство. – 1989. – №4. – С.59-62.

Намитокова 1986 – **Намитокова Р.Ю.** Авторские неологизмы: словообразовательный аспект. – Ростов-на-Дону: Изд-во Ростовского ун-та, 1986. – 154с.

Наркевіч 2000 – **Наркевіч А.І.** Слоўнік мовы папаўняецца // Беларуская мова і мовазнаўства на рубяжы III тысячагоддзя: Матэрыялы наук. канф., прысвечанай 70-годдзю Інстытута мовазнаўства імя Якуба Коласа НАН Беларусі. – Мінск: Права і эканоміка, 2000. – С.127-129.

Нелюба 2004 – **Нелюба А.** Лексико-словотвірні інновації (1983-2003): Словник. – Харків, 2004. – 136с.

Необходимость 1988 – **Необходимость** и случайность/ М.А. Парнюк, Е.Н. Причепий, В.В. Кизима, С.Н. Логвинов и др. – К.: Наукова думка, 1988. – 311с.

Никитевич 1984 – **Никитевич В.М.** Деривационное сочетание и номинативная системность // Деривация и текст: Межвуз. сб. научн. тр. – Пермь: Изд-во Пермского ун-та, 1984. – С.13-20.

Никитевич 1985 – **Никитевич В.М.** Основы номинативной деривации. – Минск: Вышэйшая школа, 1985. – 157с.

Никитевич 1982 – **Никитевич В.М.** Теоретические основы деривационной

грамматики: Учебное пособие по курсу „Общее языкознание”: в 2-х частях. – Гродно: Изд-во Гродненского ун-та 1982. – Ч.1: Словообразование и деривационная грамматика. – 94с.

Никитевич 1993 – **Никитевич В.М.** Теоретические основы деривационной грамматики: Учебное пособие по курсу „Общее языкознание”: в 2-х частях. – Гродно: Изд-во Гродненского ун-та 1993. – Ч.2: Грамматика и деривационная грамматика. – 84с.

Никитина 1972 – **Никитина Л.К.** Окказиональные слова и способы их образования (на материале современной поэтической речи) // Актуальные проблемы русского словообразования: Материалы республ. научн. конф. – Самарканд, 1972. – С.190-198.

Никитина 1986 – **Никитина Ф.А.** Сложные слова и аналогия // Актуальные вопросы дериватологии и дериватографии: Сб. науч. тр. – Владивосток: ДВНЦ АН СССР, 1986. – С.89-99.

Никитин 1988 – **Никитин М.В.** Основы лингвистической теории значения. – М.: Высшая школа, 1988. – 168с.

Никонов 2000 – **Никонов В.М.** Коннотативное слово (фразема) в языке и прагматико-коммуникативном акте // Коммуникативно-прагматическая семантика: Сб. науч. тр. – Волгоград: Перемена, 2000. – С.82-95.

Новиков 1983 – **Новиков А.И.** Семантика текста и ее формализация. – М.: Наука, 1983. – 215с.

Новиков 2002 – **Новиков А.Л.** О контекстуальном смысле слова // Филологические науки. – 2002. – №5. – С.82-89.

Новиков 1982 – **Новиков Л.А.** Семантика русского языка. – М.: Высшая школа, 1982. – 272с.

Новоселова 1986 – **Новоселова А.Г.** Окказиональные и потенциальные слова в публицистике (на материале произведений 1965-1985 годов): Автореф. дис. ... канд. филол. наук: 10.02.02 / Киевский ун-т им. Т.Шевченко. – К., 1986. – 24с.

Новоселова 2006 – **Новоселова А.Г.** Семантико-стилистические особенности префиксальных речевых новообразований (на материале современной публицистики) // Східнослов'янська філологія: Зб. наук. праць. – Горлівка: Вид-во ГДПШМ, 2006. – Вип.8: Мовознавство. – С.155-162.

Огієнко 1995 – **Огієнко І.І.** Історія української літературної мови. – К.: Либідь, 1995. – 294с.

Огієнко 1939 – **Огієнко І.І.** Смілі новотвори сучасних письменників // Рідна мова. – 1939. – Ч.7-8(79-80). – С.333-338.

Олексенко 2006 – **Олексенко В.П.** Інноваційні композитні утворення: лінгвістичний статус // Східнослов'янські мови в їх історичному розвитку: Зб. наук. праць. – Запоріжжя, 2006. – С.100-107.

Олійник 1969 – **Олійник І.С.** Основні засоби творення художніх неологізмів П.Г.Тичини // Питання словотвору східнослов'янських мов: Матеріали міжвуз. республ. наук. конф. – К.: Наукова думка, 1969. – С.150-152.

Омельченко 1980 – **Омельченко Л.Ф.** Телескопия – один из малоизученных способов глаголообразования современного английского языка // Филологические науки. – 1980. – №5. – С.66-71.

- Орловская 1978* – **Орловская Л.Я.** Окказиональная фразеологическая деривация // Инновации на разных языковых уровнях: Республиканский межвуз. сб. науч. тр. – Рига: Изд-во Латвийского ун-та, 1978. – С.40-50.
- Османова 1991* – **Османова Т.** Структурно-семантические свойства фразеологических новообразований современного русского языка // Вестник Ленинградского ун-та: Серия 2: История языкознания. – 1991. – Вып.4. – С.97-99.
- Остин 1986* – **Остин Дж. Л.** Слово как действие // Новое в зарубежной лингвистике: Теория речевых актов. – М.: Прогресс, 1986. – Вып.17. – С. 22-129.
- Павленко 2000* – **Павленко Л.** Оказіональні номінації осіб у мові української газетної публіцистики // Вісник Харківського ун-ту: Серія: Філологія. – Харків, 2000. – Вип.491. – С.287-290.
- Павленко 1983* – **Павленко Л. П.** Складні іменники-оказіоналізми в поетичному контексті // УМЛШ. – 1983. – №8. – С.33-34.
- Павлов 1985* – **Павлов В.М.** Понятие лексемы и проблема отношений синтаксиса и словообразования. – Л.: Наука, 1985. – 300с.
- Паламарчук 1978* – **Паламарчук Л.С.** Українська радянська лексикографія: Питання історії, теорії та практики. – К.: Наукова думка, 1978. – 203с.
- Панасюк 1973* – **Панасюк А.Т.** К вопросу об экспрессии как лингвистической категории // Вестник Московского ун-та: Серия 9: Филология. – М., 1973. – №6. – С.29-38.
- Пауль 1960* – **Пауль Г.** Принципы истории языка // История языкознания XIX-XX веков в очерках и извлечениях: в 2-х частях/ Сост. В.А Звегинцев. – М.: Изд-во иностранной л-ры, 1960. – Ч.1. – С.165-183.
- Пашко 1994* – **Пашко Л.В.** Структурно-семантична та стилістична характеристика авторських неологізмів у творах О.Т.Гончара: Автореф. дис. ... канд. філол. наук: 10.02.02/ Харківський ун-т. – Харків, 1994. – 20с.
- Петров 1972* – **Петров Ю.А.** Логическая функция категорий диалектики. – М.: Высшая школа, 1972. – 271с.
- Печерица 1973* – **Печерица И.Ф.** Окказиональный эллипсис фразеологических единиц в немецком языке // Вопросы романо-германского языкознания. – Челябинск, 1973. – Вып.4. – С.65-66.
- Пилинський 1976* – **Пилинський М.М.** Мовна норма і стиль. – К.: Наукова думка, 1976. – 288с.
- Плотникова 1970* – **Плотникова Г.Н.** Образование по случаю: новые слова // Русская речь. – 1970. – №1. – С.53-56.
- Плотников 1983* – **Плотников Б.А.** Грамматические и логические категории // Общее языкознание: Учебник/ Под ред. А.Е. Супруна. – Минск: Вышэйшая школа, 1983. – С.114-116.
- Плотников 1984* – **Плотников Б.А.** Основы семасиологии. – Минск: Вышэйшая школа, 1984. – 223с.
- Плотников 1989* – **Плотников Б.А.** О форме и содержании в языке. – Минск: Вышэйшая школа, 1989. – 253с.
- Полюга 1995* – **Полюга Л.М.** Взаємозумовленість лексико-семантичних явищ // Українська історична та діалектна лексика: Зб. наук. праць. –

К.: Наукова думка, 1995. – Вип.2. – С.104-110.

Полюга 2003 – **Полюга Л.М.** Роль української лексикографії в утвердженні національної самобутності // Вісник Львівського ун-ту: Серія: Журналістика. – 2003. – Вип.23. – С.144-152.

Полюжин 1999 – **Полюжин М.М.** Функціональний і когнітивний аспекти англійського словотворення. – Ужгород: Закарпаття, 1999. – 137с.

Полякова 1986 – **Полякова Л.В.** К методике исследования словообразовательной деривации // Деривация и семантика: Слово – предложение – текст: Межвуз. сб. научн. тр. – Пермь: Изд-во Пермского ун-та, 1986. – С.13-23.

Пономарев 1987 – **Пономарев Н.Ф.** Статика и динамика в словообразовании // Деривация и история языка: Межвуз. сб. научн. тр. – Пермь: Изд-во Пермского ун-та, 1987. – С.58-64.

Пономарів 1992 – **Пономарів О.Д.** Стилїстика сучасної української мови: Підручник. – К.: Либідь, 1992. – 248с.

Попова, Стернин 1984 – **Попова З.Д., Стернин И.А.** Лексическая система языка (внутренняя организация, категориальный аппарат и приемы изучения): Учебное пособие. – Воронеж: Изд-во Воронежского ун-та, 1984. – 146с.

Попов 1996 – **Попов Р.Н.** Новые слова и словосочетания в языке современной прессы // Русский язык в школе. – 1996. – №1. – С.70-73.

Попов, Трегубович 1984 – **Попов Р.Н., Трегубович Т.П.** Текст: структура и семантика. – Минск: Вышэйшая школа, 1984. – 189с.

Постовалова 1982 – **Постовалова В.И.** Язык как деятельность: Опыт интерпретации концепции В.Гумбольдта. – М.: Наука, 1982. – 222с.

Потебня 1958 – **Потебня А.А.** Из записок по русской грамматике: в 4 томах. – М.: Учпедгиз, 1958. – Т.1-2. – 533с.

Потебня 1968 – **Потебня А.А.** Из записок по русской грамматике: в 4 томах. – М.: Просвещение, 1968. – Т.3. – 551с.

Потебня 1990 – **Потебня А.А.** Теоретическая поэтика. – М.: Высшая школа, 1990. – 342с.

Потиха 1970 – **Потиха З.А.** Современное русское словообразование. – М.: Просвещение, 1970. – 384с.

Почепцов 1987 – **Почепцов Г.Г.** Коммуникативные аспекты семантики. – К.: Вища школа, 1987. – 131с.

Прадід 1992 – **Прадід Ю.Ф.** Контаміновані фразеологізми на сторінках газет // Культура слова. – К.: Наукова думка, 1992. – Вип.13. – С.66-68.

Пришва 1977 – **Пришва Б.Г.** Засоби гумору в творах Остапа Вишні. – К.: Вища школа, 1977. – 117с.

Проблемы 1989 – **Проблемы** современной стилистики: Сб. научно-аналитических обзоров. – М., 1989. – 207с.

Проблемы 1983 – **Проблемы** текстуальной лингвистики / Под ред. В.А.Бухбиндера. – К.: Вища школа, 1983. – 175с.

Прокудина 1985 – **Прокудина О.А.** Инновации в окказиональных антропонимах персонажей // Неологизмы в лексике, грамматике и фонетике: Сб. науч. тр. – Рига: Изд-во Латвийского ун-та, 1985. – С.121-126.

Протченко 1985 – **Протченко И.Ф.** Лексика и словообразование русского языка советской эпохи: Социолингвистический аспект. – М.: Наука, 1985. – 350с.

Прохорова 1988 – **Прохорова С.М.** Функционирование окказионализмов и потенциальных слов в художественном тексте: Межведомственный сб. // Русский язык. – Минск: Университетское изд-во, 1988. – Вып.8. – С.70-78.

Прянишникова 1999 – **Прянишникова А.Д.** Об аспектах изучения системности эмотивной лексики // Английский лексикон и дискурс: когнитивный и прагматический аспекты: Сб. науч. тр. – М., 1999. – Вып.448. – С.13-22.

Равлюк 2003 – **Равлюк С.І.** Індивідуально-авторське використання аксіологічної фразеології у художньо-публіцистичних виступах // Система і структура східнослов'янських мов: Зб. наук. праць. – К.: Знання України, 2003. – С.211-216.

Радзієвська 1999 – **Радзієвська Т.В.** Комунікативно-прагматичні аспекти текстотворення: Автореф. дис. ... д-ра філол. наук: 10.02.15 / Інститут української мови НАН України. – К., 1999. – 33с.

Раевская 1973 – **Раевская Н.Н.** Очерки по стилистической грамматике современного английского языка. – К.: Изд-во Киевского ун-та, 1973. – 143с.

Рашкевич 1985 – **Рашкевич Я.К.** Неология и неография // Неологизмы в лексике, грамматике и фонетике: Сб. научн. тр. – Рига: Изд-во Латвийского ун-та, 1985. – С.126-131.

РГ 1982 – **Русская грамматика:** в 2 томах. – М.: Наука, 1982. – Т.1. – С.133-453.

Ревзина 1989 – **Ревзина О.Г.** Системно-функциональный подход в лингвистической поэтике // Проблемы структурной лингвистики 1985-1987. – М.: Наука, 1989. – С.134-152.

Ретунская 1974 – **Ретунская М.С.** Английское окказиональное словообразование (на материале имен существительных и прилагательных): Автореф. дис. ... канд. филол. наук: 10.02.04/ Горьковский ун-т им. Н.Лобачевского. – Горький, 1974. – 16с.

Рильський 1953 – **Рильський М.Т.** Праця Й.В. Сталіна „Марксизм і питання мовознавства” та проблеми мови в радянській літературі // Твори: у 3-х томах. – К.: Вид-во художньої л-ри, 1953. – Т.3: Статті. – С.63-85.

Розен 1968 – **Розен Е.В.** Некоторые уточнения понятия неологизма // Ученые записки Московского гос. пед. ин-та им. В.Ленина: Вопросы немецкой филологии. – М., 1968. – №317(8). – С.122-126.

Розен 1991 – **Розен Е.В.** Немецкая лексика: истории и современность. – М.: Высшая школа, 1991. – 96с.

Розен 1972 – **Розен Е.В.** Современные немецкие неологизмы в социолингвистическом освещении // Иностранный язык в школе. – 1972. – №2. – С.2-11.

Розенталь 1987 – **Розенталь Д.Э.** Стилистические функции неологизмов // Практическая стилистика русского языка. – М.: Высшая школа, 1987. – С.89-91.

Ройзензон, Малиновский 1974 – **Ройзензон Л.И., Малиновский Е.А.** Еще

- раз о способах трансформации фразеологических единств в языке русской художественной литературы // Актуальные проблемы лексикологии и словообразования. – Новосибирск, 1974. – Вып.3. – С.108-112.
- Рудь 1998* – **Рудь О.М.** Художньо-виражальні функції складних слів в українській поетичній мові ХХ ст.: Автореф. дис. ... канд. філол. наук: 10.02.01/ Інститут української мови НАН України. – К., 1998. – 16с.
- Русанівський 2002* – **Русанівський В.М.** Історія української літературної мови. – К.: Арт Ек, 2002. – 424с.
- Русанівський 1989* – **Русанівський В.М.** Мова в нашому житті. – К.: Наукова думка, 1989. – 111с.
- Русанівський 1988* – **Русанівський В.М.** Структура лексичної і граматичної семантики. – К.: Наукова думка, 1988. – 240с.
- Русанівський 1971* – **Русанівський В.М.** Структура українського дієслова. – К.: Наукова думка, 1971. – 316с.
- Русинов 1986* – **Русинов Н.Д.** Из чего складывается и как действует речевая норма // Функционирование языка и норма: Межвуз. сб. научн. тр. – Горький, 1986. – С.26-35.
- Рут 1992* – **Рут М.Э.** Образная номинация в русском языке. – Екатеринбург: Изд-во Уральского ун-та, 1992. – 148с.
- Рыжкина 1999* – **Рыжкина Е.В.** Когнитивный аспект узуальной и окказиональной модификации фразеологической семантики // Английский лексикон и дискурс: когнитивный и прагматический аспекты: Сб. науч. тр. – М., 1999. – Вып.448. – С.100-104.
- РЯ 1968* – **Русский язык** и советское общество: Лексика современного русского литературного языка/ Под ред. М.В.Панова. – М.: Наука, 1968. – 188с.
- РЯ 1996* – **Русский язык** конца ХХ столетия (1985-1995). – М.: Языки русской культуры, 1996. – 478с.
- Савинкина 1985* – **Савинкина Н.Б.** Пейоративное словообразование и его функционально-стилистическое своеобразие // Прагматика слова: Межвуз. сб. научн. тр. – М., 1985. – С.48-62.
- Самбуров 1987* – **Самбуров Э.А.** Взаимосвязь категорий диалектики. – М.: Наука, 1987. – 89с.
- Самойлова 1999* – **Самойлова І.А.** Процеси семантичної деривації в лексиці сучасної української літературної мови (на матеріалі неологізмів 70-90-х років ХХ ст.): Автореф. дис. ... канд. філол. наук: 10.02.01 / Інститут української мови НАН України. – К., 1999. – 16с.
- Санников 1995* – **Санников В.З.** Каламбур как семантический феномен // Вопросы языкознания. – 1995. – №3. – С. 56-69.
- Санников 1999* – **Санников В.З.** Русский язык в зеркале языковой игры. – М.: Языки русской культуры, 1999. – 541с.
- Сахарный 1989* – **Сахарный Л.В.** Введение в психолингвистику: Курс лекций. – Л.: Изд-во Ленинградского ун-та, 1989. – 184с.
- Сахарный 1972* – **Сахарный Л.В.** К многоаспектности словообразования как науки // Вопросы грамматики. – Пермь: Изд-во Пермского ун-та, 1972. – С.17-21.

Сахарный 1985 – **Сахарный Л.В.** Психолингвистические аспекты теории словообразования: Учебное пособие. – Л., 1985. – 96с.

Сахарный 1974 – **Сахарный Л.В.** Словообразование как синтаксический процесс // Проблемы структура слова и предложения. – Пермь: Изд-во Пермского ун-та, 1974. – С.3-29.

Селіванова 2004 – **Селіванова О.** Нариси з української фразеології: Психокогнітивний та етнокультурний аспекти. – К.-Черкаси, 2004. – 275с.

Семененко 2003 – **Семененко Л.А.** Виразальний потенціал придієслівних okazіональних відад'єктивних адвербіативів на **-о** у поетичному мовленні // Лексико-граматичні інновації в сучасних слов'янських мовах: Матеріали Всеукр. наук. конф. – Дніпропетровськ: Економіка, 2003. – С.246-248.

Семененко 2005 – **Семененко Л.А.** Відсубстантивні okazіональні компаративні морфостилеми у поетичному мовленні // Записки з українського мовознавства: Зб. наук. праць. – Одеса: Астропринт, 2005. – Вип.15. – С.3-11.

Семененко 1983 – **Семененко Л.П.** Виды речевого переосмысления // Прагматические аспекты функционирования языка: Сб. науч. тр. – Барнаул, 1983. – С.13-24.

Сенько 2000 – **Сенько Е.В.** Коннотативно-прагматическая динамика лексических единиц // Коммуникативно-прагматическая семантика: Сб. науч. тр. – Волгоград: Перемена, 2000. – С.70-82.

Сенько 1987 – **Сенько Е.В.** Экспрессивность новизны как особый вид экспрессивной окрашенности слова // Проблемы экспрессивной стилистики. – Ростов-на-Дону: Изд-во Ростовского ун-та, 1987. – С.137-141.

Серебряков 1973 – **Серебряков А.Н.** О некоторых сложных okazіональных словообразованиях и их стилистических функциях (по материалам прессы 60-70-х годов) // Актуальные вопросы лексики, словообразования, синтаксиса и стилистики современного русского языка. – Куйбышев, 1973. – С.94-101.

Серебряков 1975 – **Серебряков А.Н.** Словообразовательные okazіонализмы и их стилистические функции (по материалам прессы 70-х годов) // Сб. науч. тр. – Куйбышев, 1975. – Т.163. – С.79-86.

Сидельникова 1988 – **Сидельникова Г.Н.** Okказіональные словообразования и норма (на материале отыменных безаффиксальных глаголов английского языка) // Вопросы нормы и нормативности в реализации языковых средств: Межвуз. сб. научн. тр. – Горький, 1988. – С.160-165.

Сильницкий 1982 – **Сильницкий Г.Г.** Теория деривации и ее место в системе лингвистических дисциплин // Теоретические аспекты деривации: Межвуз. сб. научн. тр. – Пермь: Изд-во Пермского ун-та, 1982. – С.3-7.

Сиротинина 1980 – **Сиротинина О.Б.** Лекции по синтаксису русского языка. – М.: Высшая школа, 1980. – 142с.

Сиротинина 1986 – **Сиротинина О.Б.** Нормы устной речи // Функционирование языка и норма: Межвуз. сб. научн. тр. – Горький, 1986. – С.35-42.

Сікорська 1985 – **Сікорська З.С.** Українсько-російський словотворчий словник. – К.: Рад. школа, 1985. – 188с.

Сімович 1924 – **Сімович В.** На теми мови. – Прага-Берлін: Нова Україна,

1924. – 45с.

СІС 2000 – **Словник іншомовних слів** / Л.О.Пустовіт, О.І.Скопненко, Г.М.Сюта, Т.В.Цимбалюк / За ред. Л.О.Пустовіт. – К.: Довіра, 2000. – 1017с.

Скаб 2003 – **Скаб М.** Прагматичні функції номінацій адресата мовлення // Українська мова. – 2003. – №2. – С.71-78.

Скворцов 1970 – **Скворцов Л.И.** Норма. Литературный язык. Культура речи // Актуальные проблемы культуры речи. – М.: Наука, 1970. – С.40-103.

Скиба 2004 – **Скиба Н.** Фразеологія художнього тексту Ольги Кобилянської: питання традиції та новаторства // Літературознавчі студії. – К.: Вид-во Київського ун-ту, 2004. – С.279-283.

Склад 1984 – **Склад** і структура термінологічної лексики української мови. – К.: Наукова думка, 1984. – 194с.

Скобликова 1990 – **Скобликова Е.С.** Очерки по теории словосочетания и предложения. – Куйбышев: Изд-во Саратовского ун-та, 1990. – 142с.

Скрипник 1973 – **Скрипник Л.Г.** Фразеологія української мови. – К.: Наукова думка, 1973. – 297с.

Слинько, Гуйванюк, Кобилянська 1994 – **Слинько І.І., Гуйванюк Н.В., Кобилянська М.Ф.** Синтаксис сучасної української мови: Проблемні питання. – К.: Вища школа, 1994. – 670с.

Словарь 1996 – **Словарь** української мови: у 4-х томах/ Упоряд. з дод. власного матеріалу Б.Грінченко. – К.: Наукова думка, 1996. – Т.1-4.

Словообразование 1990 – **Словообразование.** Стилистика. Текст: Номинативные средства в текстах разных функциональных стилей. – Казань: Изд-во Казанского ун-та, 1990. – 172с.

Словотвір 1979 – **Словотвір** сучасної української мови. – К.: Наукова думка, 1979. – 406с.

Снитко 1990 – **Снитко Е.С.** Внутренняя форма номинативных единиц. – Львов: Світ, 1990. – 186с.

Снитко 1982 – **Снитко Е.С.** Деривация и ее виды в современном русском языке // Русское языкознание. – 1982. – №4. – С.84-89.

Соболева, Барченкова 1986 – **Соболева П.А., Барченкова М.Д.** О направлении производности (мотивации) // Актуальные вопросы дериватологии и дериватографии: Сб. науч. тр. – Владивосток: ДВНЦ АН СССР, 1986. – С.134-144.

Солганик 2004 – **Солганик Г.Я.** Язык современных СМИ // Журналистика и культура русской речи. – 2004. – №1. – С.3-7.

Солнцев 1971 – **Солнцев В.М.** Язык как системно-структурное образование. – М.: Наука, 1971. – 292с.

Сологуб 1991 – **Сологуб Н.М.** Мовний світ Олеся Гончара. – К.: Наукова думка, 1991. – 140с.

Сологуб 1999 – **Сологуб Н.М.** Словотворення Яра Славутича // Мовний портрет Яра Славутича. – Вінніпег: Українська вільна АН, 1999. – С.45-111.

Соскина 1980 – **Соскина С.Н.** Оказиональные образования научной фантастики (на материале английского языка): Автореф. дис. ... канд. филол. наук: 10.02.04/ Ленинградское отделение ин-та языкознания АН СССР. – Л., 1980. – 17с.

- Соскина 1990* – **Соскина С.Н.** Способы семантизации окказиональных образований в научно-фантастическом тексте // Вопросы английской контекстологии: Межвуз. сб. научн. тр. – Л.: Изд-во Ленинградского ун-та, 1990. – Вып.3. – С.68-72.
- Степанова, Фляйшер 1984* – **Степанова М.Д., Фляйшер В.** Теоретические основы словообразования в немецком языке. – М.: Высшая школа, 1984. – 264с.
- Степанова 2003* – **Степанова О.І.** Про деякі види словотворчої мотивації при семантичному словотворенні // Система і структура східнослов'янських мов: Зб. наук. праць. – К.: Знання України, 2003. – С.85-89.
- Стернин 1985* – **Стернин И.А.** Лексическое значение слова в речи. – Воронеж: Изд-во Воронежского ун-та, 1985. – 171с.
- Степанов 1975* – **Степанов Ю.С.** Основы общего языкознания. – М.: Просвещение, 1975. – 271с.
- Стернин 1997* – **Стернин И.А.** Русский язык конца XX века: Изменения в лексико-фразеологической системе // Филологические записки. – Воронеж, 1997. – Вып.9. – С.149-174.
- Стернин 1987* – **Стернин И.А.** Семантическая основа экспрессивного словоупотребления // Проблемы экспрессивной стилистики. – Ростов-на-Дону: Изд-во Ростовского ун-та, 1987. – С.133-137.
- Стефурак 2003* – **Стефурак Р.І.** Асоціативно-образний потенціал внутрішньої форми слова у поетичному тексті (на матеріалі української поезії 60-90 років XX ст.): Автореф. дис. ... канд. філол. наук: 10.02.01 / Прикарпатський ун-т ім. В.Стефаника. – Івано-Франківськ, 2003. – 24с.
- Стефурак 2002* – **Стефурак Р.** Внутрішня форма слова – конститутивний елемент семантики оказіоналізму // Південний архів: Зб. наук. праць: Філологічні науки. – Херсон, 2002. – Вип. XIV. – С.245-148.
- Стивенсон 1985* – **Стивенсон Ч.** Некоторые прагматические аспекты значения // Новое в зарубежной лингвистике: Лингвистическая прагматика. – М.: Прогресс, 1985. – Вып. XVI. – С.129-155.
- Стилистика 1987* – **Стилистика** русского языка: Жанрово-коммуникативный аспект стилистики текста / Под ред. А.Н.Кожина. – М.: Наука, 1987. – 238с.
- Стилістика 1990* – **Стилістика** української мови: Зб. наук. праць. – К.: КДПІ, 1990. – 106с.
- Стишов 1990* – **Стишов О.А.** Відфраземні деривати-неологізми в сучасній українській мові // Мовознавство. – 1990. – №2. – С.64-66.
- Стишов 2003а* – **Стишов О.А.** Динамічні процеси в лексико-семантичній системі та в словотворі української мови кінця XX ст. (на матеріалі мови засобів масової інформації): Автореф. дис. ... д-ра філол. наук: 10.02.01 / Інститут мов-тва ім. О.Потебні НАН України. – К., 2003 – 35с.
- Стишов 1992* – **Стишов О.А.** Індивідуально-авторські відфраземи у сучасній періодиці // Культура слова. – К., 1992. – Вип.43. – С.23-48.
- Стишов 1999* – **Стишов О.А.** Лексичні й стилістичні неологізми в ЗМІ з погляду мовної культури // Культура слова. – К., 1999. – Вип.52. – С.3-12.
- Стишов 2001* – **Стишов О.А.** Оказіоналізми у мові сучасних мас-медіа //

Культура слова. – К., 2001. – Вип.59. – С.72-78.

Стишов 2000 – **Стишов О.А.** Семантична деривація // Наукові записки Вінницького державного пед. ун-ту ім. М.Коцюбинського: Серія: Філологія. – Вінниця, 2000. – №2. – С.60-66.

Стишов 2003б – **Стишов О.А.** Українська лексика кінця ХХ століття (на матеріалі мови засобів масової інформації): Монографія. – К.: Вид. центр КНЛУ, 2003. – 388с.

Столнейкер 1985 – **Столнейкер Р.С.** Прагматика // Новое в зарубежной лингвистике: Лингвистическая прагматика. – М.: Прогресс, 1985. – Вып.ХVI. – С.419-439.

Стриженко 1983 – **Стриженко А.А.** Прагматическая ориентация рекламы // Прагматические аспекты функционирования языка: Сб. науч. тр. – Барнаул, 1983. – С.71-83.

Струганець 2002 – **Струганець Л.** Динаміка лексичних норм української літературної мови ХХ століття. – Тернопіль: Астон, 2002. – 352с.

Стругова 1987 – **Стругова Е.В.** К проблеме семантической деривации (о регулярной многозначности в японском языке) // Язык и культура: Новое в японской филологии. – М.: Изд-во Московского ун-та, 1987. – С.68-74.

Сузанович 1975 – **Сузанович В.Б.** Окказионализмы в произведениях Всеволода Иванова // Ученые записки Ташкентского пед. ин-та. – Ташкент, 1975. – Т.143: Актуальные проблемы русского словообразования. – №1. – С.147-152.

СУЛМ 1973а – **Сучасна українська літературна мова: Лексика і фразеологія** / За заг. ред. І.К.Білодіда. – К.: Наукова думка, 1973. – 438с.

СУЛМ 1969 – **Сучасна українська літературна мова: Морфологія** / За заг. ред. І.К.Білодіда. – К.: Наукова думка, 1969. – 583с.

СУЛМ 2002 – **Сучасна українська літературна мова: Підручник** / За заг. ред. А.П.Грищенка. – К.: Вища школа, 2002. – 439с.

СУЛМ 1972 – **Сучасна українська літературна мова: Синтаксис** / За заг. ред. І.К.Білодіда. – К.: Наукова думка, 1972. – 515с.

СУЛМ 1973б – **Сучасна українська літературна мова: Стилїстика** / За заг. ред. І.К.Білодіда. – К.: Наукова думка, 1973. – 585с.

СУМ 1970-1980 – **Словник української мови: в 11-и томах.** – К.: Наукова думка, 1970-1980.

Супрун 1988 – **Супрун А.Е.** О роли противоречий в развитии языка // Методологические проблемы языкознания. – К.: Наукова думка, 1988. – С.128-138.

Сусов 1980 – **Сусов И.П.** Семантика и прагматика предложения: Учебное пособие. – Калинин: Изд-во Калининского ун-та, 1980. – 51с.

Сухотин 1950 – **Сухотин В.П.** Проблема словосочетания в современном русском языке // Вопросы синтаксиса современного русского языка. – М.: Учпедгиз, 1950. – С.127-182.

Сюта 1995 – **Сюта Г.М.** Мовні інновації в українській поезії шістдесятників та членів Нью-Йоркської групи: Автореф. дис. ... канд. філол. наук: 10.02.02/ Інститут української мови НАН України. – К., 1995. – 20с.

Тараненко 1989 – **Тараненко А.А.** Языковая семантика в ее динамических

аспектах. – К.: Наукова думка, 1989. – 256с.

Телия 1972 – **Телия В.Н.** Вариативность идиом и принципы идентификации вариантов// Проблемы устойчивости и вариантности фразеологических единиц: Материалы межвуз. симпозиума(1968). – Тула: Изд-во Тульского пед. ин-та, 1972. – Вып.2. – С.30-69.

Телия 1986 – **Телия В.Н.** Коннотативный аспект семантики номинативных единиц. – М.: Наука, 1986. – 143с.

Телия 1991а – **Телия В.Н.** Механизмы экспрессивной окраски языковых единиц // Человеческий фактор в языке: языковые механизмы экспрессивности. – М.: Наука, 1991. – С.36-67.

Телия 1981 – **Телия В.Н.** Типы языковых значений: Связанное значение слова в языке. – М.: Наука, 1981. – 269с.

Телия 1991б – **Телия В.Н.** Экспрессивность как проявление субъективного фактора в языке и ее прагматическая ориентация // Человеческий фактор в языке: языковые механизмы экспрессивности. – М.: Наука, 1991. – С.5-35.

Теньер 1988 – **Теньер Л.** Основы структурного синтаксиса: Пер. с фр. – М.: Прогресс, 1988. – 654с.

Тимчук 2003 – **Тимчук О.Т.** Семантико-стилістичне явище гри слів в українській мові: Автореф. дис. ... канд. філол. наук: 10.02.01 / Інститут мов-тва ім. О.Потебні НАН України. – К., 2003. – 14с.

Ткаченко 1991 – **Ткаченко О.Б.** До проблеми мовної стійкості // Мовознавство. – 1991. – №2. – С.14-18.

Ткачук 2000 – **Ткачук І.О.** Семантико-прагматичні особливості оказіональної метафори // Дискурс сучасної історичної романістики: Поетика жанру: Наукові студії. – К.: Вид-во Київського ун-ту, 2000. – С.363-368.

Томашевский 1983 – **Томашевский Б.В.** Стилистика: Учебное пособие. – Л.: Изд-во Ленинградского ун-та, 1983. – 288с.

Торопцев 1980 – **Торопцев И.С.** Словопроизводственная модель. – Воронеж: Изд-во Воронежского ун-та, 1980. – 147с.

Торопцев 1985 – **Торопцев И.С.** Язык и речь. – Воронеж: Изд-во Воронежского ун-та, 1985. – 199с.

Тропіна 2004 – **Тропіна Н.П.** Семантична деривація в сучасній російській мові: Автореф. дис. ... д-ра філол. наук: 10.02.02/ Інститут мов-тва ім. О.Потебні НАН України. – К., 2004. – 36с.

ТСРЯ 1938 – **Толковый словарь русского языка:** в 4-х томах/ Под ред. Д.Н.Ушакова. – М.: ОГИЗ, 1938. – Т.1-4.

Туленов 1986 – **Туленов Ж.Т.** Взаимосвязь категорий диалектики. – М.: Высшая школа, 1986. – 96с.

Туркина 1984 – **Туркина Р.В.** Семантическая структура производного слова. – Калинин, 1984. – 73с.

Туркиян 2003 – **Туркиян Н.Д.** Изменение лексики на рубеже XXI века // Лексико-граматичні інновації в сучасних слов'янських мовах: Матеріали Всеукр. наук. конф. – Дніпропетровськ: Економіка, 2003. – С.44-46.

Турута 2003 – **Турута И.И.** Ономастические инновации в русском языке // Лексико-граматичні інновації в сучасних слов'янських мовах: Матеріали Всеукр. наук. конф. – Дніпропетровськ: Економіка, 2003. – С.46-51.

- Турчак 2005* – **Турчак О.М.** Оказіоналізми в мові української преси 90-х років ХХ століття: Дис. ... канд. філол. наук: 10.02.01. – Дніпропетровськ, 2005. – 256с.
- Турчак 2004* – **Турчак О.М.** Оказіоналізми як об'єкт лінгвістичного дослідження // Українська мова. – 2004. – №2. – С.47-55.
- Турчак 2003* – **Турчак О.М.** Юкстапозиція як один із способів творення окказіоналізмів у мові преси 90-х років ХХ ст. // На ниві української філології: Зб. наук. праць. – Дніпропетровськ, 2003. – С.72-78.
- Тюрина 1990* – **Тюрина Н.С.** Контекст коннотации // Вопросы английской контекстологии: Межвуз. сб. научн. тр. – Л.: Изд-во Ленинградского ун-та, 1990. – Вып.3. – С.126-131.
- Тяпкина 1975* – **Тяпкина А.С.** Устойчивые дефинитивные афоризмы английского языка (функционально-семантический аспект): Автореф. дис. ... канд. филол. наук: 10.02.04/ Московский обл. пед. ин-т им. Н.Крупской. – М., 1975. – 29с.
- Удовиченко 1984* – **Удовиченко Г.М.** Прогресивна і регресивна деривація в системі фразеологізмів // Мовознавство. – 1984. – №2. – С.18-24.
- Удовиченко 1968* – **Удовиченко Г.М.** Словосполучення в сучасній українській літературній мові. – К.: Наукова думка, 1968. – 227с.
- Ужченко, Авксентьев 1990* – **Ужченко В.Д., Авксентьев Л.Г.** Українська фразеологія. – Харків: Основа, 1990. – 167с.
- Улуханов 1977а* – **Улуханов И.С.** Обратное словообразование (образование окказионализмов путем усечения) // Русская речь. – 1977. – №2. – С.51-57.
- Улуханов 1992а* – **Улуханов И.С.** Окказиональные смешанные способы словообразования в современном русском языке // Известия АН: Серия литературы и языка. – М.: Наука, 1992. – Т.51. – №3. – С.29-46.
- Улуханов 1992б* – **Улуханов И.С.** Окказиональные чистые способы словообразования в современном русском языке // Известия АН: Серия литературы и языка. – М.: Наука, 1992. – Т.51. – №1. – С.3-18.
- Улуханов 1977б* – **Улуханов И.С.** Словообразовательная семантика в русском языке. – М.: Наука, 1977. – 252с.
- Улуханов 1984* – **Улуханов И.С.** Узуальные и окказиональные единицы словообразовательной системы // Вопросы языкознания. – 1984. – №1. – С.44-57.
- УМ 2000* – **Українська мова:** Енциклопедія. – К.: Українська енциклопедія, 2000. – 750с.
- Уфимцева 1986* – **Уфимцева А.А.** Лексическое значение: Принципы семиологического описания лексики. – М.: Наука, 1986. – 240с.
- Фадеева 2004* – **Фадеева Ю.А.** Окказионализмы в романе В.В.Набокова „Дар”// Русская филология: Украинский вестник: Республиканский научно-методический журнал. – Харьков, 2004. – №1-2(25). – С.39-42.
- Фельдман 1957* – **Фельдман Н.Н.** Окказиональное слово и лексикография // Вопросы языкознания. – 1957. – №4. – С.64-73.
- Филин 1982* – **Филин Ф.П.** Очерки по теории языкознания. – М.: Наука, 1982. – 336с.
- Фокина 2004* – **Фокина М.А.** Интертекстуальная деривация крылатых

выражений в литературно-художественном дискурсе // Культурные слои во фразеологизмах и в дискурсивных практиках. – М.: Языки славянской культуры, 2004. – С.315-322.

Фомина 1990 – **Фомина М.И.** Новые слова и их типы // Современный русский язык: Лексикология. – М.: Высшая школа, 1990. – С.289-292.

Франко 1961a – **Франко І.** Літературна мова і діалекти // Хрестоматія матеріалів з історії української літературної мови/ Упор. П.Д. Тимошенко. – К.: Рад. школа, 1961. – Ч.2. – С.37-41.

Франко 1961б – **Франко І.** Михайло Старицький // Хрестоматія матеріалів з історії української літературної мови/ Упор. П.Д. Тимошенко. – К.: Рад. школа, 1961. – Ч.2. – С.51-54.

ФСУМ 1993 – **Фразеологічний словник української мови:** у 2-х томах. – К.: Наукова думка, 1993. – Т.1-2. – 980с.

ФЭ 1967 – **Философская энциклопедия:** в 5-и томах/ Под ред. Ф.В.Константинова. – М.: Советская энциклопедия, 1967. – Т.4. – С.135.

Ханпира 1966 – **Ханпира Э.И.** Об окказиональном слове и окказиональном словообразовании // Развитие словообразования современного русского языка: Сб. научн. тр. – М.: Наука, 1966. – С.153-167.

Ханпира 1972 – **Ханпира Эр.** Окказиональные элементы в современной речи // Стилистические исследования. – М.: Наука, 1972. – С.245-317.

Хомский 1972 – **Хомский Н.** Язык и мышление. – М.: Изд-во Московского ун-та, 1972. – 121с.

Хохлачева 1977 – **Хохлачева В.Н.** Проблема словообразовательного значения (к понятию нормы в словообразовании) // Грамматика и норма. – М.: Наука, 1977. – С.5-41.

Цімашэнка 2000 – **Цімашэнка А.І.** Аб уплыве сацыяльна-палітычных фактараў на лексічную сістэму сучаснай беларускай мовы // Беларуская мова і мовазнаўства на рубяжы III тысячагоддзя: Матэрыялы наук. конф., присвечанай 70-годдзю Інстытута мовазнаўства імя Якуба Коласа НАН Беларусі. – Мінск: Права і эканоміка, 2000. – С.195-197.

Чабаненко 1980 – **Чабаненко В.А.** Норми словотворення і мовна експресія // Мовознавство. – 1980. – №2. – С.13-20.

Чабаненко 1984 – **Чабаненко В.А.** Основи мовної експресії. – К.: Вища школа, 1984. – 166с.

Чабаненко 1993 – **Чабаненко В.А.** Стилїстика експресивних засобів української мови. – Запоріжжя: Вид-во Запорізького у-ту, 1993. – 216с.

Чабатар 2000 – **Чабатар Н.А.** Аказіяналізмы ў мове мастацкіх твораў // Беларуская мова і мовознавства на рубяжы III тысячагоддзя: Матэрыялы наук. канф., присвечанай 70-годдзю Інстытута мовознавства імя Якуба Коласа НАН Беларусі. – Мінск: Права і эканоміка, 2000. – С.202-205.

Чахоўскі 2000 – **Чахоўскі Г.К.** Кагнітыўная сістэма тэксту // Беларуская мова і мовазнаўства на рубяжы III тысячагоддзя: Матэрыялы наук. канф., присвечанай 70-годдзю Інстытута мовознавства імя Якуба Коласа НАН Беларусі. – Мінск: Права і эканоміка, 2000. – С.209-211.

Черникова 2001 – **Черникова Н.В.** Метафора и метонимия в аспекте современной неологии // Филологические науки. – 2001. – №1. – С.82-90.

Черникова 2002 – **Черникова Н.В.** Переориентированная лексика // *Русская речь.* – 2002. – №2. – С.42-47.

Чернышева 1970 – **Чернышева И.И.** Фразеология современного немецкого языка. – М.: Высшая школа, 1970. – 200с.

Чернявская, Павленко 1975 – **Чернявская Т.И., Павленко Н.А.** Окказиональные сложения в произведениях М.Е.Салтыкова-Щедрина // *Творчество М.Е.Салтыкова-Щедрина.* – Минск, 1975. – С.90-101.

Чехівський 1969 – **Чехівський О.О.** Способи творення неологізмів в українському памфлеті // *Питання словотвору східнослов'янських мов: Матеріали міжвуз. республ. наук. конф.* – К.: Наукова думка, 1969. – С.155-156.

Чикобава 1959 – **Чикобава А.С.** Проблема языка как предмета языкознания: На материале зарубежного языкознания. – М.: Учпедгиз, 1959. – 179с.

Чиркова 1975 – **Чиркова Е.К.** О критериях отграничения окказиональных слов от новых слов литературного языка // *Современная русская лексикография.* – Л.: Наука, 1975. – С.91-102.

Чиркова 1974 – **Чиркова Е.К.** Типы окказиональных слов в языке газеты // *Язык и общество.* – Саратов: Изд-во Саратовского ун-та, 1974. – С.129-144.

Чуглов 1984 – **Чуглов В.И.** Субстантивные конструкции с зависимой атрибутивной частью. – М., 1984. – 88с.

Чумак 1993 – **Чумак Л.Н.** О новых атрибутивных словосочетаниях в русском языке // *Русский язык в школе.* – 1993. – №1. – С.57-59.

Чумакова 1980 – **Чумакова О.М.** Поэтические новообразования Е.Евтушенко // *Словообразования и структура слов в русском языке.* – Ташкент, 1980. – С.56-61.

Чупашева 1986 – **Чупашева О.М.** Об одном случае производности в синтаксисе // *Деривация и семантика: Слово – предложение – текст: Межвуз. сб. научн. тр.* – Пермь: Изд-во Пермского ун-та, 1986. – С.146-150.

ЧФ 1991 – **Человеческий фактор** в языке: Язык и порождение речи. – М.: Наука, 1991. – 240с.

Шадрин 1973 – **Шадрин Н.Л.** Отношение окказиональных преобразований фразеологических единиц в норме языка и речи // *Вопросы германской филологии.* – Л.: Наука, 1973. – С.32-36.

Шадрин 1970 – **Шадрин Н.Л.** Способы окказионального преобразования фразеологических единиц и их классификация // *Герценовские чтения.* – 23: Иностранные языки. – Л.: Изд-во Ленинградского ун-та, 1970. – С.213-216.

Шанский 1977 – **Шанский Н.М.** Лексическая деривация в русском языке // *Русский язык в школе.* – 1977. – №3. – С.9-16.

Шанский 1964 – **Шанский Н.М.** Неологизмы // *Лексикология современного русского языка: Пособие для студентов пед. ин-тов.* – М.: Просвещение, 1964. – С.156-164.

Шанский 1980 – **Шанский Н.М.** Новые слова советской эпохи // *Русская речь.* – 1980. – №5. – С.3-9.

Шанский 1975 – **Шанский Н.М.** Русский язык: Лексика. Словообразование. – М.: Просвещение, 1975. – 238с.

Шанский 1989 – **Шанский Н.М.** Стилистика русского языка. –

Л.: Просвещение, 1989. – 223с.

Шанский, Тихонов 1987 – Шанский Н.М., Тихонов А.Н. Лексическая деривация // Современный русский язык: в 3-х частях. – М.: Просвещение, 1987. – Ч.2: Словообразование. Морфология. – С.61-77.

Шанский 1972 – Шанский Н.М. Деривация слов и фразеологических оборотов // Русское и славянское языкознание. – М.: Наука, 1972. – С.300-308.

Шанский 1985 – Шанский Н.М. Фразеология современного русского языка: Учебное пособие. – М.: Высшая школа, 1985. – 160с.

Шаповал 2003 – Шаповал О.В. Комунікативно-стильові параметри вторинної номінації в газетно-журнальній публіцистиці 80-90-х років ХХ ст.: Автореф. дис. ... канд. філол. наук: 10.02.01/ Дніпропетровський нац. ун-т. – Дніпропетровськ, 2003. – 18с.

Шаумян 1964 – Шаумян С.К. Язык как семиотическая система // Теоретические проблемы современного советского языкознания. – М.: Наука, 1964. – С.47-55.

Шварцкопф 1972 – Шварцкопф Б.С. О норме и ее кодификации // Актуальные проблемы лексикологии и лексикографии. – Пермь: Изд-во Пермского ун-та, 1972. – С.485-488.

Шварцкопф 1987 – Шварцкопф Б.С. О характере фразеологической деривации // Деривация и история языка: Межвуз. сб. научн. тр. – Пермь: Изд-во Пермского ун-та, 1987. – С.47-50.

Шварцкопф 1970 – Шварцкопф Б.С. Проблема индивидуальных и общественно-групповых оценок речи // Актуальные проблемы культуры речи. – М.: Наука, 1970. – С.277-304.

Шведова 1989 – Шведова Н.Ю. Русские бытийные глаголы и их субъекты // Слово и грамматические законы языка: Глагол. – М.: Наука, 1989. – С.5-171.

Шевельов 1998 – Шевельов Ю. Українська мова в першій половині двадцятого століття (1900-1941): Стан і статус. – Чернівці: Рута, 1998. – 208с.

Шеляховская, Богданов 1983 – Шеляховская Л.А., Богданов Н.А. Словообразовательный аспект изучения некоторых групп окказионализмов // Новые слова и словари новых слов. – Л.: Наука, 1983. – С.82-92.

Шинкарук 1977 – Шинкарук В.И. Единство диалектики, логики и теории познания: Введение в диалектическую логику. – К.: Наукова думка, 1977. – 367с.

Щерба 1974 – Щерба Л.В. Языковая система и речевая деятельность. – Л.: Наука, 1974. – 427с.

Щербачук 2000 – Щербачук Л.Ф. Фразеологічне новаторство Олесь Гончара // Вісник Харківського у-ту: Серія: Філологія. – Харків, 2000. – Вип.491. – С.638-641.

Шишенков 1982 – Шишенков П.Л. О динамическом аспекте языка // Теоретические аспекты деривации: Межвуз. сб. научн. тр. – Пермь: Изд-во Пермского ун-та, – 1982. – С.38-43.

Шишенков 1986 – Шишенков П.Л. Словосочетание в аспекте деривации // Деривация и семантика: Слово – предложение – текст: Межвуз. сб. научн. тр. – Пермь: Изд-во Пермского ун-та, – 1986. – С.126-134.

- Шкуратова 2004* – **Шкуратова С.Ю.** Неологизм как объект лексикографического исследования // Вестник Московского ун-та: Серия 19: Лингвистика и межкультурная коммуникация. – М., 2004. – №2. – С.115-125.
- Шмелев 1968* – **Шмелев Д.Н.** Внешние и внутренние факторы семантического развития: основные типы семантических изменений в современном русском языке // Лексика современного русского литературного языка. – М.: Наука. 1968. – С.92-128.
- Шмелев 1964* – **Шмелев Д.Н.** Очерки по семасиологии русского языка. – М.: Просвещение, 1964. – 244с.
- Шмелев 1977* – **Шмелев Д.Н.** Словообразовательные и семантические неологизмы // Современный русский язык: Лексика. – М.: Просвещение, 1977. – С.280-287.
- Шопов, Вълкова 1995* – **Шопов Р., Вълкова С.** Фразеологизмите и неологизмите в съвременния български печат // Българистични студии / Състав. Й.Холевич, И.Павлов. – София: Университетско изд-во „Св. Климент Охридски“, 1995. – С.64-73.
- Юдина 1999* – **Юдина А.Д.** Окказионализмы на страницах периодики // Русская речь. – 1999. – №5. – С.59-69.
- Юдина 1989* – **Юдина А.Д.** Окказиональные наименования лиц (по материалам периодики 60-80-х гг.): Автореф. дис. ... канд. филол. наук: 10.02.01/ Ленинградское отделение ин-та языкознания АН СССР. – Л., 1989. – 22с.
- Юрченко 1984* – **Юрченко О.С.** Формування фразеологічного фонду української літературної мови: кінець XVIII - початок XIX ст. – Харків: Вид-во Харківського ун-ту, 1984. – 208с.
- Юрченко 2003* – **Юрченко Т.Г.** Оказіоналізми у творчості Павла Загребельного: структурно-семантичний і стилістичний аспекти: Автореф. дис. ... канд. філол. наук: 10.02.01 / Інститут української мови НАН України. – К., 2003. – 18с.
- Юрченко 2002* – **Юрченко Т.** Оказіональне дієслівне словотворення у мові прози Павла Загребельного // Південний архів: Зб. наук. праць: Філологічні науки. – Херсон, 2002. – Вип.XIV. – С.360-363.
- Юсселер 1987* – **Юсселер М.** Язык и мышление // Социолінгвістика: Пер. с нем. – К.: Вища школа, 1987. – С.28-40.
- Яворская 1992* – **Яворская Г.М.** Лексико-семантическая типология в синхронии и диахронии. – К.: Наукова думка. 1992. – 112с.
- Якобсон 1975* – **Якобсон Р.** Лингвистика и поэтика // Структурализм: „за” и „против”. – М.: Наука, 1975. – С.156-210.
- Якобсон 1989* – **Якобсон Р.** Новейшая русская поэзия: Подступы к Хлебникову // Работы по поэтике. – М.: Прогресс, 1989. – С.272-317.
- ЯН 1977* – **Языковая номинация:** Общие вопросы. – М.: Наука, 1977. – 359с.
- Янко-Триницкая 1975* – **Янко-Триницкая Н.А.** Продуктивные способы и образцы окказионального словообразования // Ученые записки Ташкентского пед. ин-та. – Ташкент, 1975. – Т.143: Актуальные проблемы русского словообразования. – №1. – С.413-418.

- Янко-Триницкая 1969* – **Янко-Триницкая Н.А.** Фразеологичность языковых единиц разных уровней языка // Известия АН: Серия литературы и языка. – М.: Наука, 1969. – Т. XXVIII. – Вып. 5. – С. 429-436.
- Doroszewski 1982* – **Doroszewski W.** O analogii w słowotworstwie // język. Myślenie. Działanie. Rozważania językoznawcy. – Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe, 1982. – S. 303-306.
- Fleischer 1982* – **Fleischer W.** Phraseologie der deutschen Gegenwartssprache. – Leipzig: Bibliogr. Inst., 1982. – 250s.
- Fleischer 1978* – **Fleischer W.** Regeln der Wortbildung und Wortverwendung // Deutsch als Fremdsprache. – 1978. – Bd. 15. – H. 2. – S. 33-49.
- Honowska 1979* – **Honowska M.** Ewolucja metod polskiego słowotworstwa synchro-nicznego (w dziesięcioleciu 1976-1977). – Wrocław, Warszawa: PAN, 1979. – 76s.
- Motsch 1979* – **Motsch W.** Zum Status von Wortbildungsregularitäten // DRLAV-Papire. – 1979. – Bd. 20. – S. 1-40.
- Pfütze 1970* – **Pfütze M.** Grundgedanken zu einer funktionalen Textlinguistik // Textlinguistik. – Dresden, 1970. – S. 1-15.
- Smolkowa 2000* – **Smolkowa F.** Nowe słownictwo w prozie // Język w mediach masowych. – Warszawa, 2000. – S. 67-78.
- Černyševa 1984* – **Černyševa I.I.** Aktuelle Probleme der deutschen Phraseologie // Deutsch als Fremdsprache. – 1984. – S. 17-22.

SUMMARY

The monography deals with the newest tendencies in the realm of neology, from the positions of which the occasional material notions are viewed as actualized speech potentials. The essence of occasionalisms is defined with the help of such main determinants as the category of potentiality/actuality, the occasional/the usual, the zero level of adaptation in the language space and the zero rate of repetition in the communicative. The level of occasionality is determined by one of the historical periods of the verbal notion existence (language potential → the occasional (speech) → the usual (language system)).

Scientific description of the occasional language units, which until recently has been related to occasional words only, now is crossing the boundaries of traditional classification schemes, taking into consideration the implication of the occasional/ the usual category on the different levels of the language system. Its changes are viewed as the result of the different occasional derivational processes, which cause the development of new derivatives, secondary signs, different from those, which are already saved in the memory of native language speakers. Occasional derivation is viewed as a progressive process, the usualized results of

which are a certain quant of language change. The language system appears to be open to the innovations, only a part of which is taken and spread in the usage.

The book aims at linguists, specialists in philology, lecturers at higher educational establishments, post-graduate students, language teachers, students and all who are interested in the problems of philology.

Key words: occasionalism, the category of the occasional/the usual, material notions, innovations, derivations, nominations, communicative-pragmatic situation.

Наукове видання

Колоїз Жанна Василівна

Українська okazіональна деривація

Відповідальний редактор *Калашник В.С.*

Редактор *Козлов Р.А.*

Комп'ютерна верстка

Підписано до друку 02.01.07. Формат 60х84.
Папір офсетний. Друк офсетний. Ум. др. арк. 19,3.
Наклад 300 прим. Зам. №

Видавництво „Акцент”

Свідоцтво ДК №468

03039 Київ, а/с 15.

Друкарня СПД Щербинок С.Г.

Свідоцтво ДП №126-р

50027 Кривий Ріг, вул. Рокозовського, 5
(0564) 92-20-77